

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

Юлія ПАВЛЮЧЕНКО

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ
ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АГРАРНОГО РИНКУ**

Монографія

Вінниця
2022

УДК 346.14:338.436] (043.3)

П125

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 16 від 30 червня 2022 р.)*

Рецензенти:

Р. А. Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Ма-мутова Національної академії наук України»;

А. М. Захарченко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки Донецького державного університету внутрішніх справ;

Н. В. Нікітченко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри приватного права ННІ права Державного податкового університету.

Павлюченко Ю. М.

П125 Концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 360 с.

ISBN

У монографії розкрито концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку з урахуванням нових соціально-економічних умов та глобалізаційних процесів у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, окреслено напрями удосконалення відповідного законодавства. Зокрема, надано загальну характеристику поняття аграрного ринку, проаналізовано господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку, стан та перспективи розвитку законодавчої основи господарсько-правового забезпечення цього ринку. Висвітлено питання структури і правових форм аграрного ринку. Розкрито проблемні питання господарсько-правових засобів регулювання аграрного ринку з окремим дослідженням теоретичної моделі господарсько-правового забезпечення аграрного ринку. Значну увагу приділено проблематиці господарсько-правового захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

Видання розраховане на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, практикуючих юристів, представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також усіх, хто цікавиться актуальними питаннями господарського регулювання відносин в окремих сферах економіки.

УДК 346.14:338.436] (043.3)

ISBN

© Павлюченко Ю. М., 2022

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО РИНКУ	8
1.1 Загальна характеристика поняття аграрного ринку	8
1.1.1 Економіко-правова характеристика аграрного ринку	8
1.1.2 Аграрний ринок як система правовідносин	23
1.1.3 Функції та види аграрного ринку	43
1.2 Господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку	57
1.3 Стан та перспективи розвитку законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку	71
РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРА І ПРАВОВІ ФОРМИ АГРАРНОГО РИНКУ	85
2.1 Структура аграрного ринку	85
2.1.1 Загальна характеристика структури аграрного ринку	85
2.1.2 Інфраструктура аграрного ринку	103
2.2 Правові форми аграрного ринку	122
2.2.1 Правова форма організації аграрного ринку	123
2.2.2 Правова форма реалізації сільськогосподарської продукції	142
РОЗДІЛ 3 ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО РИНКУ	160
3.1 Теоретична модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку	160
3.2 Технічне регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції	178
3.3 Цінове регулювання на аграрному ринку	191
3.4 Державна підтримка суб'єктів аграрного ринку	204
3.5 Інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку	220
3.6 Контроль за аграрним ринком	231
РОЗДІЛ 4 ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО РИНКУ	249
4.1 Поняття і підстави захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку	249
4.2 Господарсько-правова відповідальність за правопорушення на аграрному ринку	265
4.3 Способи і форми захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку	285
ВИСНОВКИ	302
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	309

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГМО	– генетично модифіковані організми
Держпродспоживслужба	– Державна служба України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів
ДСТУ 4303:2004	– Національний стандарт ДСТУ 4303:2004 «Торгівля роздрібна та оптова»
Закон № 771/97-ВР	– Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів»
Закон № 2042-VIII	– Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин»
Закон № 2496-VIII	– Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»
КМУ	– Кабінет Міністрів України
Мінагрополітики	– Міністерство аграрної політики та продовольства України
НКЦПФР	– Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку
ОРСП	– оптовий ринок сільськогосподарської продукції
ОСГ	– особисте селянське господарство
Регламент № 178/2002	– Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) «Про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів» від 28 січня 2002 р. № 178/2002
Угода про Асоціацію	– Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони

ПЕРЕДМОВА

Зв'язок виробництва та обігу сільськогосподарської продукції знаходить прояв у тому, що від розвитку аграрного ринку залежать стабільність і стійкі позитивні показники господарської діяльності суб'єктів аграрного та суміжних секторів економіки.

Внутрішній аграрний ринок, за умови наповнення, переважно вітчизняною сільськогосподарською продукцією, розглядається важливою конкурентною перевагою національної економіки, сприяє забезпеченню продовольчої безпеки, досягненню сталого розвитку сільського господарства, подоланню бідності та уповільненню процесів зникнення сільської поселенської мережі. Розвиток аграрного ринку має важливе значення для досягнення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, які закріплено в однойменному Указі Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. Відповідно, питання правового забезпечення аграрного ринку були і залишаються вкрай важливими.

Аграрний ринок є досить складним багатогранним явищем, змістовне наповнення якого зазнає змін із розвитком соціально-економічних відносин і ускладнює правове регулювання відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Як правове явище аграрний ринок підпадає під вплив норм різних галузей права, на відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції поширюються положення численних законів та підзаконних нормативно-правових актів різних галузей законодавства, що регламентують питання форм, способів та умов реалізації сільськогосподарської продукції, правового статусу суб'єктів аграрного ринку, реалізації сільськогосподарської продукції певних видів та інші. При цьому господарське право, основне призначення якого полягає у правовому регулюванні економічних відносин і забезпеченні правопорядку у сфері господарювання, має всі необхідні методи і засоби регулювання для вирішення більшості проблем розвитку аграрного ринку, які повинні втілюватися у відповідних законодавчих актах і формувати ефективне підґрунтя господарсько-правового забезпечення аграрного ринку.

Чинне законодавче регулювання аграрного ринку характеризується наявністю декларативних положень, які не виконуються на практиці через відсутність механізмів реалізації або неактуальність, прогалини у регулюванні, зокрема щодо засобів державного регулювання, розвиток саморегулювання аграрного ринку, що не сприяє формуванню оптимальної моделі співвідношення державного регулювання із саморегулюванням ринку,

перешкоджає формуванню єдиної цілісної системи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку.

Вирішення вищезазначених проблем потребує теоретичного обґрунтування, тому має знаходитися у полі зору юридичної науки. Окремі питання аграрного ринку та реалізації сільськогосподарської продукції досліджували у різні часи представники юридичної науки, зокрема: О. М. Батигіна, В. М. Єрмоленко, А. О. Куценко, Л. О. Панькова, О. А. Поліводський, Л. І. Полухович, І. О. Прогляда, В. І. Семчик, А. М. Статівка, О. В. Цюра та інші, однак заявлена тема ще не виступала предметом самостійного наукового дослідження. Істотне теоретичне значення для дослідження проблем господарсько-правового забезпечення аграрного ринку склав науковий доробок юристів та економістів, які досліджували питання господарських правовідносин, господарсько-правової відповідальності, засобів господарсько-правового регулювання, господарсько-правового механізму, зокрема таких: В. Г. Андрійчук, О. А. Беяневич, А. Г. Бобкова, С. Н. Братусь, О. М. Вінник, О. П. Віхров, Р. О. Ворон, О. В. Гарагонич, О. С. Головачова, Х. А. Григор'єва, Т. Г. Дудар, В. Т. Дудар, А. В. Духневич, Г. Л. Знаменський, Є. М. Кирилюк, Ю. С. Коваленко, В. О. Коверзнев, О. В. Кологойда, І. Ф. Коваль, С. В. Майстро, В. К. Мамутов, В. А. Мамчур, С. І. Марченко, В. С. Мілаш, Н. В. Никитченко, В. Г. Олюха, Н. Ф. Павленчик, Г. В. Пронська, О. П. Подцерковний, В. І. Полухович, В. В. Резнікова, П. Т. Саблук, Ю. В. Самойлик, В. Ю. Уркевич, В. А. Устименко, О. Г. Хрімлі, В. С. Щербина, О. Х. Юлдашев та багатьох інших.

Однак сучасний стан аграрного ринку характеризується низкою проблем, як-то: низький рівень самоорганізації та саморегулювання ринку, нерозвиненість інфраструктури ринку, недостатній рівень розвитку кооперації суб'єктів аграрного ринку, обмеженість доступу до ринку суб'єктів малого підприємництва, незначні обсяги біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією тощо. Повномасштабна військова агресія російської федерації загострила наявні та викрила нові проблеми аграрного ринку, зокрема у частині функціонування його інфраструктури, виконання ринком своїх економічних функцій, що також потребують уваги та юридичних способів вирішення.

Ці та інші проблеми зумовлюють актуальність обраної теми дослідження, доцільність ґрунтовного розгляду комплексу питань господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, зокрема таких: теоретико-правові основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, структура і правові форми аграрного ринку, господарсько-правові засоби регулювання аграрного

ринку та господарсько-правовий захист прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

В основу монографічного дослідження покладено розуміння поняття господарсько-правового забезпечення, яке не тотожне господарському регулюванню й охоплює також питання створення умов для організації аграрного ринку, захисту прав та інтересів суб'єктів цього ринку. У монографії досліджено актуальні проблеми господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, на основі чого запропоновано цілісні, науково обґрунтовані та такі, що відповідають сучасним соціально-економічним умовам, концептуальні положення щодо його удосконалення.

Обґрунтовані у монографії висновки та пропозиції можуть бути використані у правотворчій діяльності з метою вдосконалення законодавства, що регулює відносини у сфері реалізації сільськогосподарської продукції; у правозастосовній діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати контроль за аграрним ринком, та практичній діяльності суб'єктів господарювання, які є суб'єктами аграрного ринку; у навчальному процесі та науково-дослідній діяльності.

Авторка має надію, що монографія буде корисною усім, хто цікавиться проблематикою господарсько-правового регулювання відносин товарного обігу.

З повагою – Юлія Павлюченко

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОГО РИНКУ

1.1 Загальна характеристика поняття аграрного ринку

Поняття аграрного ринку є багатограним та складним. Ґрунтовне розкриття цього поняття можливе через здійснення економіко-правової характеристики аграрного ринку, дослідження системи правовідносин, що наявні в межах аграрного ринку, аналізу функцій та видів аграрного ринку.

1.1.1 Економіко-правова характеристика аграрного ринку

Аграрний ринок має важливе значення для розвитку аграрного та суміжних секторів економіки, оскільки від функціонування аграрного ринку з налагодженою інфраструктурою та прозорими зв'язками між його учасниками залежать стабільність і стійкі позитивні показники господарської діяльності у сільському господарстві, харчовій промисловості, торгівлі та інших галузях. Попри широке використання терміна «аграрний ринок» у законодавчих актах та на практиці, його визначення та змістовне наповнення не є однозначним й усталеним, хоча для країн, які знаходяться у стані активної розбудови ринкових відносин, поняття ринку важливе і як об'єкт наукових досліджень, і як законодавча дефініція.

Це твердження впливає з того, що понятійно-категоріальний апарат юридичної науки є результатом адаптації з інших галузей знань або створення власних понять і категорій, що складаються в упорядковану систему взаємодіючих елементів, які сутнісно і змістовно визначаються предметом юридичної науки, забезпечують логіко-юридичну організацію знань у сфері держави і права [1, с. 108; 2, с. 50], тому формування уніфікованої, узгодженої дефініції юридичного поняття ринку дасть можливість перевести наукові розробки на конкретний і глибокий рівень, приділяти увагу елементам, рисам, особливостям досліджуваного поняття. На законодавчому рівні чітке визначення поняття аграрного ринку дасть більш повне уявлення про його сутність, дозволить виділити структуру, правові форми ринку, засоби регулювання, інші аспекти та процеси, які потребують уваги держави, зокрема нормативно-правового регулювання.

У науці узагальненим поясненням появи ринку виступає поглиблення процесів поділу і спеціалізації праці, а також набуття ознак товару тією продукцією, що вироблялася [3, с. 63]. Усталеною є думка, що сільськогосподарська

продукція виступила одним із перших ринкових товарів, тому аграрний ринок має досить давню історію розвитку [4, с. 12]. Еволюція ринку відбувалася разом із розвитком суспільства, ускладненням та урізноманітненням товаро-обмінних і товарно-грошових відносин. На певному етапі ринок починає привертати увагу науковців і стає об'єктом досліджень різних галузей науки.

На сьогодні на практиці ринком називають відносини оплатного обміну матеріальних і нематеріальних об'єктів, виділяють велику кількість видів ринків, зазвичай залежно від об'єкта обміну. Сам термін «ринок» використовується у різних сферах суспільного життя і з огляду на свою складність та багатоманітність не піддається єдиному визначенню навіть у межах однієї галузі науки.

Загалом, можна говорити про поняття ринку та аграрного ринку, зокрема, у науці, у законодавстві та на різних рівнях практичної сфери, тому потрібно зупинитися на аналізі цього терміна у межах економічної та юридичної сфер використання цього поняття. Тут варто орієнтуватися на В. І. Полюховича, який зазначав, що для здійснення дослідження суспільного явища необхідно з'ясувати правовий зміст застосовної термінології та окреслити межі існування такого явища у правовому та соціально-економічному просторі, а потім переходити до аналізу внутрішніх складових та зв'язків між ними [5, с. 20].

Дослідники, розглядаючи термін «ринок», здебільшого згадують його німецьке походження та буквальный переклад слова як торг [6, с. 10].

У тлумачних словниках термін «ринок» визначається у кількох значеннях. Ринок може позначати місце роздрібного продажу харчових продуктів та інших товарів; місце, де збувають що-небудь; сферу товарного обміну; пропозицію і платоспроможний попит на товари у масштабі світового господарства, країни або окремих її районів [7, с. 536].

Отже, поняття ринку має різні тлумачення, що тільки підкреслює його внутрішню складність і можливість наповнення цього поняття змістом залежно від галузі суспільної науки, суб'єкта, який здійснює тлумачення, мети і сфери використання цього поняття. Водночас висловлюються думки, що неможливо дати єдиного визначення ринку [8, с. 361]. Дійсно, невід'ємною ознакою мови, і юридичної також, є багатозначність використовуваних термінів [9, с. 365].

Насамперед, ринок є економічним поняттям. Ринок розглядають невід'ємним атрибутом ринкової економіки, формою товарно-грошового обігу (обміну) та підкреслюють взаємний вплив ринку та виробництва. В економічній літературі поняття ринку має багато визначень та тлумачень, які були розроблені у різні часи представниками різних наукових теорій і концепцій

[10, с. 280]. На цей час зустрічаються наукові праці, присвячені узагальненню та аналізу найбільш розповсюджених визначень ринку [11, с. 56; 12; 13], в яких наводяться усталені підходи до розуміння цього поняття. Ринок визначають, зокрема як: 1) сферу товарного обігу (обміну); 2) соціально-економічну систему зв'язків між продавцями і покупцями або як систему грошово-товарних відносин, або як систему економічних відносин між суб'єктами ринку; 3) систему установ, методів, ресурсів або систему інститутів, які зводять продавців і покупців конкретного товару та здійснюють координацію та управління виробництвом; 4) сукупність правовідносин і 5) певне місце торгівлі, де між продавцями і покупцями укладаються угоди [11, с. 56; 13, с. 86–87]. Вважається, що останній із підходів до розуміння ринку був одним із перших і на сьогодні відображає, здебільшого, побутовий погляд на таке явище, як ринок [4, с. 9].

Зупиняючись на деяких із вищенаведених розуміннь поняття ринку, потрібно зазначити, що тлумачення ринку як сфери товарного обігу (обміну) підкреслює призначення, основну мету ринку і ті процеси, які на ньому відбуваються. Таке визначення ринку є доволі широким, його можна зустріти в енциклопедичних джерелах, наукових роботах та навчальній літературі. Іноді це визначення конкретизують, вказуючи, що ринок являє собою сферу реального товарного обігу і його потрібно відрізнити від торгівлі, оскільки ринок – це особлива економічна категорія, а торгівля – галузь економіки [14, с. 53].

На різних етапах функціонування ринку та проведення досліджень його сутності сформувався розуміння ринку як певної системи (сукупності) зв'язків або відносин. Зокрема, ринок пропонують визначати як сукупність економічних відносин між фізичними, юридичними особами, державними і наднаціональними органами з організації та купівлі-продажу різноманітних товарів і послуг відповідно до законів товарного виробництва [15, с. 235].

Розуміння ринку як сфери товарного обігу (обміну) і сукупності конкретних економічних відносин свідчать про фокусування уваги на різних аспектах цього поняття. Якщо для сфери товарного обміну важливим є об'єкт ринкових відносин, тобто товар (продукція, послуги), то для ринку як сукупності (економічних) відносин на першому місці знаходяться відносини між учасниками ринку стосовно об'єкта обміну, що зміщує акценти з об'єктів на суб'єктів ринку.

Продовження пошуків найбільш оптимального тлумачення ринку вилізло у те, що ринок стали розглядати як певний тип економічних зв'язків, в обіг увійшло поняття ринкового механізму. Характеристика явища як механізму (або процесу) припускає, що воно складне за структурою, будовою;

його елементи погоджені між собою і являють систему; таке явище здатне до динамічної цілеспрямованої діяльності, прагне до самокерування та / або до зовнішнього керування [16, с. 34].

Такий підхід до розуміння ринку знайшов прояв у формулюванні визначень цього поняття. Концептуальним є визначення ринку, сформульоване Р. Макконеллом та С. Брю, які запропонували розглядати ринок як інститут і механізм, який зводить разом покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг [17, с. 10]. За іншим визначенням ринок виступає особливим механізмом взаємодії між продавцем і покупцями для визначення ціни та кількості товару [18, с. 75]. Ґрунтуючись на наведених вище поглядах, сформовано думку, що ринок являє собою складний механізм виявлення й узгодження економічних інтересів, певний спосіб організації економічного життя, якому притаманні самостійність учасників, комерційний характер їх взаємодії, конкуренція, формування цін на основі попиту і пропозиції [19, с. 108].

На можливість розглядати ринок через механізм вказують і сучасні дослідники. Зокрема, Т. Г. Дудар та В. Т. Дудар пропонують характеризувати агропродовольчий ринок як ефективний механізм задоволення потреб товаровиробників і запитів споживачів, найважливішою властивістю якого є те, що він виступає чутливим регулятором і координатором системи комерційних зусиль суб'єктів ринку, спрямованих на виробництво і реалізацію конкурентоспроможних агропродовольчих товарів для забезпечення продовольчої безпеки і формування експортного потенціалу держави [4, с. 22].

Можна припускати, що погляд на ринок як на механізм ґрунтується на тому, що саме ринок дозволяє узгодити інтереси виробників і споживачів, які переважно є протилежними. Ринок як механізм знаходить прояв у процесах ціноутворення на об'єкти обігу. Тривалий час на ринку відносини продавців і покупців між собою були настільки вільними, що ціни на одні й ті самі товари могли швидко і легко вирівнюватися [11, с. 56]. Проте на сучасному етапі функціонування деяких ринків, зокрема й аграрного, відбувається під впливом поєднання саморегулювання і державного регулювання економіки. Сутність ринку як механізму найбільше знаходить прояв, якщо розглядати вплив ринку на виробництво і споживання товарів як замкнуте коло відносин.

Вищенаведені визначення та тлумачення ринку сформувалися у межах різних наукових шкіл та концепцій, на що слушно звертає увагу Є. М. Кирилук. Наприклад, тлумачення ринку як сфери товарного обігу або сукупності товарно-грошових відносин властиве класичній школі; як системи установ та інститутів здійснюється у межах інституціоналізму, як концепції механізму

господарювання, взаємодії попиту і пропозиції сформовано у межах неокласичної школи [12]. Водночас спільним у наведених визначеннях виступає представлення ринку через взаємодію продавців та покупців щодо певного товару.

В українській економічній науці поняття аграрного ринку розглядається під впливом сформованих поглядів на поняття ринку взагалі. Наприклад, П. Т. Саблук та деякі інші науковці визначають аграрний ринок як сферу взаємодії суб'єктів ринку, сферу обігу сільськогосподарської та продовольчої продукції, сферу обігу відповідних товарів [20, с. 6; 21, с. 138]. Натомість В. Г. Андрійчук акцентує увагу на більш детальній характеристиці аграрного ринку як цілісної системи відносин усіх суб'єктів господарювання, завданням якої виступає співпраця та управління, що здійснюються в умовах виробництва, обміну, зберігання, транспортування, розподілу і купівлі товарів, відмічаючи при цьому, що такі відносини між продавцями (виробниками) і покупцями забезпечують відтворення в аграрному секторі економіки та ефективне функціонування всього агропромислового комплексу, а не тільки сільського господарства [22, с. 112]. Погляд на аграрний ринок як на систему (сукупність) економічних (господарських) відносин поділяють Є. М. Кирилюк, В. А. Мамчур, С. В. Мочерний, Н. Ф. Павленчик та багато інших [12; 23; 24, с. 159; 13, с. 91].

Розвиваючи інституціональний підхід, С. М. Кваша та С. О. Григор'єв визначають аграрний ринок як просторово визначену та упорядковану на засадах вільної купівлі-продажу систему організації суб'єктів господарювання, головним завданням якої є координація та управління сільськогосподарським виробництвом, дотримання цінового паритету задля задоволення споживчих потреб [11, с. 59]. Зазначене розуміння розкриває значення аграрного ринку в аспекті його організуючого впливу на суб'єктів господарювання.

Певне синергетичне тлумачення аграрного ринку як системи установ, методів і ресурсів, завданням якої є координація та управління агропромисловим виробництвом країни на основі обмінних процесів з метою задоволення споживчих потреб її громадян, пропонує Ю. С. Коваленко [25, с. 50]. Цікаво, що оцінюючи це визначення, Т. Г. Дудар та В. Т. Дудар звернули увагу, що у ньому насамперед розкривається цільове призначення аграрного ринку – управління агропромисловим виробництвом, а також мета управління – задоволення потреб споживачів [4, с. 13], водночас в інших визначеннях намагаються надати сутнісні характеристики та змістовне наповнення ринку.

Наведені вище підходи до тлумачення ринку взагалі та аграрного ринку зокрема мають значення для формування відповідного правового поняття, адже економічний зміст певного явища суспільного життя виступає первинним щодо його юридичної сутності і впливає на визначення [26, с. 14].

Усвідомлення сутності аграрного ринку як правового поняття сприятиме підвищенню рівня правового забезпечення його функціонування. У науковій літературі висловлюється слушна думка, що на сучасному етапі правове забезпечення ринку має визначати склад суб'єктів ринкових відносин, їхню правосуб'єктність та забезпечувати їхнє рівне становище, захист прав та інтересів суб'єктів ринкових відносин, не зашкоджуючи та не перешкоджаючи реалізації здатності ринку до саморегулювання [27, с. 19]. У механізмі правового забезпечення для належного функціонування аграрного ринку домінуюче значення має господарсько-правове забезпечення з огляду на господарсько-правову природу цих відносин.

В українській юридичній науці сформовано менше концептуальних поглядів щодо поняття ринку та аграрного ринку зокрема. У господарському праві аналіз поняття ринку здебільшого відбувається під час досліджень ринків певних видів, як-то: фармацевтичного, фондового, м'ясомолочної продукції та інших. Окремий напрям складають дослідження поняття ринку через призму відносин у сфері економічної конкуренції та захисту від недобросовісної конкуренції.

Аналізуючи наукові розробки понять окремих видів ринків, можна дійти висновку, що у найбільш загальному розумінні ринок розглядається дослідниками як урегульована нормами права система суспільних відносин, що виникають між суб'єктами господарювання та іншими учасниками правовідносин стосовно оплатного відчуження продукції або послуг, які базуються на засадах конкуренції та вільного вибору способів і форм реалізації товару. Наведене уявлення про ринок поділяють Р. О. Ворон, О. В. Кологойда, А. О. Куценко та інші [28, с. 4; 27, с. 7; 29, с. 5]. Таке розуміння ринку відповідає сутності правового регулювання, що здійснюється шляхом впливу права на реально наявні суспільні відносини. Послугуючись цими аргументами, О. В. Кологойда визначила фондовий ринок як сукупність вертикально та горизонтально інтегрованих у фінансовий ринок відносин, які зазнають регулюючого впливу норм права, об'єднаних спільним предметом правового регулювання. Дослідниця вважає, що такий погляд відображає системний економіко-правовий характер фондового ринку [30, с. 27].

Подібний підхід простежується й у визначенні ринку транспортних послуг як складної системи врегульованих нормами права та забезпечених засобами правового регулювання відносин, що складаються між виробниками та споживачами транспортних послуг, а також іншими учасниками ринку та державою в особі уповноважених органів щодо перевезення пасажирів, багажу та вантажів як на національному, так і на міжнародному рівні [31, с. 142–143].

Деякі дослідники пропонують визначати ринок як певну сукупність економічних відносин між різними фірмами, індивідами, державами, іншими суб'єктами щодо купівлі-продажу товарів і послуг, в яких остаточно визначається їхня вартість і завдяки чому посилюється конкуренція між товаровиробниками, частково забезпечуються пропорційність розвитку народного господарства, безперервність суспільного відтворення і формування цілісності економічної системи, здійснюється опосередкований контроль споживачів над виробництвом [32, с. 9]. Поділяючи такий підхід, варто зазначити, що потрапляючи в поле правового регулювання, система відносин, які формують відповідний ринок, набуває форми правовідносин. Застосовуючи розроблену в теорії права конструкцію правовідносин, можливо проводити юридичну характеристику ринку.

Поряд із наведеним підходом у юридичній науці зустрічаються тлумачення ринку як складного механізму регулювання господарсько-правових відносин між наявними та потенційними носіями попиту і пропозиції задля найбільш вигідного здійснення обміну продукцією (послугами, товарами), з дотриманням правил платності, який базується на системі товарно-грошових відносин і економічній свободі в суспільстві та регулюється державою [29, с. 12]. Висловлюється думка, що, наприклад, фондовий ринок являє собою врегульовану законодавством функціональну систему учасників, їхніх дій та правовідносин [33, с. 8]. У такому розрізі на перший план постає функціональне призначення ринку не просто як системи відносин, а певним способом організованої і структурованої взаємодії їх учасників на засадах попиту і пропозицій.

Поняття аграрного ринку було предметом аналізу деяких дослідників, серед яких С. І. Марченко, Л. О. Панькова, М. Ю. Покальчук [6; 34, с. 396; 35] та інші, проте ними не запропоновано власних визначень. Показовим є висловлювання М. Ю. Покальчука, який стверджує, що сутність аграрного ринку пояснюється його структурою. Учений зосереджується на аналізі суб'єктів інфраструктури аграрного ринку [36, с. 204]. Однак, не можна повністю підтримати такий підхід, адже інфраструктура є лише однією із складових будь-якого ринку, яка не дає повного та цілісного уявлення про це поняття.

В юридичній науці загально визнаним, доктринальним вважається визначення аграрного ринку як сфери товарного обміну, який (у межах законодавства про аграрні ринки) здійснюється між продавцями і покупцями (юридичні, фізичні особи, територіальні громади, держава) як товарообмін, що виникає за результатами аграрного товаровиробництва в установлених місцях, формах шляхом укладання та виконання договорів купівлі-продажу, інших цивільно-правових правочинів на добровільних узгоджених умовах і

за відповідними цінами й волевиявленням продавців і покупців, яке запропонував В. І. Семчик [37, с. 225]. Слід зазначити, що наведене визначення істотно відрізняється від визначення аграрного ринку, закріпленого у законодавстві.

Визначення аграрного ринку як сукупності правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції, закріплено у ст. 2 Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» [38].

Наведена законодавча дефініція аграрного ринку у науковому середовищі сприймається неоднозначно. Зокрема, Н. Ф. Павленчик вважає, що «це визначення дає підстави розглядати аграрний ринок як систему економіко-правових відносин, а положення самого визначення є правовим механізмом, спрямованим на забезпечення безперервного взаємозв'язку між виробниками та споживачами сільськогосподарської продукції» [13, с. 88].

Проте інші вчені піддають його критиці, називають звуженим, сформованим без урахування ознак, притаманних будь-якому ринку, невиправдано обмеженим за об'єктами обігу [12; 22, с. 112; 6, с. 11]. Останні коментарі є абсолютно справедливими, адже, по-перше, аналізоване законодавче визначення аграрного ринку має надто загальний характер, не конкретизує суб'єктів, обсяги продукції, галузеві види договорів. За чинним визначенням аграрний ринок охоплює як реалізацію оптових партій сільськогосподарської продукції, зокрема й через аграрну біржу, так і одиничні роздрібні цивільно-правові угоди купівлі-продажу такої продукції. По-друге, в цьому визначенні не відображені такі важливі характеристики аграрного ринку, як механізм взаємодії суб'єктів господарювання, наявність, крім відносин з реалізації сільськогосподарської продукції, відносин щодо здійснення допоміжних робіт (послуг), які можуть передувати та / або супроводжувати реалізацію, що зумовлюють застосування відповідних засобів правового регулювання. До того ж аналіз практики вказує, що значна частина відносин з реалізації сільськогосподарської продукції є господарськими відносинами. Саме господарський характер відносин з реалізації цієї продукції найбільше відповідає економічній теорії аграрного ринку, демонструє його зв'язок із сферою виробництва та іншими сферами агропромислового комплексу, визначає роль аграрного ринку в національній та світовій економіці.

Звертаючись до законодавства, можна виявити, що у нормативно-правових актах різної юридичної сили закріплено понад десять визначень поняття ринку, містяться визначення різних видів ринку та похідних від нього понять [39]. Ознайомлення та аналіз цих визначень свідчить, що вони лише частково враховують науковий доробок щодо поняття ринку. Наприклад, у Законі України

«Про ветеринарну медицину» ринок визначено як спеціально відведене та облаштоване місце для надання послуг із продажу товарів (ст. 1) [40]; у Податковому кодексі України (далі – ПК України) надане визначення ринку товарів (робіт, послуг) як сфери обігу товарів (робіт, послуг), що визначається, виходячи із можливості покупця (продавця) без значних додаткових витрат придбати (реалізувати) товар (роботи, послуги) на найближчій для покупця (продавця) території (п. 14.1.218 ст. 14) [41]; у Законі України «Про захист економічної конкуренції» закріплене подібне визначення ринку товару, а саме, що це сфера обороту товару (взаємозамінних товарів), на який протягом певного часу і в межах певної території є попит і пропозиція (ст. 1) [42]; у Правилах торгівлі на ринках ринок визначається як суб'єкт господарювання [43]; як система певних відносин здебільшого визначаються окремі види ринків (аграрний ринок, ринок зерна, ринок праці, ринок технологій та інші) [44; 45; 46]. У деяких із визначень вказується на здійснення державного контролю за відповідними відносинами. Водночас для аграрного ринку найбільш важливим об'єктом державного контролю потрібно визнати безпечність та якість сільськогосподарської продукції.

Отже, узагальнюючи, можна констатувати, що у закріплених у законодавстві визначеннях ринок виступає як: 1) суб'єкт господарювання, до обов'язків якого належить створення продавцям і покупцям належних умов для купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються залежно від попиту і пропозиції; 2) спеціально відведене та облаштоване місце для надання послуг із продажу товарів; 3) сфера товарного обороту; 4) система правовідносини (відносини) тощо [47, с. 119–122]. До речі, одне із правових енциклопедичних тлумачень ринку ґрунтується на законодавчому визначенні цього поняття як суб'єкта господарювання, утвореного на земельній ділянці, відведеної за рішенням місцевого органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування, і зареєстрованого в установленому порядку, функціональними обов'язками якого є надання послуг і створення для продавців і покупців належних умов у процесі купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються залежно від попиту і пропозиції [48, с. 325].

Відсутність єдності у законодавчих та наукових підходах до тлумачення ринку деякі автори цілком логічно пропонують подолати шляхом закріплення уніфікованого визначення ринку у ГК України, що дасть змогу на його основі розробляти визначення галузевих ринків [29, с. 8].

У законодавстві деяких пострадянських країн, зокрема у Білорусі, Казахстані, Молдові, також закріплено поняття ринку. Відповідні визначення містяться у податковому законодавстві, законодавстві про захист економічної конкуренції, законодавчих актах іншої спрямованості.

У податковому, антимонопольному та конкурентному законодавстві цих країн ринок товарів або товарний ринок визначається як система економічних відносин, що складаються у процесі виробництва, обігу та розподілу товарів (послуг) та руху грошових коштів [49] або як сфера обігу товару [50; 51]. Проте наявні й інші визначення поняття ринку, обумовлені специфікою сфери регулювання. Наприклад, згідно із Законом Республіки Білорусь «Про державне регулювання торгівлі і громадського харчування у Республіці Білорусь» ринок визначено як майновий комплекс, що має у своєму складі торговельні місця, обладнаний і призначений для продажу сільськогосподарської продукції, дикорослих плодів, ягід, продукції рибництва, тварин та інших товарів, виконання робіт, надання послуг юридичними та фізичними особами, у тому числі індивідуальними підприємцями (ст. 1) [52]. У Законі Республіки Казахстан «Про державне регулювання розвитку агропромислового комплексу та сільських територій» закріплено визначення агропродовольчого ринку як сукупності відносин, пов'язаних із придбанням, реалізацією та іншими елементами обороту сільськогосподарської продукції та продуктів її глибокої переробки (ст. 1) [53]. Також у Законі Республіки Молдова «Про організацію та функціонування ринків сільськогосподарської та агропродовольчої продукції» ринок агропродовольчої продукції – це сукупність відносин, пов'язаних з угодами купівлі-продажу, включно з попитом та пропозицією на агропромислову продукцію, а також місце зустрічі продавців та покупців товару [54]. З аналізу визначень, закріплених у досліджуваних законах вказаних країн, також слідує багатоваріативність визначень поняття ринку та певних його видів, в основі якої лежить підхід до розуміння ринку як сфери обігу, системи (сукупності) відносин або навіть певного місця торгівлі.

Роблячи проміжний підсумок, важливо звернути увагу на те, що законодавчі визначення ринку, аграрного ринку, інших ринків і концептуальні погляди на це поняття перетинаються у частині визначень ринку як сфери обігу або як системи відносин. Тому можна зробити висновок, що ці визначення найбільше відображають сутність ринку і закріплюють його важливі ознаки як об'єкта господарсько-правового впливу. Незалежно від концепції, в межах якої розглядається поняття ринку, зберігаються та враховуються основні характеристики ринку, зокрема, взаємозв'язок із сферою виробництва, узгодження попиту і пропозиції, формування цін на об'єкти обігу.

Отже, з урахуванням всього вищевикладеного можна запропонувати визначати поняття аграрного ринку як об'єкта господарсько-правового забезпечення, як сукупність врегульованих нормами права господарських відносин між суб'єктами ринку з реалізації сільськогосподарської продукції та надання пов'язаних з цим допоміжних послуг, що базуються на засадах

конкуренції, вільного вибору способів і форм реалізації, а також державного контролю за безпечністю сільськогосподарської продукції.

Проаналізовані підходи до розуміння аграрного ринку як сукупності (системи) відносин, сфери обігу та механізму регулювання не слід розглядати як суперечливі. Навпаки, вони є такими, що дозволяють зацентрувати увагу на тому чи іншому аспекті цього складного економіко-правового явища.

Підхід до визначення поняття аграрного ринку як системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права, дасть змогу визначити суб'єктів та об'єкт таких суспільних відносин, підстави їх виникнення та запропонувати правові форми опосередкування руху сільськогосподарської продукції.

Розуміння аграрного ринку як сфери товарного обміну дозволяє більш широко поглянути на об'єкти і, відповідно, види аграрного ринку, суб'єктів та інфраструктуру ринку певного товару, сукупність відносин, які можуть виникати між цими суб'єктами та супроводжувати товарообмін сільськогосподарської продукції, врахувати певні особливості аграрного ринку, які знаходяться поза межами конструкції ринку як правовідносин.

Підхід до розуміння аграрного ринку як механізму регулювання взаємодії учасників товарообміну дозволяє враховувати фактори й особливості, притаманні цьому ринку (наприклад, сезонність і циклічність пропозицій на певні види сільськогосподарської продукції, скорочені строки зберігання певної продукції, витрати на транспортування, зберігання, передпродажну підготовку продукції тощо). Тому такий підхід має значення для вироблення оптимального співвідношення між державним регулюванням та саморегулюючою функцією ринку, що для аграрного ринку має надважливе значення [55, с. 218].

Крім питання, що являє собою аграрний ринок, виникає питання меж аграрного ринку, яке безпосередньо пов'язане з об'єктами обігу на цьому ринку. Аналіз наукової літератури свідчить, що межі аграрного ринку чітко не окреслені. Із визначення аграрного ринку як сфери взаємодії суб'єктів ринку із забезпечення виробництва і вільного руху сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, технологій, засобів виробництва і послуг для агропромислового комплексу, аграрної науково-технічної продукції [56, с. 6] впливає досить широке коло об'єктів обігу і, відповідно, доволі широкі межі цього ринку.

Проте іншими дослідниками висловлюються цілком обґрунтовані заперечення проти такого широкого об'єктного складу аграрного ринку, зокрема через те, що засоби виробництва, послуги, науково-технічна продукція тощо виступають об'єктами самостійних ринків і включення їх до об'єктів аграр-

ного ринку тільки через те, що їх споживають сільськогосподарські товаровиробники, не є вагомою підставою [12]. До цього можна додати і певні заперечення проти віднесення до об'єктів аграрного ринку всіх без винятку продовольчих товарів, оскільки більшість із них є результатом діяльності суб'єктів харчової промисловості, і сільськогосподарська продукція виступає сировиною для виготовлення харчових продуктів.

Широке коло товарів, які пропонують вважати об'єктами аграрного ринку, значно розширює межі цього ринку, що може негативно позначатися як на конкретизації елементів такого ринку, так і на обранні засобів державного регулювання, знижувати ефективність державної аграрної політики в частині забезпечення функціонування аграрного ринку.

Відповідь на питання щодо конкретизації об'єктів аграрного ринку можна шукати в площині буквального тлумачення терміна «аграрний ринок». Як зазначає С. І. Марченко, виключно з етимологічного погляду, аграрний ринок можна представити як місце продажу продуктів і товарів, пов'язаних із землею або її обробкою [6, с. 10]. Н. Ф. Павленчик, беручи до уваги переклад та тлумачення слова «аграрний», конкретизує, що на аграрному ринку здійснюється купівля-продаж лише сільськогосподарської продукції [13, с. 88].

На підставі цього можна пропонувати об'єктом обігу на аграрному ринку розглядати саме сільськогосподарську продукцію [57, с. 156]. Такий висновок відповідає вищенаведеному законодавчому визначенню аграрного ринку та знаходить підтвердження у положеннях Договору про заснування Європейської спільноти в редакції від 1 січня 2005 року [58]. Зокрема, у ст. 32 Договору закріплено, що спільний ринок охоплює сільське господарство та торгівлю сільськогосподарською продукцією, під якою розуміється продукція, вирощена на землі, продукти тваринництва та рибальства, продукти первинного обробітку, безпосередньо пов'язані з цією продукцією. Більш детально сільськогосподарську продукцію як об'єкт аграрного ринку буде проаналізовано у наступних підрозділах.

Із питанням об'єктів аграрного ринку також пов'язане питання співвідношення поняття «аграрний ринок» з іншими суміжними поняттями, а також співвідношення аграрного ринку з іншими видами ринків. Зокрема, у науковій літературі та в українському законодавстві поряд із терміном «аграрний ринок» не системно використовуються терміни «організований аграрний ринок», «ринок аграрної продукції», «ринок сільськогосподарської продукції», «агропродовольчий ринок», «продовольчий ринок» «агропромисловий ринок» та інші. Серед іншого, ці терміни використовуються у нормативно-правових актах, які забезпечують реалізацію державної аграрної політики [47, с. 120].

Під час використання перерахованих термінів простежується тенденція як їх синонімічного використання, так і відокремлення одне від одного. Наприклад, С. І. Марченко, встановлюючи співвідношення поняття аграрного ринку з іншими видами ринку, дійшла висновку, що поняття аграрного ринку є ширшим за поняття ринків сільськогосподарської продукції, матеріально-технічних ресурсів, послуг, а поняття агропродовольчого ринку та ринку сільськогосподарської продукції змістовно однакові [6, с. 11]. Оцінюючи таку позицію, потрібно вказати на її часткову відповідність законодавчому визначенню ринку сільськогосподарської продукції. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» цей ринок є частиною аграрного ринку, де здійснюється оптова торгівля сільськогосподарською продукцією [59]. На такій позиції щодо співвідношення аграрного ринку та ринку сільськогосподарської продукції наполягає І. О. Прогляда [60, с. 18]. Проте, наведене визначення може використовуватися тільки в рамках згаданого Закону, оскільки в іншому випадку воно викликає зауваження, зокрема щодо обмеження ринку тільки оптовою торгівлею.

На думку Т. Г. Дудар та В. Т. Дудар, аграрний ринок – це товарний ринок, який пов'язаний із забезпеченням сільського господарства необхідними для нього засобами виробництва, послугами та новими прогресивними технологіями, з реалізацією вироблених товарів через ефективно збутові канали, а ринок агропродовольчої продукції обмежується лише виробництвом, заготівлею, реалізацією і подальшим товаропросуванням до споживача сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки [4, с. 56]. З наведеного випливає, що дослідники є прихильниками широкого розуміння аграрного ринку, що частково поглинає поняття агропродовольчого ринку.

Водночас існує думка, що поняття продовольчого ринку ширше за поняття аграрного ринку, оскільки продовольчий ринок складається із трьох самостійних ринків, які взаємодіють між собою. Зокрема, це ринок сільськогосподарської продукції, яка споживається у свіжому вигляді; ринок сировини, з якої виробляються продовольчі товари; ринок кінцевої продукції, тобто продовольства. Перші два ринки є частиною аграрного ринку. Такий підхід поділяє Є. М. Кирилюк, аргументуючи тим, що він дає змогу встановити чіткі межі аграрного та продовольчого ринку і досліджувати їх взаємозв'язок і взаємовплив [12]. Частково підтримуючи висловлене, варто зацентувати увагу, що в основу поділу покладено об'єктний підхід, за якого об'єктом ринку розглядається сільськогосподарська продукція. Вона може мати різне призначення і використовуватися для різних цілей (як харчові продукти, сировина для харчової, фармацевтичної, легкої промисловості тощо), відповідно,

розглядатися частиною різних товарних ринків, проте первинно формувати ринок сільськогосподарської продукції.

Використовуючи об'єктний критерій та спираючись на викладене, потрібно цілковито підтримати позицію Н. Ф. Павленчик, яка полягає у тому, що поняття «аграрний ринок» та «ринок сільськогосподарської продукції» виступають синонімами, оскільки сутність цих понять одна й та сама, і призначення цих ринків полягає у створенні умов для налагодження торговельних відносин виключно з метою купівлі-продажу лише сільськогосподарської продукції [13, с. 91] незалежно від її товарного призначення. Варто додати, що термін «ринок аграрної продукції» також виступає синонімом терміна «ринок аграрної продукції».

Натомість терміни «аграрний ринок» (ринок сільськогосподарської продукції) та «агропродовольчий ринок» є різними й уособлюють різні ринки. Для доведення цієї тези насамперед варто звернутися до аналізу українського законодавства. Зокрема, агропродовольчий ринок визначається як суб'єкт господарювання, що створює належні умови для реалізації (оптової реалізації) сільськогосподарської продукції, і харчових продуктів також, на спеціально оснащених та відведених місцях відповідно до закону (ст. 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (далі – Закон № 771/97-ВР)) [61].

Отже, виключно як юридичні поняття, що мають законодавчі дефініції, аграрний та агропродовольчий ринок є різними, оскільки аграрний ринок – це сукупність правовідносин, натомість агропродовольчий ринок – суб'єкт господарювання. Тому останній належить до інфраструктури аграрного ринку і здебільшого являє собою місце роздрібної торгівлі сільськогосподарською продукцією кінцевому споживачу [47, с. 121].

Якщо брати до уваги наукові погляди на агропродовольчий ринок, то потрібно навести думку Ю. В. Самойлик стосовно того, що предметами купівлі-продажу на цьому ринку є сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та побічна продукція, що об'єднані у складну ієрархічно упорядковану структуровану систему, яка охоплює три підсистеми: ринок тваринницько-промислової продукції, ринок рослинно-промислової продукції, ринок побічної агропродовольчої продукції та продуктів її переробки [62, с. 53]. За такого підходу поняття агропродовольчого ринку є ширшим за поняття аграрного ринку, адже об'єктом обігу на агропродовольчому ринку може виступати рослинницька і тваринницька продукція, що вже піддалася промисловій переробці. Проте об'єктом обігу на аграрному ринку є сільськогосподарська продукція у розумінні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Тому поняття «аграрний ринок»

та «агропродовольчий ринок» можна розглядати як такі, що частково перетинаються.

Питання співвідношення аграрного та агропромислового ринків постає через те, що дослідники об'єднують або відмежовують товарообіг сільськогосподарської продукції, засобів її виробництва та продукції її переробки. Встановлюючи співвідношення цих понять, варто брати до уваги позицію Н. Ф. Павленчик, за якою агропромисловий ринок несе товарне навантаження у вигляді як сільськогосподарської продукції, так і продукції промислового походження. Складовими агропромислового ринку можуть бути ринки праці, землі, засобів виробництва, техніки тощо [13, с. 90]. Натомість товарна наповнюваність аграрного ринку обмежується сільськогосподарською продукцією у необробленому вигляді або такою, що пройшла первинну обробку. Аргументом на користь розмежування аграрного та агропромислового ринків виступає й те, що обіг сільськогосподарської продукції і засобів виробництва має суттєві відмінності і потребує різних засобів державного регулювання [63, с. 109]. Отже, потрібно підтримати розмежування цих ринків і зазначити, що розглядати аграрний ринок частиною агропромислового може бути доречним при виробленні спільних рішень і дій для удосконалення їх функціонування.

Визначення аграрного ринку та встановлення його співвідношення із суміжними поняттями для практичної сфери може здаватися досить умовним, оскільки кожен із розглянутих ринків не має чітких меж, здійснює вплив на функціонування інших ринків, сільськогосподарські товаровиробники та інші особи майже одночасно можуть бути суб'єктами аграрного, агропродовольчого та інших ринків, вступаючи у товарообмінні процеси щодо сільськогосподарської продукції, продукції її переробки, засобів для її виробництва тощо. Проте, оскільки юридична матерія вимагає чіткості понятійного апарату, зумовленого кваліфікуючими ознаками відповідного явища, можна пропонувати об'єктом аграрного ринку визначити сільськогосподарську продукцію і в нормативно-правових актах для позначення ринку, на якому здійснюється товарообіг цієї продукції, використовувати поняття «аграрний ринок».

Зроблений вище висновок дозволяє пропонувати перегляд чинних нормативно-правових актів, в яких використовуються вищерозглянуті терміни, оцінити їх змістовне наповнення та уніфікувати використання термінології. Це сприятиме досягненню більшої конкретизації у питаннях об'єкта, суб'єктів певного ринку і господарських зв'язків між ними, уточнення співвідношення схожих термінів, більш чіткого окреслення зв'язків аграрного ринку з багатьма іншими, і як результат – визначення об'єкта державної аграрної

політики, меж розповсюдження певних правил, приписів і заборон товарообігу, спрямованості заходів господарсько-правового регулювання, що загалом позитивно вплине на рівень господарсько-правового забезпечення аграрного ринку.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що поняття ринку та аграрного ринку є складними і багатограними поняттями, які активно використовуються у законодавстві та на практиці, досліджуються науковцями. Узагальнюючи юридичні підходи до визначення та тлумачення поняття ринку, можна дійти висновку, що ринок – це сукупність (система) відносин, врегульованих нормами права, сфера обігу товару та рідше – механізм регулювання.

На основі загального розуміння ринку розвиваються концепції щодо видів ринку, і аграрного ринку також. Розкриття та врахування особливостей аграрного ринку в контексті цих концептуальних підходів дає змогу краще зрозуміти його сутність як об'єкта наукових досліджень та правового регулювання, зацентувати увагу на суб'єктах ринку, правовідносинах між ними, засобах господарсько-правового регулювання.

Для удосконалення законодавчого визначення аграрного ринку доцільно спиратися на розуміння цього поняття як системи суспільних відносин, врегульованих нормами права, які виникають щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Також у контексті удосконалення господарсько-правового забезпечення аграрного ринку та державної аграрної політики, конкретизації засобів державного регулювання потрібно брати до уваги тлумачення ринку як сфери товарообігу і як механізму регулювання. Це дозволить визначити ті аспекти аграрного ринку, які потребують державного регулювання, з огляду на потребу забезпечення ефективного функціонування цього ринку.

1.1.2 Аграрний ринок як система правовідносин

Товарообіг сільськогосподарської продукції передбачає участь щонайменше двох суб'єктів, взаємодія яких набуває зовнішньої форми суспільних відносин. На практиці у процесі реалізації сільськогосподарської продукції взаємодіє ширше коло суб'єктів, між якими встановлюються різноманітні економічні зв'язки і складаються різні за змістом, підставами виникнення та спрямованістю відносини.

Товарообіг сільськогосподарської продукції формує аграрний ринок, якому відводиться значна роль у забезпеченні продовольчої безпеки, сталого розвитку аграрного сектору економіки, стабільному поповненні бюджету

валютою [23]. Відповідно, на аграрному ринку не тільки зустрічаються суб'єкти із протилежними інтересами (продавці та покупці), але й відбувається задоволення як приватних, так і публічних інтересів. Також має значення той факт, що національний аграрний ринок є частиною глобального аграрного ринку і держава повинна забезпечувати його стабільне функціонування. Це можливе шляхом здійснення державного, зокрема і правового регулювання. Тому справедливим буде твердження, що ефективність відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, охорона і захист інтересів суб'єктів аграрного ринку можливі, коли держава охоплює своїм впливом відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції, завдяки чому вони набувають форми правовідносин. Тут доречно згадати висловлювання Р. О. Халфіної, які полягали у тому, що у зв'язку із розширенням сфери правового регулювання у суспільстві розширюється коло суспільних відносин, які можуть виступати тільки у вигляді правовідносин, а також що правовідносини є необхідною формою існування значного кола суспільних відносин [64, с. 80]. Ці твердження не втрачають своєї актуальності й в умовах сьогодення.

Визнання суспільних відносин об'єктом правового регулювання є установленим у праві. Наприклад, досліджуючи становлення вчення про правовідносини, М. М. Шумило звертається до класиків юридичної думки дореволюційного періоду, які під юридичними відносинами (правовідносинами) розуміли регульовані нормами об'єктивного права відносини осіб між собою [65, с. 33]. Сформовані у доктрині права концептуальні положення щодо правовідносин неодноразово аналізувалися, доповнювалися, осучаснювалися, отримували інтерпретацію залежно від конкретного предмета дослідження. Зокрема, дослідники зазначають, що право піддає регуляторному впливу не всі суспільні відносини, а лише ті, які становлять найбільшу цінність і є суспільно необхідними, визначають умови життєдіяльності людей з метою їх упорядкування та розвитку [66, с. 30].

Найбільш загальне, ємне та поширене визначення правовідносин сформульоване так, що це суспільні відносини, врегульовані нормами права [67, с. 15]. Водночас у науці права підкреслюється та розкривається зв'язок між нормами права та правовідносинами. Зокрема, зазначається, що у нормі права детермінується модель поведінки, яку держава вважає оптимальною або допустимою в певних умовах [64, с. 64].

Багато науковців різних галузей юридичної науки саме правовідносини розглядали і розглядають як реалізацію норми права. Наприклад, Г. Л. Знаменський зазначав, що правовідносини є специфічним юридичним засобом у механізмі правового регулювання та тією ланкою, яка поєднує вимоги норм права з конкретною поведінкою суб'єктів [68, с. 63].

Дослідники різних часів солідарні у тому, що правовідносини являють собою вольові відносини, які у своїй реалізації забезпечуються примусовою силою держави [69, с. 79]. Інакше кажучи, державний примус сприяє точному відтворенню моделі поведінки, закладеній у нормі права, або приведенню невідповідних реальних правовідносин до встановленої моделі. Як зазначає О. Ф. Скакун, можливість державного примусу створює режим соціальної захищеності, безпеки, законності. У підручнику її авторства правовідносини визначено як врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються у конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами, які є носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, і забезпечуються державою [70, с. 346].

Отже, суспільні відносини, набуваючи форми правовідносин, дозволяють останнім виконати роль, яка відводиться правовідносинам у механізмі правового регулювання, а саме здійснювати функцію регулятора суспільних відносин, спрямувати розвиток відносин суб'єктів у напрямі, визначеному державою необхідним або бажаним. Слід визнати, що визначення галузевої приналежності правовідносин у практичній площині означає вибір методів і способів впливу на відносини, з подальшою оцінкою їх відповідності соціально-економічним потребам і здатності забезпечити досягнення цілей правового регулювання.

Для проведення дослідження та конкретизації тих правовідносин, які мають місце на аграрному ринку і складають певну систему, варто прийняти за основу вузький підхід до розуміння сутності ринку, який полягає у тому, що ринок – це сукупність відносин (правовідносин) між продавцями і покупцями; сфера товарного обміну. Відповідно, варто розмежовувати правовідносини, які виникають у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, та правовідносини щодо реалізації цієї продукції. Не можна заперечувати, що ці групи правовідносин взаємопов'язані і піддаються взаємному впливу, як сфера виробництва та обміну. Однак з огляду на специфіку та особливості відносин, які виникають у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, та відносин щодо реалізації цієї продукції виступають самостійними предметами правового регулювання.

З огляду на викладене, видається за потрібне виокремити суспільні відносини, які супроводжують реалізацію сільськогосподарської продукції, та встановити їх галузеву приналежність задля найбільш ефективного забезпечення функціонування аграрного ринку та можливості моделювати його розвиток з урахуванням приватних і публічних інтересів, досягнення мети сталого розвитку. Для вирішення поставленого завдання потрібно спиратися

на аналіз нормативно-правової бази, враховуючи те, що у національній правовій системі основним джерелом права є нормативно-правовий акт.

Насамперед потрібно звернути увагу на законодавче визначення аграрного ринку, відповідно до якого він являє собою сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів щодо сільськогосподарської продукції (ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). З цього визначення вбачається, що правовому регулюванню піддаються відносини, об'єктом яких виступає сільськогосподарська продукція, а юридичним фактом їх виникнення – цивільно-правовий договір. Водночас, враховуючи економічну сутність і призначення аграрного ринку, логічно зробити висновок, що серед цих договорів мають бути договори, які опосередковують відчуження сільськогосподарської продукції. Також вказівку на цивільно-правову природу договорів можна вважати певною мірою умовною і тлумачити це положення більш широко, беручи до уваги положення ГК України. Виходячи з того, що господарські договори укладаються за правилами ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України, іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів (ст. 179 ГК України) [71], є підстави до договорів, про які йдеться у легальному визначенні аграрного ринку, відносити й господарські договори, що на практиці займають чільне місце серед тих, що укладаються на ньому.

Аналізуючи правовідносини, які уособлюють аграрний ринок, варто звернути увагу, що у законодавстві для позначення відчуження товару використовують різні терміни: «реалізація», «збут», «продаж», зокрема у ГК України та у ПК України використовують всі ці терміни. У ПК України визначення продажу (реалізації) товарів закріплено як будь-які операції, які здійснюються згідно з договорами купівлі-продажу, міни, поставки та іншими господарськими, цивільно-правовими договорами, що передбачають передачу прав власності на такі товари за плату або компенсацію незалежно від строків її надання, а також операції з безоплатного надання товарів (п. 14.1.202 ст. 14 ПК України). Як бачимо, терміни «продаж» та «реалізація» використовуються як синоніми і мають одне визначення. Водночас у праві Європейського Союзу спостерігається дещо інший підхід до дефініції терміна «реалізація». У деяких Директивах термін «реалізація» означає утримання наявного безпосередньо або на складі, виставляння або пропонування до продажу, продаж та / або постачання іншій особі, у будь-якій формі, розмнужувального або розсадного матеріалу [72] або продаж, володіння з метою продажу, пропонування до продажу або будь-яке відчуження, постачання або передавання з метою комерційного використання насіння третім особам,

за винагороду або без неї [73]. Ці визначення формують уявлення про реалізацію продукції як про певний процес.

Натомість, визначення терміна «збут» на рівні законів не закріплене. Словникове визначення збуту подається як продаж готової продукції або сировини [74, с. 456]. Викладене дозволяє термін «збут» ставити в один ряд із терміном «реалізація». Проте, аналізуючи різні джерела, можна простежити зв'язок збутової діяльності та виробництва, сформувані уявлення про збут як про логічне завершення процесу виробництва [75]. Зокрема, у дисертаційному дослідженні В. С. Мілаш виділяє збутові договори, тобто договори, за допомогою яких здійснюється збут або оплатне відчуження результатів господарської діяльності, які набули майново-товарної форми [76, с. 116].

Серед дослідників, увагу яких привертає питання співвідношення термінів «реалізація», «збут», «продаж», одні висловлюють думку, що ототожнення цих термінів відбувається щонайменше з двох причин: по-перше, через неврахування предметної сфери, де вони були використані вперше, та їх функцій; по-друге, у зв'язку з нормативним визначенням одних термінів через інші [77, с. 437]. Інші дослідники пропонують розмежовувати вказані терміни за критеріями: позначення ними процесу або лише однієї дії; галузі науки; особливостей економічної моделі [78, с. 159; 79, с. 173].

Варто підтримати ідею розмежування досліджуваних термінів і на підставі аналізу законодавства та інших джерел запропонувати розглядати реалізацію сільськогосподарської продукції як найбільш ємний та загальний термін, який позначає процес, спрямований на оплатне відчуження цієї продукції як товару; збут – як відчуження цієї продукції товаровиробниками; а продаж – як конкретну операцію з відчуження товару. Спираючись на висловлене, також можна відстоювати позицію, за якою аграрний ринок уособлює систему правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, проте ці правовідносини не зводяться лише до її продажу. Водночас відносини з реалізації названої продукції, які завершуються продажем, складають першу групу відносин у межах аграрного ринку. Певне підтвердження цього висновку можна знайти у ч. 1 ст. 263 ГК України, в якій закріплене визначення господарсько-торговельної діяльності.

Отримання товарної сільськогосподарської продукції є результатом здійснення господарської діяльності в окремій галузі економіки – сільському господарстві. Аналіз літератури вказує на визнання товарності як ознаки діяльності в агропромисловому комплексі та сільськогосподарської діяльності зокрема. Науковці розкривають товарність як властивість товарного виробництва, тобто форми суспільного виробництва, за якої продукція виробляється не для власного споживання, а для продажу, стає товаром [80, с. 7].

Такий підхід дозволяє зробити висновок, що сільськогосподарська діяльність є видом господарської (економічної) діяльності, яка орієнтована на вироблення товарної сільськогосподарської продукції, збут якої опосередковується господарськими договорами.

На правильність цього висновку вказує й аналіз законодавства. Згідно з ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» [81] сільське господарство (сільськогосподарське виробництво) було визначено як вид господарської діяльності з виробництва продукції, яка пов'язана з біологічними процесами її вирощування, призначеної для споживання в сирому і переробленому вигляді та використання на нехарчові цілі.

У більшості випадків реалізація сільськогосподарської продукції виступає логічним завершенням процесу її виробництва. У цьому знаходить прояв господарський характер діяльності сільськогосподарських товаровиробників і напрошується висновок про те, що виробництво сільськогосподарської продукції як товару є видом господарської (економічної) діяльності з притаманними їй особливостями, обумовленими сферою діяльності, видом виробленого товару та інше. Відповідно, відносини з реалізації сільськогосподарської продукції самими товаровиробниками варто розглядати переважно як вид господарських відносин.

Хоча реалізація сільськогосподарської продукції може завершувати цикл виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, вона може виступати і змістом діяльності інших суб'єктів господарювання. Остання у ГК України отримала назву господарсько-торговельної діяльності (ст. 263). На аграрному ринку вона може знаходити прояв у здійсненні заготівлі, оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, комерційному посередництві, допоміжній діяльності щодо реалізації продукції. З урахуванням цього можна виділяти відносини з реалізації (збуту) сільськогосподарської продукції, в яких продавцями виступають її товаровиробники або інші суб'єкти господарювання, а самі відносини з реалізації можуть виникати за участю або без участі посередників [82, с. 56].

Для уточнення системи правовідносин, які супроводжують реалізацію сільськогосподарської продукції, потрібно вдатися до аналізу наукового доробку щодо аграрного ринку. Як зазначалося у попередньому підрозділі, розгляд аграрного ринку як певної системи (сукупності) відносин є однією з найбільш поширених наукових концепцій. Водночас, сукупність відносин охоплює не тільки відносини з продажу сільськогосподарської продукції, але й різноманітні відносини, які сприяють такому продажу. Ця концепція пов'язана та вміщує вчення про інфраструктуру аграрного ринку, якій відводиться ключова

роль у забезпеченні його функціонування. Узагальнюючи погляди на інфраструктуру аграрного ринку, можна підсумувати, що у вузькому значенні вона зорієнтована на рух товарів на ринку, у більш широкому – також на надання логістичних, комунікаційних послуг, здійснення стандартизації, сертифікації, цінового моніторингу та інших послуг [34, с. 48–54, 396–408].

Значне коло відносин, які складаються за участі суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, охоплюються правовим регулюванням через застосування загальних та спеціальних норма. Зокрема, у ГК України у межах господарсько-торговельної діяльності виділяється допоміжна діяльність, тобто діяльність із надання певних послуг, яка забезпечує реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання (ст. 263 ГК України) [83, с. 134]. Приблизний перелік таких послуг наводиться у Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД-2010), а їхній зміст полягає у збиранні (компонуванні), сортуванні великих партій товарів; поділі і перефасуванні товарів меншими партіями, зберіганні, охолодженні, доставці тощо [84]. Відповідні допоміжні послуги (роботи) виступають предметом діяльності сільськогосподарських кооперативів, ОРСП, товарних бірж, інших суб'єктів господарювання, можуть мати особливості регулювання їх надання.

Аналіз законодавства (законів України: «Про товарні біржі», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про державну підтримку сільськогосподарства України», «Про зерно та ринок зерна в Україні» [85; 59; 38; 44] та інші) дозволяє у цій групі виділяти відносини з організації реалізації сільськогосподарської продукції, маючи на увазі, що господарські зв'язки на аграрному ринку встановлюються за участі товарних бірж, ОРСП, на аукціонах, ярмарках тощо. Крім цього, у цій групі потрібно назвати відносини з надання інформаційних, дорадчих послуг, різних моніторингових послуг, які спрямовано на інформування товаровиробників та інших суб'єктів про кон'юнктуру ринку, способи реалізації продукції та інше. [86, с. 179].

Отже, в системі правовідносин щодо забезпечення функціонування аграрного ринку другу групу складають відносини, що наявні при здійсненні допоміжної діяльності, зокрема із надання послуг (виконання робіт), які сприяють реалізації сільськогосподарської продукції. Вони утворюють численну групу відносин, що наявні при наданні послуг (виконанні робіт) суб'єктами інфраструктури аграрного ринку, зокрема щодо передпродажної підготовки продукції, її зберігання, транспортування тощо; відносини з організації реалізації сільськогосподарської продукції; відносини із надання інформаційних, дорадчих, моніторингових послуг. Правовідносини цієї групи переважно складаються між сільськогосподарськими товаровиробниками (або іншими продавцями) та суб'єктами інфраструктури аграрного ринку.

Аналіз законодавства дає можливість виділити у самостійну групу відносини щодо встановлення і виконання умов з організації та здійснення реалізації сільськогосподарської продукції. Зокрема, йдеться про відносини, які наявні при виконанні положень законодавства, що встановлюють вимоги до безпечності сільськогосподарської продукції, умови її реалізації, вимоги до діяльності певних суб'єктів та / або на аграрному ринку певного виду (наприклад, ринку зерна, насінневої продукції, органічної продукції тощо) [82, с. 56], відносини щодо отримання статусу оператора ринку або статусу ОРСП. Для багатьох видів сільськогосподарської продукції умовою набуття нею товарності є відповідність умовам безпечності та якості, щонайменше тим, які встановлено законом. Тому в цій групі можна виділяти відносини, які наявні для підтвердження відповідності сільськогосподарської продукції певним стандартам (та / або іншим вимогам), надання послуг сертифікації продукції тощо, а також інші відносини, пов'язані із застосуванням засобів державного регулювання діяльності суб'єктів аграрного ринку.

Ці відносини можна розглядати близькими до змісту поняття доступу до ринку, яке досліджував А. В. Духневич, щоправда в контексті виконання багатосторонніх угод Світової організації торгівлі (далі – СОТ). Науковець запропонував визначати доступ до ринку як урегульовані нормами національного законодавства та багатосторонніх угод суспільні відносини у сфері виробництва сільськогосподарської продукції і торгівлі такими товарами на внутрішньому та зовнішньому ринках відповідно до визнаних у міжнародному праві і законодавстві України принципів міжнародної торгівлі та способів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [87, с. 7]. Водночас потрібно підкреслити зв'язок цієї групи відносин із застосуванням засобів державного регулювання (наприклад, технічним регулюванням) та здійсненням контролю за діяльністю суб'єктів аграрного ринку. Саме цим визначається суб'єктний склад таких правовідносин, тобто серед суб'єктів цих правовідносин можуть бути, наприклад, уповноважені органи державної влади, суб'єкти надання адміністративних послуг.

Усвідомлюючи, що повне виконання вимог законодавства та договірних зобов'язань є ідеальним, проте не реальним станом аграрного ринку, окремою групою відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції варто виділяти відносини захисту прав і законних інтересів суб'єктів цього ринку. Цією групою охоплюються правовідносини із застосування заходів відповідальності та / або інших засобів захисту порушених прав суб'єктів аграрного ринку. Слід звернути увагу, що на відміну від правовідносин інших груп, відносини захисту наявні не у всіх випадках, а лише у разі порушення прав суб'єктів аграрного ринку.

Всі вищеназвані групи відносин є об'єктивно або потенційно (якщо йдеться про відносини захисту прав суб'єктів аграрного ринку) наявними, взаємопов'язаними та взаємодіючими суспільними відносинами, які сукупно потрібно розглядати такими, що забезпечують реалізацію сільськогосподарської продукції. Теоретично, відносини певної групи можуть існувати самостійно, проте саме сукупність відносин усіх груп, їх послідовне або одночасне виникнення та власна функція у реалізації сільськогосподарської продукції дозволяють досягти результату у вигляді оплатного відчуження цієї продукції, що створює підґрунтя розглядати відносини всіх груп системно.

Отже, можна дійти висновку, що відносини, які наявні: 1) при безпосередній реалізації сільськогосподарської продукції; 2) при організації реалізації та здійсненні допоміжних робіт (послуг); 3) щодо встановлення і виконання умов реалізації певної сільськогосподарської продукції або у певний спосіб; 4) щодо захисту порушених прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку, складають систему правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції і забезпечують функціонування аграрного ринку.

Надалі потрібно приділити увагу питанню галузевої приналежності названих груп правовідносин.

Вищеперераховані групи відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції регулюються нормами аграрного, господарського, цивільного та деяких інших галузей законодавства. Цілком логічно, що аграрний ринок, як й інші складні явища соціально-економічного життя, підпадає під регулювання норм різних галузей права, які комплексною дією забезпечують його належне функціонування та розвиток. Поділяючи підхід, за якого певне суспільне явище може виступати об'єктом регулювання норм різних галузей права, все ж варто чітко визначати елементи, які піддаються правовому регулюванню методами певної галузі права. У науці неодноразово наголошувалося на тому, що виділення об'єкта правового регулювання є чи не найголовнішим кроком на шляху впровадження ефективного механізму правового регулювання.

Беручи до уваги наявний в Україні поділ права на галузі, можна робити припущення, що система правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції охоплюється предметом галузі господарського права. Обґрунтування висловленого припущення наведено нижче.

Ринок є базовою економічною категорією, а поведінка та діяльність у сфері економіки виступає традиційною сферою правового регулювання [70, с. 225; 88, с. 10] і знаходиться під правовим впливом норм господарського права [68, с. 63] через набуття ними форми господарських відносин.

Господарські правовідносини разом із категорією господарської діяльності посідають одне із ключових місць у науці господарського права, виступають предметом багатьох загальнотеоретичних розробок та досліджень за певними напрямками. За наявності розлогого теоретичного матеріалу варто зупинитися тільки на тих позиціях, які можуть скласти основу цього наукового дослідження.

За одним із визначень, господарські правовідносини – це врегульовані нормами права господарські відносини в їхньому спеціальному призначенні (щодо виробництва товару, руху товару, управління цими процесами), які характеризуються особливим суб'єктним складом і поєднанням організаційних та майнових елементів [89, с. 499].

Конкретизуючи призначення господарських правовідносин у механізмі правового регулювання, Г. Л. Знаменський стверджував, що воно полягає в індивідуалізації вимог правової норми щодо взаємного положення суб'єктів, наділення їх правами та обов'язками [68, с. 67]. Господарські правовідносини, зазначав О. П. Віхров, трансформують норми права у права та обов'язки учасників правовідносин, ці права та обов'язки реалізуються у конкретній господарській діяльності та фактичних господарських відносинах. Господарські правовідносини поєднують вимоги правової норми із діяльністю суб'єктів, на яких поширюється дія цих норм, у процесі суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання, і служать тією правовою формою, в якій переважно здійснюється цей процес [90, с. 31–32]. Також влучним є представлення науковцем господарських правовідносин як правової моделі господарських відносин, ідеальною правовою формою, яка пропонує сукупність прав та обов'язків учасників цих відносин щодо організації і здійснення господарської діяльності [91, с. 120].

Поширеним є визначення господарських правовідносин як виду суспільних відносин, в якому зв'язок між учасниками полягає в їхніх правах та обов'язках [68, с. 64]. Водночас такий зв'язок є особливим, а тому належить до характерних рис господарських правовідносин. Зокрема, О. П. Віхров підкреслював, що особлива форма взаємозв'язку між учасниками господарських правовідносин полягає у тому, що певному праву або комплексу прав (обов'язків) одного учасника відповідає обов'язок або комплекс обов'язків (прав) іншого учасника [91, с. 119]. Особливість зв'язку прав та обов'язків учасників господарських правовідносин знаходить прояв і у тому, що відбиває спрямованість їхньої волі на задоволення приватних і публічних інтересів. Це випливає із твердження, що господарські правовідносини слугують відображенням приватних інтересів їх учасників та публічних інтересів (інтересів суспільства), є ланкою узгодження таких інтересів [68, с. 67].

Відображення приватних та публічних інтересів, спрямованість на їх задоволення, є характерною рисою господарських правовідносин. Водночас ознаками господарських правовідносин називають: 1) сферу виникнення; 2) урегульованість за допомогою господарсько-правових норм; 3) суб'єктний склад, де обов'язковим учасником є суб'єкт господарювання; 4) об'єкт; 5) поєднання майнових та організаційних елементів; 6) підстави виникнення; 7) значний ступінь державного регулювання у поєднанні із локальним регулюванням [92, с. 9].

На деяких із цих ознак слід зупинитися детальніше та одночасно розкрити їх прояв у правовідносинах щодо реалізації сільськогосподарської продукції. На думку О. М. Вінник, сферу виникнення господарських правовідносин являють економіка держави та / або певного регіону, тобто господарські системи будь-якого рівня [93, с. 29]. Відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції можуть бути наявні у будь-якій із названих господарських систем, зароджуючись на рівні певного регіону як об'єктивний результат господарської діяльності сільськогосподарського товаровиробника та отримуючи продовження на національному або міжнародному рівні.

Г. В. Пронська, розкриваючи особливий суб'єктний склад господарських правовідносин, зазначала, що такі правовідносини виникають між суб'єктами господарювання, між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами, які вступають у відносини для задоволення своїх матеріальних потреб [89, с. 499]. На сучасному етапі, спираючись на положення ГК України, до кола суб'єктів господарських правовідносин справедливо відносять органи державної влади, органи місцевого самоврядування, як носіїв організаційно- та управлінсько-господарських повноважень. Здебільшого учасниками господарських правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції виступають сільськогосподарські товаровиробники та інші суб'єкти господарювання – продавці і покупці, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. У межах певної групи правовідносин можуть бути й інші учасники відносин у сфері господарювання, перераховані у ст. 2 ГК України.

Господарські правовідносини базуються на господарсько-правових нормах, встановлюють зв'язок між цими нормами та актами їх реалізації під час здійснення господарської діяльності. Природньо, що ці норми насамперед містяться в актах господарського законодавства, однак у певних випадках згадуються також господарські договори, які забезпечують індивідуальне регулювання з урахуванням специфіки правового зв'язку [92, с. 26]. Правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції переважно регулюються положеннями ГК України, проте специфіку правового режиму тієї чи

іншої сільськогосподарської продукції можуть встановлювати акти аграрного законодавства. Конкретні правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції виникають переважно на підставі господарських договорів.

Переходячи до наступного елемента правовідносин, варто почати з того, що питання об'єкта правовідносин є одним із дискусійних у теорії права. Це накладає свій відбиток на розвиток галузевих концепцій щодо цього питання.

Підходи до тлумачення об'єкта правовідносин узагальнила О. В. Кологойда у межах розгляду питання фондових господарських правовідносин. Зокрема, об'єкт – це те, на що правовідносини спрямовані; те, на що впливають права та обов'язки; те, що здатне реагувати на вплив права; конкретне матеріальне або нематеріальне благо. Дослідниця звертає увагу, що у науці сформувалися дві основні теорії стосовно об'єкта правовідносин: плюралістична (об'єктом правовідносин розглядаються явища навколишнього світу, на які спрямовано права та обов'язки, матеріальні блага і результати дій учасників) та моністична (як об'єкт правовідносин розглядають тільки дії, вчинки, діяння людей, поведінку суб'єктів правовідносин). Залежно від віднесення до об'єктів правовідносин речей і дій, маємо речові права та зобов'язальні. Сама дослідниця є прихильницею моністичної теорії щодо об'єкта правовідносин [30, с. 39–41].

Водночас у науці висловлюються й інші думки щодо об'єкта господарських правовідносин, зокрема й у межах плюралістичної теорії. Виходячи з того, що господарські правовідносини пов'язані з конкретними господарськими відносинами, то їх загальним об'єктом правомірно розглядають процес організації та здійснення господарської діяльності; груповим або родовим об'єктом – конкретні види господарської та господарсько-управлінської діяльності; а безпосереднім об'єктом окремих господарських правовідносин – фактичні дії з організації та здійснення господарської діяльності, реальну поведінку його учасників. У межах цієї теорії обстоюється, що матеріальними об'єктами господарських правовідносин виступають матеріальні і нематеріальні засоби здійснення господарського інтересу, зокрема майно (у розумінні майна у сфері господарювання), об'єкти прав інтелектуальної власності, корпоративні права [91, с. 121]. На думку деяких дослідників, оскільки об'єкти господарських правовідносин виступають засобами задоволення господарського інтересу, то серед них є речі (зокрема і гроші, цінні папери), нематеріальні блага, дії учасників відносин, діяльність суб'єктів господарювання [68, с. 72]. Підтримуючи плюралістичну теорію та спираючись на викладене, об'єктом правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції як господарських правовідносин потрібно назвати дії з організації та здійснення

відчуження оптових партій такої продукції, а матеріальним об'єктом – сільськогосподарську продукцію.

Зміст господарських правовідносин, як і будь-яких інших, складає сукупність юридичних прав та обов'язків. Водночас особливість змісту господарських правовідносин знаходить прояв у тому, що такі права та обов'язки за характером є економічними (або організаційно-економічними), а їх сукупність у господарському праві отримала назву господарської компетенції [94, с. 400; 95, с. 40]. Узагальнюючи наукові погляди щодо змісту господарських правовідносин, потрібно зазначити, що кожен із учасників цих правовідносин здебільшого має комплекс прав та обов'язків, які не протиставляються правам та обов'язкам іншого учасника, а відповідають їм, та що учасники знаходяться у рівному підпорядкуванні правовому господарському порядку і тому несуть певні обов'язки перед суспільством (державою).

Підставами виникнення господарських правовідносин виступають такі юридичні факти, як закон, інший нормативно-правовий акт, акти управління господарською діяльністю, господарський договір, заподіяння шкоди, порушення вимог закону при здійсненні господарської діяльності тощо. Аналіз аграрного ринку вказує на широкий перелік підстав виникнення правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, хоча чільне місце серед них належить господарському договору. У питанні підстав заслуговує на увагу й твердження, що для господарських правовідносин характерною є необхідність настання сукупності юридичних фактів, тобто юридичного складу, а не одного юридичного факту. Загальноприйнятим у теорії права є визначення юридичного факту як передбаченої нормою права конкретної життєвої обставини (дія, подія, стан), яка є підставою для настання певних юридичних наслідків, а юридичного складу – як сукупності юридичних фактів (двох і більше), необхідних і достатніх для настання передбачених законом юридичних наслідків [96, с. 22–23]. Твердження про наявність юридичного складу у більшості випадків є справедливим і для аграрного ринку, як у межах окремої групи правовідносин (наприклад, при створенні ОРСП, сертифікації органічної продукції), так і всієї системи правовідносин (при отриманні послуг з підготовки продукції до реалізації і безпосередньо її продаж).

Отже, можна стверджувати, що ознаки господарських правовідносин притаманні відносинам щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

Раніше подібну думку висловлювали О. М. Вінник, О. П. Віхров, які розглядаючи види господарських відносин та використовуючи критерій галузі економіки, назвали відносини в агропромисловому комплексі або аграрній сфері серед видів господарських відносин [93, с. 30; 91, с. 123]. О. П. Віхров

також зазначав, що об'єктом господарсько-правового регулювання є забезпечення засобами виробництва та реалізація продукції, господарські відносини в аграрній сфері, які охоплюють зокрема використання засобів державного регулювання та державної підтримки, правові форми реалізації сільськогосподарської продукції, інші питання [97, с. 327–333].

Аналіз предмета регулювання господарського законодавства також виступає аргументом на користь господарсько-правової природи відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

Господарські відносини як предмет правового регулювання складаються з двох елементів – організаційного (організація виробництва та обігу) і майнового. Сукупність цих елементів є предметом господарського права [98, с. 20–21]. Предметом регулювання ГК України виступають господарські відносини, що наявні у процесі організації та здійснення господарської діяльності, виникають між суб'єктами господарювання або між ними та іншими учасниками відносин у сфері господарювання (ст. 1 ГК України). У цих положеннях простежується міцний зв'язок між господарським правом та господарським законодавством. Беручи до уваги діалектичний зв'язок права і законодавства, потрібно навести думку науковців, які зазначають, що господарське законодавство охоплює регулюванням відносини купівлі-продажу засобів виробництва, оптової торгівлі, поставки товарів народного споживання та виробничо-технічного призначення, а також ринкову інфраструктуру [99, с. 11]. Підтримуючи наведене, потрібно вказати, що у ГК України виокремлено господарсько-торговельну діяльність, яка може здійснюватися і щодо сільськогосподарської продукції, знаходячи прояв у вищеназаних групах правовідносин, поійменовано договір контракції сільськогосподарської продукції (статті 263, 272). Додатковим аргументом можуть бути й положення ГК України щодо основних напрямів економічної політики держави, зокрема виділення аграрної політики серед видів структурно-галузевої політики (ст. 10).

Також доречно привести положення щодо розмежування предмета регулювання господарського та іншого законодавства. На думку авторів одного з науково-практичних коментарів до ГК України, у сфері господарювання виникає безліч різних відносин, частина з яких має схожі з господарськими відносинами ознаки, що ускладнює можливість правильного визначення їх предметної належності і, відповідно, вибору норм, які регулюють ці відносини [100, с. 20]. Раніше думку щодо багатоманітності відносин, які наявні під час здійснення діяльності, висловлювала Г. В. Пронська [89, с. 497]. Природньо, що господарське законодавство не регулює всі суспільні відносини, які можуть виникати у сфері господарювання. Для вирішення питання предмета регулювання господарського та іншого законодавства у ГК України вміщено

статтю 4, відповідно до якої предметом регулювання ГК України не є низка відносин, які хоча і можуть траплятися у сфері господарювання, проте регулюються нормами інших галузей законодавства. Аналізуючи положення ст. 4 ГК України, звертає на себе увагу, по-перше, відсутність аграрних правовідносин у переліку відносин, які не є предметом регулювання ГК України; по-друге, уточнення, що особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються ГК України. Розвиваючи це положення, потрібно зазначити, що згідно із ст. 139 ГК України до майна у сфері господарювання належать сукупності речей та інших цінностей, які виробляються у процесі господарської діяльності, і що майно у сфері господарювання може набувати економічної форми товару. Отже, правомірно стверджувати, що відносини з реалізації сільськогосподарської продукції як товару належать до майнових відносин суб'єктів господарювання.

Продовжуючи аргументувати господарсько-правову приналежність відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, варто зазначити, що аграрне право переважно фокусується на регулюванні виробництва такої продукції, здебільшого тяжіє до упорядкування аграрно-земельних, аграрно-трудових, аграрно-майнових та організаційно-управлінських відносин, які пов'язані з виробництвом, а вже потім пов'язується із переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції [101, с. 40]. Ця тенденція доволі стійка, хоча в аграрному праві порушуються питання аграрного ринку та формування ринкової інфраструктури, зокрема питання регулювання біржового аграрного ринку та правового статусу окремих суб'єктів інфраструктури [34, с. 396–408]. Крім того, деякі дослідники пропонують відносини, що виникають, реалізуються і припиняються у межах аграрної сфери у процесі організації та функціонування аграрного ринку, відносити до предмета аграрного права [102, с. 5]. Водночас аналіз положень аграрного та господарського права все ж схиляє до висновку, що відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції регулюються насамперед нормами господарського права, зокрема і виходячи з органічного поєднання здійснення господарської діяльності та її спрямованості на отримання товарного результату, а норми аграрного права виконують допоміжну функцію у такому регулюванні.

Отже, належність аграрного ринку до сфери економіки, призначення цього ринку, яке полягає у забезпеченні товарообігу сільськогосподарської продукції, дає змогу розглядати відносини щодо реалізації названої продукції об'єктом господарсько-правового регулювання і через призму теорії господарських правовідносин. Зокрема, можна стверджувати, що виділені вище групи правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції відповідають тим відносинам, які складають сферу господарських відносин (ст. 3 ГК України).

У межах аграрного ринку складаються багатоманітні відносини між виробниками і споживачами, формуються виробничо-економічні зв'язки, спостерігається органічне поєднання аграрного виробництва та інших галузей національної економіки. Необхідно зазначити, що не всі відносини, які є у межах аграрного ринку, взагалі підпадають під правове регулювання. Наприклад, не піддаються правовому регулюванню економічні відносини, пов'язані з дією механізму попиту і пропозиції. Тому з усієї багатоманітності відносин, які складаються на аграрному ринку, потрібно чітко виокремити відносини, які є об'єктом правового регулювання і господарського-правового зокрема.

Спираючись на вищевикладене та з урахуванням положень чинного законодавства, можна дійти висновку, що під дію норм господарського права підпадає та частина відносин безпосередньої реалізації сільськогосподарської продукції, яка наявна під час оптової торгівлі цією продукцією як продукцією виробничо-господарського призначення або товарами народного споживання. Водночас на відносини роздрібного продажу сільськогосподарської продукції норми господарського права впливають у частині закріплення умов і правил здійснення господарської діяльності у сфері роздрібною торгівлі, що слугує важливим, хоча і додатковим, чинником забезпечення захисту прав споживачів.

Отже, проходження певної трансформації суспільних відносин, урегульованих нормами права, які виникають щодо реалізації сільськогосподарської продукції, у господарські відносини, чи правильніше, виділення серед них сукупності правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, які виступають об'єктом саме господарсько-правового забезпечення, що зроблено, виходячи з природи переважної частини відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції та з урахуванням предмету господарського права і предмета регулювання ГК України, має важливе теоретико-прикладне значення. Обґрунтування належності правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції до господарських правовідносин дозволяє зробити наступний крок, а саме застосовувати до них метод господарсько-правового регулювання та засоби державного регулювання економіки (ст. 12 ГК України). Такі фундаментальні положення, як принципи і метод господарського права, дозволяють найбільш повно врахувати сферу виникнення та змістовні особливості відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

Роль господарських правовідносин у механізмі правового регулювання сукупно з потенціалом методу господарського права, значним арсеналом засобів державного регулювання економіки дозволяють здійснювати моделювання розвитку аграрного ринку в бажаному для держави та суспільства напрямі, в оптимальному поєднанні із саморегулюванням цього ринку.

Викладене зумовлює інтерес до класифікації правовідносин, які наявні у межах аграрного ринку.

У теорії права поділ правовідносин здійснюється за різними підставами: за визначеністю сторін, кількістю суб'єктів, характером обов'язків, розподілом прав та обов'язків, галузями права, волевиявленням сторін та іншими підставами [70, с. 366–367; 103, с. 235]. Цікаво, що за останньою підставою традиційно виділяють горизонтальні (договірні) та вертикальні (управлінські) правовідносини, а також комплексні правовідносини, які властиві сфері підприємництва і в яких поєднуються засади публічного і приватного права (горизонтально-вертикальні правовідносини) [70, с. 368–367].

На основі здобутків теорії права розвиваються галузеві концепції класифікації відповідних правовідносин. У науці господарського права щодо критеріїв класифікації Г. Л. Знаменський зазначав, що, оскільки класифікація господарських правовідносин має внутрішньогалузеве значення, то критерії класифікації, які використовуються у теорії права та господарському праві, можуть різнитися [68, с. 73]. Хоча науковець і не заперечував, що використання окремих загальнотеоретичних підстав для поділу господарських правовідносин на види може бути корисним.

У літературі поширеними підставами класифікації виступають взаємне становище сторін правовідносин, межі дії правовідносин, галузевий критерій (галузь економіки та сфера управління). Деякі дослідники використовують значно більше коло підстав. Наприклад, О. В. Кологойда для класифікації фондкових господарських відносин використала близько десяти різних підстав [30, с. 46–52]. Не заперечуючи значення всіх підстав класифікації господарських правовідносин, для цілей цього дослідження доречно використати тільки деякі з них.

Класифікація господарських відносин, яка провадиться відповідно до суб'єктного складу та сфери існування господарських відносин [104, с. 81], передбачає поділ цих відносин на такі види: господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські. Водночас органічна єдність господарських відносин, поєднання в них організаційних та майнових елементів складають специфіку, яка зумовлює своєрідність господарського права як самостійної галузі права [100, с. 18].

Наведена класифікація базується на закріплених у законодавстві (ч. 4 ст. 3 ГК України) видах господарських відносини, які ілюструють, що сфера господарських відносин охоплює три групи суспільних відносин, що наявні під час здійснення господарської діяльності та управління нею.

Виділені вище правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції, які наявні у межах аграрного ринку, можуть бути віднесені до

господарських правовідносин одного із вищевказаних видів. Наприклад, відносини з реалізації (збуту) сільськогосподарської продукції, відносини з організації реалізації та здійсненні допоміжних робіт (послуг) належать до виробничо-господарських відносин. Це майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності, тобто діяльності з виробництва і реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг. Господарсько-виробничі відносини мають характер горизонтальних, виникають переважно між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання та іншими учасниками господарських відносин, які є юридично рівними між собою, на підставі укладених господарських договорів [93, с. 28]. Для господарсько-виробничих відносин характерне превалювання майнової складової, такі відносини здебільшого супроводжують безпосереднє здійснення господарської діяльності. Поділяючи думку, що в умовах ринкової економіки господарські правовідносини трансформуються і на перший план виходять відносини між суб'єктами господарювання і споживачами (незалежно від організаційно-правового статусу: держава, фізичні особи, суб'єкти господарювання), які визначають місце його учасників та стан ринку [105, с. 152], можна стверджувати, що господарсько-виробничі відносини переважають на аграрному ринку. Водночас у ролі споживачів виступають не стільки споживачі у розумінні Закону України «Про захист прав споживачів», скільки господарські організації та фізичні особи-підприємці, які придбають цю продукцію для власної господарської діяльності або подальшого перепродажу.

Відносини щодо встановлення і дотримання умов реалізації названої продукції відповідають ознакам організаційно-господарських відносин. Відповідно до ч. 4 ст. 3 ГК України ці відносини виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень. Однією з основних ознак організаційно-господарських відносин є суб'єктний склад. Такі відносини виникають між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень [106, с. 11]. Водночас, як пише О. М. Вінник, подібні відносини виникають не лише за участі органів держави, але і власників майна стосовно створених ними господарських організацій, а також господарських об'єднань стосовно підприємств-учасників, холдингової компанії щодо залежних підприємств [93, с. 30]. Також для цих відносин характерна юридична нерівність сторін та превалювання організаційних елементів [89, с. 500]. Цілком слушною є думка, що організаційно-управлінські відносини тяжіють до вертикальних [100, с. 18]. У межах аграрного ринку організаційно-управлінські

відносини – це, наприклад, відносини між сільськогосподарськими товаровиробниками та уповноваженими органами, які наявні при технічному регулюванні та застосуванні інших засобів державного регулювання, при створенні суб'єктів інфраструктури аграрного ринку (ОРСП, товарної біржі, сільськогосподарського кооперативу, управління агрохолдингом та інше). Важливою є думка Г. Л. Знаменського, що вертикальні господарські відносини будуються не на прямому підпорядкуванні одних суб'єктів іншим, а на взаємних зобов'язаннях органу управління і господарюючого суб'єкта, їх рівному підпорядкуванні суспільному (правовому) господарському порядку, що досягається завдяки методу господарсько-правового регулювання [68, с. 54–55].

Серед господарських відносин також називають внутрішньогосподарські, тобто відносини, які складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами [107, с. 11]. На аграрному ринку прикладами зазначених відносин є відносини структурних підрозділів товарної біржі, ОРСП тощо.

Такі підстави класифікації правовідносин, як склад і ступінь конкретизації суб'єктів та предметно-об'єктний склад, у науці господарського права пропонують використовувати як єдиний (інтегрований) критерій, на основі якого господарські правовідносини поділяються на: а) абсолютні майнові, які пов'язані із здійсненням господарської діяльності суб'єктом – власником засобів виробництва на основі використання цих засобів; б) абсолютно-відносні майнові, пов'язані із здійсненням господарської діяльності на основі використання майна, закріпленого на інших речових правах, зокрема, праві господарського відання; в) абсолютні із ведення власної господарської діяльності; г) відносні зобов'язальні; ґ) немайнові абсолютні, які трапляються щодо немайнових благ, що використовуються у господарській діяльності [78, с. 122; 108, с. 38–40].

За цією інтегрованою підставою правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції здебільшого потрібно відносити до відносних зобов'язальних, тобто у таких відносинах чітко визначені їх сторони, в основі їх виникнення лежить господарське зобов'язання у розумінні ст. 173 ГК України. У зобов'язальних правовідносинах одна сторона має право вимагати від іншої здійснення певних дій, а зобов'язана сторона повинна їх здійснити (передати майно, надати послугу, виконати роботу). Звертає на себе увагу той факт, що Г. Л. Знаменський до відносних зобов'язальних відносин відніс господарсько-управлінські, виробничо-господарські та внутрішньогосподарські правовідносини [68, с. 76], тобто фактично три групи правовідносин, які закріплені у ст. 3 ГК України. У теорії господарського права існує думка,

за якою всі зобов'язання є підставою для виникнення відносних правовідносин [30, с. 49]. Вважається, що ці правовідносини найбільш поширені у сфері господарювання. У межах аграрного ринку відносні господарські правовідносини превалюють при безпосередній реалізації сільськогосподарської продукції та при організації реалізації та здійсненні допоміжних робіт (послуг) із реалізації сільськогосподарської продукції.

Використовуючи загальнотеоретичні підстави для поділу правовідносин на види, можна дійти висновку, що відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції за характером розподілу обов'язків є зазвичай двосторонніми; належать переважно до міжгосподарських відносин; за структурою можуть бути простими або складними. Щодо останнього, то деякі науковці висловлюють думку, що господарські правовідносини переважно є складними, комплексними, пояснюючи, що складне (комплексне) правовідношення являє собою ієрархічну систему складових правовідносин із кількома рівнями, тобто об'єднує підсистеми правовідносин, а на найнижчому рівні знаходяться елементарні правовідносини. Про комплексність (єдність) таких правовідносин дає можливість говорити єдина мета, тобто спрямованість на досягнення певного результату, єдність інтересу, на задоволення якого спрямований комплекс правовідносин [106, с. 6]. У межах аграрного ринку такі складні (комплексні) правовідносини можуть траплятися при реалізації сільськогосподарської продукції через біржу, реалізації органічної продукції, насіння і садивного матеріалу тощо, оскільки для представлення цієї продукції на ринку та її продажу (досягнення єдиної мети) необхідними є низка елементарних відносин, які супроводжують виконання відповідних вимог щодо реалізації. Викликає інтерес те, що за критерієм галузі, наприклад, Г. В. Пронська та деякі інші науковці, виділяли відносини у сільському господарстві [89, с. 501], що ще раз підтверджує, що у межах аграрного ринку правильно виділяти систему правовідносин, які підлягають господарсько-правовому регулюванню.

Отже, на підставі вищевикладеного можна робити висновок про те, що правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції мають ознаки господарських правовідносин і підпадають під дію норм господарського законодавства. У межах аграрного ринку внутрішньо узгоджену систему утворюють господарські правовідносини щодо: 1) безпосередньої реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами господарювання; 2) організації реалізації цієї продукції та надання допоміжних послуг; 3) дотримання суб'єктами господарювання умов реалізації сільськогосподарської продукції; 4) захисту порушених прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

1.1.3 Функції та види аграрного ринку

Концептуальні погляди на поняття аграрного ринку, які втілилися у формулюванні змістовно різних визначень цього поняття, знайшли продовження у постановці й дослідженні питань функцій та видів аграрного ринку.

У законодавстві ці питання не отримали прямого закріплення. Певне законодавче підґрунтя, зокрема положення Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. № 767/2000 [109], існує для класифікації аграрного ринку за територіальною ознакою. Проте у процесі висвітлення питань функцій та видів аграрного ринку нормативно-правові акти виступають одним із джерел для наукового аналізу.

Як і більшість предметів наукових досліджень, ці питання щодо аграрного ринку по-різному розглядаються дослідниками. Водночас має значення сфера проведення дослідження, зокрема положення щодо функцій та видів аграрного ринку більш розроблені в економічній науці і подаються як важливі характеристики аграрного ринку. Конкретизація цих питань у правовому вимірі має відбуватися з одночасним врахуванням і узгодженням підходів до розуміння самого поняття аграрного ринку. В кінцевому підсумку це дасть змогу сформулювати логічну та цілісну наукову теорію щодо аграрного ринку як об'єкта господарсько-правового регулювання, створить більш розлоге підґрунтя для аналізу ефективності аграрного ринку, оцінки системи господарсько-правового забезпечення через призму виконання функцій та врахування особливостей певних видів аграрного ринку. Інакше кажучи, такі теоретичні характеристики аграрного ринку, як-то: багатозначність його сутності, що дозволяє на практиці представити цей ринок як сферу товарообігу сільсько-господарської продукції; механізм регулювання взаємодії між суб'єктами аграрного ринку і систему господарських правовідносин; функції і види аграрного ринку, можуть використовуватися як критерії релевантності господарсько-правового забезпечення аграрного ринку у розумінні відповідності фактичного стану відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції тим моделям, які закладено у правових нормах.

Починаючи аналіз функцій аграрного ринку з аналізу наукової літератури, вбачається, що про функції цього ринку йдеться переважно у тих випадках, коли ринок розглядають як певну систему (сукупність) відносин або певний механізм. Саме в такому розумінні аграрний ринок наділяється низкою функцій, які він має виконувати як певне явище економічної сфери.

За лексичним значенням функціонувати означає виконувати свої функції, бути в дії, діяти, працювати [110, с. 653]. Окремі дослідники аграрного ринку

представляють функціонування ринку як механізм взаємодії інтересів виробників та споживачів продукції, на якому базується обмін товарів, або як своєрідний інструмент узгодження інтересів сфери виробництва і сфери споживання [12]. Цілком логічно, що функції аграрного ринку впливають із мети і завдань ринку, зокрема у літературі функції ринку визначаються як перелік завдань, які він виконує, та цілей, що за його допомогою досягаються [111, с. 6–7].

Із проаналізованих у підрозділі 1.1 визначень аграрного ринку можна робити висновок, що загальною метою функціонування цього ринку є зведення разом продавців і покупців сільськогосподарської продукції. Тобто генеральну (базову) функцію аграрного ринку можна представити як забезпечення руху товарів від продавця до покупця або як функцію організації товарообміну.

Деякі дослідники вбачають призначення аграрного ринку більш широко, охоплюючи метою його функціонування вплив на сферу виробництва. Наприклад, Є. М. Кирилюк зазначає, що обмін – це лише частина відтворення, проміжна ланка між виробництвом і споживанням [12]. Аграрний ринок, виступаючи індикатором запитів споживачів, справді здійснює значний вплив на сферу аграрного виробництва. Можна підтримати думку, що саме аграрний ринок, як місце поєднання виробництва і споживання, значно впливає на виробництво, але також може коригувати попит на продукцію [112, с. 8]. Саме аграрний ринок дає сільськогосподарським товаровиробникам можливість оцінити ефективність своєї діяльності, затребуваність своєї продукції, спланувати майбутню діяльність.

Фокусування на цьому аспекті функціонування будь-якого ринку знаходить прояв у тому, що функції ринку можуть бути спрямовані на сферу виробництва: 1) зростання ефективності виробництва шляхом стимулювання виробництва з найменшими витратами і максимумом прибутку; 2) регулювання пропорційності між регіонами, галузями і сферами економіки у виробництві та обміні товару; 3) визначення корисності конкретних форм господарської діяльності відповідно до дії принципів раціональності і дохідності виробництва; 4) демократизація господарської діяльності через звільнення суспільного виробництва від нежиттєздатних елементів; 5) саморегулювання економічної системи шляхом підтримання балансу попиту та пропозиції товарів за обсягом і ціною; 6) стимулювання науково-технічного прогресу та інше [113]. Водночас увага акцентується на тому, що ринок створює можливості для вільного вибору контрагентів, підтримання конкуренції між товаровиробниками, споживачами, здійснення обміну інформацією, самовдосконалення [12].

Отже, викладене дає можливість зробити висновок, що коло функцій аграрного ринку залежить від того, чи знаходяться у фокусі уваги мета і завдання ринку, які пов'язані із товарообміном, чи вони охоплюють також і виробничу сферу.

Аналіз наукової літератури демонструє доволі неоднорідні погляди на функції аграрного ринку, кількість яких істотно різниться. Наприклад, С. М. Кваша та С. О. Григор'єв виділяють 1 функцій, серед яких: регулююча (регулювання суспільного виробництва), адаптивна (адаптація структури виробництва товарів до обсягу та структури суспільного виробництва); інформаційна, посередницька (підтримка прямих та зворотних зв'язків між виробниками і споживачами), сануюча, ціноутворююча (встановлення цінового еквіваленту для обміну товарів), конкурентна (посилення конкуренції між виробниками у межах окремих країн і світового господарства), стабілізуюча (стабілізація грошового обігу), стимулююча (сприяння розвитку ринку), техніко-економічна; алокаційна інтеграційна, розподільна [11, с. 57]. Розлогий перелік функцій називає також А. О. Куценко [29, с. 12–14]. У своєму дослідженні Н. Ф. Павленчик групує функції ринку сільськогосподарської продукції на базові, допоміжні та супутні та зазначає, що функції дають змогу обґрунтовано сегментувати цей ринок, запропонувати ефективні механізми його функціонування і схеми управління [112, с. 9].

Погоджуючись загалом із думкою зазначених авторів, потрібно зауважити, що певні функції виділено шляхом подрібнення інших (наприклад, регулююча та адаптивна; ціноутворююча та техніко-економічна), деякі мають схожий зміст (посилення конкуренції та сануюча). Цю ситуацію можна розглядати як наслідок розвитку аграрного ринку та глобалізаційних процесів, які зумовлюють трансформацію функцій ринку, появу нових або виділення певних актуальних аспектів у межах наявних функцій, що згодом призводить до виокремлення нової функції. Тому такий широкий перелік функцій не є абсолютно інформативним для оцінки ефективності функціонування аграрного ринку та розробки заходів щодо удосконалення його господарсько-правового забезпечення, може призвести до знецінення значення цих функцій.

З наведеного переліку важливе значення має регулююча функція аграрного ринку, виокремлення якої підтверджується всім вищевикладеним, зокрема метою та призначенням аграрного ринку, як і будь-якого іншого товарного ринку. Економічний зміст регулюючої функції ринку знаходить прояв у встановленні постійних зв'язків між різними галузями виробництва, між попитом і пропозицією, забезпеченні безперервності процесу відтворення. Інакше кажучи, ринок регулює виробництво і споживання тих чи інших товарів, визначає структурні пропорції виробництва і забезпечує розподіл

ресурсів відповідно до попиту. Враховуючи наведене, регулюючу функцію можна розглядати як невід’ємну природню функцію аграрного ринку, що знаходить визнання у законодавстві. Зокрема, з положень ГК України випливає притаманність ринку регулюючої функції та її співвідношення з державним регулюванням (ст. 5). Тому дослідження регулюючої функції у контексті господарсько-правового забезпечення аграрного ринку заслуговує окремої уваги і буде проаналізовано далі.

Натомість Т. Г. Дудар і В. Т. Дудар називають лише п’ять функцій аграрного ринку, серед яких: соціальна, виявлення ринкових цін, стимулююча, селективна, координаційно-управлінська [4, с. 13–14]. Деякі інші автори підтримують такий перелік функцій аграрного ринку, надаючи характеристику самим функціям [114, с. 31]. Наприклад, функція виявлення ринкових цін на продукцію означає генерацію і підтримку ринкових цін, які складаються як синергетичний результат попиту і пропозиції. Виконання цієї функції сприяє просуванню продукції від продавця до покупця. Наступною є стимулююча функція, яка на основі виявлення ступеня суспільної необхідності і значимості товару, заохочує виробництво. Селективна функція ринку означає те, що за допомогою конкуренції на ринку залишаються тільки найбільш ефективні його суб’єкти. Координаційно-управлінська функція властива саме сучасному ринку, оскільки наразі поряд із конкуренцією існує співробітництво конкурентів щодо дотримання пропорцій в обсягах виробництва та збуту сільськогосподарської продукції [4, с. 14–15; 111, с. 7]. Варто зазначити, що за змістом координаційно-управлінська функція наближена до регулюючої функції аграрного ринку. На сучасному етапі ця функція доповнюється державним регулюванням, оскільки загальновизнаною є необхідність та доцільність державного впливу на цей ринок. Одночасно державою задекларовано напрям на розвиток саморегулювання в аграрному секторі [115].

Аналізуючи та зіставляючи вищеназвані функції, видається правильним виділяти основні та додаткові функції аграрного ринку. Наприклад, у рамках функції виявлення ринкових цін виконуються техніко-економічна та функція ціноутворення; у межах селективної функції реалізується сануюча, тобто припинення неконкурентоспроможних суб’єктів; поряд із стимулюючою здійснюється контролююча функція; додатковими функціями координаційно-управлінської можна назвати розподільну та алокаційну.

Тривалий час існує проблема забезпечення раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на навколишнє природне середовище та його охорони. Відповідно, можна пропонувати у межах стимулюючої функції зосередитися на екологізації сільського господарства та розвитку органічного

сільського господарства. Тенденції екологізації сільського господарства потрібно розцінювати як прояв дотримання загального принципу екологізації господарської діяльності, які знайдуть позитивне відображення не тільки на стані навколишнього природного середовища, але й на насиченні аграрного ринку безпечною та більш якісною сільськогосподарською продукцією, іншим позитивним змінам [116].

Викликає інтерес думка науковців, які вважають найбільш важливою соціальну функцію аграрного ринку, що полягає у забезпеченні населення належною кількістю продуктів харчування та продовольчих товарів сільськогосподарського походження. У такому розумінні соціальна функція робить ринок важливим інструментом забезпечення продовольчої безпеки держави та дозволяє ширше подивитися на мету і призначення аграрного ринку [4, с. 13–14].

Значна частина дослідників, які торкалися проблематики аграрного ринку, у різних аспектах пов'язують функціонування цього ринку з продовольчою безпекою держави [62, с. 72–73]. Це дозволяє розглядати однією з функцій аграрного ринку функцію сприяння забезпеченню продовольчої безпеки. Згідно із визначенням, закріпленим у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», продовольча безпека являє собою захищеність життєвих інтересів людини, що виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності (п. 2.13 ст. 2). Продовольча безпека забезпечується, серед іншого, достатністю харчових продуктів на національному продовольчому ринку держави. Втім науковці наголошують на однобічності законодавчого підходу і пропонують власне визначення продовольчої безпеки. Зокрема, Т. В. Курман визначає продовольчу безпеку як складову національної безпеки держави, що передбачає захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою на принципах самозабезпечення безперешкодного фізичного та економічного доступу людини до продуктів харчування у кількості, асортименті, встановленого рівня якості та безпеки, необхідних для підтримання її здоров'я та звичайної життєвої діяльності [117, с. 97]. В. М. Єрмоленко у складі продовольчої безпеки виокремлює такі складники: продовольчу незалежність держави, якість і безпечність харчової продукції; фізичну та економічну доступність до харчових продуктів [118, с. 114]. Підтримуючи висловлені позиції науковців, зокрема і досягнення продовольчої безпеки на умовах самозабезпечення, та враховуючи вплив аграрного ринку на сільськогосподарське виробництво, можна обґрунтувати виділення як функції аграрного ринку забезпечення продовольчої безпеки. Водночас повномасштабна збройна агресія, яку росія розпочала 24 лютого 2022 року, серед негативних наслідків має загрозу продовольчій

безпеці. Тимчасова окупація окремих регіонів, зрив весняних польових робіт через ведення бойових дій, руйнування ланцюгів постачання та інші негативні фактори заважатимуть наповненню внутрішнього аграрного ринку вітчизняною сільськогосподарською продукцією. Частину проблемних юридичних питань щодо землекористування сільськогосподарських товаровиробників і створення умов для наповнення внутрішнього аграрного ринку вітчизняною сільськогосподарською продукцією вдалося вирішити шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [119]. Однак війна в Україні загрожує і глобальній продовольчій безпеці.

Глобальна продовольча безпека, спираючись на Римську декларацію про всесвітню продовольчу безпеку, є результатом забезпечення у кожній країні продовольчої безпеки, яка розуміється як стан, за якого всі люди в будь-який час мають фізичний, соціальний та економічний доступ до достатньої кількості, безпечної та поживної їжі, щоб задовольнити свої дієтичні потреби та харчові переваги для активного та здорового життя [120]. Частина продовольчих потреб країни задовольняється за рахунок імпорту.

Національний аграрний ринок вже досить давно став частиною світового ринку сільськогосподарської продукції, а Україна тривалий час розглядається як гарант продовольчої безпеки для багатьох країн світу завдяки нарощуванню обсягів експорту продовольства і продовольчої сировини [121]. За підсумками Міністерства аграрної політики та продовольства у 2021 році Україна зробила внесок у світовий продовольчий ринок, який еквівалентний харчуванню близько 400 млн осіб, без врахування населення самої України [122]. Натомість із початком війни в Україні спостерігається блокування росією українських портів і, відповідно, значне ускладнення експорту української продукції, зокрема зернової, на зовнішні ринки. Як наслідок, погіршиться стан продовольчої безпеки тих країн, які залежать від імпорту українського зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Запобігти або зменшити загрози глобальній продовольчій безпеці можливо тільки спільними зусиллями міжнародної спільноти, зокрема у межах Римської декларації про всесвітню продовольчу безпеку, приймаючи яку, сторони висловили згоду вжити всіх необхідних дій на національному, регіональному та глобальному рівнях, а також від усіх держав і урядів, щоб негайно зупинити збільшення – і значно зменшити – кількість людей, які страждають від голоду, недоїдання та відсутності продовольчої безпеки, та дотримуватися п'яти Римських принципів сталої глобальної продовольчої безпеки, серед яких четвертий принцип полягає у

забезпеченні значної ролі багатосторонньої системи шляхом постійного підвищення ефективності, швидкості реагування, координації та ефективності багатосторонніх установ. Керуючись цими положеннями, до вирішення проблеми експорту сільськогосподарської продукції з України мають долучитися представники різних держав, Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО), інші організації ООН, інші міжнародні установи та організації.

Розглядаючи функції аграрного ринку, потрібно зважати на думку, що цей ринок покликаний створювати належні умови для забезпечення населення сільськогосподарською продукцією та харчовими продуктами. С. І. Садовой зазначає, що мета полягає у задоволенні біологічних, фізичних, соціальних та економічних потреб населення у результатах сільськогосподарського виробництва та продуктах його переробки, що забезпечило б її виробникам отримання прибутку [123, с. 136].

На задоволення потреб споживачів, як кінцеву мету функціонування аграрного ринку, також звертають увагу Т. Г. Дудар і В. Т. Дудар, Ю. В. Самойлик [4, с. 12; 62, с. 70]. Свого часу С. М. Кваша та С. О. Григор'єв відмітили значення аграрного ринку для процесу забезпечення продукцією відповідної якості, зростання ефективності сільськогосподарського виробництва, підвищення зайнятості населення у сільському господарстві, розвитку соціальної інфраструктури села [11, с. 57]. Спираючись на історично перевірену характеристику ринку як сфери, де зустрічаються та узгоджуються протилежні інтереси, можна погодитися, що певною мірою функціонування аграрного ринку має бути спрямоване не тільки на задоволення господарських інтересів виробників та продавців сільськогосподарської продукції, але й на задоволення потреб кінцевих споживачів цієї продукції та продуктів харчування.

Зазначений перелік функцій аграрного ринку варто доповнити інформаційною функцією, яка полягає у тому, що суб'єкти ринку можуть отримати об'єктивну інформацію про попит, пропозиції, ціни, умови продажу продукції тощо. Обов'язки щодо збору та надання інформації покладено законодавством на товарні біржі, ОРСП та деяких інших суб'єктів ринку. На державному рівні було визнано проблему непоінформованості значної частини сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринків [124], що вимагає удосконалення законодавчого забезпечення виконання аграрним ринком цієї функції. Додатковою до інформаційної виступає комунікаційна функція, яка полягає у здійсненні обміну інформацією між суб'єктами ринку встановленими каналами зв'язку.

Оцінці функцій аграрного ринку приділяється увага у нормативно-правових актах. Наприклад, критичну оцінку функціонування аграрного ринку було здійснено у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період

2020 року та під час підготовки Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року. У цих документах йшлося про те, що проблеми полягали у недостатньому рівні розвитку системи логістики в інфраструктурі аграрного ринку; низькому рівні самоорганізації та саморегулювання ринку; відсутності дієвих заходів із залучення господарств населення у ринковий механізм функціонування аграрного сектору та інше [124; 115]. Виконання деяких із функцій забезпечується положеннями законодавства, зокрема, виконання ринком регулюючої функції, функції виявлення ринкових цін ґрунтується на положеннях ГК України, Закону України «Про ціни та ціноутворення» та деяких інших.

Вищерозглянуті функції характеризують аграрний ринок як економічну категорію. Власні попередні дослідження питання функцій аграрного ринку дали можливість запропонувати та обґрунтувати поділ функцій цього ринку на основні (соціальна, виявлення ринкових цін, стимулююча, селективна, координаційно-управлінська, інформаційна) та супутні (ціноутворення, техніко-економічна, сануюча, контролююча, розподільна, алокаційна, комунікаційна, екологізації сільського господарства та інші) [125]. Водночас, подальші дослідження функцій аграрного ринку зумовили висновок, що супутні функції більш правильно називати додатковими, у тому розумінні, що вони деталізують та доповнюють основні функції та завдання, на виконання яких вони спрямовані.

Наведені функції аграрного ринку мають важливе значення для оцінки ефективності його функціонування, результати якої в умовах поєднання саморегулювання цього ринку з державним регулюванням можуть виступати підґрунтям для розробки та впровадження відповідних засобів, спрямованих на удосконалення господарсько-правового забезпечення аграрного ринку. Тому можна пропонувати закріпити перелік функцій аграрного ринку на рівні нормативно-правового акта. Вбачається, що таким актом принаймні може бути концепція або стратегія розвитку аграрного ринку на певний період, для виконання якої потрібно розробляти відповідний план заходів із конкретизацією кроків їх здійснення для забезпечення виконання аграрним ринком кожної із функцій.

Виділені вищі функції аграрного ринку можуть бути здійснені через участь суб'єктів цього ринку у правовідносинах, зокрема, вступаючи у договірні відносини суб'єкти аграрного ринку мають право самостійно встановлювати ціни на сільськогосподарську продукцію та виявляти ціну рівноваги, завдяки чому реалізується функція виявлення ринкових цін.

Водночас, поряд із виділенням функцій аграрного ринку як економічної категорії, варто проаналізувати питання функцій цього ринку як юридичного поняття, відштовхуючись від його розуміння як системи правовідносин.

У юридичній науці функції розглядаються сукупно з поняттям права, юридичної відповідальності, деяких інших базових категорій правової науки. Л. І. Заморська зазначає, що у юридичній науці поняття «функція» характеризує соціальну роль права, та виділяє регулятивну й охоронну функції права [126, с. 4, 6]. Функції правовідносин виділяють при їх розгляді у механізмі правового регулювання. Можна натрапити на думку, що правовідносини у механізмі правового регулювання виконують такі функції, як: 1) визначають конкретне коло осіб, на яких поширюється дія норм права у цей момент; 2) закріплюють конкретну поведінку, якої повинні або можуть дотримуватися особи; 3) виступають умовою для можливого приведення в дію спеціальних юридичних засобів з метою забезпечення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності. З урахуванням цього робиться висновок, що правовідносини в механізмі правового регулювання є засобом переведення загальних розпоряджень юридичних норм у площину суб'єктивних прав і обов'язків для конкретних суб'єктів [70, с. 502].

Спираючись на визначення правовідносин та на їх з'єднуючу роль між нормами права та конкретними відносинами, можна розмірковувати, що якщо приписи норми права втілюються у суспільних відносинах, то і функції права, закладені у нормі права, також знаходять динамічний прояв у цих правовідносинах. Тому функції правовідносин можна розглядати продовженням функцій права.

У теорії права здійснюється поділ правовідносин на регулятивні та охоронні. На підставі цього деякі автори конкретизують функції цих правовідносин. Водночас основною функцією регуляторних правовідносин називають закріплення правомірних правил поведінки, які можуть виражатися в обов'язку здійснення активних дій на користь іншого учасника або утримання від певних дій. Натомість охоронні правовідносини спрямовано на захист певних соціальних цінностей від різного роду посягань, вони пов'язані із реалізацією засобів захисту, приведенням у дію механізму юридичної відповідальності [127, с. 140].

У межах регулятивних відносин виділяють регулятивні статичні та динамічні відносини. Аграрний ринок як система правовідносин здебільшого виконує функції, притаманні регулятивним правовідносинам. Виходячи з офіційного визначення аграрного ринку, можна стверджувати, що правовідносини, про які йдеться у визначенні, виступають юридичним виразом економічних відносин, розповсюджують на суб'єктів аграрного ринку норми права та індивідуалізують їхню поведінку. Здебільшого інструментом такого переведення, підставою виникнення правовідносин виступає господарський договір. Та частина правовідносин у межах аграрного ринку, яка має господарсько-правову природу, виконує функцію моделювання і планування розвитку аграрного ринку.

Охоронна функція та охоронні правовідносини виникають через порушення прав та законних інтересів суб'єктів аграрного ринку та / або порушення умов реалізації сільськогосподарської продукції, тобто виникнення цих відносин залежить від конкретних юридичних фактів.

З урахуванням пропонованої у попередньому підрозділі системи господарських правовідносин, які уособлюють аграрний ринок, можна робити висновок, що регулююча функція є переважаючою. Не дивлячись на те, що регулююча функція аграрного ринку в економічному та правовому сенсі має різне забарвлення, саме її потрібно виділити основною функцією аграрного ринку, яка має важливе значення у механізмі господарсько-правового забезпечення. Більш детально регулюючу функцію буде досліджено нижче.

Надалі варто перейти до видів аграрного ринку. Досліджуючи наукові та інші джерела, можна помітити, що ґрунтовну розробку це питання отримало в економічній літературі, де аграрний ринок класифікують як за загальними підставами, які використовують для поділу ринку на види, так і спеціальними, які відображають специфіку саме цього ринку [62, с. 81, 83; 128, с. 96–97]. Аналізуючи широке коло запропонованих у літературі підстав, варто відмітити, що деякі з них мають значення для юридичної науки та практики, знаходять втілення у законодавчих актах.

Першою підставою класифікації ринків можна назвати територію. Ймовірно, що це є найбільш поширеною підставою класифікації, яка також має назви географічного положення, просторової ознаки та інші [5, с. 39; 130; 130, с. 125; 131, с. 76]. За цією підставою виділяють зовнішній та внутрішній аграрний ринок, який у свою чергу складається з національного, регіонального і локального (місцевого) [131, с. 76]. Національний аграрний ринок – це ринок країни, обмежений її кордонами; регіональний ринок обмежений певною областю або регіоном країни, а локальний, або місцевий ринок, охоплює територію одного або кількох населених пунктів. За цією класифікацією також виділяють міжнародний ринок, у межах якого йдеться про спільний аграрний ринок Європейського Союзу (далі – ЄС). Під європейським аграрним ринком можна розуміти ринки держав-учасниць ЄС, на яких реалізується сільськогосподарська продукція, перелік якої міститься у Додатку до Угоди про сільське господарство (яка входить до Додатку 1А Угоди про заснування СОТ) [132].

Слід зазначити, що територіальний критерій враховується при здійсненні державного регулювання аграрного ринку. Зокрема, в Указі Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р. № 767/2000 на основі територіального

критерію закріплено модель інфраструктури аграрного ринку [109]. Територіальний критерій дає уявлення про будову, рівні аграрного ринку як важливого соціально-економічного явища. Фахівці-практики звертають увагу, що на локальному (місцевому) аграрному ринку сільськогосподарська продукція продається переважно самим товаровиробником, проте на регіональному та національному рівнях її продавцем виступає здебільшого незалежний посередник. Від цього у не вигідному становищі перебувають як виробники, так і споживачі, адже чим більше посередників на шляху продукції від виробника до споживача, тим нижча закупівельна ціна і вища ціна продажу сільськогосподарської продукції [133, с. 97–98]. Ця ситуація склалася через те, що сільськогосподарські виробники не беруть участі у формуванні ринкової інфраструктури та здебільшого не мають стійких каналів збуту на національному, а часто й на регіональному рівні. Такий стан аграрного ринку потребує уваги держави, його зміна можлива правовими засобами, зокрема шляхом закріплення оновленої моделі інфраструктури внутрішнього аграрного ринку.

Ще однією підставою для класифікації виступає ступінь державного впливу (втручання) на ринок. За цією підставою виділяють регульований та нерегульований [130, с. 127], ліберальний, державно регульований або соціально-орієнтований ринки [29, с. 17]. Ця підстава перетинається з такою підставою, як умови, у яких діють суб'єкти господарювання, за якою видами ринків є: вільний, монополізований, монополістичної конкуренції та регульований [134, с. 64]. Вільний ринок наявний, коли держава не має будь-якого впливу на співвідношення попиту і пропозиції та на ринку існує вільне ціноутворення. Про регульований ринок йдеться, якщо відносини щодо реалізації регулюються і контролюються державою в особі уповноважених органів шляхом економічних та адміністративних методів, закріплених у нормах права, та підтримується державою [135, с. 38; 136, с. 38]. Наразі усталеною є думка, що функціонування аграрного ринку неможливе без державного регулювання, в основі якої лежать об'єктивно наявні характеристики сільського господарства й аграрного ринку [137, с. 426].

Враховуючи цей критерій, класифікації аграрний ринок слід віднести до регульованого ринку, відзначивши наявність низки нормативно-правових актів, спрямованих на його регулювання, а також органів державної влади (Міністерства економіки України та Міністерства аграрної політики і продовольства України), до компетенції яких належить регулювання аграрного ринку.

Залежно від способу організації, характеру (способів) продажу і формування ціни на товар виділяють організований (біржовий ринок; аукціони) та

неорганізований, оптовий, роздрібний ринки [29, с. 17]. За цими підставами у межах аграрного ринку можна вказати на функціонування як організованого (наприклад, біржовий аграрний ринок), так і неорганізованого (наприклад, агропродовольчі ринки) ринків, на яких здійснюється оптова та роздрібна торгівля сільськогосподарською продукцією за правилами вільного або регульованого ціноутворення та продажу товару. Функціонування організованого та неорганізованого аграрних ринків регулюється положеннями законодавства.

У незалежній Україні організований аграрний ринок або біржовий ринок почав формуватися (відроджуватися) у середині 90-х років ХХ століття. Його становлення пов'язують із виданням Президентом України Указу «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 р. № 63/95, оскільки ним встановлювалося право виробників сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджатися нею та реалізовувати її через біржі, а також підтримувалася ініціатива товаровиробників щодо створення системи спеціалізованих аграрних бірж [138]. На виконання цього наказу та з метою формування біржового аграрного ринку було прийнято відповідну постанову Кабінету Міністрів України [139]. Цими нормативно-правовими актами вводилося поняття біржового аграрного ринку, передбачалося створення української аграрної біржі, районних бірж та районних агроторгових домів. На сьогодні Указ Президента України втратив чинність, а постанова Уряду не реалізована повною мірою, містить застарілі положення та не відповідає сучасному стану аграрного ринку. На офіційному рівні організований аграрний ринок визначено як сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів (контрактів) і правилами Аграрної біржі (п. 2.12 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»).

Важливою підставою для класифікації ринків називають співвідношення попиту і пропозиції на товар [131, с. 76; 129]. За нею аграрний ринок може бути перенасичений, збалансований та дефіцитний. Наприклад, ринок продукції рослинництва протягом року може належати до кожного виду, що обумовлено сезонністю виробництва, короткими термінами зберігання деякої продукції, недостатністю потужностей для її зберігання та іншими чинниками [140, с. 169].

Вагоме значення відіграє класифікація, в основі якої лежить вид сільськогосподарської продукції, що обертається на ринку. Використання цієї підстави для поділу знайшло втілення у різних класифікаціях аграрного ринку. Наприклад, І. О. Клімова пропонує трирівневу класифікацію [141, с. 8]. На першому рівні, спираючись на галузі аграрного виробництва, авторка виділяє

ринок продукції тваринництва та ринок продукції рослинництва. Другий рівень класифікації являє собою конкретизацію першого. На цьому рівні на ринку продукції тваринництва виділяється ринок м'яса і м'ясної продукції, молока і молочної продукції, ринок риби тощо, а на ринку продукції рослинництва – ринки зерна, плодоовочевої продукції та інші. На третьому рівні відбувається більш детальна конкретизація вищеназваних ринків, зокрема виділення ринків великої рогатої худоби, свинарства, птахівництва, ринку яєць, ринків продовольчого зерна, олійних культур, картоплі та інших коренеплідних овочів, овочів та фруктів, ринку кормових культур та інші види товарних ринків.

Натомість Ю. В. Самойлик за цією ж ознакою виділяє ринки рослинницької, тваринницької сільськогосподарської продукції та ринок побічних продуктів сільського господарства [62, с. 77]. Інші дослідники, використовуючи цю підставу, просто перераховують ринки певної сільськогосподарської продукції. Водночас варто визнати, що ринок зерна є таким, що найбільш інтегрований у міжнародний ринок, і його функціонування давало доволі відчутні результати для економіки України. Зокрема, у 2019–2020 маркетинговому році Україна стала другою у світі за фізичними та за фінансовими обсягами експорту зернових (пшениця, ячмінь, жито, овес і кукурудза). Загалом за останнє десятиліття Україна вийшла і закріпилася на лідируючих позиціях у світі із постачання зернових та має потенціал до збільшення експорту зернових [142]. Саме тому дослідники намагалися моделювати розвиток ринку зерна та механізми його регулювання [143, с. 26]. Проте після повномасштабного збройного вторгнення росії в Україну основний фокус уваги прикутий до оцінки вірогідності продовольчої катастрофи у світі, пошуку й оцінки способів подолання перешкод для експорту зерна з України, прогнозам співпраці виробників та трейдерів зерна у 2022 році [144].

Ринки певної сільськогосподарської продукції мають свої організаційні та функціональні особливості, які необхідно враховувати у господарсько-правовому забезпеченні їх функціонування. Аналіз нормативно-правової бази свідчить, що суспільне значення, специфіка сільськогосподарської продукції та особливості функціонування певного ринку знайшли своє відображення у законодавчих актах. Функціонування ринку зерна регламентується окремим законом. Законодавством також встановлені певні особливості реалізації продукції насінництва та садивного матеріалу. Товарообіг молока, молочної продукції, м'яса, продукції аквакультури, овочів, фруктів здійснюється за загальними правилами, проте законодавець висуває спеціальні вимоги до безпечності та якості перерахованої сільськогосподарської продукції. Запит покупця на екологічно чисту сільськогосподарську продукцію позитивно

відображається на екологізації сільськогосподарського виробництва та формуванні ринку органічної продукції, функціонування якого забезпечується окремим законодавчим регулюванням.

Виділені вище види аграрного ринку можуть виглядати такими, що характеризують ринок як сферу обороту, проте не властиві категорії правовідносин, не мають зв'язку з системою правовідносин, які уособлюють аграрний ринок. Однак, варто зазначити, що види аграрного ринку пов'язані з елементами правовідносин і сприяють кращому розумінню їх особливостей. Наприклад, наведені види ринку залежно від сільськогосподарської продукції, попиту і пропозиції корелюються та розкривають особливості об'єкта правовідносин; залежно від характеру функціонування демонструють особливості суб'єкт суб'єктного складу тих чи інших правовідносин.

Проведення класифікації аграрного ринку тільки на перший погляд має суто теоретичне значення. В практичній площині проведення класифікації дозволяє різнобічно розкривати особливості аграрного ринку, а тому сприятиме більш повному розумінню цього ринку як об'єкта господарсько-правового регулювання, виділяти ті його характеристики, які мають враховуватися при пошуку оптимального поєднання державного регулювання із саморегулюванням, при вжитті заходів, спрямованих на забезпечення його функціонування, та при удосконаленні господарсько-правової основи.

Отже, на підставі вищевикладеного можна конкретизувати функції та види аграрного ринку. Аграрний ринок виконує основні (соціальна, виявлення ринкових цін, стимулююча, селективна, координаційно-управлінська, інформаційна) та додаткові (ціноутворення, техніко-економічна, сануюча, контролююча, розподільна, алокаційна, комунікаційна, екологізації сільського господарства та розвитку органічного сільського господарства, сприяння забезпеченню продовольчої безпеки) функції. Розглядаючи аграрний ринок як систему правовідносин, робиться висновок про виконання ними регулюючої та охоронної функції з переважанням регулюючої.

Види аграрного ринку як об'єкта господарсько-правового регулювання пропонується виділяти за такими ознаками, як: територія (внутрішній і зовнішній); характер функціонування (вільний, монополізований та регульований); спосіб ціноутворення (організований та неорганізований); співвідношення попиту і пропозиції (перенасичений, збалансований та дефіцитний); вид сільськогосподарської продукції (зерна, плодоовочевий, м'ясної та молочної продукції та інші).

Функції та види аграрного ринку дають змогу досить повно зобразити зв'язки, які виникають між суб'єктами цього ринку, розкрити його призначення.

1.2 Господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку

Аграрний ринок не тільки обов'язковий елемент агропромислового комплексу, який створює підґрунтя для розвитку суміжних із сільським господарством видів економічної діяльності. Аграрний ринок здійснює певний вплив на розвиток інших галузей національної економіки, сприяє важливим соціально-економічним перетворенням в нашій державі. Функціонування цього ринку забезпечується низкою економічних і правових засобів, сукупність яких можливо розглядати як певний механізм, а приналежність аграрного ринку до сфери регулювання нормами господарського права дозволяє говорити про господарсько-правовий характер цього механізму. Водночас сутність та змістовна наповненість господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку не є до кінця визначеною та потребує дослідження.

В юридичній науці термін механізм є широковживаним, таким, що створює багато похідних словосполучень, якими активно оперують у різних галузях права (державний механізм, механізм державного управління, механізм адміністративно-правового регулювання, механізм господарсько-правового регулювання та інші) [145, с. 87]. В науці господарського права вживаються такі поняття, як господарський механізм, економічний механізм, господарсько-правовий механізм, механізм господарсько-правового регулювання, механізм правового регулювання та інші, щодо яких можна дійти висновку про відсутність усталених поглядів на їхню сутність та співвідношення одне з одним. Тому в цілях дослідження господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку потрібно послідовно зупинитися на аналізі цих понять. Але розпочати дослідження варто з аналізу родового поняття – поняття механізму.

Самі науковці визнають, що термін «механізм» у більшості сучасних наукових досліджень використовується без достатнього опрацювання понятійного апарату, як зрозуміле, загальноживане поняття. Однак понятійний апарат має принципове значення, тому потребує аналізу [16, с. 27].

Лексичне значення слова «механізм» представлено трьома варіантами: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; те саме, що й машина; 2) внутрішня будова, система чого-небудь; 3) сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [146, с. 695].

В економічній довідковій літературі механізм тлумачать як: «1) пристрій, прилад, що здійснює ряд механічних операцій; 2) сукупність процесів, прийомів, методів, підходів; здійснення певних дій для досягнення мети» [147, с. 185]. В інших джерелах також можна зустріти визначення механізму як системи, устрою, який визначає порядок будь-якого виду діяльності [148, с. 322].

Значення цього поняття як базового для розуміння правового механізму на сучасному етапі досліджували Р. Б. Прилуцький, Т. Г. Альберда [16; 149] та деякі інші дослідники. З проведеного аналізу різних джерел випливає те, що в основу розробки та тлумачення похідних від «механізму» понять закладено розуміння самого механізму як «сукупності процесів...» або як «системи, внутрішньої будови...», або як поєднання їх обох. Наприклад, у наукових джерелах наводиться визначення механізму як організованої та організуючої системи подій, явищ, процесів, що підпорядковується законам, має мету і структуру, за допомогою якої ця мета досягається [150, с. 155]. З позиції системного підходу під механізмом варто розуміти внутрішню будову (устрій) будь-якого явища, а також сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке явище [151, с. 9].

Також у наукових дослідженнях простежуються намагання навести загальні ознаки та риси механізму не як технічного явища, а з погляду економіки і права. Варто приєднатися до думки, що характеристика явища як механізму (процесу) припускає, по-перше, складність його структурної будови; по-друге, системність, погодженість організації елементів; по-третє, здатність до динаміки, цілеспрямованої діяльності; по-четверте, схильність до самокерування або зовнішнього керування [16, с. 34]. До рис механізму також належать наявність мети та функцій, суб'єкта та об'єкта, структурно-функціональний характер його побудови [152, с. 64]. Тобто характеристикою механізму, яка забезпечує стійкість системи, потрібно назвати наявність структурно-функціональних зв'язків між елементами системи, які можуть бути прямими і зворотними. Відповідно, можна погодитися, що властивостями механізму є те, що це система, яка не може існувати без процесу, що забезпечує розвиток певного об'єкта [145, с. 87].

Всі ці характеристики і властивості механізму виступають основою для досліджень конкретних механізмів і є важливими для дослідження господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку. Тісний зв'язок господарського права з господарськими відносинами у різних сферах економіки, які виступають загальним об'єктом господарсько-правового регулювання [99, с. 11], зумовлює звернення до доробку економічної науки, в якій сформовано та активно досліджується поняття господарського механізму.

У тлумачних словниках господарський механізм (хозяйственный механизм) визначено як сукупність господарсько-організаційних структур, об'єднань, правових норм і методів управління суб'єктами господарської діяльності, через які реалізується процес відтворення, створення матеріальних благ у межах регульованих державою економічних процесів [147, с. 102].

У своїй роботі О. М. Головченко та Г. М. Глушко наводять та аналізують різні визначення господарського механізму. Серед них визначення цього поняття як способу функціонування господарської системи, в основі якої лежить певна сукупність виробничих відносин, або як сукупність процесів, організаційних структур, конкретних форм і методів управління та правових норм, за допомогою яких реалізуються економічні закони та процес виробництва, які діють у конкретних умовах [151, с. 9]. У цьому простежується подібність до позиції Л. І. Абалкіна, який визначав господарський механізм як сукупність певних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів і дій господарюючих суб'єктів на основі використання економічних законів і правових норм [153, с. 10]. Господарський механізм викликаний до життя потребою втілення вимог економічних законів у практичну площину, тобто у діяльність суб'єктів господарювання. На думку деяких науковців, основними підсистемами господарського механізму є державне регулювання і механізм ринкового саморегулювання економіки [154, с. 20].

Поряд із господарським механізмом використовується та досліджується поняття економічного механізму. Поширеною є думка, що економічний механізм являє собою певну систему, тобто взаємопов'язане та взаємообумовлене поєднання економічних регуляторів [151, с. 10]. Також розповсюдженим є представлення економічного механізму як сукупності економічних стимулів та важелів. Можна зустріти більш конкретне тлумачення економічного механізму, зокрема як механізму формування ринкових цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів господарювання щодо встановлення та застосування цін, обсягу виробництва і продажу. Основними елементами названого механізму є попит, пропозиція, ринкова ціна, грошовий обіг, монополізм та конкуренція [155, с. 284]. В такому розумінні економічний механізм наближений до поняття ринкового механізму.

Звертає на себе увагу, що дослідники не завжди намагаються встановити співвідношення згадуваних понять, використовують їх одночасно для аргументації та підкріплення власних позицій [151, с. 10]. Проте деякі науковці все ж намагаються співвідносити поняття господарського та економічного механізмів. Зокрема, Л. Л. Мельник та Ю. Є. Осадська зазначають, що якщо визначати економіку як сферу функціонування продуктивних сил і економічних відносин, то у цьому разі терміни «господарський» і «економічний» механізми є тотожними. Проте самі автори стоять на позиції того, що економічний механізм регулює безпосередньо організаційно-економічні відносини, включно з господарським правом. Але виробничо-господарська діяльність охоплює економічні, техніко-організаційні, соціально-правові відносини, сукупність яких регулює господарський механізм. Саме тому, коли йдеться про

суспільне відтворення виробництва, національне господарство, більш доречним є термін «господарський механізм» [154, с. 20].

У дослідженнях, присвячених господарському та економічному механізмам, часто посилаються на тлумачення економічного механізму, яке запропоноване лауреатами Нобелівської премії з економіки 2007 року Лео Гурвицем (Leo Hurwicz), Роджером Майерсоном (Roger Myerson) та Еріком Маскіним (Eric Maskin). Вони розглядають взаємодію між економічними суб'єктами як стратегічну гру і називають механізмом саму форму гри [151, с. 10]. Більш конкретно механізм розкривається як взаємодія між суб'єктами та центром, яка знаходить прояв у тому, що суб'єкти надсилають центру повідомлення, потім центр обробляє отримані повідомлення та вираховує результат, який оголошує і за необхідності реалізує [156, с. 198–199]. За такого підходу до розуміння економічного механізму це поняття можна розглядати близьким до поняття господарського механізму.

Отже, якщо порівнювати поняття господарського та економічного механізму, то потрібно погодитися із наведеною вище думкою, що залежно від кута зору, можна розглядати ці поняття якщо не як синоніми, то як доволі близькі, або як поняття, які мають різне змістовне навантаження та відображають різні аспекти впливу на економічні відносини. В контексті аграрного ринку можна пристати на позицію, за якою економічний механізм є сукупністю економічних стимулів та важелів, що спрямована на створення умов економічної зацікавленості суб'єктів цього ринку для забезпечення суспільно необхідної (або корисної) діяльності та / або досягнення приватних економічних інтересів цих осіб.

У сучасних наукових дослідженнях висловлюється думка щодо того, що у країнах із розвинутою економікою господарський механізм містить три основні елементи, а саме: менеджмент підприємств, ринковий механізм і державне регулювання економіки. Водночас надбанням державного регулювання економіки є створення господарського права («правил економічної гри»), контроль за його дотриманням усіма суб'єктами економіки [154, с. 21].

З огляду на це природньо, що поняття господарського механізму отримало розробку й у науці господарського права. Можна цілковито погодитися з думкою Р. Б. Прилуцького, який вважає інтерес науковців-юристів до категорії господарського механізму проявом економіко-правового підходу у правових дослідженнях [16, с. 29]. Відомим прихильником економіко-правового підходу до досліджень проблем правового регулювання господарських відносин був видатний науковець В. К. Мамутов, який наполягав та обґрунтовував необхідність і важливість проведення досліджень на стику економіки

і права, що забезпечує комплексний і системний підхід таких досліджень [157, с. 16].

Такий підхід можна спостерігати також і в інших дослідників, які описували місце господарського права у механізмі управління ринковою економікою. Деякі науковці зайняли позицію щодо наявності комплексного механізму управління, який з'явився на заміну мономеханізму і складається із сукупності економічних, мотиваційних, організаційних, правових та іноді політичних способів цілеспрямованої взаємодії суб'єктів господарювання та впливу на їхню діяльність, що забезпечує узгодження інтересів взаємодіючих сторін, об'єктів і суб'єктів управління [158, с. 6].

Серед науковців-юристів щодо господарського механізму висловлювався В. В. Лаптев, який вважав, що господарський механізм являє собою сукупність економічних, правових, соціально-психологічних та організаційних структур, форм і методів, які забезпечують раціональне функціонування економіки [159, с. 11]. На думку В. М. Гайворонського, господарський механізм являє собою сукупність форм і методів господарювання, організації та регулювання суспільного виробництва, усвідомленого впливу на виробництво, які використовуються для реалізації економічної політики [160, с. 17, 18]. Заслуговує на увагу твердження дослідника, що господарський механізм знаходить вираз в економічній політиці, плануванні, фінансуванні, управлінні економікою та її правовому регулюванні з акцентом на тому, що право не становить окремого елемента цього механізму, а слугує формою, якої набувають всі або майже всі елементи, складові господарського механізму [160, с. 20, 21]. С. Н. Братусь вважав, що господарський механізм являє систему і структуру компетентних органів, які здійснюють керівництво народним господарством, систему господарюючих ланок, способи і методи такого керівництва та господарювання. Господарський механізм вміщує у себе вольові відносини, але одночасно відображає дію економічних законів, наближається до їхнього належного використання [161, с. 30, 31, 35]. Висловлені думки щодо розуміння господарського механізму не втратили своєї актуальності і становлять інтерес в розроблюваному питанні.

Значний внесок у розробку поняття господарського механізму зробив Г. Л. Знаменський, окремі думки якого заслуговують на увагу. Науковець зазначав, що господарський механізм потрібно розглядати в контексті узгодження господарської діяльності як спосіб координації економічних інтересів, вирішення неузгодженостей в економіці. За його твердженням, кризь господарський механізм проходять лінії взаємодії економіки і права, економіки і політики. Науковець трактує господарський механізм як встановлені державою правила, детально сформований та наявний порядок суспільного виробництва.

Г. Л. Знаменський зазначив, що господарський механізм є сукупністю конкретних організаційно-економічних форм, способів і методів господарювання [162, с. 31–32].

Основні елементи будь-якого господарського механізму – це суб'єкти господарювання та відносини, в які вони вступають, тобто господарські відносини [160, с. 20–21; 151, с. 12]. Визнаючи правильність цього твердження, потрібно визнати й слушність позиції Г. Л. Знаменського, який зазначав, що господарське право – це форма існування господарського механізму [163, с. 31–32].

Це твердження видається справедливим та знаходить прояв у тому, що у господарському механізмі норма права є першоосною, базовим елементом. Така думка зустрічається у наукових дослідженнях. Наприклад, спираючись на позицію Г. Л. Знаменського, що правові норми є стрижнем регламентації економічного життя країни, І. В. Стаднік доходить висновку, що господарсько-правова норма як вираз узагальненої оптимальної моделі поведінки, яка з однієї сторони є бажаною в реальному житті, а з іншої – обов'язковою через приписи законодавця, виконує не тільки регулятивну та охоронну функції, але й специфічні функції, зокрема: перетворюючу, керуючу та пускову. Заслуговує на увагу перетворююча функція, яка полягає у тому, що норми права дозволяють з урахуванням соціального та юридичного інтересу втілювати вимоги економічних законів в оптимальні економічні моделі поведінки суб'єктів господарювання [164, с. 75].

Погоджуючись із викладеним, можна констатувати, що в сучасних умовах норма права, яка знаходить закріплення у нормативно-правових актах, виступає першоосною і в ринковому, і в державному механізмі забезпечення функціонування аграрного ринку. Це впливає з того, що такі елементи ринкового механізму, як попит, пропозиція, ринкова ціна, грошовий обіг, монополізм, конкуренція тощо, охоплюється правовим регулюванням шляхом відповідного закріплення у законодавчих актах. Виділення у межах господарського механізму правової складової, вказівка на зв'язок господарського механізму з господарським правом зумовлює необхідність проаналізувати зв'язок господарського механізму з механізмом правового регулювання.

Варто зазначити, що у юридичній науці формується теорія правового механізму. Р. Б. Прилуцький із посиланням на К. В. Шундікова зазначає, що зміст і обсяг поняття правового механізму не збігаються із відомими праву поняттями механізму правового регулювання, механізму дії права або механізму реалізації права, визначаючи правовий механізм як комплекс юридичних засобів, необхідний і достатній для досягнення конкретної мети (сукупності цілей) [16, с. 34]. До ознак правового механізму автор пропонує відносити

об'єктивний та системний характер, стійкий комплекс взаємозалежних правових інструментів, які призначені діяти як єдине ціле. Практичну значущість мають такі ознаки, як завершеність інструментальної структури та формалізація набору юридичних регуляторів, підібраних для досягнення конкретної мети. До юридичних регуляторів (правових засобів) віднесено: права, обов'язки, заборони, принципи, презумпції, фікції, строки, процедури, заходи заохочення, відповідальності та інші [16, с. 35]. У результаті дослідження Р. Б. Прилуцький доходить висновку, що допустимим і обґрунтованим є використання поняття «господарсько-правовий механізм», у формуванні якого ключовим фактором має стати мета [16, с. 36].

У дослідженнях, присвячених механізму, меті або цілям відводиться важливе місце. Доречно привести думку дослідників, які поділяють цілі правових механізмів залежно від орієнтирів на функціональні та предметні. Водночас функціональна ціль полягає у практичному використанні нормативних інструментів суб'єктами правовідносин, а предметна ціль відображає (фіксує) кінцеві результати, які ставляться і мають бути досягнуті у процесі використання юридичних засобів на практиці, конкретні наслідки впливу правових норм, яких не існувало до цього [149, с. 66]. Викладене потрібно підтримати, оскільки мета визначає набір необхідних правових засобів для її досягнення, а також підкреслює значення правових механізмів у здійсненні цілеспрямованого впливу на сферу господарювання, й зокрема на таке утворення, як ринок.

Розглядаючи поняття механізму правового регулювання, варто зазначити, що у найбільш загальному розумінні він демонструє вплив права на суспільні відносини. Механізм правового регулювання є однією з вихідних категорій теорії права, визначення якої пропонували багато авторів. На думку С. С. Алексєєва, механізм правового регулювання є категорією права, яка має відображати момент руху правової норми, її перехід у площину суспільних відносин. Науковець представляв механізм правового регулювання як узяті у своїй єдності сукупність юридичних засобів, що забезпечують результативний правовий вплив на суспільні відносини [127, с. 30]. Інші автори визначали механізм правового регулювання як систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкованість суспільних відносин відповідно до цілей і задач правової держави [165, с. 362].

На сучасному етапі можна зустріти тлумачення механізму правового регулювання як сукупності правових засобів, спрямованих на врегулювання суспільних відносин [166, с. 125] або як системи спеціальних правових засобів, за допомогою яких відбувається нормативно-організоване, послідовно здійснюване комплексне та результативне впорядкування суспільних відносин [167, с. 4].

Усі наведені визначення вказують на сприйняття юридичною наукою загальних характеристик механізму (зокрема таких, як мета, об'єкт, системність та інші) та намагання дослідників використати і здійснити їхню інтерпретацію.

Ключовим у механізмі правового регулювання виступає питання елементів, які його складають. Зокрема, С. С. Алексєєв обґрунтовував, що механізм правового регулювання складають три основні елементи: юридичні норми, правовідносини, акти реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Саме такі елементи виділяються на основі того, що вони (елементи) відповідають трьом стадіям процесу правового регулювання, а саме: регламентації суспільних відносин (перша стадія); дії юридичних норм (друга стадія) та реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків (третья стадія) [127, с. 34].

На сьогодні існують й інші погляди на це питання. Зокрема, О. Ф. Скакун називає чотири елементи механізму: 1) принципи права, норми права, нетипові правові розпорядження (спеціалізовані норми права), об'єктивовані у нормативно-правових актах; 2) правовідносини, суб'єктивні юридичні права й обов'язки в їх індивідуалізації (конкретизації); 3) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; 4) акти застосування норм права [70, с. 500]. На думку деяких інших дослідників механізм правового регулювання складають норми права; правовідносини; акти застосування та акти тлумачення норм права [168, с. 220], при тому, що останні два елементи є факультативними [169, с. 77].

На основі поняття механізму правового регулювання формуються похідні від нього поняття. У літературі зустрічається поняття механізму правового регулювання господарської діяльності, яке містить норми права (як основу механізму правового регулювання господарської діяльності); правові відносини між суб'єктами господарювання, які наявні у межах, визначених цими нормами права, та акти реалізації прав і обов'язків (тобто дії суб'єктів господарювання на основі приписів правових норм) [170, с. 18–19].

Також вживаним є поняття механізму господарсько-правового регулювання. Останнім часом це поняття активно досліджувала І. В. Стаднік. Дослідниця звертає увагу на таку якісну властивість механізму господарсько-правового регулювання, як системність, і доходить висновку, що вона обумовлює такі характеристики механізму як цілісність, наявність системоутворюючих зв'язків, структурованість та організованість, цілеспрямованість та доцільність. Також І. В. Стаднік розвиває думку, що зазначений механізм втілюється у системно-структурній та системно-функціональній організації спеціальних господарсько-правових засобів, їхній статичній єдності та динамічній взаємодії, завдяки чому вони забезпечують реалізацію мети упорядкування сфери

господарювання [164, с. 72–77]. Ефективність механізму правового регулювання господарських відносин являє собою певну міру корисності господарсько-правового регулювання з урахуванням досягнення соціально-корисних цілей і отриманих результатів [171, с. 105]. Потрібно підтримати дослідницю у тому, що зміст ефективності механізму господарсько-правового регулювання розглядається в аспекті трьох складових ефективності: економічної, соціальної та юридичної.

У науці господарського права можна зустріти і визначення механізму господарсько-правового регулювання в конкретній сфері. Наприклад, В. Слатвінська дала визначення механізму господарсько-правового регулювання водного транспорту як системи правових засобів, спрямованих на регулювання економічних відносин на водному транспорті, яка реалізується за допомогою суб'єктів державної влади і господарсько-правового регулювання водного транспорту [172, с. 122].

Водночас поширеним є поняття господарсько-правового механізму. Наприклад, В. І. Полухович визначає господарсько-правовий механізм державного регулювання фондового ринку як впорядковану нормами права систему інструментів регулятивного впливу та відповідних взаємозв'язків між органами державної влади, саморегульованими організаціями та учасниками фондового ринку, яка функціонує шляхом застосування засобів державного регулювання господарської діяльності у відповідних формах державного регулювання і спрямована на відповідні цілі [33, с. 6]. Дослідник виділяє елементи цього механізму: органи державної влади, господарська діяльність, засоби та форми державного регулювання.

Заслуговують на увагу наукові розробки щодо господарсько-правового механізму продовольчого забезпечення. Під цим поняттям деякі дослідники пропонують розуміти систему правових норм, якими регулюються правовідносини між суб'єктами господарювання та між цими суб'єктами і суб'єктами організаційно-господарських повноважень у сфері виробництва, розподілу, постачання та споживання продовольчої продукції [173, с. 85]. Також робиться висновок, що господарсько-правовий механізм виступає своєрідним результатом поєднання господарського механізму і механізму господарсько-правового регулювання, що у контексті господарсько-правового механізму продовольчого забезпечення позначається на його структурі, до якої входять такі елементи: 1) правові норми, які регламентують відносини у сфері продовольчого забезпечення; 2) господарські правовідносини у сфері продовольчого забезпечення; 3) господарська діяльність у сфері продовольчого забезпечення [173, с. 85].

Дещо іншу думку щодо господарського-правового механізму висловлювала А. Г. Бобкова, досліджуючи господарсько-правовий механізм рекреаційної діяльності. Академік А. Г. Бобкова визначає це поняття як сукупність способів і засобів впливу на всіх суб'єктів рекреаційної діяльності і називає його елементами державну підтримку, економічне стимулювання, фінансування, інвестування, кредитування, оподаткування, управління [174, с. 15]. Ймовірно, що запропоноване відомим науковцем визначення побудоване на основі розуміння економіко-правового механізму в екологічному праві, де він займає центральне місце, оскільки має забезпечувати охорону навколишнього середовища. Економіко-правовий механізм охорони довкілля спрямовано на узгодження економічних та екологічних інтересів під час використання природних ресурсів [175, с. 18]. Економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища визначається як закріплена у законодавстві система економічних заходів та стимулів, спрямованих на забезпечення охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та організацію раціонального природокористування. Водночас заходи економіко-правового механізму запропоновано поділяти на такі групи: економічні санкції, економічні стимули та економічні гарантії [176, с. 137].

С. М. Романко у дисертаційному дослідженні доходить думки, що економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції складається з чотирьох підсистем (сторін): 1) організаційно-правової, представленої сукупністю нормативно-правових приписів у сфері забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції; 2) інституційної, тобто сукупності правозастосовних функцій органів державної влади та місцевого самоврядування у цій сфері; 3) функціональної, яка вміщує усі передбачені чинним законодавством заходи, що реалізуються органами державної влади та виробниками (продавцями) сільськогосподарської продукції для забезпечення її екологічної безпеки; 4) економічної, зокрема, сукупності економіко-правових регуляторів для стимулювання виробництва екологічно безпечної сільськогосподарської продукції, яка містить інструменти адміністративного, фінансово-кредитного та ринкового регулювання [177, с. 11]. Тобто економіко-правовий механізм забезпечення розкривається через нормативно-правові приписи, функції, заходи і регулятори стимулювання, які сукупно мають забезпечити екологічну безпеку сільськогосподарської продукції.

Поряд з економіко-правовим механізмом дослідники аналізують поняття економіко-правового забезпечення. Наприклад, В. О. Костенко досліджував економіко-правове забезпечення використання та охорони земель, на підставі чого запропонував визначати це поняття у широкому та вузькому значенні.

У вузькому значенні економіко-правове забезпечення використання та охорони земель – це складна сукупність правових приписів, якими встановлюються способи, засоби, прийоми економічного впливу на власників та землекористувачів з метою забезпечення належного використання та охорони земельних ділянок [178, с. 5]. Вочевидь, що у такому розумінні економіко-правовий механізм та економіко-правове забезпечення виступають схожими поняттями.

Із вищевикладеного можна висувати припущення, що критичних розбіжностей між поняттями господарсько-правового механізму та економіко-правового механізму не існує. Зокрема, ці поняття розкриваються через систему (сукупність) засобів впливу; об'єктом такого впливу є сфера економіки (суб'єкти, відносини); вплив є цілеспрямованим. Ці чинники дають змогу розглядати поняття господарсько-правового механізму та економіко-правового механізму доволі близькими, якщо не синонімами. Як додатковий аргумент можна навести те, що у перекладі з англійської мови «есопотіс» звучить як «господарський», а в останніх пропозиціях щодо оновлення господарського законодавства поряд із господарським використовується назва «економічне законодавство» [179].

Слід звернути увагу, що у вищенаведених визначеннях господарсько-правового та економіко-правового механізму ключове місце належить засобам впливу. У науці господарського права використовують та досліджують поняття та види господарсько-правових засобів. В. Г. Олюха у дисертаційному дослідженні, присвяченому господарсько-правовим засобам оптимізації капітального будівництва, доходить висновку, що у вітчизняній школі господарського права дослідники застосовують функціональний підхід і обирають тільки ті засоби, які є результативними для цілей господарсько-правового впливу на сферу економіки [180, с. 80]. Д. В. Задихайло наводить перелік господарсько-правових засобів, які належать до засобів державного регулювання господарської діяльності або передбачають участь держави у їх реалізації [181, с. 18–29]. У більш загальному вигляді господарсько-правові засоби вміщують принципи, методи господарського регулювання, господарські правовідносини, нормативні акти реалізації господарсько-правових норм, господарсько-правову відповідальність [162, с. 14–15]. Наведене бачення щодо господарсько-правових засобів потрібно підтримати.

Із викладеного також випливає, що в основі господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку лежить поєднання економічних та правових засобів. Це логічно випливає із концепції співвідношення економіки і права як взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Наразі поряд з іншими сформованими концепціями (економіка визначає право або є базисом щодо

права; право визначає економіку) концепція взаємодії економіки і права є панівною [182].

Отже, господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку поєднує елементи господарського (економічного) механізму та механізму правового регулювання (правового механізму), його об'єктом є аграрний ринок (з його внутрішньою будовою та взаємовідносинами між його суб'єктами), а метою забезпечення виступає ефективне функціонування цього ринку.

Термін «забезпечення» походить від слова «забезпечувати», що має кілька визначень, зокрема, створювати надійні умови для здійснення чогонебудь, гарантувати щось [74, с. 18].

Зміст господарсько-правового механізму має відповідати стратегічній меті та завданням розвитку аграрного ринку, які здебільшого формулюються під час здійснення державного регулювання і знаходять відбиття у нормативно-правових актах. Водночас аналіз численних нормативно-правових актів, прийнятих за роки незалежності та спрямованих на активізацію українського аграрного ринку, дає можливість зробити такі висновки. По-перше, у переважній більшості Указів Президента України та актів Уряду відсутні чітка мета і принципи державного регулювання аграрного ринку. По-друге, за змістом ці акти вміщують наміри і напрями розвитку і функціонування аграрного ринку, а не конкретні завдання. По-третє, у більшості актів не закріплено конкретні заходи, строки, відповідальні особи, не передбачено моніторинг виконання та оцінку ефективності.

Загалом на підставі проведеного аналізу нормативно-правових актів можна зробити висновок щодо доцільності формулювання мети та напрямів державного регулювання саме аграрного ринку і на цій основі будувати господарсько-правовий механізм аграрного ринку, обирати, розробляти та впроваджувати економічні важелі та стимули, які будуть зовнішнім проявом економічних та адміністративних методів державного регулювання, здійснювати їх юридичне оформлення. Водночас обрані засоби впливу та заходи з їх реалізації потрібно оцінювати через їх сприяння виконанню аграрним ринком притаманних йому функцій [183, с. 48].

Набір засобів обумовлюється метою господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку. Покладаючи в основу розуміння цього механізму системний підхід, а також те, що кожна система має структуру, можна стверджувати, що господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку містить сукупність передбачених законодавством, договором, локальними актами важелів, стимулів, інших засобів і способів впливу на діяльність суб'єктів господарювання – суб'єктів аграрного ринку.

Логічно стверджувати, що господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку відображає і впливає на структуру аграрного ринку, знаходить прояв у правовій формі організації аграрного ринку (ОРСП, агропродовольчі ринки, товарні біржі тощо) та конкретних договірних конструкціях реалізації сільськогосподарської продукції.

Господарсько-правовий механізм має поєднати у найбільш оптимальний спосіб державне регулювання аграрного ринку, яке знаходить прояв у засобах, формах і методах державного регулювання, із саморегулюванням, яке є змістом ринкового механізму й основною функцією ринку. Господарський механізм повинен будуватися на поєднанні принципів і форм державного регулювання і саморегулювання господарюючих суб'єктів, спрямованих на забезпечення безперервних відтворювальних процесів в аграрному виробництві [184, с. 6].

Опосередковано це можна підтвердити сформованими поглядами на роль і місце ринку та держави у сучасній економічній системі. Зокрема, ринок необхідно розглядати як ключовий інститут ринкової економіки. Його потрібно вдосконалити, щоб функціонування ринку ефективно стимулювало підвищення ефективності окремих секторів економіки. Другим за важливістю інститутом є держава як економічна організація громади, яка допомагає інтерналізувати зовнішні ефекти, обмежувати конкурентну змову, руйнувати створені монополії та регулювати природні монополії з метою поділу надлишку, рівня споживання та обсягу пропозиції суспільних благ [3, с. 54].

На основі наведеного, оскільки державне регулювання сільського господарства здійснюється через поєднання економічних і адміністративних методів, аграрний ринок виступає логічним продовженням виробництва сільськогосподарської продукції, то у господарсько-правовому механізмі забезпечення цього ринку знаходять прояв економічні та адміністративні методи державного регулювання.

На сьогодні доведеним є те, що успішне функціонування аграрного ринку залежить від поєднання саморегулювання та державного регулювання, яке дозволяє враховувати публічні та приватні інтереси суб'єктів ринку, сприяти сталому розвитку та продовольчій безпеці. Тому ключову роль у формуванні господарсько-правового механізму потрібно відвести саме державі. Щодо співвідношення державного регулювання та економіко-правового механізму висловився В. О. Стойка, запропонувавши внести до останнього державне регулювання агропродовольчої діяльності [185, с. 81].

Засоби та інструменти господарсько-правового механізму обов'язково мають враховувати об'єктивно наявні характеристики та видові особливості аграрного ринку, зокрема змінну кон'юнктуру та низьку еластичність попиту

на сільськогосподарську продукцію. Суттєвим під час розробки господарсько-правового механізму, визначення його засобів є розуміння того, що аграрний ринок не виступає ізольованим об'єктом дії цього механізму. Для забезпечення ефективного функціонування аграрного ринку потрібно, щоб зазначений механізм охоплював сільськогосподарських товаровиробників ще на стадії здійснення ними виробничо-господарської діяльності. З урахуванням цього цілком можна погодитися з дослідниками, які під державною підтримкою сільського господарства пропонують розуміти законодавчо закріплені організаційні, економічні та правові механізми, завдяки яким аграрним товаровиробникам надається необхідна допомога задля стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, розвитку аграрного ринку і забезпечення продовольчої безпеки населення [186, с. 4].

Проведений аналіз законодавства дає змогу зробити висновок щодо наявності низки економічних стимулів, які розраховані на товаровиробників і забезпечують їх подальшу участь в аграрному ринку. Ці заходи закріплено у законах України: «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про фермерське господарство», інших законах, положення яких регулюють виробництво та реалізацію видів сільськогосподарської продукції (зерна, молока, продукції бджільництва, аквакультури, органічної продукції та інших). Подібний досвід наявний у зарубіжних країнах. Ю. О. Ульянченко наводить приклади засобів, що використовуються у розвинутих країнах і розраховані на товаровиробників, проте мають вплив на стан і розвиток аграрного ринку, зокрема: пільгове кредитування виробництва окремих видів продукції; різні форми сприяння експорту; надання фінансової допомоги у вигляді інвестиційних надбавок; організація вільних економічних зон для залучення інвестицій та деякі інші [187].

Отже, на підставі викладеного можна запропонувати визначати господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку як сукупність засобів і способів упорядкування діяльності суб'єктів аграрного ринку, що є необхідними і достатніми для досягнення мети і завдань державного регулювання аграрного ринку та виконання аграрним ринком притаманних йому функцій.

Також, підсумовуючи викладене, доводиться, що особливості змісту господарсько-правового механізму забезпечення аграрного ринку знаходять прояв у специфіці: 1) складу господарських правовідносин, які наявні щодо реалізації сільськогосподарської продукції та уособлюють ринок як систему (об'єкт, суб'єкти, зміст); 2) правових форм організації аграрного ринку; 3) правових форм реалізації сільськогосподарської продукції; 4) господарсько-правових засобах регулювання аграрного ринку, зокрема і засобах підтримки і контролю; 5) формах і способах захисту суб'єктів аграрного ринку.

1.3 Стан та перспективи розвитку законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку

На функціонування аграрного ринку впливає багато чинників: політичних, економічних, організаційних, правових та інших. Правовому регулюванню належить чи не найголовніше місце, оскільки від того, наскільки воно здатне відобразити реальні відносини, врахувати потреби учасників відносин, моделювати бажані напрями розвитку залежить повнота реалізації прав та інтересів, актуальність правових норм, рівень правопорядку у суспільстві.

За визначенням правове регулювання являє собою упорядкування суспільних відносин, здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток [70, с. 225].

У теорії права виділяють сферу правового регулювання як сукупність суспільних відносин, яку можна і необхідно впорядкувати за допомогою права і правових засобів. Водночас відносини виробництва, обміну і розподілу складають економічну основу суспільства, його каркас і потребують такого упорядкування. Отже, сфера економічних відносин є традиційною сферою правового регулювання [70, с. 225]. Доречно навести думку науковців, які обґрунтовують, що межі правового регулювання не співпадають з межами відповідних суспільних відносин, на які воно спрямовується [88, с. 14], і певні суспільні відносини залишаються поза правовим регулюванням.

Невід'ємною складовою сфери економічних відносин є аграрний ринок, який з огляду на потенційний позитивний вплив на стабільний розвиток агропромислового комплексу і національної економіки загалом, забезпечення продовольчої безпеки держави має розглядатися одним із пріоритетних напрямів правового регулювання.

Виділяючи у правовому регулюванні законодавче регулювання, можна стверджувати, що фактичний стан аграрного ринку багато у чому залежить і віддзеркалює стан законодавчої основи, яка забезпечує його функціонування. Це твердження логічно випливає з того, що за допомогою закріплення у нормативно-правовому акті норми права (правила поведінки) одночасно відбувається як закріплення наявної суспільної системи, її стійкого стану у стабільному вигляді [127, с. 34, 188], так і визначаються напрями її розвитку та кінцевий бажаний для суспільства (держави) результат. З огляду на це законодавча основа аграрного ринку не тільки закріплює, не тільки «узаконює» наявну модель цього ринку, його інфраструктуру, суб'єктів, особливості відносин між ними, але й визначає вектор розвитку на майбутнє.

Оцінка ефективності законодавчої основи аграрного ринку може здійснюватися за критеріями: відповідності закріпленої моделі цього ринку вимогам

сьогодення, забезпечення її стійкості зовнішнім та внутрішнім викликам; сприяння законодавчого регулювання виконанню ринком своїх функцій; відповідності законодавчої основи цілям і задачам соціально-економічного і політичного розвитку.

Важливо зазначити, що аграрний ринок як складне економічне явище розглядають об'єктом правового регулювання різних галузей права, зокрема аграрного, адміністративного, господарського. Наприклад, О. М. Савельєва при визначенні предмета аграрного права включає до нього суспільні відносини, які виникають, реалізуються і припиняються в межах аграрної сфери на підставі суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів у процесі організації та функціонування аграрного сектору економіки й аграрного ринку, формування та реалізації державної аграрної політики, а також здійснення аграрного господарювання на засадах сталого розвитку [102, с. 5]. Раніше свої міркування щодо правового регулювання аграрного ринку як інституту аграрного права висловлювала авторка [189]. Водночас, враховуючи належність ринку до сфери економіки та спираючись на викладене у попередніх підрозділах, можна наполягати на тому, що у забезпеченні аграрного ринку центральне місце займають норми, які мають господарсько-правову природу і втілюють господарсько-правовий підхід до регулювання економічних відносин загалом.

Як економіко-правове явище аграрний ринок підтверджує вислів видатного вченого В. К. Мамутова, що основу правового регулювання економіки і в Україні, і за кордоном становить господарське законодавство разом з інститутами конституційного, податкового та інших галузей законодавства, що регулюють окремі економічні відносини. У комплексі з такими інститутами господарське законодавство утворює систему правового забезпечення економіки [190, с. 30].

Тому в контексті обраного предмета дослідження варто зупинитися на аналізі законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку. Проведення такого аналізу дасть змогу оцінити сильні та слабкі сторони наявної законодавчої основи, виробити напрями її розвитку та подальшого удосконалення.

Господарське законодавство визначають як сукупність нормативно-правових актів, що регулюють господарські відносини, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання [191, с. 101].

Серед основних ознак господарського законодавства потрібно назвати те, що воно відображає та конкретизує державні та суспільні інтереси у сфері

господарювання, надає їм конкретного правового вираження задля утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі держави. Має значення, що значна частина господарського законодавства представлена законами, зокрема тими, що встановлюють порядок легітимації суб'єктів господарювання, визначають правовий статус суб'єктів господарювання, визначають правові засади забезпечення якості продукції [191, с. 101].

Значення господарського законодавства полягає у тому, що саме законодавство виступає найважливішим офіційним способом нормативного оформлення права, є зовнішньою формою правових норм [99, с. 55–56]. З урахуванням того, що нормативно-правові акти є одним з основних джерел права, слушним є твердження, що законодавство містить тільки ті норми права, які наявні у цих актах [99, с. 58]. У межах цього дослідження сприйнята позиція про широке тлумачення терміну «законодавство», яке охоплює не тільки закони (як акти вищої юридичної сили), але й підзаконні нормативно-правові акти [192].

Аналізуючи законодавчу основу господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, потрібно виходити з того, що вона формувалася і продовжує розвиватися під впливом законодавства, яким регулюються відносини в аграрному секторі економіки. У законодавчих актах, які вважаються такими, що належать до аграрного законодавства, наявні закріплення господарсько-правових засобів забезпечення аграрного ринку. Загалом у системі законодавства можна зустріти значну кількість актів, які містять норми двох або більше галузей законодавства. Такі нормативно-правові акти належать до господарського законодавства в частині, яка стосується господарсько-правового регулювання [99, с. 58].

На сучасному етапі розвитку права та законодавства не можна заперечувати наявність суміжних норм, використання норм інших галузей права для регулювання господарських правовідносин, наявності комплексних за змістом законів. У цьому аспекті слушною є думка О. П. Віхрова щодо того, що господарське право має деякі суміжні норми та інститути з багатьма галузями права, які об'єднуються навколо самостійного, оригінального масиву господарського права (господарського законодавства) [193, с. 16–17].

Розкриття питання стану та перспектив розвитку господарсько-правового забезпечення аграрного ринку зумовлює доцільність коротко зупинитися на аналізі історичного становлення законодавства.

Становленню аграрного ринку передували ринкові реформені перетворення, здійснення яких підкріплювалося прийняттям відповідних нормативно-правових актів. Історію розвитку нормативно-правового запровадження ринкових відносин в аграрній сфері описано в навчальній літературі [101, с. 75–80; 34, с. 13–40], тому немає необхідності на цьому зупинятися детально.

Варто лише звернути увагу, що не тільки аграрний сектор, але й уся сфера економіки у перші роки незалежності реформувалася у бік ринкової моделі господарювання. У той час було прийнято низку законів, без яких такі перетворення були б неможливими. Ці законодавчі акти закріплювали нові організаційно-правові форми господарювання, наділяли суб'єктів господарювання правом розпоряджатися виробленою продукцією, чим формували статус цих суб'єктів як суб'єктів ринку. Йдеться, наприклад, про закони України: «Про власність» (1991), «Про господарські товариства» (1991), «Про товарну біржу» (1991), «Про селянське (фермерське) господарство» (1991), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997) та інші.

Окремо варто згадати Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу», який є одним із перших законодавчих актів, положення якого можна розглядати підґрунтям для формування аграрного ринку (1990) [194]. У цьому Законі закріплювалося право сільськогосподарських товаровиробників на вільний вибір форм власності, право власності на результати своєї господарської діяльності (ст. 1); право на вибір форми організації виробництва (ст. 3) і декларувалася рівність форм господарювання в агропромисловому комплексі (ст. 4).

Безпосередньо початком становлення законодавчої основи аграрного ринку можна вважати Указ Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 року № 63/95 [138]. Цим Указом сільськогосподарським товаровиробникам було надане право самостійно розпоряджатися продукцією, зокрема й реалізовувати її за державними контрактами та іншими договорами.

Важливу роль у розвитку аграрного ринку відіграли Укази Президента України, прийняті протягом 1998–2002 років. Наприклад, Указом «Про основні напрями розвитку агропромислового комплексу України» від 28 квітня 1998 року № 389/98 було затверджено Програму формування інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції на період 1998–2000 років, передбачався розвиток біржового ринку, прискорення формування оптових продовольчих ринків, мережі фірмової торгівлі, створення основних складових ринку, як-то: ринок зерна, цукру, соняшнику, плодоовочевої, м'ясної та молочної продукції; Указом «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 року № 767 закріплено модель інфраструктури аграрного ринку на різних рівнях; Указом «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» від 8 серпня 2002 року. № 694/2002 Уряду було доручено розробити комплексну програму розвитку аграрного ринку, яку фактично затвердили навесні 2003 року [195; 109; 196; 197].

Про розвиток інфраструктури аграрного ринку йшлося у Законі України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років», в якому господарсько-правове забезпечення аграрного ринку знаходило прояв у положеннях щодо цінового механізму, сприяння розвитку мережі дорадчих служб і системи моніторингу аграрного ринку.

Майже паралельно відбувалося формування правової основи біржового аграрного ринку. Відправною точкою у становленні такого ринку також можна вважати вищезгаданий Указ Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 року № 63/95, оскільки у ньому для підтримки ініціативи сільськогосподарських товаровиробників створювати спеціалізовані аграрні біржі передбачалося затвердження Правил організації та проведення торгів форвардними та ф'ючерсними контрактами. На виконання цього Указу та з метою формування біржового аграрного ринку Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) було прийнято постанову «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» [139].

Із прийняттям Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року можна вважати, що законодавче забезпечення функціонування біржового аграрного ринку перейшло на новий рівень. Законом визначено основні поняття та категорії, властиві цьому ринку: аграрна біржа, біржовий рахунок, ризики організованого аграрного ринку, деривативи, торгова (біржова) сесія та багато інших (ст. 2). Також функціонування біржового аграрного ринку, крім положень Закону, забезпечувалося відповідними нормами Господарського кодексу України (статті 278–282) та Закону України «Про товарну біржу» (до набуття чинності нової редакції останнього).

Отже, у період 1990–2004 років відбулося уведення в обіг на рівні закону, практики та юридичної доктрини терміну «аграрний ринок», створено підґрунтя для його становлення і функціонування, що знайшло прояв у закріпленні різних організаційно-правових форм господарювання, визнанні права суб'єктів господарювання вільно розпоряджатися своєю продукцією, визначенні моделі інфраструктури, уведенні і закріпленні засобів державного регулювання аграрного ринку тощо. Одночасно законодавча база того часу стала і причиною появи деяких проблем, зокрема відсутності єдності у визначенні об'єкта впливу норм права (ринок сільськогосподарської продукції, аграрний ринок, ринок агропромислової продукції тощо), невизначеності статусів окремих суб'єктів інфраструктури аграрного ринку (наприклад, агроторгових домів).

На сучасному етапі розвитку законодавчої бази аналіз масиву нормативно-правових актів дає змогу виділити певні напрями законодавчого регулювання аграрного ринку. Насамперед це здійснення господарської діяльності

у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, збуту виробленої продукції, здійснення господарсько-торговельної діяльності, законодавче підґрунтя яких складають положення ГК України.

Прийняття 16 січня 2003 року ГК України, що набрав чинності 1 січня 2004 року, можна вважати поворотним моментом у розвитку господарського законодавства. Регуляторний потенціал ГК України розкривається через закладений у його нормах підхід поєднання засобів ринкової саморегуляції економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів і значення його норм для формування правового господарського порядку [198, с. 8].

На сьогодні цей кодифікований акт господарського законодавства відіграє важливу роль у формуванні законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, закріплюючи вихідні положення щодо правового статусу суб'єктів господарювання, принципів господарської діяльності, засобів державного регулювання, договору контрактації, інші положення щодо організації і здійснення господарської діяльності, пов'язаної із реалізацією сільськогосподарської продукції.

Наступним законодавчим актом у забезпеченні аграрного ринку потрібно назвати Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України». Аналізуючи цей Закон, можна дійти висновку, що його положення встановлюють низку господарсько-правових засобів забезпечення аграрного ринку. Це можна пояснити тим, що ціллю та сферою застосування Закону виступає, серед іншого, визначення основ державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо розвитку аграрного ринку (ст. 1 Закону). Прикладами положень регуляторної політики, спрямованої на розвиток аграрного ринку, є норми Закону щодо визначень умов поставки (п. 2.19 ст. 2), маркетингового періоду (п. 2.7 ст. 2), моніторингу аграрного ринку (п. 2.9 ст. 2) та зобов'язання КМУ щорічно розробляти програму моніторингу цін аграрного ринку України (п. б ч. 2 ст. 18).

Для здійснення регуляторної політики щодо аграрного ринку важливе значення мають положення ст. 14 Закону, яка має назву «Дерегуляція українського ринку сільськогосподарської продукції та заборона дискримінації прав її власників». Також можна зробити висновок, що положення Закону впливають на товарний асортимент аграрного ринку. Таке твердження базується, зокрема, на положеннях статей 15, 16, 16¹ Закону, якими передбачено бюджетні дотації виробникам визначеної у цих статтях сільськогосподарської продукції.

Отже, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» посідає важливе місце у законодавчій основі господарсько-правового забезпечення аграрного ринку [199, с. 209–210].

Формування та функціонування інфраструктури аграрного ринку можна вважати самостійним вектором розвитку законодавства. На сьогодні законодавча основа діяльності інфраструктури аграрного ринку представлена, крім ГК України, законами України: «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», деякими іншими законами і підзаконними актами. Аналіз масиву законодавчих актів дає змогу вказати на певні прогалини законодавчого регулювання. Зокрема, статус агроторгових домів окремо законодавчо не встановлений. Також Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці [200] потребують істотного оновлення, оскільки його норми здебільшого застарілі і не відповідають законодавству. Регулювання ярмаркової торгівлі сільськогосподарської продукції здійснюється на рівні Концепції розвитку виставково-ярмаркової діяльності [201], яка також потребує оновлення з урахуванням сучасних вимог. Зменшення кількості декларативних норм та внутрішнього узгодження потребує кооперативне законодавство, яке не забезпечує вітчизняним кооперативним організаціям можливості ефективної діяльності та конкурентоспроможність на товарних ринках, що призвело до втрати інтересу до вказаної організаційно-правової форми господарювання [202, с. 49].

На наявність проблем тривалий час наголошують у літературі [199; 203–205]. Тому з урахуванням сучасного стану можна ще раз вказати на необхідність удосконалення законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, зокрема уточнення статусу суб'єктів аграрного ринку та створення сучасного правового підґрунтя для їх функціонування на ринку (конкретизація правового статусу агроторгових домів; унормування проведення аукціонів, здійснення виставково-ярмаркової діяльності у сфері оптової реалізації сільськогосподарської продукції) [206].

В інфраструктурі аграрного ринку окремо виділяється аграрна біржа, а біржовому аграрному ринку надається надважливе значення у формуванні цивілізованих, прозорих і стійких каналів збуту сільськогосподарської продукції. Положення щодо аграрної біржі закріплено у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема, ст. 17 цього Закону має назву «Аграрні біржі», проте фактично сфокусована на єдиному суб'єкті господарювання – Аграрній біржі (юридичній особі, створеній згідно із Законом України «Про товарні біржі»). Зміст ст. 17 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» зазнав багаторазових змін. На сьогодні з аналізу його положень випливає, що єдиною особливістю статусу Аграрної біржі є те, що її засновником може бути Кабінет Міністрів України, а також те, що Аграрна біржа може надавати кредитні та тваринницькі дотації.

В оцінці законодавчого забезпечення біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією варто навести думку А. В. Духневича, який, провівши відповідний аналіз, доходить висновку, що в Україні створено нормативно-правову базу функціонування біржового сільськогосподарського ринку, основні елементи якого дають змогу забезпечити реалізацію Угоди про сільське господарство, що є додатком до Угоди СОТ [207, с. 98]. Проте можна констатувати й нерозвиненість такої торгівлі в Україні. Для розвитку біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією науковці, фахівці висувують багато пропозицій, серед яких налагодження інформаційної підтримки суб'єктів ринку, запровадження фінансових інструментів, форвардних та ф'ючерсних контрактів, аграрних розписок тощо [208, с. 59]. Із перерахованого самостійне законодавче регулювання до останнього часу мали тільки аграрні розписки, обіг яких регулюється однойменним законом [209]. В чинній редакції Закону України «Про товарні біржі» (попередня назва – Закон України «Про товарну біржу») істотно змінюються підходи до правового статусу товарної біржі, мети її діяльності, біржових договорів, які можуть укладатися на товарній біржі. Особливої уваги заслуговує те, що сільськогосподарська продукція прямо вказана серед можливих видів біржового товару (п. 11 ст. 2 Закону України «Про товарні біржі»).

Із набуттям чинності нової редакції Закону України «Про товарні біржі» з ГК України виключаються статті 279–282, які присвячені товарній біржі, її правам та обов'язкам, правилам біржової торгівлі та припиненню товарної біржі (п. 3 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів») [210]. Важко погодитися з такою логікою законодавця, оскільки прийняття ГК України було спрямоване на подолання множинності актів, консолідацію та створення єдиної основи законодавчого регулювання господарських відносин, які забезпечать внутрішню узгодженість законодавчих норм та практичну зручність їх застосування. Проте розпорошення засадничих норм господарського права між різними законодавчими актами знову призведе до проблеми невиправданого нарощування масиву законодавства. Тому, підтримуючи тих, хто обґрунтовує доцільність існування Господарського кодексу України з одночасним проведенням перегляду та удосконалення його положень, можна висунути пропозицію про залишення у цьому Кодексі засадничих положень щодо товарних бірж як невід'ємної складової сучасного ринку будь-якого товару.

Ще одним напрямом господарсько-правового забезпечення аграрного ринку виступають питання безпечності та якості сільськогосподарської продукції. Законодавче регулювання цих питань базується на положеннях

Конституції України (статті 16, 42, 48, 49 та інші) та у загальному вигляді здійснюється нормами, які містяться у ГК України та ЦК України [211]. Зокрема, у ГК України заслуговують на увагу положення щодо якості як складової умови про предмет договору (ст. 180); якості товарів, що поставляються за договором поставки (статті 268, 269); вимог до предмету договору контракції (ст. 272) та інші.

Ефективне функціонування аграрного ринку передбачає оборот безпечної та якісної сільськогосподарської продукції. Тому важливу роль у законодавчому забезпеченні складають Закони України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» (далі – Закон № 2042-VIII) [212] та інші, якими регулюються вимоги до безпечності сільськогосподарської продукції певних видів. Особливо це прослідковується у положеннях Закону України «Про молоко та молочні продукти» [213].

Варто зазначити, що законодавство щодо безпечності харчових продуктів має найбільшу відповідність вимогам ЄС у цій сфері [214]. Це пояснюється тим, що після підписання Угоди про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про Асоціацію) [215] відбулося форсування виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС [216]. Зокрема, це обумовлено положеннями ст. 405 Угоди про Асоціацію, в якій зазначено, що Сторони підтримують поступове зближення та гармонізацію з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС, зокрема з тими, що визначені у Додатку XXXVIII до цієї Угоди. Також ст. 59 Угоди про Асоціацію передбачено подальше впровадження принципів Угоди про санітарні та фітосанітарні заходи, на виконання положень якої було істотно оновлено Закон України «Про карантин рослин» [217]. Водночас за деякими напрямками законодавство потребує подальшої гармонізації з актами ЄС, наприклад, щодо поводження з ГМО у сфері виробництва й обороту сільськогосподарської продукції [218, с. 42].

Прийняття деяких законодавчих актів сприяло сегментації аграрного ринку та запровадженню господарсько-правових засобів забезпечення ринків певної сільськогосподарської продукції. Прикладом цього є закони України: «Про зерно та ринок зерна в Україні», «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» (втратив чинність), «Про молоко та молочні продукти», «Про насіння і садивний матеріал», «Про бджільництво», «Про рибу, інші водні живі ресурси», «Про аквакультуру» та деякі інші, положення яких

також закріплюють особливості відносин щодо реалізації певної сільсько-господарської продукції та встановлюють господарсько-правові засоби регулювання ринку відповідної продукції. Наприклад, Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні» визначає суб'єктів ринку зерна (розділ II), засади державного регулювання ринку зерна (розділ III), положення щодо декларування та зберігання зерна, здійснення експорту та імпорту зерна.

Ринок органічної продукції також має особливості правового регулювання, які до цього часу вже пройшли деякі зміни [219; 220]. Водночас положення цих законодавчих актів потребують подальшого аналізу на предмет відповідності актам ЄС, оскільки законодавство ЄС містить акти, положення яких поширюється на окремі ринки сільськогосподарської продукції [221, с. 192]. В. Г. Андрійчук наголошує на тому, що у країнах ЄС створена юридична база дає змогу виокремити до 20-ти продуктових ринків, охоплених її регулюванням [22, с. 117].

У господарсько-правовому забезпеченні аграрного ринку самостійне місце належить нормативно-правовим актам, які спрямовані на планування та прогнозування розвитку цього ринку. Спроби стратегічного планування розвитку аграрного ринку неодноразово знаходили втілення у нормативно-правових актах. Прикладом виступає Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [222], аналіз положень якого свідчить, що формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції було віднесено до основних пріоритетів державної аграрної політики. Шляхам реалізації цього пріоритету було присвячено ч. 3 ст. 4 та деякі інші положення Закону, серед яких: створення та вдосконалення сучасної інфраструктури аграрного ринку, зокрема і реалізація програм розвитку інфраструктури, стимулювання розвитку спотового та форвардного ринків, механізми цінового регулювання та інші.

На підставі цього Закону було розроблено декілька державних цільових програм та Концепцію комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки, в якій передбачалися заходи щодо розвитку аграрного ринку. Такі заходи було спрямовано на розвиток інфраструктури, налагодження системи регулювання ринку, вдосконалення інформаційно-аналітичної системи, ведення статистики та прогнозування, вдосконалення форм реалізації сільськогосподарської продукції. Основна цінність цього Закону в контексті забезпечення аграрного ринку вбачається у визнанні проблеми та окресленні напрямів її вирішення, проте необхідно констатувати, що значного практичного ефекту цей Закон не мав.

Серед нормативно-правових актів, прийнятих на виконання вищезгаданого Закону, особливої уваги заслуговує Державна цільова програма розвитку

українського села на період до 2015 року [223], яка також містила шляхи і способи розв'язання проблем розвитку аграрного ринку, зокрема інфраструктури ринку, диверсифікації каналів збуту сільськогосподарської продукції, забезпечення якості і безпеки продовольства, регулювання попиту і пропозиції, захисту ринку від імпортованих товарів низької якості.

Потрібно згадати й Стратегію розвитку аграрного сектора на період до 2020 року [124], яка містить безпосередні та опосередковані заходи щодо розвитку аграрного ринку, зокрема щодо підвищення конкурентоздатності вітчизняної сільськогосподарської продукції, адаптації технічного регулювання безпечності продукції до вимог ЄС та СОТ та інші. У цьому документі серед проблем аграрного ринку знову названо недосконалість його інфраструктури. До пріоритетних напрямів досягнення стратегічних цілей віднесено створення системи логістики, забійних пунктів худоби і птиці, інших складових ринкової інфраструктури для особистих селянських господарств та середніх господарств, проведення моніторингу ринку сільськогосподарської продукції реагування на ринкові ризики. Самостійний розділ Стратегії було присвячено розвитку органічного сільськогосподарського виробництва та ринку, зміст якого було проаналізовано окремо [224, с. 324]. Оцінюючи зміст Стратегії, слід зазначити, що чи не вперше одним із її напрямів було вирішення питання залучення малих і середніх товаровиробників до аграрного ринку.

Наступним документом, який заслуговує на увагу, є Концепція державної цільової програми аграрного сектора до 2022 року [115]. Аналіз цього програмного документа свідчить про те, що проблеми, констатовані у вищезазначених актах, зокрема проблеми розвитку інфраструктури аграрного ринку, залишилися невирішені на час прийняття Концепції.

Аналіз нормативно-правових актів програмного характеру хоча і дає можливість зробити висновок, що більшість із них передбачали вжиття господарсько-правових засобів забезпечення аграрного ринку, але й настановує на досить критичні висновки щодо їх змісту та стану виконання. Положення цих актів не відповідали критеріям системності, не були послідовними, не виконувалися у повному обсязі, оскільки мали переважно концептуальний або загальний стратегічний характер, тобто були такими, що априорі не передбачали реальних засобів та кроків щодо їх виконання. Крім того, вказані документи підтверджують відсутність системності та цілісного уявлення про модель та засади функціонування аграрного ринку. Наприклад, на низьку ефективність цих документів вказує повторюваність проблем, зокрема щодо інфраструктури аграрного ринку. Повторюваність цієї проблеми може бути

обумовлена й відсутністю вихідних критеріїв, яким має відповідати інфраструктура аграрного ринку.

До подібних висновків доходять й інші дослідники, які проводили моніторинг нормативно-правових актів програмного характеру щодо реалізації державної аграрної політики [225]. На думку І. М. Кульчий, наявність такої кількості нормативно-правових актів вказує на їх декларативний характер і призводить до відсутності реального економічного та соціального ефекту, свідчить про те, що державній аграрній політиці не вистачає системності і стратегічного підходу [226, с. 132]. Відповідно, певна частина проблем розвитку аграрного ринку залишається невирішеною і потребує уваги законодавців.

У розрізі цього питання варто звернутися й до аналізу перспективного законодавства. Наприклад, проект закону України «Про сільське господарство», який розроблявся ще у 2012 році, передбачав окремий розділ, присвячений ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Цей розділ містив положення, які регламентували питання ціноутворення, державного регулювання, інфраструктури, моніторингу та інформаційного забезпечення ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Проте цей законопроект не отримав схвальної оцінки фахівців, зокрема через низку доволі суперечливих положень [227]. Наступним можна назвати проект закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» від 4 жовтня 2018 року, який було подано на розгляд Верховної Ради України [228]. Доступ суб'єктів усіх форм господарювання до ринків збуту сільськогосподарської продукції винесено у преамбулу проекту цього закону як мету державної аграрної політики. Серед основних завдань державної підтримки вказано розвиток ринкової інфраструктури проведення моніторингу і прогнозування ринку сільськогосподарської продукції, забезпечення розвитку агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості та деякі інші. Проте після ознайомлення зі змістом проекту цього закону стає очевидним, що аграрний ринок знову не виділено як самостійний об'єкт законодавчого регулювання.

Отже, можна дійти висновку, що законодавча база господарсько-правового забезпечення аграрного ринку потребує удосконалення, оскільки нормативно-правові акти містять застарілі, неактуальні норми, прогалини, а деякі норми не мають механізму застосування. Крім удосконалення законодавства, нагальною є потреба у прийнятті стратегічного (програмного) документа, який би закріплював сучасну модель аграрного ринку, думка щодо необхідності такого документа раніше вже обґрунтовувалася [199, с. 211]. Ця пропозиція залишається актуальною і для сьогодні з двох причин: 1) аграрний ринок

не виступає самостійним об'єктом стратегічного планування та державної аграрної політики, що позначається на відсутності конкретних напрямів та показників його розвитку; 2) у науці відсутній системний погляд та єдине бачення розвитку аграрного ринку та шляхів забезпечення такого розвитку, тому прогнозування і планування, законопроектна робота також не мають системного характеру та не об'єднані єдиною метою. Відповідно, пропонований стратегічний (програмний) документ не варто розглядати лише як форму втілення пропозицій з удосконалення законодавства, хоча без такого акта законодавче забезпечення аграрного ринку не буде повним. Натомість цей документ може виступити інструментом, за допомогою якого можна забезпечити науково обґрунтоване комплексне узгоджене удосконалення господарсько-правового забезпечення аграрного ринку.

Можна пропонувати, щоб цей документ отримав вигляд, наприклад, Національної програми розвитку аграрного ринку і містив би цільові орієнтири розвитку внутрішнього аграрного ринку, завдання і засоби забезпечення його розвитку, строки та відповідальних за їх виконання.

Під час розробки відповідного стратегічного (програмного) документа щодо аграрного ринку потрібно брати до уваги положення законів України: «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» та «Про державні цільові програми». В основу безпосередньої розробки такого акта мають бути покладені невиконані завдання з попередніх стратегічних актів, які є актуальними з огляду на сучасний стан аграрного ринку, а також завдання, обумовлені сучасним станом і викликами аграрного ринку, зокрема: розбудова місцевого та регіонального рівнів інфраструктури цього ринку, сприяння створенню ланцюгів доданої вартості сільськогосподарської продукції тощо; стимулювання розвитку біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, сільськогосподарської кооперації, ОРСП, які є важливими елементами ринкової інфраструктури [47, с. 121], надання сільськогосподарських дорадчих послуг; зменшення імпорту м'ясної та молочної сировини тощо; постановка конкретних цілей та пріоритетів розвитку аграрного ринку у середньостроковий період та окреслення пропозиції щодо напрямів державної політики у цій сфері. Такий програмний документ слугував би основою для конкретизації напрямів удосконалення законодавчої основи господарсько-правового забезпечення цього ринку. Ймовірно, що цей документ може бути частиною Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на певний період, проте у такому разі він має бути окремою структурною частиною цього документа і присвячуватися тільки засобам забезпечення розвитку аграрного ринку.

На підставі викладеного можна робити висновок, що законодавча основа господарсько-правового забезпечення аграрного ринку представлена системою закріплених у ГК України та інших нормативно-правових актах загальних та спеціальних норм, які формують комплексне правове утворення, що містить правові норми, які належать до різних інститутів господарського права (правового статусу суб'єктів господарювання, договірного права, технічного регулювання, захисту прав суб'єктів господарювання, господарсько-правової відповідальності тощо).

Проаналізований масив актів та їх значення для регулювання аграрного ринку дає змогу конкретизувати й узагальнити напрями удосконалення законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку: а) уніфікація підходу до використання терміна «аграрний ринок» у нормативно-правових актах; б) запровадження механізму державної підтримки у вигляді державних форвардних закупівель зерна; в) уточнення статусу суб'єктів аграрного ринку та створення сучасного правового підґрунтя для їх функціонування на ринку (конкретизація правового статусу агроторгових домів; унормування проведення аукціонів, здійснення виставково-ярмаркової діяльності; внесення сільськогосподарських товаровиробників до засновків суб'єктів інфраструктури аграрного ринку); г) забезпечення проведення моніторингу та інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку, закріплення моделі інфраструктури аграрного ринку та ключових показників її ефективності тощо); д) удосконалення регулювання договірних відносин контракти сільськогосподарської продукції; е) удосконалення положень щодо захисту прав на аграрному ринку та господарсько-правової відповідальності за порушення на ньому.

З метою удосконалення господарсько-правового забезпечення аграрного ринку пропонується прийняти акт стратегічного характеру (Національну програму розвитку аграрного ринку), в якому аграрний ринок буде представлено як органічну частину комплексного розвитку аграрного сектора економіки. У цьому акті варто закріпити модель інфраструктури аграрного ринку та ключові показники її ефективності; заходи з інтенсифікації розвитку біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією та сільськогосподарської кооперації щодо надання послуг із закупівлі, збуту, продажу сільськогосподарської продукції; напрями удосконалення відповідного законодавства тощо.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА І ПРАВОВІ ФОРМИ АГРАРНОГО РИНКУ

2.1 Структура аграрного ринку

Системний підхід до дослідження аграрного ринку зумовлює питання про його структуру як певного економіко-правового явища, зокрема здійснення загального аналізу структури аграрного ринку та характеристики його інфраструктури, виходячи з її розуміння як невід'ємної складової будь-якого ринку і визначальної складової належного функціонування аграрного ринку.

2.1.1 Загальна характеристика структури аграрного ринку

Сучасний ринок відрізняється розгалуженою та багаторівневою структурою, охоплює елементи, які безпосередньо пов'язані із забезпеченням безперервного процесу відтворення, цілісності та економічної ефективності цього процесу [229, с. 29]. У літературі використовуються різні підходи до тлумачення структури ринку. Наприклад, на основі розуміння структури як внутрішньої будови (внутрішньої форми системи), яка являє собою спосіб взаємозв'язку, взаємодії утворюючих її компонентів [230, с. 115; 231, с. 131], структуру ринку визначають як закономірний стійкий зв'язок і взаємодію частин та елементів цілого або як внутрішню будову окремих його елементів та їх частку у загальному обсязі ринку [232]. За таким підходом простежується зв'язок структури аграрного ринку з його змістом, адже зміст являє собою сукупність елементів, сторін, властивостей, зв'язків і тенденцій, що складають даний предмет, процес, явище [233, с. 189].

Питання структури ринку не є однозначними в економічній і юридичній науці. Погляди на вирішення цього питання можна згрупувати залежно від вихідного критерію структурування. На думку одних, структуру ринку потрібно розглядати як сукупність окремих видів ринку у межах національної економіки або світового господарства і взаємодії між ними. На цій підставі виділяють багато видів ринків (ринок праці, природних ресурсів, предметів праці, ринок інтелектуальної власності, нерухомості, послуг тощо, більшість із яких може бути поділена на локальні ринки) [234, с. 150; 235]. Керуючись таким підходом, аграрний ринок можна представити як сукупність великої кількості спеціалізованих ринків (зерна, цукру, молока та інші) [23]. Цей критерій застосовано А. О. Куценко, на підставі чого запропоновано структуру ринку м'ясо-молочної продукції: сировинний ринок, ринок первинного

споживання та ринок готової продукції [29, с. 5]. У розрізі аграрного ринку загалом можна виділяти ринок сировини, ринок харчових продуктів рослинного і тваринного походження, ринок відходів, отриманих під час виробництва сільськогосподарської продукції.

Інша група дослідників, розглядаючи аграрний ринок як багаторівневу систему, пропонує його структурувати за організаційно-функціональним критерієм і виділити низку підсистем, кожна з яких має своє призначення. Називаються такі підсистеми: 1) галузева, у межах якої за виробничим принципом виділяють рослинництво та тваринництво; 2) продуктова, у межах якої суб'єкти групують залежно від певного товару; 3) розподільча, яка характеризує способи реалізації, зокрема, оптова, роздрібна, біржова, аукціонна торгівля тощо; 4) регіональна, яка за територіальним принципом відображає взаємодію суб'єктів господарювання й органів управління; 5) підсистема державних інтересів, яка відображає еталон взаємодії учасників ринку за для забезпечення продовольчої безпеки держави [12]. Певною мірою такий підхід до структури аграрного ринку відповідає його розумінню як сфери товарного обміну і дає уявлення про цей ринок як про реальне економічне явище.

Ще одна група дослідників розкриває структуру ринку через сукупність суб'єктів, об'єктів, зв'язків. Зазначається, що якщо ринок тлумачити як систему відносин товарно-грошового обміну, то структурно його можна представити як наявність суб'єктів, між якими виникають такі відносини, об'єктів, щодо яких виникають відносини, а також самі відносини.

За подібною логікою Р. О. Ворон виокремлює елементи фармацевтичного ринку: суб'єкти, фармацевтична продукція, правовідносини, спеціальні організаційно-господарські повноваження та засоби державного регулювання ринку, обґрунтовуючи це специфікою реалізації публічних та приватних інтересів у системі відносин функціонування цього ринку [236, с. 8].

Наведений погляд на структуру ринку близький до викладу структури правовідносин із можливістю робити акценти на певних елементах залежно від специфіки ринку. З урахуванням такого підходу, структуру аграрного ринку можна представити продавцями і покупцями сільськогосподарської продукції, суб'єктами інфраструктури аграрного ринку, які пов'язані між собою певними відносинами, здебільшого договірними, щодо сільськогосподарської продукції. Подібне коло суб'єктів із конкретизацією їхньої ролі та функцій розглядалося при дослідженні учасників відносин у сфері екологічного підприємництва [237].

Такий підхід відповідає запропонованому в цій роботі визначенню аграрного ринку як сукупності господарських відносин, врегульованих нормами права, які виникають щодо реалізації сільськогосподарської продукції; сфери

товарообігу сільськогосподарської продукції; механізму регулювання взаємодії між потенційними продавцями і покупцями. Кожне із вказаних значень поняття аграрного ринку містить такі обов'язкові складові, як суб'єкти аграрного ринку, його об'єкт, зміст (взаємні права та обов'язки суб'єктів ринку).

Виділення у структурі суб'єктів та об'єктів використовується для класифікації ринку. Досліджуючи внутрішню будову ринку, В. Г. Андрійчук виділяє кількісний і якісний критерій. За кількісним критерієм, який демонструє співвідношення продавців і покупців, дослідник відносить аграрний ринок до ринків з чистою (досконалою) конкуренцією, оскільки на ньому представлена велика кількість незалежних один від одного виробників однакової або подібної продукції, і незначна кількість її покупців. Тому аграрний ринок за внутрішньою будовою є олігопсонічним та монопсонічним. За якісним критерієм, наявністю проміжних ланок між товаровиробником і покупцем аграрний ринок належить до поліцентричного, з надмірною кількістю посередників [22, с. 111–114].

Своє бачення структури аграрного ринку представила Л. О. Панькова, яка зазначає, що цей ринок охоплює біржовий ринок сільськогосподарської продукції, оптові ринки, оптово-роздрібні ринки, аукціони, фірмові магазини сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарські виставки та ярмарки, а також допоміжні елементи інфраструктури аграрного ринку (транспорт, складське господарство, зв'язок, системи цінового моніторингу, стандартизації, сертифікації, страхування тощо) [34, с. 396–397]. Проте в інших джерелах такий перелік подається як складова інфраструктури аграрного ринку, а саме інституції, які забезпечують реалізацію сільськогосподарської продукції [238, с. 125–126].

Також М. Ю. Покальчук, розглядаючи питання структури аграрного ринку, фактично зводить його до розуміння інфраструктури [35]. Однак такий підхід видається звуженим, оскільки залишає поза увагою інші важливі складові аграрного ринку, зв'язки та відносини, які наявні щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

Викладені вище погляди науковців можуть бути доречними при конкретизації суб'єктів аграрного ринку, проте не відображають повною мірою складність його структури. Наведена дискусійність тлумачення структури ринку вказує на багатогранність самого поняття ринку, а також можливість висвітлення питання його структури (внутрішньої будови) залежно від мети дослідження.

У межах цього дослідження визначити структуру аграрного ринку буде означати виявити елементи, які його складають і на які впливають засоби господарсько-правового забезпечення зазначених відносин. Розглядаючи аграрний ринок як певну систему економічних відносин, врегульованих правом,

про його структуру варто говорити через призму структури правовідносин. Для юриспруденції такий підхід має науковий і практичний інтерес, оскільки дозволяє більш повно розкрити змістовне наповнення поняття ринку, конкретизувати його суб'єктів, розкрити їхній правовий статус. Враховуючи місце правовідносин у механізмі правового регулювання, цей методологічний підхід дозволить розробити пропозиції з удосконалення господарсько-правового забезпечення відносин, які складаються щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

Починаючи аналіз із характеристики суб'єктів та спираючись на законодавче визначення аграрного ринку, його суб'єктами потрібно назвати продавців і покупців сільськогосподарської продукції. Проте аналіз наукових джерел вказує на формування ширшого погляду на суб'єктів ринку взагалі. Заслуговує на увагу наведена В. І. Полюховичем класифікація учасників фондового ринку залежно від: змісту діяльності та ролі на фондовому ринку; виконуваних функцій; характеру діяльності (безпосередні учасники, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, саморегулювні організації) [5, с. 235–236]. Питання суб'єктів (учасників) ринку знайшло розробку у роботах таких авторів: О. В. Кологойда, Р. О. Ворон, А. О. Куценко, які в основу класифікації поклали функціональний підхід та / або місце суб'єкта на певному ринку [30, с. 14; 236, с. 9; 29, с. 6].

Класифікація суб'єктів фармацевтичного, фондового ринків, ринку м'ясо-молочної продукції демонструє підхід, за яким дослідники не фокусуються лише на продавцях і покупцях, а охоплюють широке коло суб'єктів, що мають відношення до певного ринку. Такий дослідницький підхід загалом відповідає доктринальним поглядам на правовідносини і поділу їх учасників на види залежно від виконуваних функцій, галузей права, характеру виконуваних обов'язків, взаємного положення сторін тощо [70, с. 366–367; 89, с. 500].

Для окремих видів аграрного ринку їх суб'єкти прямо визначені на законодавчому рівні. Наприклад, згідно із ст. 5 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» суб'єктами ринку зерна є: суб'єкти виробництва зерна; суб'єкти зберігання зерна; акредитовані біржі; Гарантійний фонд; інші суб'єкти господарювання, які діють на ринку зерна. Суб'єктами ринку органічної продукції згідно із Законом № 2496-VIII названо операторів та органи сертифікації (ст. 1). Водночас операторами є юридичні особи чи фізичні особи-підприємці, які займаються виробництвом та / або обігом продукції згідно із вимогами законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції.

Отже, беручи до уваги наукові погляди та законодавчі положення серед суб'єктів аграрного ринку, можна виділити такі їх функціональні групи:

основні суб'єкти; суб'єкти із допоміжними функціями та суб'єкти із спеціальними функціями. До основних суб'єктів потрібно віднести сільськогосподарських товаровиробників (первісні продавці), торговців сільськогосподарською продукцією (оптові продавці) і покупців (які придбають продукцію для потреб виробничої діяльності або інших господарських потреб).

Оскільки аграрний ринок є похідним і безпосередньо залежним від сільського господарства, тому першими заслуговують на увагу сільськогосподарські товаровиробники.

Поняття сільськогосподарського товаровиробника є одним із неоднозначних у законодавстві України та науковій сфері. Визначення сільськогосподарського товаровиробника як юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та / або розведенням, вирощуванням та виловом водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, зокрема і з власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання, закріплено у Законі України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» (ч. 1 ст. 1) [239]. Натомість у визначенні цього поняття, яке закріплено у ПК України, крім юридичних осіб, вказані фізичні особи-підприємці (пп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14).

Визначення сільськогосподарського товаровиробника наводиться й у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема, це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа-підприємець, основною діяльністю якої є виробництво сільськогосподарської продукції та / або розведення, вирощування, вилов риби у внутрішніх водоймах та її переробка на власних чи орендованих потужностях, зокрема і власновиробленої сировини на давальницьких умовах, а також здійснення операцій з її постачання, причому в такій діяльності питома вага вартості сільськогосподарських товарів / послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів / послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно. Цим поняттям також охоплюються сімейні фермерські господарства, зареєстровані платниками єдиного податку четвертої групи згідно із главою 1 розділу XIV ПК України (п. 15¹ ст. 2 цього Закону).

Наведені визначення підкреслюють статус товаровиробника як суб'єкта аграрного ринку, оскільки побудовані на поєднанні виробництва та постачання сільськогосподарської продукції. Також наведені визначення слугують основою для визначення ознак названих суб'єктів. Такими ознаками, крім загальних ознак суб'єкта господарювання, виступають зміст діяльності –

виробництво та / або переробка чи реалізація сільськогосподарської продукції, відповідність показників діяльності законодавчо встановленим розмірам. Необхідно звернути увагу на різний підхід законодавця до встановлення критеріїв розрахунку цих показників. Згідно із визначенням за Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» такий показник визначено так: «питома вага вартості сільськогосподарських товарів / послуг становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів / послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно». Проте у ПК України застосовано інший критерій розрахунку показника – «частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків», що поширюється лише на юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми (пп. 4 п. 291.4 ст. 291 ПК України).

Вказані розбіжності для сфери правозастосування можна подолати, апелюючи до різних цілей і сфер регулювання вищезгаданих законів (обрання спрощеної системи оподаткування або отримання бюджетної дотації). Проте варто визнати, що наявність розбіжностей загалом негативно впливає на практичну сферу, може заплутувати суб'єктів господарювання, призводити до порушення законодавчих приписів. Тому пропонується ввести більш уніфіковане визначення сільськогосподарського товаровиробника, охопивши цим поняттям всіх суб'єктів господарювання та закріпивши єдине правило для розрахунку результативного показника. Втілення цієї пропозиції потребує внесення змін до вищевказаних законів та деяких інших законів України.

Аналіз законодавства та наукової літератури дає змогу віднести до виробників товарної сільськогосподарської продукції суб'єктів господарювання різних форм власності та організаційно-правових форм. Зокрема, господарські товариства (здебільшого товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), акціонерні товариства та інші), фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, підприємства (державні, комунальні, приватні).

Статистичні дані свідчать, що ТОВ (за всіма сферами економіки їх кількість складає 716 332 од.) та фермерські господарства (усього зареєстровано 48 047 од.) займають лідируючі позиції, сільськогосподарські кооперативи й товаровиробники інших організаційно-правових форм кількісно представлені значно менше [240]. Водночас становище сільськогосподарських товаровиробників на аграрному ринку визначається переважно не їхньою організаційно-правовою формою або формою власності, а закріпленими законом правами та обов'язками щодо реалізації продукції, входженням на певний ринок (біржовий, оптовий, ринок зерна, м'яса та інші) та / або укладанням певних договорів.

В аграрному секторі ТОВ та деякі інші сільськогосподарські товаровиробники корпоративного типу створюють підґрунтя для діяльності агрохолдингів. У контексті суб'єктів аграрного ринку ці фактичні об'єднання заслуговують на увагу, оскільки виступають чи не найбільшими гравцями на ринках певних видів сільськогосподарської продукції. Зокрема, наводиться інформація, що експорт України на 40 відсотків формує продукція, в якій лєвова частка виробляється агрохолдингами [241]. За 2020 рік п'ятірку найпотужніших агрохолдингів із земельним банком не менше 240 тис. га склали «Кернел» (найбільший виробник та експортер соняшникової олії), «Нібулон» (виробництво, переробка, реалізація зерна, зокрема пшениці, м'ясної продукції), «Миронівський хлібопродукт» (виробництво, переробка, реалізація рослинницької та тваринницької продукції, зокрема птахівництва), «Астра-та» (виробництво і реалізація цукру, молока, переробка сої, виробництво біогазу), «UkrlandFarming» (виробництво і реалізація зернових, яєць, яєчної продукції) [242].

Агрохолдинги та інші подібні агропромислові об'єднання характерні для країн із значними площами земель сільськогосподарського призначення, лідерами серед яких є Австралія, Аргентина, Казахстан, Китай, Україна [243, с. 20]. Висловлюється думка, що в Україні поява агрохолдингів стала своєрідною реакцією аграрного сектора України на вимоги ринку, що пов'язані з відновленням порушених міжгалузевих зв'язків сільськогосподарських і переробних підприємств, встановленням паритету цін між реалізованою сільськогосподарською продукцією та засобами для її виробництва, опануванням нових секторів ринку і зниження виробничих витрат [244].

Як слушно висловилася Я. О. Самсонова, переваги агрохолдингів полягають у тому, що ці суб'єкти можуть забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції у великих обсягах, технологічний зв'язок виробництва, переробки і торгівлі, розвиток власної торговельної мережі, високий рівень диверсифікації виробництва, залучення інвестицій, централізацію управління, високий рівень кваліфікації працівників тощо [245]. До цього можна додати, що агрохолдинги істотно впливають на формування асортименту ринку, обираючи під впливом кон'юнктури для виробництва і реалізації найбільш затребувану продукцію, що останнім часом знаходить прояв здебільшого у вирощуванні технічних культур.

В юридичній науці питання правового статусу і діяльності холдингів і агрохолдингів досліджували В. В. Дударенко, Д. В. Задихайло [246], І. В. Лукач, Я. О. Самсонова, В. Ю. Уркевич та інші. Агрохолдинги здебільшого являють собою вертикально інтегровані системи, які свого часу досліджувала Г. В. Пронська [89, с. 133–256], що на сучасному етапі є фактичними об'єднаннями

холдингової (головної, материнської) компанії та залежних підприємств, які займаються виробництвом і реалізацію сільськогосподарської продукції. До агрохолдингу обов'язково входять сільськогосподарські товаровиробники і можуть входити переробні, постачальницькі, сервісні підприємства, банк, страхові компанії тощо. Підприємства агрохолдингу можуть створювати внутрішній корпоративний ринок [247, с. 243]. У літературі висловлюється слушна думка, що фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи не можуть потрапити в залежність від холдингової компанії [101, с. 205]: перші з огляду на законодавчі особливості складу учасників, а другі – через особливості прийняття рішень вищим органом управління. На практиці взаємодія між цими суб'єктами та агрохолдингами базується здебільшого на договорах оренди землі та / або договорах на виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції (договорах контрактації).

І. В. Лукач вважає головною перевагою холдингової групи те, що вона дозволяє діяти у правовому полі двом або більше формально незалежним юридичним особам, проте які можуть контролюватися головною компанією як економічно, так і юридично [248, с. 84]. Також дослідниця наводить перелік ознак холдингової компанії [248, с. 208], з-поміж яких варто навести такі: холдингова компанія здатна впливати на рішення залежних підприємств; між холдинговою компанією та залежними підприємствами встановлюються відносини вирішального контролю. З урахуванням положень законодавства вбачається, що ці ознаки більше характеризують холдингове об'єднання.

Зв'язок між материнською компанією та залежними підприємствами дозволяє їй здійснювати контроль виробничо-господарської діяльності останніх. У контексті аграрного ринку це знаходить прояв у тому, що сільськогосподарські товаровиробники (як залежні підприємства), хоча і вступають у відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції від власного імені, проте можуть бути невірними приймати рішення стосовно обсягів і умов продажу, цін, а подекуди й вибору контрагентів.

Доволі поширеною є думка, що агрохолдинги, виступаючи основними вітчизняними експортерами на міжнародні ринки сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, завдають відчутної шкоди землеробству, імпортуючи генетично модифіковані рослини та здійснюючи монокультурне виробництво, що призводить до деградації сільськогосподарських угідь [249, с. 56], підтримують сировинний характер українського сільського господарства, не враховують у своїй діяльності суспільний інтерес. Можна цілком погодитися із недостатністю законодавчого регулювання організації та діяльності агрохолдингів і підтримати напрями удосконалення законодавства, зокрема і прийняття окремого закону [250, с. 98] та введення певних обмежень щодо

їх діяльності. Зокрема, В. В. Дударенко пропонує у Законі України «Про сільське господарство» врегулювати особливості створення та діяльності аграрних холдингів, аграрних холдингових (материнських) компаній, корпоративних (дочірніх) підприємств, законодавчо обмежити їх діяльність з метою забезпечення сталого розвитку сільських територій та гарантування продовольчої безпеки держави [251, с. 6], проте в Україні до сьогодні відсутній єдиний проєкт вказаного закону. Також дослідник висловлює пропозицію законодавчо передбачити дозвільний порядок придбання корпоративними (дочірніми) підприємствами агрохолдингів земельних ділянок площею понад 300 га на території одного району, який може бути виданий після проведення перевірки уповноваженими державними органами дотримання цими суб'єктами вимог земельного та екологічного законодавства, що цілком узгоджується із міжнародно-правовою практикою [251, с. 6].

В. Ю. Уркевич висловлює пропозиції щодо обмеження площ земельних ділянок, які можуть використовуватися агрохолдингами; встановлення зобов'язання агрохолдингів сплачувати частину податкових платежів до місцевого бюджету за місцезнаходженням використовуваних ними земельних площ та зобов'язання надавати робочі місця для певної кількості мешканців сільських населених пунктів тощо [252, с. 121–122]. Однак всі подібні пропозиції можуть бути реалізовані, якщо агрохолдинг, як фактично наявне об'єднання, отримає законодавчу формалізацію його правової форми і правового статусу, оскільки на сьогодні такого об'єднання відповідно до чинного законодавства не існує.

Серед первісних продавців сільськогосподарської продукції самостійне місце займають фізичні особи, зокрема ті, які здійснюють діяльність, пов'язану із веденням особистого селянського господарства (далі – ОСГ), і які згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» віднесено до виробників сільськогосподарської продукції (п. 2.26 ст. 2).

Передумовами участі фізичних осіб, що ведуть ОСГ, в аграрному ринку виступають положення Закону України «Про особисте селянське господарство», якими передбачено, що земельні ділянки ОСГ можуть використовуватися для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства (ст. 5) та встановлено право членів ОСГ реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам (ст. 7) [253; 254, с. 106].

Станом на 1 січня 2021 року в Україні обліковується 3 954,8 тис. ОСГ [255]. За показниками діяльності домогосподарств населення, до яких

Державна служба статистики України відносить і ведення ОСГ, вони все ще відіграють значну роль у насиченні ринку продукцією рослинництва і тваринництва [256]. Одночасно панує думка, що ОСГ виступають інструментом боротьби із безробіттям, збільшення доходів селян, збереження сільських населених пунктів тощо [257, с. 138]. Вказується і на потенціал цих господарств диверсифікувати та усталити внутрішній, принаймні регіональний ринок, який не може бути реалізований через невирішену проблему їхнього входу на ринок [4, с. 63]. Для подолання цієї проблеми пропонується вжиття низку заходів економічного характеру (налагодження каналів збуту, розвиток заготівельно-збутової мережі, фінансова підтримка та інші) [258, с. 72; 259, с. 44; 115]. Водночас потрібно звернути увагу й на певні правові неузгодженості законодавства щодо таких господарств. Зокрема, В. Ю. Уркевич піддає критиці саме визначення ОСГ як «господарської діяльності, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають...», яке закріплене у ст. 1 Закону України «Про особисте селянське господарство». Оскільки ОСГ ведеться без створення юридичної особи і відповідно до Закону не належить до підприємницької діяльності, а особи, що ведуть ОСГ, не належать до жодного із суб'єктів господарювання, тому неправильно говорити про їхню господарську діяльність [260, с. 217].

Погоджуючись із думкою науковця, потрібно звернути увагу і на інший аспект. На основі аналізу названого Закону можна робити висновок, що у ньому містяться положення, які дають можливість розглядати ОСГ не як господарську діяльність, а як суб'єкта правовідносин, хоча і без статусу юридичної особи. Зокрема, це положення щодо членства в ОСГ, земельних і майнових ресурсів для ведення ОСГ, обліку цих господарств, підстав і наслідків припинення ОСГ та деякі інші. На практиці й у теорії сформувалося уявлення про ОСГ як про певного суб'єкта аграрного права, про певну форму аграрного виробництва сільськогосподарської продукції [261, с. 156; 238, с. 126].

Законодавчий підхід до визначення ОСГ може створювати проблемні ситуації при реалізації прав та виконанні обов'язків членів ОСГ, закріплених у ст. 7 Закону України «Про особисте селянське господарство», зі змісту якої випливає, що відповідними правами та обов'язками наділений кожен член ОСГ. Реалізація більшості з прав, закріплених у згаданій статті Закону, пов'язана із вступом у правовідносини. Хоча у вищезгаданому Законі і зазначено, що член ОСГ має право укладати угоди особисто або через уповноважену особу, якою може бути дієздатний член ОСГ, що досягнув 18 років, проте позиціонування ОСГ як суб'єкта права, а не господарської діяльності, більш однозначно вирішувало б питання на користь уповноваженого члена ОСГ,

який, вступаючи у правовідносини, виражав би волю всіх членів ОСГ [262, с. 325]. З цієї та інших причин сформувалася нагальна проблема перегляду законодавчого підходу до визначення ОСГ та удосконалення відповідної законодавчої дефініції. Пропозиція щодо визнання ОСГ суб'єктом, а не господарською діяльністю, могла б спростити для членів таких господарств участь у відносинах щодо реалізації надлишків продукції (зокрема у відносинах із суб'єктами господарювання), так і здійснення ними інших прав й обов'язків, передбачених Законом України «Про особисте селянське господарство», позитивно відобразилося б на результативності ведення ОСГ і наповненні регіонального аграрного ринку.

Аналіз практики ведення ОСГ продемонстрував товарний характер багатьох із них, хоча фізичних осіб, які ведуть ОСГ, юридично не можна відносити до сільськогосподарських товаровиробників. Це спричинило дискусію щодо необхідності розповсюдження на таку діяльність умов здійснення підприємництва і, зокрема, оподаткування доходів. Допоки однозначної крапки не поставлено, але однією з останніх новел законодавства стало закріплення можливості створення сімейного фермерського господарства. Таке господарство може створюватися зі статусом юридичної особи або як фізична особа-підприємець за умови, що його членами є виключно члени однієї сім'ї відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України. Законодавчу можливість створювати сімейні фермерські господарства вважають втіленням наукових пропозицій щодо інтеграції господарств населення (зокрема ОСГ) в аграрний ринок [263, с. 22], що досягається простим способом через набуття цими господарствами статусу суб'єкта господарювання.

Ще однією групою продавців сільськогосподарської продукції виступають суб'єкти, які здійснюють оптову торгівлю цієї продукції. На практиці їх називають торговцями, зернотрейдерами, посередниками тощо, що здебільшого відображає економічне розуміння посередництва, тобто діяльність суб'єктів підприємництва, які виступають у господарському обороті від свого імені, за свій рахунок, та, відповідно, набувають право власності на товар, який потім перепродають із власним інтересом [264, с. 233].

В. В. Резнікова констатує, що посередники є невід'ємною складовою розвинутого ринку, необхідною умовою поступального розвитку суспільства, що обумовлено низкою обставин економічного та юридичного характеру [265, с. 74], називає торгове посередництво обов'язковим елементом ринку, ознакою якого є економічні гарантії, тобто розділення між виробниками і посередниками ризиків неможливості продажу товару або продажу за цінами, що не забезпечують необхідний рівень прибутку [266, с. 97], підкреслює, що

посередницькі послуги надаються суб'єктам господарювання в їхніх інтересах [267, с. 4].

Безумовно, варто погодитися із фаховою думкою та визнати, що торговельні посередники є обов'язковими суб'єктами ринку, а констатація їх місця знайшла певне відображення у нормативних актах. Відповідно до КВЕД-2010 (серія G) в оптовій торгівлі серед типів підприємств оптової торгівлі виділяють торгових посередників і товарних брокерів, комісіонерів, заготівельників і кооперативні організації, які здійснюють збут сільськогосподарської продукції.

Визнаючи, що внутрішній ринок здебільшого контролюється посередницькими структурами [268, с. 119], фахівці досить негативно висловлюються щодо діяльності цих суб'єктів. Це викликано метою діяльності цих суб'єктів: якомога дешевше купити продукцію у сільськогосподарського товаровиробника і якомога дорожче продати споживачеві [269, с. 50]. Критичні зауваження пов'язані з тим, що діяльність посередників призводить до зuboжіння виробників, зниження купівельної спроможності та ефективності державного регулювання, невиконання саморегулювальної функції ринком [4, с. 50].

В юридичному сенсі цих суб'єктів можна вважати посередниками за умови наявності посередницького договору, тобто господарсько-правового договору, який укладається між суб'єктами підприємництва з господарською (комерційною) метою, задля досягнення якої одна сторона (послугонадавач) зобов'язується за винагороду, за рахунок та в інтересах іншої сторони (послугоотримувача) виконати сукупність юридичних та / або фактичних дій, а послугоотримувач зобов'язується своєчасно та належно винагородити послугонадавача [270, с. 668]. За відсутності такого договору згідно з ГК України і сільськогосподарських товаровиробників, і названих суб'єктів господарювання потрібно розглядати суб'єктами господарсько-торговельної діяльності, які здійснюють її у формі матеріально-технічного постачання і збуту, оптової торгівлі (ст. 263).

Спираючись на наукові результати та положення законодавства, можна дійти висновку, що збут сільськогосподарської продукції може бути завершальною складовою виробничо-господарської діяльності її виробників та одночасно матеріальним постачанням (початком) виробничої діяльності інших суб'єктів. Схожу думку висловлював О. П. Віхров, вказуючи, що матеріально-технічне постачання і збут є взаємопов'язаними і взаємообумовленими [97, с. 119]. У свою чергу оптова торгівля визначається як перепродаж (продаж без перероблення) нових або уживаних товарів роздрібним торговцям, підприємствам і організаціям або іншим оптовикам, діяльність агентів чи посередників з купівлі товарів від імені подібних осіб або продажу товарів

подібним особам і компаніям [84]. Тому фактично на аграрному ринку у межах цієї групи продавців можна виділяти суб'єктів господарювання оптової торгівлі, які набувають право власності на продукцію і здійснюють подальший перепродаж, та торгових посередників, які на основі договору надають послуги у пошуку покупців (продавців) продукції. Особливістю діяльності оптових торговців є те, що вони переважно за власний рахунок виконують допоміжні операції (сортування великих партій товарів, поділ і перефасування товарів меншими партіями, зберігання, охолодження, доставку тощо).

Одночасно оптових продавців потрібно розглядати і як покупців на аграрному ринку. Крім них, серед покупців варто виділяти й суб'єктів господарювання, які придбають сільськогосподарську продукцію як товар виробничо-технічного призначення, сировину (переробні підприємства та інші), та кінцевих споживачів (покупців сільськогосподарської продукції як товарів народного споживання). Проте їх положення на аграрному ринку не вирізняється суттєвими особливостями, якщо інше прямо не закріплено законом.

Наступну групу суб'єктів аграрного ринку складають суб'єкти господарювання та інші юридичні особи, які здійснюють допоміжну діяльність, спрямовану на забезпечення та сприяння реалізації сільськогосподарської продукції. Суб'єкти інфраструктури займають особливе місце серед суб'єктів будь-якого ринку та сфери господарювання загалом. Наприклад, суб'єктами інфраструктури екологічного підприємництва можна визнати суб'єктів господарювання, установи, організації, які забезпечують взаємодію між учасниками відносин у сфері екологічного підприємництва, надають фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні та інші послуги з метою забезпечення організації і здійснення екологічного підприємництва [237, с. 59]. Подібне коло суб'єктів інфраструктури представлено й на аграрному ринку. Враховуючи, що суб'єкти інфраструктури названого ринку є окремою численною групою, питання їх правового статусу потребують самостійного дослідження.

Ще одну групу суб'єктів аграрного ринку складають суб'єкти, які виконують спеціальні функції (пов'язані із реалізацією господарсько-правових засобів державного регулювання аграрного ринку). До них належать органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Можна взяти за основу позицію І. М. Кравець, яка відносить названі органи (за відповідності певним умовам) до суб'єктів організаційно-господарських повноважень, обґрунтовуючи, що вони належать до суб'єктів, які здійснюють регулювання господарської діяльності, діють лише на підставі, в межах повноважень і у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України, здійснюють свої

повноваження щодо суб'єктів у межах території всієї України або певної адміністративно-територіальної одиниці [271, с. 68]. Такий погляд є поширеним у теорії господарського права, у межах якого названі органи умовно поділять на органи загальної та спеціальної компетенції [104, с. 29–30]. До органів загальної компетенції відносяться КМУ, місцеві ради та їх виконавчі органи. Повноваження органів місцевого самоврядування закріплені у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (зокрема у ст. 30) [272] та інших законах.

До органів спеціальної, зокрема галузевої, компетенції належить Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики), яке після нетривалої перерви відновило свою діяльність. До його повноважень належить: 1) розробка і здійснення заходів із розвитку інфраструктури аграрного ринку, зокрема біржового, оптових ринків сільськогосподарської продукції, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, страхових компаній, виставок, ярмарків тощо; 2) проведення виставкової та ярмаркової діяльності у сферах агропромислового виробництва; 3) забезпечення у межах законних повноважень, проведення моніторингу аграрного ринку [273].

Певні повноваження має Міністерство економіки України, зокрема у сфері органічного виробництва, зокрема і сприяння розвитку ринку органічної продукції, дотримання ветеринарного законодавства тощо [274].

Загалом аграрний ринок не є об'єктом впливу лише одного органу державної влади. Крім названих Міністерств, інші органи державної влади мають повноваження з регулювання аграрного ринку. Конкретне коло органів та їх повноважень можна встановити на підставі аналізу законодавчих актів, які регулюють певні відносини на аграрному ринку, зокрема законів України: «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про зерно та ринок зерна в Україні», «Про насіння та садивний матеріал», «Про аквакультуру» та інших [275]. У визначених законом випадках діяльність вищезгаданих органів пов'язана із наданням адміністративних послуг [276], зокрема Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба) уповноважена видавати експлуатаційні дозволи операторам ринку [277].

Будь-який ринок характеризується товаром, який на ньому обертається. Поняття товару має значну кількість нормативно-правових визначень, як і будь-яка продукція, призначена для продажу (ст. 1 Закону України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту») [278], або як продукції, робіт, послуг, матеріально-технічних ресурсів, майнових та немайнових прав, що підлягають продажу (реалізації) (ст. 1 Закону України

«Про ціни і ціноутворення») [279]. У ГК України товар визначається як складова майна суб'єктів господарювання, до якої віднесено вироблену продукцію (товарні запаси), виконані роботи та послуги (ч. 6 ст. 139).

Вище обґрунтовувалося, що товаром на аграрному ринку виступає сільськогосподарська продукція. Легальна дефініція цього поняття закріплена у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», в якому нею визнаються товари, зазначені у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», якщо при цьому такі товари (продукція) вирощуються, відгодовуються, виловлюються, збираються, виготовляються, виробляються, переробляються безпосередньо виробником цих товарів, а також продукти обробки та переробки цих товарів, якщо вони були вироблені на власних або орендованих потужностях (площах) (п. 2.15 ст. 2 Закону).

За названим Законом поняттям сільськогосподарської продукції також охоплюються відходи, отримані при виробництві цієї продукції (товарів), а саме: органічні добрива (гній, перегній, полова, бадилля тощо), суміші органічних та мінеральних добрив, у яких частка органічних добрив становить понад 50 відсотків від загальної ваги таких сумішей, усе біологічне паливо та енергія, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції (товарів) та їх відходів (біогаз, біодизель, етанол, тверде біопаливо у визначених законом випадках, електрична енергія, пар, гаряча вода тощо).

Майже аналогічне визначення сільськогосподарської продукції закріплене у ст. 1 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». Звужене за переліком груп УКТ ЗЕД визначення цієї продукції міститься у Законі України «Про аграрні розписки», відповідно до ст. 1 якого до неї належить продукція, перелік якої визначений у групах 01–14 розділів I та II УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про митний тариф України».

У науці поняття сільськогосподарської продукції виступало предметом дослідження, проте єдиного погляду на цю категорію не сформовано. Наприклад, на думку М. М. Чабаненка, сільськогосподарська продукція – це нормативно визначений перелік продукції сільського, рибного та лісового господарства, а також первинної переробки [280, с. 63]. Однак В. М. Єрмоленко та В. Ю. Уркевич вносять у це поняття продукцію культурного рослинництва, тваринництва і рибництва [281, с. 62; 282, с. 16].

Ґрунтовний аналіз дефініцій сільськогосподарської продукції та її ознак зробила Л. І. Полюхович, на підставі чого запропонувала визначати таку продукцію як продукцію культурного рослинництва та тваринництва, одержану від сільськогосподарської діяльності, що виробляється (вирощується) внаслідок дії біологічних процесів її вирощування, має природне походження від

землі й (або) живих біологічних організмів, а також продукти її переробки, здійснювані безпосереднім виробником [78, с. 15–20]. Визнаючи слушним такий підхід дослідниці, потрібно зазначити, що на сучасному етапі визначення цього поняття має враховувати законодавче визначення сільськогосподарської продукції та визначення сільськогосподарської діяльності, наведене у п. 2.28 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [283].

Викликає інтерес дослідження О. М. Батигіної, яке присвячене класифікації сільськогосподарської продукції як об'єкта аграрного ринку [284]. Поклавши в основу підстави поділу речей на види, дослідниця класифікує таку продукцію: 1) за економічними ознаками (засіб виробництва і предмет споживання); 2) за критерієм наявності матеріальної субстанції (річ і спосіб забезпечення немайнового блага, а саме право на безпечне харчування); 3) за правовим режимом (рухомі та нерухомі речі); 4) за ступенем свободи обігу (перебувають у вільному обігу; мають обмежений обіг або вилучені з обігу); 5) за фізичними властивостями (подільність або неподільність); 6) за кількістю матеріальних субстанцій (складна або проста річ); 7) за властивими якісними ознаками (індивідуально визначена та родова); 8) за функціональними ознаками (сільськогосподарська продукція; сировина; продовольство) [284, с. 38–41]. Хоча й не можна однозначно погодитися із результатами проведеної класифікації, однак деякі підстави та виділені на їх основі види сільськогосподарської продукції заслуговують на увагу, оскільки дають уявлення про неї як про товар аграрного ринку. Так, слушним є поділ такої продукції на сировину та готову продукцію (частина сільськогосподарської продукції, яка придатна до споживання у неперобленому вигляді і підпадає під визначення продукту харчування), як такий, що пов'язаний із суб'єктами аграрного ринку (продавцями і покупцями відповідної продукції) та класифікацією самого аграрного ринку.

Сільськогосподарська продукція як товар характеризується високим рівнем необхідності в ній і відносно стабільним попитом. З правового погляду рисами товару виступають вартісний характер, цінова визначеність, можливість вільного відчуження (оборотоздатність). Більш повне розуміння цієї продукції як товару може надати класифікація за такими підставами: призначення (сировина, продукти харчування); волатильність цін (висока або низька змінність цін); походження (продукція рослинництва, тваринництва); способи виробництва та наявність екологічних ознак (традиційна, із вмістом ГМО, органічна) [285, с. 10]. До цього варто додати таку характеристику, як спосіб встановлення ціни (вільні ціни, державні регульовані ціни, визначені у певному порядку).

Також можна виділяти ознаки цієї продукції, які мають враховуватись при правовому регулюванні відносин, пов'язаних з її оборотом на ринку, зокрема: висока витратність виробництва при обмеженій купівельній спроможності, залежність від природно-кліматичних умов, циклічність або сезонність виробництва, швидкопсувність деякої продукції, потреба у спеціальних умовах зберігання та / або транспортування.

Певні види сільськогосподарської продукції отримали законодавчі дефініції. Наприклад, згідно зі ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» зерно визначено як плоди зернових, зернобобових та олійних культур, які використовуються для харчових, насінневих, кормових та технічних цілей. Також на рівні законодавства закріплені визначення такої сільськогосподарської продукції, як молоко сире та молочна сировина (ст. 1 Закону України «Про молоко та молочні продукти»), продукти бджільництва (ст. 1 Закону України «Про бджільництво») та деякої іншої.

Законодавство містить певні вимоги, дотримання яких є обов'язковим для входження такої продукції на аграрний ринок. Зокрема, вимоги встановлено для молока, продукції насінництва, бджільництва, аквакультури та іншої.

Отже, розглядаючи сільськогосподарську продукцію як об'єкт аграрного ринку, можна запропонувати визначати її як результат сільськогосподарської діяльності, вироблений для реалізації, який має вартісний характер та цінову визначеність. Сутність сільськогосподарської продукції як об'єкт аграрного ринку можна розкрити через характеристики, які знаходять прояв в особливостях правового регулювання її обігу на ринку: а) призначення (сировина, продукти харчування); б) походження (продукція рослинництва, тваринництва); в) спосіб виробництва та наявність екологічних ознак (традиційна, із вмістом ГМО, органічна), г) спосіб ціноутворення (вільні ціни, державні регульовані ціни, визначені у певному порядку); д) власні характеристики (циклічність або сезонність виробництва, швидкопсувність, спеціальні вимоги до зберігання та / або транспортування тощо).

Поряд з суб'єктами й об'єктом елементом правовідносин є їх зміст. У науці господарського права змістом господарських правовідносин вважають сукупність суб'єктивних юридичних прав та обов'язків їх учасників щодо організації та здійснення господарської діяльності, які за характером є економічними (організаційно-економічними) [91, с. 121]. Можливість вступати у правовідносини, як і самі категорії прав та обов'язків, тісно пов'язані з такими поняттями, як господарська компетенція та господарська правосуб'єктність. Серед вчених-господарників щодо сутності та співвідношення цих понять відсутня однотайність поглядів. Достатньо обґрунтованою та такою, що ба-

зується на нормах чинного законодавства, можна вважати позицію О. В. Га-рагонича, який пропонує визначати господарську компетенцію як елемент господарської правосуб'єктності, що складається із господарських прав та обов'язків, встановлених законодавством та установчими документами для суб'єктів господарського права певного виду [286, с. 180]. З урахуванням цього можна стверджувати, що сільськогосподарські товаровиробники та інші суб'єкти виступають суб'єктами аграрного ринку, здійснюючи та набуваючи прав і обов'язків, ядро яких формує господарську компетенцію, зокрема права та обов'язки, передбачені безпосередньо законом.

Одним із вагомих результатів ринкових перетворень стало визнання за сільськогосподарськими товаровиробниками права власності на вироблену продукцію та наділення їх правом вільного розпорядження нею, що прямо закріплено у ст. 67 ГК України. Відповідні права можна проілюструвати на прикладі фермерських господарств, які самостійно організують виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, мають право вступати у договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування (ч. 2, 3 ст. 24 Закону України «Про фермерське господарство») [287]. Товаровиробники інших організаційно-правових форм мають аналогічні права на розпорядження власною продукцією. Здійсненням цього права можна пояснити віднесення сільськогосподарських товаровиробників до первісних продавців на аграрному ринку. Реалізація цього права забезпечена нормами Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» щодо дерегуляції ринку. Зокрема, вважаються недійсними і не підлягають виконанню акти КМУ, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, закріплених пп. 14.1.1 ст. 14 цього Закону, якщо вони обмежують права власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею.

У складі господарської компетенції обов'язки виробників та інших продавців сільськогосподарської продукції пов'язані із виконанням вимог із входження продукції на аграрний ринок, зокрема із забезпеченням безпечності та якості цієї продукції. Коло прав і обов'язків суб'єктів аграрного ринку може бути закріплено у конкретному законі, зокрема прикладами є права та обов'язки суб'єктів ринку зерна, насіння, молока, м'яса, ринку органічної сільськогосподарської продукції. Наприклад, сільськогосподарські товаровиробники для того, щоб стати суб'єктами ринку органічної продукції, мають виконати низку вимог закону і бути внесеними до відповідного Державного реєстру [288, с. 79–80].

Отже, структуру аграрного ринку пропонується розкривати на основі розуміння цього ринку як правовідносин і, відповідно, і внести до неї: а) суб'єктів аграрного ринку (суб'єктів господарювання, суб'єктів організаційно-господарських повноважень); б) об'єкт аграрного ринку, яким є сільськогосподарська продукція; в) зміст, який складають права та обов'язки щодо організації та здійснення реалізації сільськогосподарської продукції.

На підставі проведеного дослідження можна провести поділ суб'єктів аграрного ринку залежно від функціонального призначення їх діяльності на групи: 1) основні суб'єкти – сільськогосподарські товаровиробники (як первісні продавці), професійні торговці сільськогосподарською продукцією, покупці (суб'єкти господарювання, які придбають продукцію для потреб виробничої діяльності або інших господарських потреб); 2) суб'єкти із допоміжними функціями щодо забезпечення та сприяння реалізації сільськогосподарської продукції; 3) суб'єкти із спеціальними функціями, що пов'язані з державним регулюванням аграрного ринку – суб'єкти організаційно-господарських повноважень.

Сільськогосподарська продукція як об'єкт аграрного ринку є результатом сільськогосподарської діяльності, що вироблена для реалізації і має вартісний характер та цінову визначеність. На правове регулювання обігу сільськогосподарської продукції впливають такі характеристики цієї продукції: призначення, походження, способи виробництва та наявність ознак екологічності, спосіб ціноутворення, власні характеристики певної продукції.

2.1.2 Інфраструктура аграрного ринку

Аграрний ринок являє собою «місце зустрічі» продавців і покупців, які наділені широким колом прав як учасники відносин із реалізації сільськогосподарської продукції. Водночас ринкові перетворення призвели до руйнування усталених економічних зв'язків і каналів збуту, а також поставили перед товаровиробниками потребу вирішувати питання, які супроводжують реалізацію виробленої продукції. На сучасному етапі забезпечення взаємодії продавців і покупців з урахуванням їхніх інтересів, доведення товару до покупця, надання допоміжних послуг тощо покладено на інфраструктуру ринку.

Інфраструктура виступає невід'ємною складовою будь-якого ринку, і аграрний ринок не є винятком. Однак аналіз практики вказує на те, що інфраструктура аграрного ринку все ще не сформована та недосконала, а її діяльність не спрямована на задоволення інтересів сільськогосподарських товаровиробників та кінцевих споживачів.

Проблема формування та дієвості інфраструктури аграрного ринку від самого початку гостро стояла перед державою Україна, до спроб її вирішити вдавалися неодноразово. Про це свідчать положення законів, указів Президента України, актів Уряду, з аналізу яких можна простежити проєктування державою ланцюгів збуту сільськогосподарської продукції, що мали б утворитися завдяки суб'єктам інфраструктури аграрного ринку. Водночас наявний стан інфраструктури можна вважати і показником відсутності системності у нормативно-правовому регулюванні інфраструктури аграрного ринку, декларативного характеру норм та здебільшого відсутності механізму їх реалізації.

У науковій літературі питання ринкової інфраструктури досліджували О. С. Головачова, А. В. Духневич, О. В. Кологойда, О. А. Поліводський, П. Т. Саблук та інші. Серед науковців усталеним є погляд, що ринок може ефективно функціонувати лише за умови досконалої інфраструктури, проте відсутня єдність щодо визначення цього поняття, складу, завдань та функцій інфраструктури аграрного ринку. Узагальнення різних варіантів тлумачення інфраструктури ринку представила Н. А. Грецька [289, с. 219–225]. Після ознайомлення з цим науковим доробком стає зрозуміло, що інфраструктуру представляють як сукупність видів діяльності або певних суб'єктів, або матеріальних активів тощо. Таке уявлення є цілком закономірним за відсутності єдиної нормативно-правової основи в цих питаннях.

Для початку варто коротко зупинитися на аналізі самого поняття інфраструктури. У дослідженнях, присвячених інфраструктурі ринку, зазначається, що термін «інфраструктура» запозичено із військової сфери, і первісно військове трактування поширилося на сферу народного господарства [290, с. 144]. У загальному розумінні інфраструктура являє собою комплекс галузей господарства, які обслуговують виробництво, охоплюють будівництво доріг, каналів, водосховищ, портів, мостів, складів, енергетичне господарство, транспорт, зв'язок, водозабезпечення, освіту, науку та інше [291; 290, с. 144]. Поступово термін «інфраструктура» почав вживатися щодо конкретних сфер і зокрема щодо ринку, де набув більш конкретного значення і характеристик.

Вищенаведений підхід став основою для формування широкого значення цього поняття. У широкому значенні розглядає інфраструктуру ринку О. О. Гуменюк, визначаючи її як сукупність систем, галузей, видів діяльності, організаційно-правових та економічних відносин, яка забезпечує функціонування, взаємодію та регулювання елементів економіки через інформаційні, фінансові та товарні потоки [292, с. 202]. Також дослідницею висловлюється думка, що визначення інфраструктури аграрного ринку близьке до загального визначення інфраструктури, проте має особливості, що обумовлені специфікою

розвитку аграрної галузі економіки та продукції, яка в ній виробляється [292, с. 204].

На законодавчому рівні закріплено визначення інфраструктури ринку зерна як комплексу виробничих і невиробничих формувань, які забезпечують умови виробництва зерна, його заготівлі, зберігання, переробки, реалізації, страхування, кредитно-фінансові та інші послуги (ст. 1 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні»). Це визначення втілює широкий підхід до розуміння інфраструктури ринку, проте використання словосполучення «комплекс виробничих і невиробничих формувань» не можна визнати вдалим, оскільки це породжує необхідність визначення юридичної природи цих формувань.

Законодавче визначення має також інфраструктура ОРСП як система обслуговуючих структур, споруд, будівель, систем, мереж, ліній, служб, складських приміщень, сховищ, залів, площадок, павільйонів, обладнання, транспорту, під'їзних та внутрішніх шляхів, засобів зв'язку, що внесені до проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції (ст. 1 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»). Наведене визначення має конкретний характер і чітке інструментальне значення, тому може братися до уваги, проте воно не надає загального уявлення щодо поняття інфраструктури аграрного ринку.

Аналізуючи різні джерела з проблематики інфраструктури, можна прослідкувати закономірність між широким трактуванням цього поняття та поглядами на саме поняття ринку. Якщо ринок розглядається як такий, що охоплює сферу виробництва, то й інфраструктура ринку визначається як сукупність елементів, що загалом забезпечують господарські взаємозв'язки, взаємодію суб'єктів ринкової економіки і регулюють рух товарно-грошових потоків. Натомість, якщо розуміння ринку обмежується товарообігом, то інфраструктуру ринку тлумачать як сукупність (систему) організацій (суб'єктів), які забезпечують рух товарів і послуг на ринку.

Такого висновку можна дійти на підставі аналізу зібраних П. Оліщук тлумачень поняття інфраструктури товарного ринку [290, с. 145]. А. В. Духневич поділяє думку Л. О. Бондар і під інфраструктурою ринку розуміє інституції і засоби, які забезпечують виробництво та реалізацію сільськогосподарської продукції [207, с. 95]. Водночас інфраструктура аграрного ринку передбачає наявність інституцій, що забезпечують постачання сільськогосподарським товаровиробникам необхідних для виробництва ресурсів (техніки, пально-мастильних матеріалів, засобів захисту рослин і тварин тощо), здійснюють меліоративні роботи, надають маркетингові, консультаційні, страхові,

транспортні, охоронні, технічні послуги, послуги з юридичного обслуговування, бухгалтерського обліку, аудиту, зберігання, інші послуги, необхідні для ведення сільського господарства, здійснюють кредитування виробників, проводять експертизи та сертифікацію, переробку сільськогосподарської продукції. Також інфраструктура містить інституції, які забезпечують реалізацію виробленої продукції, маркетинг та рекламу [293, с. 125]. За такого розуміння інфраструктури, до її суб'єктів можна відносити й суб'єктів, які беруть участь, зокрема, у відносинах щодо реєстрації сільськогосподарськими товаровиробниками торговельних марок для індивідуалізації та вирізнення сільськогосподарської продукції, яка обертається на аграрному ринку [294, с. 125].

Водночас таке розуміння інфраструктури аграрного ринку подібне до тлумачення інфраструктури взагалі та більш прийнятне для характеристики інфраструктури аграрного сектору економіки або агропромислового комплексу, визначення якої наводить О. О. Гуменюк [292, с. 204]. З огляду на це не можна погодитися із О. С. Головачовою, яка називає проблемою вітчизняної науки і практики звужене трактування інфраструктури аграрного ринку [86, с. 179], оскільки саме таке трактування могло б привнести необхідну конкретику у склад, мету і функції інфраструктури, а отже й можливість розроблення дієвих правових засобів для покращення діяльності відповідних суб'єктів інфраструктури.

У вузькому значенні інфраструктура товарного ринку забезпечує рух товарів на ринку. Прихильниками вузького тлумачення інфраструктури ринку виступили О. О. Гуменюк, Ю. С. Коваленко, О. В. Кологойда, П. Т. Саблук, С. М. Садовой, О. В. Цюра, О. О. Шмига та інші. У межах вузького підходу інфраструктуру відносять до підсистеми ринку, яка безпосередньо пов'язана із попитом і пропозицією, створює можливості доведення товару від продавця до покупця, створює та пропонує різні канали розподілу продукції. Ідеальна діяльність інфраструктури ринку забезпечує задоволення інтересів і продавців, і покупців, взаємозв'язок між виробництвом і споживанням, підвищення ефективності виробничої сфери, перерозподіл ресурсів між різними галузями та всередині них, регулювання грошового обігу [295, с. 5; 296, с. 131]. Водночас серед прихильників вузького підходу є ті, які розуміють інфраструктуру як сукупність посередницьких суб'єктів, торговельних посередників та торговельних підприємств, за участі яких здійснюються операції купівлі-продажу сільськогосподарської продукції, генеруються ринкові ціни [297, с. 89], тобто фактично йдеться про посередництво між виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції. Проте інші дослідники вважають, що інфраструктура аграрного ринку охоплює всіх суб'єктів, які забезпечують

рух сільськогосподарської продукції від виробника до покупця [123, с. 133], включно з наданням сервісних, інформаційних та інших послуг.

Той чи інших підхід до тлумачення інфраструктури впливає на розуміння її будови та суб'єктного складу. Серед суб'єктів інфраструктури аграрного ринку дослідники називають підприємства та організації оптової торгівлі, транспорту, зберігання, комунікаційного зв'язку, стандартизації, сертифікації, цінового моніторингу, інформаційні служби [298, с. 8; 123, с. 66–67]. Більш конкретний склад інфраструктури аграрного ринку називає В. Г. Андрійчук, відносячи до нього операторів ринку, які обслуговують обмінні операції, а саме: товарні біржі, торгові доми, оптові ринки, ярмарки, аукціони, а також суб'єктів, які здійснюють логістичний супровід, зокрема надання транспортних послуг, послуг зі зберігання, ціновий моніторинг, сертифікацію продукції тощо [22, с. 115–118].

У навчальній літературі питання інфраструктури аграрного ринку розкривається по-різному: через основні (біржовий ринок, оптово-роздрібні ринки, виставки, ярмарки, фірмові магазини) та допоміжні елементи (транспорт, складське господарство, зв'язок, система цінового моніторингу, стандартизації, сертифікації) [34, с. 396–397]; як сукупність ринкових інституцій на селі, включно із сільськогосподарськими товаровиробниками приватної форми власності, інституціями з реалізації сільськогосподарської продукції, фінансовими інституціями та інституціями фондового ринку, розрахунково-кліринговими системами, страховими компаніями, сільськогосподарськими дорадчими службами тощо [238, с. 125]; через перерахування таких елементів: аграрні біржі, ОРСП, агроторгові доми, ярмарки, аукціони, сільськогосподарські кооперативи [261, с. 70].

Певною мірою викладені уявлення про інфраструктуру аграрного ринку сформовані під впливом положень нормативно-правових актів, зокрема постанови КМУ «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» від 7 листопада 1995 року № 916, в якій викладено структуру біржового сільськогосподарського ринку; Указів Президента України: «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. № 1529/99, в якому перераховано суб'єктів інфраструктури аграрного ринку: товарні біржі, оптові ринки, агроторгові доми, аукціони, ярмарки, заготівельні кооперативи, підприємства фірмової торгівлі тощо [299], «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 року № 767/2000, яким передбачено створення відповідних суб'єктів інфраструктури на рівні сільського населеного пункту, району, міста залежно від кількості населення, області [109]. На підставі

аналізу положень цих актів інфраструктуру аграрного ринку можна представити кількома рівнями: місцевим, регіональним та національним.

Суб'єктів інфраструктури аграрного ринку намагаються згрупувати, переважно за функціональним призначенням. Наприклад, П. Оліщук складовими інфраструктури аграрного ринку називає виробничу, логістичну, торговельну, фінансову, інформаційну, державну, соціальну [290, с. 145]. Проте О. О. Гуменюк виділяє блок організаційно-технічної інфраструктури, який охоплює товарні біржі й аукціони, торгові дома і торгові палати, холдингові та брокерські компанії, інформаційні центри і ярмарки, пункти прокату й лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку, і блок фінансово-кредитної інфраструктури, який включає банки, страхові та інвестиційні компанії тощо. Також окремо виділені маркетингові посередники, до яких віднесено торговельні, страхові, транспортні, кредитно-фінансові, рекламні та консалтингові фірми [292, с. 205].

У науці господарського права О. В. Кологойда, досліджуючи інфраструктуру фондового ринку, виділила два рівні: внутрішній, який охоплює інститути, що забезпечують процес укладання та виконання угод із цінними паперами (об'єднує облікову, торгову, розрахунково-клірингову діяльність), та зовнішній, в межах якого професійним учасникам надаються різні послуги, що не стосуються руху цінних паперів, але створюють умови для цього (об'єднує регулюючу, інформаційну, страхову, інноваційну та технічну складові) [27, с. 14].

Отже, беручи за основу вузьке розуміння інфраструктури ринку, пропонується інфраструктуру аграрного ринку розуміти як діяльність суб'єктів господарювання, які здійснюють роботи і послуги посередницького та / або допоміжного характеру, що спрямовані на забезпечення та сприяння реалізації сільськогосподарської продукції.

В інфраструктурі аграрного ринку можна виділяти суб'єктів, які ведуть діяльність на більшості ринків, зокрема, фінансові установи, суб'єкти, які здійснюють сертифікацію продукції, надають логістичні та інші послуги з урахуванням особливостей, обумовлених специфікою самого ринку (наприклад, законом встановлено особливості зберігання, транспортування та реалізації органічної продукції [300, с. 172–173]) та суб'єктів, створення яких законодавчо передбачено у межах певного аграрного ринку (наприклад, зерновий склад).

Щодо таких інституцій з реалізації сільськогосподарської продукції, як товарні (аграрні) біржі, ОРСП, аукціони, ярмарки, які традиційно відносять до інфраструктури аграрного ринку як організаторів торгівлі, то не заперечуючи

проти цього, одночасно можна пропонувати розглядати їх як правову форму організації аграрного ринку. Аргументами на користь цього слугує можливість розглядати їх як певну стійку, створену й упорядковану відповідно до законодавства сферу (середовище), зовнішню форму, в яку може втілюватися аграрний ринок і у межах якої здійснюється товарообіг продукції за локально встановленими правилами.

Надалі варто зупинитися на аналізі окремих суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, почавши із сільськогосподарських кооперативів, діяльність яких пов'язана не з виробництвом сільськогосподарської продукції, а саме із формуванням товарних партій цієї продукції та її просуванням на аграрному ринку.

Держава поклала великі сподівання на кооперативні форми господарювання в аграрному секторі економіки. Підтвердженням цьому виступають положення численних нормативно-правових актів, зокрема і вищезгаданих, а також Програма розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003–2004 роки, Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року та інші [301; 302; 115]. Узагальнено у цих нормативно-правових актах констатується недостатній рівень розвитку кооперативних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників та визнається необхідність сприяння формуванню на кооперативних засадах інфраструктури аграрного ринку (агроторгових домів, заготівельних пунктів, оптових продовольчих та плодоовочевих ринків), стимулювання створення фермерськими господарствами, малими і середніми виробниками сільськогосподарської продукції сільськогосподарських кооперативів, підтримка таких кооперативів тощо.

Здійснюючи правову класифікацію кооперативних організацій, В. О. Коверзнев за ознакою належності до галузі сільського господарства виділяє сільськогосподарські кооперативи у відокремлену групу кооперативів [303, с. 130]. Серед науковців усталеною є думка щодо належності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до інфраструктури аграрного ринку та їх потенціалу у сфері реалізації сільськогосподарської продукції [304; 305]. Обстоюється думка, що створення міжгосподарських об'єднань кооперативного типу з метою забезпечення збуту продукції може стати запорукою ефективного функціонування ОСГ [259, с. 44] та взагалі дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва. На думку В. Г. Андрійчука, кооперативи можуть займатися формуванням партій сільськогосподарської продукції для подальшого продажу торговим домам або через них, що дозволить у ланцюгу

«виробник–кінцевий споживач» оминати незацікавленого (в отриманні прибутку виробником) посередника [22, с. 116].

Колишній міністр аграрної політики та продовольства М. В. Присяжнюк у розвитку кооперації вбачає можливість входження в організований аграрний ринок малих та середніх товаровиробників і зазначає, що кооперація дає змогу включити вироблену такими господарствами продукцію до маркетингового ланцюга, підвищити додану вартість шляхом вирішення питань первинної обробки і зберігання, підвищити безпеку та якість виробленої продукції. Інші фахівці також висловлюють думку, що кооперація дозволяє підвищити ефективність та економічну успішність малого і середнього агробізнесу не тільки через спільне вирішення низки виробничих проблем, але й через можливість формування власних каналів збуту на аграрному ринку [306, с. 5–7].

На користь розвитку кооперації в сільському господарстві висловлювалися ще у дорадянський період. Наприклад, О. В. Чайнов був прихильником ідеї інтегральної сільськогосподарської кооперації, яка полягала у тому, що все, чим не захоче займатися окремих селянин, має стати прерогативою інтегрованих кооперативних організацій, до складу яких входять селяни [307].

Тривалий час законодавство щодо сільськогосподарської кооперації передбачало існування виробничих та обслуговуючих кооперативів. Серед останніх, здебільшого, заготівельно-збутові кооперативи можна було розглядати як суб'єктів інфраструктури аграрного ринку [308, с. 236–237]. Таке твердження ґрунтувалося на нормах Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», відповідно до якого видом діяльності названих обслуговуючих кооперативів виступала заготівля, зберігання, передпродажна обробка та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надання їм маркетингових послуг (ст. 5) [309]. Проте цей Закон втратив чинність на підставі прийняття 21 липня 2020 року нового Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [310].

Правовий статус сільськогосподарських кооперативів за старим законодавством досліджувався багатьма вченими, зокрема О. В. Гафуровою, В. І. Семчиком, Н. І. Титовою, В. І. Федоровичем, на дисертаційному рівні – В. Ю. Уркевичем, Т. М. Чуриловою [311; 312], частково В. О. Коверзневим [313] та іншими [314; 315]. Проте правовий статус сільськогосподарських кооперативів за новим законодавством науковці тільки починають аналізувати. Водночас Х. А. Григор'єва зауважує на введенні у законодавство механізмів і вимог корпоративного характеру та називає групи кооперативних відносин, які зазнали найбільшого впливу «корпоративної ін'єкції» [316, с. 74]. Ключовою новелою Закону стало скасування поділу сільськогосподарських кооперативів на виробничі та обслуговуючі з одночасним закріпленням видів діяльності

кооперативу. Зокрема, сільськогосподарські кооперативи можуть, серед іншого, здійснювати заготівлю, закупівлю, зберігання, збут, продаж сільськогосподарської продукції (ст. 5), що дає підстави розглядати їх як суб'єктів інфраструктури аграрного ринку.

За класифікацією, запропонованою науковцями, за напрямом основної діяльності такі кооперативи можна віднести до торгово-закупівельних [303, с. 129]. Відповідні сільськогосподарські кооперативи можуть виступати як у статусі оптових продавців сільськогосподарської продукції, так і у статусі торговельних посередників, про які у КВЕД – 2010 зазначено як про заготівельників та кооперативні організації, які здійснюють збут сільськогосподарської продукції. Водночас, відповідних змін, зумовлених прийняттям нового Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та відмовою від поділу сільськогосподарських кооперативів на виробничі та обслуговуючі, до Класифікації організаційно-правових форм господарювання ще не внесено і в розділі «Кооперативи» наведено визначення сільськогосподарського виробничого й обслуговуючого кооперативів (пункти 3.3.5.1 та 3.3.5.2) [317].

За старого законодавства цінність сільськогосподарських кооперативів, як суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, полягала у здатності представляти і відстоювати інтереси сільськогосподарських виробників у відносинах з реалізації продукції, яка була обумовлена особливостями складу членів кооперативу та управління ним. У новому Законі відповідні положення збережено. Наприклад, засновниками і членами сільськогосподарського кооперативу можуть бути виробники сільськогосподарської продукції – юридичні або фізичні особи, які досягли 16-річного віку (статті 6, 10 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Одним із значущих прав члена такого кооперативу відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» є право ухвального голосу на загальних зборах (ст. 12), що є проявом принципу демократичності (ст. 4) і реалізується завдяки тому, що на загальних зборах кожен член кооперативу має один голос (ч. 13 ст. 16). Не менш важливим є те, що у разі дотримання законодавчих вимог сільськогосподарський кооператив може набувати статусу неприбуткової організації (ч. 4 ст. 5 названого Закону).

З аналізу положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 7) та доповнень до ГК України (ст. 114-1) випливає, що сільськогосподарський кооператив виступає організаційно-правовою формою господарської організації і належить не до підприємств колективної власності, а до інших видів підприємств.

Якщо проаналізувати статистику створення сільськогосподарських кооперативів, то можна констатувати незначну, але все ж таки динаміку. Зокрема,

станом на 1 січня 2020 року існувало 1 270, а станом на 1 січня 2021 року – 1 279 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [240]. Проте, зрозуміло, що прориву у цьому питанні із прийняттям нового Закону допоки не відбулося.

Наступним суб'єктом, який на нормативному рівні прямо передбачений у складі інфраструктури аграрного ринку, виступає агроторговий (торговий) дім. Цього суб'єкта господарювання варто розглядати елементом біржового аграрного ринку, який знаходиться між виробником і промисловим покупцем (переробне підприємство, комерційна структура) сільськогосподарської продукції, що прямо слідує із постанови КМУ «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку».

На підставі аналізу положень Постанови можна дійти висновків, що: по-перше, сферою діяльності агроторгових домів були районний та міжрайонний рівні; по-друге, до завдань внесено організацію районного аграрного ринку, формування районних лотів сільськогосподарської продукції, яка виставляється на торги, та інші; по-третє, потенційною організаційно-правовою формою був кооператив, на що опосередковано вказує обов'язок забезпечити розрахунки з пайовиками агроторгового дому.

Згідно із Типовим положенням про міжрегіональний та районний агроторговий дім основною функцією агроторгових домів виступала торгово-посередницька діяльність шляхом укладання та виконання агентських угод. Агентом міг бути як агроторговий дім загалом, так і окрема фізична особа, яка перебувала у складі найманого персоналу агроторгового дому і реалізовувала або закуповувала продукцію відповідно до замовлень підприємства і за його рахунок [318]. Проте це Типове положення у 2008 році втратило чинність і дотепер на його заміну не було прийнято жодного акту.

Отже, варто погодитися із А. В. Духневичем щодо мети створення агроторгових домів, яка полягає у здійсненні посередництва між сільськогосподарським товаровиробником і біржою для забезпечення стабільного каналу збуту його продукції [87, с. 101]. Також потрібно погодитися і з І. О. Проглядою у тому, що агроторгові дома можуть виступати акредитованими брокерськими конторами на біржі [60, с. 39].

Входження у структуру біржового аграрного ринку на початку ринкових перетворень агроторгових домів є історично зумовленим. У літературі є згадки про суб'єктів, які здійснювати подібну діяльність. Наприклад, у 1892 році у Львові було засноване перше акціонерне галицьке торговельне підприємство, яке торгувало збіжжям та іншою сільськогосподарською продукцією. У перше десятиліття ХХ століття виникали торговельні компанії з торгівлі овочами та фруктами, переважно на ринках [319, с. 384–385].

Про велику кількість посередників, досліджуючи хлібну торгівлю Правобережної України, згадує Д. В. Решетченко. Зазначено, що селянин збував зерно на ярмарку чи торгу дрібним скупникам, які зібравши значну партію, продавали її дрібному оптовику, який потім збував збіжжя купцям і торговцям, що організовували його доставку в містя оптового продажу [320, с. 8]. Історично склалося, що торгові дома організовували й утримували купці [319, с. 124–125]. Дослідники зазначають, що і на сучасному етапі агроторгові дома займають важливе місце в інфраструктурі аграрного ринку іноземних країн [321, с. 146–148].

За відсутності норм, які б чітко встановлювали правовий статус агроторгового дому, науковці активно досліджували це питання та висловлювали свої пропозиції. Л. О. Панькова обстоює думку, що ці суб'єкти господарювання виступають спрощеними порівняно із аграрними біржами формами надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам, провадять діяльність на тих же засадах, що й аграрна біржа, однак не займаються комерційним посередництвом і не мають на меті одержання прибутку, тому належать до непідприємницьких організацій [322, с. 5]. У свою чергу О. М. Батигіна пропонує визначати агроторговий дім як суб'єкта господарювання, створеного не менше п'ятьма аграрними товаровиробниками у формі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, діяльність якого спрямована на виконання низки завдань [323, с. 5].

Дійсно, серед дослідників домінуючою є думка, що агроторговий дім має створюватися як сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. Частково таку позицію можна пояснити тим, що у 2003 році було затверджено Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу – агроторгового дому [324], який втратив чинність у 2013 році. Пропозиції цієї організаційно-правової форми можна визнати слушним, враховуючи те, що саме виробники сільськогосподарської продукції найбільше зацікавлені у постійних, стабільних каналах збуту, продажу виробленої продукції на вигідних умовах. Агроторговий дім, створений у формі сільськогосподарського кооперативу, може активізувати оптову торгівлю на рівні сільського населеного пункту і навіть регіону, надаючи послуги зберігання, фасування, комплектації оптових партій та продажу продукції. Проте, такі послуги може надавати будь-який сільськогосподарський кооператив, видом діяльності якого є заготівля і збут. До того ж первісно організаційно-правову форму агроторгового дому було визначено як господарське товариство (розділ 3 Типового положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім).

Аналізуючи доступні відомості про агроторгові дома, стає очевидним, що вони створювалися у різних організаційно-правових формах, а також як

дочірні підприємства, багато з яких на сьогодні припинили свою діяльність [325]. У різних джерелах наводяться різні відомості щодо кількості агроторгових домів: від 385 до 247 [326, с. 158; 321, с. 147]. На сьогодні з урахуванням аналізу законодавства та практики можна дійти висновку, що агроторговий дім – це господарська організація, яка створюється у будь-якій організаційно-правовій формі (переважно як ТОВ), а використання у назві слів «агроторговий дім» вказує на певний вид (напрям, спеціалізацію) діяльності у сфері оптової торгівлі, проте не обумовлює особливостей правового статусу, спеціальних завдань, функцій, прав чи переваг. Також можна стверджувати, що здебільшого агроторгові дома є пасивними посередниками у торгових операціях і не скеровані на відстоювання інтересів сільськогосподарських товаровиробників під час реалізації продукції. Подолання цієї ситуації Є. М. Кирилюк вбачає у закріпленні вимоги, щоб частка виробників сільськогосподарської продукції у статутному капіталі такого суб'єкта складала не менше 51 відсотка. За таких умов агроторговий дім може стати активним гравцем не тільки біржового, але й аграрного ринку загалом, який буде ефективно виконувати доручення своїх засновників і керуватися їхніми інтересами [12]. З метою забезпечення інтересів сільськогосподарських товаровиробників цю пропозицію можна підтримати. При цьому її реалізація потребує окремого законодавчого встановлення правового статусу агроторгового дому [327].

В інфраструктурі аграрного ринку можуть діяти й інші посередники. З урахуванням викладеного щодо посередників у попередньому підрозділі потрібно зазначити, що у межах господарсько-торговельної діяльності може бути наявним комерційне посередництво у здійсненні торговельної діяльності (ч. 3 ст. 263 ГК України). Водночас у ГК України формою комерційного посередництва закріплено агентську діяльність, тобто підприємницьку діяльність, яка полягає у наданні комерційним агентом послуг суб'єктам господарювання при здійсненні ними господарської діяльності шляхом посередництва від імені, в інтересах, під контролем і за рахунок суб'єкта, якого він представляє (ст. 295 ГК України). Хоча форм посередництва на аграрному ринку може бути значно більше.

Згідно КВЕД-2010 в оптовій торгівлі до підприємств, які не набувають права власності на товари, що продають, відносять торгових посередників і товарних брокерів, комісіонерів, заготівельників і кооперативні організації, які здійснюють збут сільськогосподарської продукції. У Національному стандарті ДСТУ 4303:2004 «Торгівля роздрібна та оптова» (далі – ДСТУ 4303:2004) посередництво визначається як діяльність юридичних і фізичних осіб у роздрібній та оптовій торгівлі від свого імені або від імені і за рахунок

третьої особи, або за дорученням довірителя, у сприянні продавцям і покупцям у налагодженні між ними господарських зв'язків та укладанні угод. Посередником у торгівлі визначено юридичну або фізичну особу, яка діє на основі договорів доручення, поставки, розпорядження тощо в інтересах іншої особи і сприяє обороту товарів. Серед посередників названі комісіонери, консигнатори, торгові агенти, торгові представники, дилери [328, розділ 5]. Правовий статус більшості з них, як і зміст здійснюваної ними діяльності, окремо не визначений [266, с. 100], що на практиці створює широке поле для інтерпретації і трактування чинного законодавства. Як приклад торгового посередника можна навести ДАК «Хліб України», яку створено ще у 1996 році, у статуті якої одним із видів діяльності закріплена діяльність посередників у торгівлі сільськогосподарською сировиною, живими тваринами, текстильною сировиною та напівфабрикатами. Однак діяльність компанії виявилася невдалою, і у 2019 році було порушено справу про банкрутство [329].

Заслуговує на увагу запропонований О. В. Цюрою поділ посередників на групи: 1) торгові посередники, 2) агентські посередники (брокери, комісіонери), 3) біржові посередники, переробні підприємства, допоміжні організації, що сприяють посередникам у виконанні їхніх завдань [204, с. 187]. Водночас, юридично оформлена посередницька діяльність на аграрному ринку не є надто популярною, на відміну від іноземних країн. Наприклад, у США посередництво у «продовольчому» комплексі побудовано на діяльності великих корпорацій харчової промисловості і торговельних фірм, які займаються оптовою і роздрібною торгівлею продовольством, зокрема і сільськогосподарськими продуктами. Переробні і торговельні фірми, корпорації і компанії через мережу своїх підприємств здійснюють здебільшого безпосередні закупівлі продукції у фермерських господарств на дилерських умовах [292, с. 205].

На українському аграрному ринку наявне переважно фактичне посередництво, тобто діяльність торговельних підприємств із купівлі сільськогосподарської продукції у її виробників з подальшою реалізацією іншим суб'єктам господарювання. Такі торговельні підприємства можна віднести, зокрема, до дилерів. У ДСТУ 4303:2004 дилера визначено як юридичну або фізичну особу, яка діє на товарному ринку від власного імені і за свій рахунок і яка закупає товари у виробників оптом та продає їх у роздріб або малими партіями (п. 5.13). Позитивним аспектом ролі посередників можна вважати створення каналів збуту, сприяння просуванню продукції, взяття на себе частини ризиків у процесі виконання договорів; негативними – переслідування власної вигоди і неврахування інтересів сільськогосподарських товаровиробників.

В інфраструктурі аграрного ринку потрібно виокремити суб'єктів, які здійснюють різноманітні сервісні та інші допоміжні роботи / послуги. У межах господарсько-торговельної діяльності здійснення таких робіт / послуг отримало назву допоміжної діяльності із забезпечення реалізації товарів (послуг) у сфері обігу (ч. 3 ст. 263 ГК України). Зміст цієї діяльності може полягати у сортуванні, охолодженні, пакуванні, фасуванні, формуванні партій, зберіганні, доставці тощо. Зазвичай оптові торговці за власний рахунок здійснюють такі допоміжні роботи / послуги із включенням витрат до ціни товару, проте відповідні роботи / послуги можуть виступати і змістом діяльності інших суб'єктів господарювання. Законодавством може бути передбачено створення спеціальних суб'єктів для надання відповідних послуг. Зокрема, на ринку зерна послуги зі зберігання зерна надає зерновий склад. Згідно із Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» ним є суб'єкт підприємництва, що є власником зерносховища і надає послуги зі зберігання зерна з видаванням складських документів на зерно та у передбаченому законом порядку отримав право на здійснення такої діяльності шляхом участі в Гарантійному фонді виконання зобов'язань за складськими документами на зерно (п. 15 ст. 1 названого Закону).

Прикладом суб'єкта, що надає допоміжні функції, є АТ «Державна продовольчо-зернова корпорація», яка позиціонується як національний оператор зернового ринку України, найпотужніша державна вертикально інтегрована компанія в аграрному секторі економіки країни, що надає послуги у сфері зберігання, переробки, перевалки та експорту зернових. Водночас на практиці її діяльність є збитковою [330], переважно через низьку конкурентоспроможність послуг порівняно із суб'єктами господарювання приватного сектору економіки.

Новий етап російсько-української війни, відлік якого ведуть із 24 лютого 2022 року, істотно загострив проблемні питання надання сервісних та допоміжних робіт / послуг суб'єктами ринкової інфраструктури. Насамперед це стосується послуг зі зберігання та транспортування зерна, оскільки в умовах обмежених складських ресурсів та істотних труднощів з експортом зернових суб'єкти ринку зерна (зокрема сільськогосподарські товаровиробники) стикнуться з проблемою зберігання та реалізації зерна нового врожаю [144]. Вочевидь, що для вирішення наявних проблем Міністерству аграрної політики та продовольства разом з іншими органами державної влади та суб'єктами ринку зерна потрібно вести роботу, спрямовану на досягнення домовленостей з іншими країнами про спрощення процедур експорту та сертифікації зернових, про допомогу у транспортуванні зернових, про спільну участь у будівництві нових зерносховищ у західних регіонах України, вживати інших

заходів для забезпечення можливості реалізації зерна попереднього та нового врожаю.

До суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, крім суб'єктів господарювання, науковці також пропонують відносини установи, організації, органи державної влади, які наділені певними функціями у сфері торгівлі. Наприклад, С. М. Садовой до інфраструктури аграрного ринку відносить органи Антимонопольного комітету, органи по контролю за цінами тощо [123, с. 133]. Визнаючи можливість включення в інфраструктуру не тільки суб'єктів господарювання, все ж не можна погодитися з таким широким колом суб'єктів. Спираючись на запропоноване вище розуміння інфраструктури та з урахуванням допоміжної для товарообігу ролі суб'єктів інфраструктури, до інфраструктури пропонується відносити тих суб'єктів (установи та організації), що безпосередньо виконують функції та повноваження, які необхідні для реалізації сільськогосподарської продукції.

А. В. Духневич висловив думку про належність до інфраструктури ринку Аграрного фонду, роль і значення якого на аграрному ринку розкриваються через його функції [207, с. 96]. Дійсно, законодавством було передбачено, що Аграрний фонд створюється як державна спеціалізована установа, уповноважена КМУ провадити цінову політику в агропромисловій галузі економіки України. До його функцій було віднесено здійснення товарних або фінансових інтервенції на організованому аграрному ринку України, купівля-продаж на Аграрній біржі об'єктів державного цінового регулювання та інші функції (ст. 9 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). З урахуванням цього можна було б підтримати висловлену дослідником думку, однак наприкінці 2020 року положення щодо Аграрного фонду було виключено із зазначеного Закону. До того ж визнано, що діяльність Аграрного фонду виявилася неефективною [331].

Слід зазначити, що тривалий час в Україні одночасно діяли Аграрний фонд як бюджетна установа та ПАТ «Аграрний фонд», яке було створене за рішенням КМУ [332]. Така ситуація неоднозначно і переважно негативно сприймалася фахівцями, висловлювалися різні бачення подальшої долі цього підприємства, серед можливих називали приватизацію, концесію або ліквідацію [333]. У червні 2020 року було змінено тип ПАТ «Аграрний фонд» на приватне акціонерне товариство і назву на АТ «Аграрний фонд». На сьогодні метою діяльності цього підприємства є створення сприятливих умов для розвитку сільського господарства, функціонування ринку сільськогосподарської продукції, підтримки вітчизняного товаровиробника, а також одержання прибутку від провадження господарської діяльності відповідно до законодавства. До предмету діяльності АТ «Аграрний фонд» входить діяльність

посередників у торгівлі сільськогосподарською сировиною, живими тваринами, оптова і роздрібна торгівля та інші види діяльності. Водночас підприємство активно займається закупівлями зерна [334]. Все це дає підстави відносити це підприємство як до оптових продавців сільськогосподарської продукції, так і до посередників на аграрному ринку.

Прикладом суб'єкта інфраструктури аграрного ринку із спеціальними функціями можна назвати Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно, який віднесено до суб'єктів ринку зерна і на якого покладено функцію координації діяльності зернових складів. Гарантійний фонд являє собою державну спеціалізовану непідприємницьку установу, що створена з метою забезпечення та захисту прав і законних інтересів володільців складських документів на зерно у разі неспроможності зернового складу, та виконує функції державного управління у сфері гарантування виконання зобов'язань за складськими документами на зерно (п. 19 ст. 1 Закону України «Про зерно та тинок зерна в Україні»). Аналізуючи статус Гарантійного фонду, В. Ю. Уркевич доходить висновку, що цей Фонд на ринку зерна є певним аналогом Фонду гарантування вкладів фізичних осіб [335, с. 345].

Також вищезгаданим Законом передбачено функціонування Державного агента із забезпечення експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки, яким є державне підприємство або господарське товариство, частка держави в статутному фонді якого становить не менше 75 відсотків, яке визначене на конкурсних засадах КМУ на реалізацію міжнародних договорів із забезпечення експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки (п. 5 ст. 1 Закону). Порядок проведення конкурсу із визначення державного агента із забезпечення експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки за міжнародними договорами затверджений Урядом ще у 2010 році [336].

До суб'єктів із спеціальними функціями належать суб'єкти, які здійснюють сертифікацію сільськогосподарської діяльності та / або продукції, видають документи та / або виконують дії, що є необхідними для реалізації цієї продукції. Зокрема, це органи сертифікації органічного виробництва, тобто акредитовані підприємства, установи, організації (ст. 28 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» (далі – Закон № 2496-VIII), акредитовані лабораторії на агропродовольчому ринку (ст. 36 Закону № 771/97-ВР), державні органи ветеринарної медицини (статті 32, 34 та інші статті Закону України «Про ветеринарну медицину») та деякі інші.

Потрібно зазначити, що коло суб'єктів інфраструктури може різнитися залежно від конкретного виду аграрного ринку або визначатися на рівні закону, як це видно на прикладі ринку зерна.

У розрізі цього питання заслуговує на увагу позиція О. С. Головачової, яка пропонує до інфраструктури аграрного ринку віднести інформаційні та освітні установи, пояснюючи це важливістю інформування сільськогосподарських товаровиробників про появу посередницьких структур і нехваткою кваліфікованих кадрів для сільського господарства [86, с. 179]. Погоджуючись, потрібно додати, що інформування сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринку є важливим й для прийняття рішень щодо найбільш вигідної реалізації продукції, а підсилення кадрами у сфері маркетингу та продажів дасть змогу покращити збутову діяльність товаровиробників.

Цікавими також є пропозиції щодо створення Агентства з просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки з метою вирішення проблем маркетингу такої продукції [337, с. 40–43] та щодо використання нових форм роботи суб'єктами інфраструктури. Зокрема, йдеться про електронний сільськогосподарський кооператив, ідея якого полягає в об'єднанні фермерів щодо створення інтернет-магазину, де буде представлена їхня продукція. Ця ідея може бути вдалою для розвитку роздрібного та дрібно-оптового ринків. На практиці є вдалі приклади інтернет-фудмаркетів, розрахованих на кінцевих споживачів, діяльність яких підпадає під дію законодавства про електронну комерцію. Також висловлюються та реалізуються слушні ідеї створення онлайн-ринків [338]. Все це вказує на розвиток в Україні нових, сучасних форм організації реалізації сільськогосподарської продукції, що відбувається в руслі цифровізації економіки.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації, яка сталася 24 лютого 2022 року, негативно відобразилася на стані аграрного та продовольчого ринків регіонального рівня в багатьох областях України. Здебільшого регіони відчувають нестачу сільськогосподарської продукції, харчових продуктів, зокрема через порушення ланцюгів товарообороту між регіонами країни. Для подолання або запобігання дефіциту сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, упередження голоду, забезпечення продовольчої безпеки у регіонах на базі Держпродспоживслужби за підтримки Офісу Президента України, Міністерства економіки, Міністерства цифрової трансформації, Міністерства інфраструктури та Міністерства аграрної політики та продовольства України була створена Національна платформа продовольчої безпеки. Її призначення полягає в об'єднанні зусиль військових адміністрацій, виробників сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, торговельних мереж, міжнародних організацій для забезпечення харчовими продуктами й товарами першої необхідності мешканців громад, учасників Збройних Сил України та територіальної оборони, а також стимулювання розбудови україн-

ської економіки навіть в умовах війни [339]. Описуючи можливості Національної платформи, зазначають, що за її допомогою можна сформувати потребу в товарах, знайти відповідні пропозиції учасників ринку. Тобто Національна платформа продовольчої безпеки виступає сучасним інструментом для забезпечення швидкої зустрічі попиту і пропозиції, що досягається за рахунок: 1) надання учасникам платформи доступу до актуальної інформації про реальні потреби та пропозиції товарів, що значно спрощує пошук ринку збуту для товару; 2) наявності можливості миттєвої комунікації між покупцем і постачальником без посередників; 3) можливості замовлення послуг транспортування товару; 4) надання доступу до смарт-контрактів за кількома з публічних оферт та доступу до держзамовлень без необхідності оформлення документації у паперовій формі. Наразі кількість користувачів Національної платформи сягає близько чотирьох тисяч [339].

У мирний час Національна платформа продовольчої безпеки могла б розглядатися як нова, сучасна, інноваційна форма роботи суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, нова форма організації реалізації сільськогосподарської продукції та харчових продуктів.

Насамкінець варто приділити увагу питанням місця і ролі суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, оскільки ознаками інфраструктури цього ринку прийнято виділяти не тільки галузеву належність, але й цінність та функціональне призначення [290, с. 146]. Здебільшого спільною для науковців і практиків виступає думка, що інфраструктура аграрного ринку має діяти в інтересах сільськогосподарських товаровиробників, адже злагоджена робота суб'єктів інфраструктури та їхній взаємний вплив у кінцевому результаті забезпечать задоволення інтересів і виробника, і споживача [290, с. 149]. Вагомого значення інфраструктурі аграрного ринку надає Ю. Б. Шпильова, яка вказує, що її розбудова є необхідною для сталого розвитку сільських територій [340, с. 343]. Водночас фахівці майже одноголосні в негативній оцінці функціонування сучасної інфраструктури аграрного ринку. Одним із перших на проблеми звернув увагу О. А. Поліводський, який ще у 1999 році вказував на роздрібненості комерційної мережі, відсутності тривалих збутових зв'язків, відсутності системи цінового моніторингу, домінуванні неорганізованих форм аграрного ринку, низькій ефективності біржового ринку та багатьох інших [341, с. 23].

На сучасному етапі, оцінюючи інфраструктуру аграрного ринку, фахівці також вказують на її дисфункціональність, відсутність гармонійних відносин між основними суб'єктами аграрного ринку, тобто виробниками, посередниками, споживачами, державою, неможливість дрібних сільськогосподарських

товаровиробників користуватися широким вибором каналів збуту, що негативно позначається на загальному стані розвитку сільського господарства та аграрного сектору загалом, перешкоджає сталому розвитку [296; 86, с. 180].

Особливо гостро проблема формування оптимальної торговельно-посередницької мережі, яка б дозволила ефективно здійснювати оптову і роздрібну торгівлю сільськогосподарською продукцією, стоїть на місцевому рівні і знаходить прояв у тому, що продаж виробленої сільськогосподарської продукції малими організаційними формами аграрного виробництва здійснюється хаотично, не задовольняє інтереси виробників продукції [342, с. 303].

Можна припускати, що певною мірою означені проблеми пов'язані із суб'єктним складом інфраструктури аграрного ринку та тими інтересами, досягнення яких переслідують ці суб'єкти. Наприклад, В. Г. Андрійчук у великій кількості посередників вбачає перепону для сільськогосподарських товаровиробників отримувати більший дохід від продажу продукції, оскільки доведено, що чим більша кількість посередників, тим меншою є частка виробника у кінцевій ціні товару [22, с. 115–116]. Погоджуючись з автором, слухними є пропозиції стосовно обов'язкової участі сільськогосподарських товаровиробників серед засновників суб'єктів інфраструктури, зокрема серед засновників ОРСП, агроторгових домів, стимулювання розвитку сільськогосподарської кооперації тощо. Варто очікувати, що втілення цих пропозицій сприятиме консолідації середніх і дрібних сільськогосподарських товаровиробників у відстоюванні їхніх інтересів у відносинах із реалізації сільськогосподарської продукції, зменшенню участі посередників у цих відносинах завдяки самостійному пошуку кооперативами (агроторговими домами) покупців продукції. Проте першочерговою є потреба закріплення на рівні нормативно-правового акта сучасної моделі інфраструктури аграрного ринку та ключових показників її ефективності.

Розробка такої моделі повинна включати місцевий, регіональний та національний рівні, а також місце і роль кожного з видів суб'єктів інфраструктури, можливі взаємовідносини між ними та з основними суб'єктами аграрного ринку. Закріплення такої моделі інфраструктури дасть змогу переглянути напрями і засоби державної підтримки розвитку інфраструктури, визначити прогалини правового регулювання, ввести механізми їх реального виконання, чим буде забезпечено ефективний розвиток цієї складової аграрного ринку.

Отже, можна зробити висновок, що призначення інфраструктури аграрного ринку полягає у забезпеченні руху сільськогосподарської продукції від виробника до споживача, на підставі чого під інфраструктурою аграрного ринку потрібно розуміти діяльність суб'єктів господарювання, які надають

посередницькі послуги з реалізації цієї продукції, допоміжні послуги (зберігання, пакування, передпродажну підготовку тощо), та суб'єктів, які виконують функції та повноваження, необхідні для реалізації сільськогосподарської продукції (Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно, Державний агент із забезпечення експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки, органи сертифікації органічного виробництва, акредитовані лабораторії на агропродовольчому ринку, державні органи ветеринарної медицини та інші).

Підвищення ефективності інфраструктури аграрного ринку може бути досягнуто завдяки обов'язковій присутності сільськогосподарських товаровиробників серед засновників суб'єктів інфраструктури та стимулювання розвитку сільськогосподарської кооперації.

Проведене дослідження зумовлює висновок, що правовий статус сільськогосподарського кооперативу за новим Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» робить суб'єкта господарювання, створеного у формі сільськогосподарського кооперативу, перспективним учасником інфраструктури аграрного ринку, а також висновок, що агроторговий дім – це господарська організація, яка створюється у будь-якій організаційно-правовій формі (переважно як ТОВ); використання у назві слів «агроторговий дім» вказує на певний вид діяльності у сфері оптової торгівлі, проте не передбачає особливостей правового статусу, спеціальних завдань, функцій, прав чи переваг цього суб'єкта.

2.2 Правові форми аграрного ринку

У практичній площині реалізація сільськогосподарської продукції втілюється у відособлених та безпосередньо не пов'язаних між собою господарських відносинах, які можуть мати одиничний або періодично повторюваний характер. Водночас відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції можуть набувати упорядкованого, внутрішньо узгодженого та зовнішньо стійкого вигляду, здійснюватися у певний спосіб, підпадаючи під регулювання законодавчих норм та спеціально встановлених правил. Це дає змогу говорити про правову форму організації аграрного ринку, наполягаючи на тому, що аграрний ринок виконує функції як економіко-правове явище, будучи організованим у передбачену законом форму, яка встановлює юридичні вимоги до його організації і функціонування.

Домовленості між суб'єктами аграрного ринку щодо сільськогосподарської продукції фіксуються і набувають юридичного значення шляхом

оформлення їх у вигляді відповідного господарського договору, який виступає правовою формою реалізації сільськогосподарської продукції.

Відповідно, питання правової форми аграрного ринку розкривається шляхом дослідження правової форми організації аграрного ринку та правової форми реалізації сільськогосподарської продукції.

2.2.1 Правова форма організації аграрного ринку

Розглядаючи аграрний ринок як сферу обігу певного товару, яка охоплює всю територію країни і саме так формує внутрішній ринок, можна спостерігати, що в його межах певні відносини з реалізації сільськогосподарської продукції складаються хаотично та неупорядковано, їм здебільшого невластива стійкість та повторюваність, що є втіленням неорганізованого аграрного ринку. Однак у межах сфери обігу сільськогосподарської продукції варто звертати увагу і на відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції, яким властива певна внутрішня упорядкованість, спеціальні умови і правила обігу сільськогосподарської продукції, інші спеціальні характеристики, які є ознаками організованого аграрного ринку.

Отже, виокремлення в межах аграрного ринку неорганізованого та організованого ринків у правовій площині дає змогу говорити про правову форму організації аграрного ринку.

Термін «правова форма» застосовується для юридичного опосередкування широкого кола явищ (правова форма держави, правові форми праці, правові форми публічного адміністрування тощо), утворення інших правових конструкцій (організаційно-правова форма господарювання та інші). Проте віднайти визначення цього терміну складно, що відбивається у багатоваріантності його тлумачення.

Поняття форми відносять до філософської категорії, яка позначає спосіб зовнішнього прояву змісту, а також спосіб зв'язку елементів змісту [343, с. 538]. Синонімами слова «правовий» є «законоправний», «юридичний», тобто такий, що заснований на праві та (або) втілює норми права [344]. Поєднання всіх трьох категорій: змісту, форми і права привернули увагу науковців і знайшли відображення у практичній площині. В основу їх співвідношення покладено філософський погляд, що зміст визначає форму, вимагає для свого розвитку конкретної форми, але одночасно відчуває й активний вплив форми.

У радянський період питання правової форми досліджувала, зокрема, Р. О. Халфіна, яка зазначала, що правовідносини як форма відповідних

суспільних відносин утворюються нормою права. Важливо взяти до уваги і твердження дослідниці, що при встановленні форми відносин у процесі правового регулювання можливий усвідомлений вибір варіантів форми, які найбільш повно відповідають змісту і цілям, що поставлені державою і суспільством [64, с. 37–38]. Це твердження є справедливим не тільки для суспільних відносин, які набувають форми правовідносин, але й для інших суспільних явищ, для яких бажаним або необхідним є втілення у правову форму.

Дослідники також зосереджуються на тлумаченні або визначенні поняття правової форми, доведенні її цінності. Заслуговують на увагу погляди на правову форму як двоаспектне поняття. По-перше правова форма дає змогу встановити зв'язок права і неправових явищ, які потребують правової регламентації; по-друге, правова форма може бути використана як зовнішня форма таких правових явищ, як норма права, правовідносини, правова процедура, юридичний факт тощо [345, с. 91]. Схожої думки щодо правової форми дотримується О. А. Ломакіна, яка зазначила, що це поняття є комплексною правовою категорією, що опосередковує суспільні явища, які потребують правової регламентації [346, с. 167].

Подібну думку розвиває В. Біла, яка аналізуючи правову форму як категорію науки адміністративного права, досліджує тлумачення Ю. Б. Батуриної, що у правовій формі здійснюється опосередкування різних неправових суспільних відносин, які потребують юридичної регламентації [347, с. 99]. Також дослідниця наводить думку тих авторів, які вважають, що правова форма являє собою певне відношення права до явищ зовнішньої реальності та одночасно критерій відмежування права від неправу [348, с. 172]. Сама В. Біла вважає, що правова форма є комплексною категорією юридичної науки, а її значення полягає у здатності систематизувати та узагальнювати, утворювати зв'язки між елементами правової матерії і між правовими та неправовими явищами, надаючи останнім юридичного значення та правового захисту [347, с. 102].

Отже, можна стверджувати, що правова форма являє собою певний спосіб зовнішнього вираження суспільних явищ (дій, відносин тощо), який передбачений або не заборонений законодавством, що дозволяє набувати їм юридичного значення та отримувати правовий захист [308, с. 236].

Дослідники намагаються встановити співвідношення між поняттями правової форми і форми права. Усталене, традиційне визначення останньої розкриває форму права як спосіб внутрішньої організації, а також спосіб зовнішнього вияву правових (юридичних) норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість [349, с. 674]. З урахуванням цього варто підтримати тих, хто розмежує поняття форми права і правової форми як таких, що

позначають різні правові явища, зазначаючи, що правова форма є способом вираження та легітимації певної діяльності, має зв'язок із правовідносинами [347, с. 100].

Заслуговують на увагу погляди на правову форму як інтегральну категорію, що означає, що у галузях права поняття правової форми має тлумачитися сукупно та співвідносно з іншими поняттями. Зокрема, у юридичній науці та практиці розглядаються правові форми державного регулювання у сфері підприємницької діяльності; правові форми здійснення спільної господарської діяльності; організаційно-правові форми господарювання, організаційно-правові форми соціального забезпечення та інші. Наприклад, правова форма інвестиційної діяльності розуміється як зовнішній прояв сукупності фактичних та юридичних дій, здійснюваних для досягнення певної мети, спільно поставленої суб'єктами інвестиційних правовідносин. Видами правової форм, на думку В. В. Резнікової, можуть розглядатися договори спільного фінансування, інститути спільного інвестування, часткова (пайова) участь у фінансуванні та інші [350, с. 171].

Іншим прикладом виступає поняття організаційно-правової форми, яке здебільшого використовується для позначення можливих форм господарювання та / або суб'єктів господарювання. Дослідники пропонують визначати організаційно-правову форму господарювання як правову модель здійснення господарської діяльності, зміст якої складають взаємопов'язані організаційні та майнові елементи [351, с. 4]. Через призму питання, що розглядається, варто звернути увагу на те, що вживаним є терміни «організаційні форми» або «організаційно-правові форми збуту сільськогосподарської продукції», якими називають аграрні біржі, агроторгові доми, оптові ярмарки, виставки-продажі, аукціони худоби і птиці, оптові продовольчі ринки [97, с. 337–341].

Водночас потрібно навести і підтримати підхід О. М. Батигіної, яка розглядаючи поняття оптового ринку сільськогосподарської продукції, запропонувала його широке та вузьке значення. У широкому значенні цим поняттям охоплюється система договірних відносин між суб'єктами оптового ринку, сукупність організаційних структур, які забезпечують функціонування ринку, та методів регулювання відносин щодо купівлі і продажу партій продукції. У вузькому розумінні поняття оптового ринку уособлює суб'єкта господарювання [353, с. 55]. Цей підхід можна розповсюдити і на поняття аграрної біржі (яку у практичній площині поєднують із біржовим ринком), аукціону, ярмарку, розуміючи їх як певну організаційну форму, якої набуває аграрний ринок, у межах якої діють сільськогосподарські товаровиробники, сільськогосподарські кооперативи, агроторгові доми та інші суб'єкти оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Водночас деякі з них (аграрні біржі,

ОРСП) відповідно до законодавства визнаються суб'єктами господарювання зі статусом юридичної особи. В цьому аспекті слушним є бачення тих дослідників, які дотримуються думки, що оптові ринки, ярмарки, виставки виступають спеціальними суб'єктами торгового обороту і належать до організаторів торгового обороту, але й одночасно являють собою особливі форми торгівлі [354, с. 78–81].

Спираючись на викладене, можна запропонувати визначати правову форму організації аграрного ринку як певну визначену нормами права модель організації і здійснення діяльності щодо реалізації сільськогосподарської продукції, якій властиві упорядкованість внутрішніх господарських зв'язків, спеціальні умови і правила обігу сільськогосподарської продукції. Варто зазначити, що правова модель не може бути використана для характеристики чи опису усього аграрного ринку як єдиного цілого. Сприймаючи розуміння форми як способу організації чого-небудь, як зовнішній вияв певного явища, пов'язаний з його сутністю і, змістом, а моделі – як відтворення чи відображення задуму, як те, що описує та відтворює внутрішню організацію та функціонування, а також враховуючи роль правової норми у механізмі правового регулювання, можна стверджувати, що правова форма організації аграрного ринку в об'єктивному вимірі відтворює внутрішню організацію і функціонування певної частини аграрного ринку так, як це закріплено у нормах права. Тобто правова форма виступає однією з характеристик аграрного ринку, у фокусі уваги якої зосереджуються передбачені законодавством моделі організації господарських відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, і яка дозволяє у межах цілого аграрного ринку розмежовувати неорганізований та організований аграрний ринок.

До правової форми організації аграрного ринку пропонується відносити аграрні біржі, діяльність яких є визначальною для формування біржового ринку, ОРСП, аукціони (зокрема живої худоби), ярмарки та додати до цього переліку агропродовольчі ринки.

З урахуванням наведеного переліку можна здійснити класифікацію правових форм організації аграрного ринку на види: 1) інституційні, які передбачають створення визначеного законом суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи з метою організації і здійснення управління певним аграрним ринком (аграрна біржа, ОРСП, агропродовольчий ринок); 2) неінституційні, які передбачають організацію реалізації сільськогосподарської продукції конкурентним способом за певними правилами та умовами і можуть мати постійний або тимчасовий характер (ярмарки, аукціони живої худоби). Перераховані форми організації аграрного ринку пропонується розглядати такими, що належать до організованого ринку.

Поняття організованого аграрного ринку отримало нормативне визначення у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» як сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів (контрактів) і правилами Аграрної біржі (п. 2.12 ст. 2).

Попри те, що з наведеного визначення організований аграрний ринок можна розглядати як синонім біржового ринку, аналіз різних джерел дає можливість віднести до організованого аграрного ринку також інші форми упорядкованого товарообігу сільськогосподарської продукції з огляду на таке.

Насамперед за ступенем організованості, упорядкованості і керованості торгівлі ринок поділяється на організований та неорганізований (стихийний). На відміну від неорганізованого на організованому ринку у визначений час та у певному місці відбувається зіставлення організованої пропозиції із заздалегідь визначеним та охарактеризованим попитом [355, с. 287]. Інакше, організований ринок функціонує за певними правилами, які закріплені у нормативно-правових актах різної юридичної сили.

На підставі аналізу спеціальної літератури [356] та законодавства щодо організованого аграрного ринку можна виокремити такі його економіко-правові ознаки:

- 1) спеціальне нормативно-правове закріплення та регулювання певних правових форм організованого аграрного ринку;
- 2) наявність визначених умов і правил обігу сільськогосподарської продукції, здійснення торгових операцій у визначених місці та часі;
- 3) наявність спеціального суб'єкта, який здійснює організацію та управління певною формою ринку;
- 4) застосування державного регулювання у поєднанні із саморегулюванням, державним і громадським контролем.

Наведені ознаки властиві не тільки біржовому ринку, але й іншим вищевказаним правовим формам організації аграрного ринку, на аналізі яких варто зупинитися окремо.

Формою організованого аграрного ринку можна назвати агропродовольчий ринок. На законодавчому рівні цей ринок визначається як суб'єкт господарювання, що створює належні умови для реалізації (оптової реалізації) сільськогосподарської продукції, і харчових продуктів також, на спеціально оснащених та відведених місцях (ст. 1 Закону № 771/97-ВР). Агропродовольчий ринок належить до операторів ринку харчових продуктів, а тому для початку діяльності повинен отримати експлуатаційний дозвіл. Підставою для відмови

у видачі такого дозволу є заява агропродовольчого ринку у разі незабезпечення ним належних умов для роботи лабораторії, зокрема, ненадання у користування службових приміщень, облаштованих опаленням, електрикою, вентиляцією, водопроводом із гарячою і холодною водою, каналізацією (ч. 7 ст. 23 Закону № 771/97-ВР). Законом встановлено загальні вимоги і правила обігу харчових продуктів на такому ринку, які поширюються на сільськогосподарську продукцію (ст. 36 Закону № 771/97-ВР).

На практиці агропродовольчі ринки здебільшого асоціюються з ринками, на яких переважає роздрібна торгівля сільськогосподарською продукцією, що знайшло відображення у законопроектній роботі. Так, було розроблено проєкт закону України «Про локальні агропродовольчі ринки», в якому локальний агропродовольчий ринок пропонувалося визначати як систему прямого продажу сільськогосподарської продукції місцевого (локального) виробництва її виробником або його довіреною особою кінцевому споживачу у межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці за спрощеною дозвільною процедурою [357]. Вочевидь, що наведене визначення розроблене з урахуванням визначення аграрного ринку, проте не відповідає легальному визначенню агропродовольчого ринку. Крім того, у проєкті не врегульовано, на кого покладаються обов'язки з організації й управління діяльністю названого локального ринку. Проте подальшого руху законопроект не отримав, і функціонування локальних агропродовольчих ринків наразі окремо не регламентоване.

Водночас, якщо вийти за межі законодавчої дефініції агропродовольчого ринку та взяти до уваги науковий доробок щодо суті цього ринку, а також практичну сферу, то можна дійти висновку, що агропродовольчий ринок, як правова форма аграрного ринку, відповідає всім ознакам організованого аграрного ринку. Зокрема, за способом утворення він належить до самоорганізованого товарного ринку, об'єктом обігу на якому виступає сільськогосподарська продукція та харчові продукти; процес роздрібної та оптової торгівлі на якому регулюють встановлені правила торгівлі [358, с. 125].

Більш високим ступенем організації вирізняється оптовий ринок сільськогосподарської продукції. Ці ринки створюють умови для залучення до товарообігу продукції суб'єктів малого підприємництва та осіб, які ведуть ОСГ, встановлення прямих зв'язків між товаровиробником і споживачем, усуваючи посередників. За допомогою оптових ринків діє механізм ціноутворення, оскільки ціни, які складаються на цих ринках, виступають орієнтиром встановлення подальших цін на сільськогосподарську продукцію [296, с. 133].

У науці прийнято виділяти види оптових ринків за спеціалізацією: ринки виробничого, споживчого або змішаного типу; за видом продукції – плодово-овочевого асортименту або живої худоби; радіусом впливу (територією, яка

охоплюється дією ринку) – ринки місцевого, регіонального або національного значення [353, с. 100–101; 359, с. 38–41; 360, с. 78]. Розкриваючи сутність виробничих оптових ринків, фахівці зазначають, що вони створюються у місцях формування великих товарних пропозицій і дають змогу придбати потрібні партії товару переважно у виробника цієї продукції. Такі ринки є привабливими для комерційних підприємств, які займаються продажем продукції в інших регіонах. Також наголошується, що такі ринки здебільшого отримують назву фермерського ринку [326, с. 160].

Викладені вище уявлення про роль і місце, а також види ОРСП, сформовано під впливом дослідження зарубіжного досвіду, а також аналізу змісту нормативно-правового регулювання. Ґрунтовний аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання та практики функціонування ОРСП проводився багатьма вітчизняними дослідниками [361; 353, с. 80–84; 289, с. 138, 140–151]. О. О. Брух зазначає, що практично кожне велике місто Європи, а також міста Австралії, Східної Азії, Америки та Африки мають оптові ринки, також наводить інформацію про систему підприємств «Меркаса» (Mercasevilla S. A), яка об'єднує 22 ринки в Іспанії, ринок «Ронжі» (Rungis) у Франції, Гросмаркет (Grossmarkt) в Німеччині [296, с. 133]. В аналізі зарубіжного досвіду звертають на себе увагу кілька аспектів. По-перше, у більшості країн в організації діяльності ОРСП беруть участь держава в особі уповноважених органів та / або органи місцевого самоврядування (наприклад, як суб'єкти організаційно-господарських повноважень або як суб'єкти відносин подібних до державно-приватного партнерства), сільськогосподарські товаровиробники. По-друге, для самих ринків висувуються умови або обмеження, передбачено отримання дозволів. По-третє, для території, де функціонує ОРСП, встановлюється так званий «захисний периметр» (зокрема для ринків загальнонаціонального значення у Франції [362], центральних та регіональних ринків у Японії [363, с. 216]).

Відправною нормативно-правовою точкою становлення ОРСП можна вважати постанову КМУ «Про оптові продовольчі ринки» [364], якою визначалися основні напрями створення і функціонування оптових продовольчих ринків, спрямовані на формування системи цих ринків та їх інфраструктури, активізацію взаємозв'язків між виробниками і покупцями сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки. Згідно з цим актом мала бути створена мережа місцевих, регіональних і міжрегіональних оптових продовольчих ринків, які здійснювали б постачання сільськогосподарської продукції та продовольства між регіонами, сприяли ефективному її просуванню до кінцевого споживача.

Ключовим у цьому нормативно-правовому акті можна виділити: 1) визначення поняття оптового продовольчого ринку як суб'єкта підприємницької діяльності, який створено згідно із законодавством; 2) визначення інтересів споживачів, товаровиробників, оптових торговців, інвесторів, регіонів та держави, на задоволення яких спрямовано створення таких ринків; 3) закріплення мети, завдань і принципів їх діяльності. Також названою Постановою було врегульовано питання організаційно-правових форм оптових продовольчих ринків та етапи їх створення; види цих ринків (за критеріями території, функціональної спрямованості і спеціалізації діяльності); фінансового забезпечення та підтримки органами виконавчої влади.

Згодом положення цієї постанови КМУ втілилися на більш високому нормативно-правовому рівні – у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». У ньому вперше на рівні закону закріплене визначення оптового ринку сільськогосподарської продукції як юридичної особи, предметом діяльності якої є надання послуг, що забезпечують здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, і якій в установленому Законом порядку надано статус оптового ринку сільськогосподарської продукції (ст. 1).

Аналіз положень Закону свідчить, що на ОРСП покладалися великі сподівання, які знайшли відображення в основних напрямках і переліку послуг цих ринків (статті 6, 7 Закону). ОРСП мав би стати ланкою у ланцюгу руху сільськогосподарської продукції від виробника до кінцевого споживача, яка на основі положень законів, актів Президента, Уряду мала б виглядати так: виробник сільськогосподарської продукції – заготівельно-збутовий кооператив (інше заготівельне підприємство) – ОРСП – аграрна біржа або роздрібна торговельна мережа. Проте можна констатувати нереалізованість потенціалу ОРСП як правової форми аграрного ринку, зокрема і через низку проблемних питань законодавчого регулювання його статусу.

Одним із найбільш дискусійних питань дотепер залишається організаційно-правова форма ОРСП, причиною чого є невирішеність цього питання на рівні закону. Науковці висловлюють пропозиції на користь акціонерного товариства або кооперативу, або підприємства (зокрема державної форми власності), апелюючи до зарубіжного досвіду, положень законодавства, інтересів сільськогосподарських виробників, громади, суспільства. Наголошується, що у більшості країн світу переважає державна форма власності ОРСП, зокрема і найбільш відомі ОРСП Франції та Іспанії [289, с. 140], що, безумовно, позначалося на обранні організаційно-правової форми господарювання. Відповідно до постанови КМУ «Про оптові продовольчі ринки» доцільною організаційно-правовою формою визнавалося (відкрите) акціонерне

товариство. Однак із позиції представлення інтересів сільськогосподарських виробників більш оптимальним виглядає сільськогосподарський (обслуговуючий) кооператив [353, с. 92; 360, с. 85]. Українські реалії такі, що ОРСП переважно створені у формі ТОВ. Протягом 2009–2012 років Мінагрополітики видало дванадцять наказів про надання юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції (відповідно, у Львівській, Київській, Запорізькій, Донецькій, Херсонській, Одеській, Харківській, Рівненській, Луганській, Миколаївській областях та м. Маріуполь) [365]. У 2014 році Мінагрополітики відзвітувало, що ОРСП діють у десяти регіонах (по два у Херсонській та Донецькій областях) [366], проте на сьогодні тих, що реально функціонують, із різних причин дещо менше. Зокрема, збройна агресія російської федерації та тимчасова окупація деяких територій України призвели до втрати ОРСП в Донецькій та Херсонській області.

Стан практики щодо ОРСП, який мав місце у мирний час, давав змогу визнати декларативними положення ст. 10 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» щодо сприяння кооперації виробників сільськогосподарської продукції для продажу продукції на ринку та створенню кооперативних оптових ринків. До того ж існує думка, що ОРСП у формі ТОВ являє собою закриту для громадськості комерційну структуру, що не відповідає міжнародним базисним принципам функціонування ОРСП [289, с. 135].

Слушність наведеного твердження можна визнати з огляду на положення Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», в яких закріплено норми щодо державної підтримки ОРСП, надання земельних ділянок для розміщення інфраструктури ОРСП, надання державної фінансової допомоги (статті 10, 12, 13), які свідчать про значну різноманітну участь держави та громади у становленні та діяльності ОРСП. Водночас, оскільки ані держава, ані органи місцевого самоврядування не є учасниками відповідних ТОВ, вони не отримують прямих вигод від діяльності ОРСП (не є бенефіціарами результатів діяльності ОРСП). Відсутність серед засновників ОРСП сільськогосподарських товаровиробників знижує вірогідність спрямування діяльності ринку на досягнення завдань, які покладаються на нього, зокрема, сприяння вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції в одержанні прибутку від її реалізації тощо. Тому поряд із визначенням виду організаційно-правової форми постає питання кількісного та якісного складу засновників (учасників) ОРСП.

Дослідники майже одностайні у тому, що до складу засновників ОРСП мають входити виробники сільськогосподарської продукції [289, с. 143], оскільки, як вказувала О. М. Батигіна, за чинного законодавства відсутні

реальні правові засоби захисту прав виробників сільськогосподарської продукції при створенні оптового ринку [353, с. 102]. Також Н. А. Грецькою та іншими економістами висловлюються думки, ґрунтовані на зарубіжному досвіді, щодо доцільності участі у засновництві ОРСП держави у розмірі не менше 51 відсотка у статутному капіталі та громад в особі уповноважених органів, що дозволить отримати адекватний еквівалент обміну їх участі у створенні ОРСП [289, с. 144; 359, с. 40]. Можна підтримати численні пропозиції, висловлені до цього часу науковцями, щодо обов'язковості представлення у колі засновників ОРСП держави та / або громади, а також сільськогосподарських товаровиробників. Водночас така пропозиція має враховувати вид ОРСП залежно від радіусу впливу (території охоплення): у створенні регіонального ринку (ОРСП у певній області) відповідно до Закону бере участь держава, проте створення локального ОРСП може здійснюватися і за підтримки органів місцевого самоврядування. Втілення цієї пропозиції потребує внесення відповідних змін до Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції».

Щодо питання організаційно-правової форми для ОРСП, то її обрання має здійснюватися з урахуванням потенційного складу засновників та розуміння мети господарської діяльності, досягненню якої сприяє та чи інша організаційно-правова форма господарювання. У законодавстві прямо встановлено, що господарські товариства діють з метою отримання прибутку, а сільськогосподарські кооперативи – задоволення потреб його членів. Погоджуючись із тим, що діяльність кооперативів спрямована на вирішення соціально-економічних завдань [367, с. 95], оптимальною організаційно-правовою формою ОРСП локального рівня може бути сільськогосподарський кооператив з видом діяльності – заготівля і збут сільськогосподарської продукції, засновниками якого стануть виробники продукції та у діяльності якого будуть брати участь органи місцевого самоврядування (як асоційовані члени). У такий спосіб буде виконуватися завдання, що полягає у наданні дрібним товаровиробникам доступу до регіонального рівня аграрного ринку, на важливості чого наполягають і науковці [86, с. 180], і держава [115].

Для ОРСП регіонального (національного) значення прийнятною формою може стати акціонерне товариство, яке дасть змогу об'єднати серед засновників державу (в особі уповноважених органів), товаровиробників, інших суб'єктів та створить можливості для залучення інвестицій й отримання прибутку від діяльності цього ринку.

Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» прямо передбачає, що юридична особа, яка не набула статусу ОРСП, не має права

використовувати у своєму найменуванні термін «оптовий ринок сільськогосподарської продукції» та інші похідні терміни (ч. 7 ст. 4). Водночас, буквально тлумачення цієї норми у системному зв'язку з положеннями законодавства, яким регулюються питання створення суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм та їх найменувань, дозволяє робити висновок, що на момент державної реєстрації юридичної особи має бути вказане її найменування, в якому, виходячи із вищенаведених приписів, ще не можна використовувати вказаний термін. З аналізу практики вбачається, що суб'єкти господарювання, яким надано відповідний статус, не використовують у назвах юридичних осіб зазначений термін. Проте він використовується у назві самого ринку у розумінні місця, на якому розташовується інфраструктура ОРСП. До прикладу, ОРСП «Шувар» (ТзОВ «РСП «Шувар»), ОРСП «Столичний» (ТОВ «РСП «Столичний»), ОРСП «Азовський» (ТОВ «Гранд Терра Інвест») ОРСП «Шелен» (ТОВ «Рівненський регіональний ринок сільськогосподарської продукції «Шелен») та інші. Водночас можна навести приклади використання вищезгаданого терміна у назвах суб'єктів господарювання: ТОВ «Західноукраїнський оптовий ринок сільськогосподарської продукції» (м. Дніпро, основний вид діяльності – післяурожайна діяльність); ТОВ «Харківський обласний оптовий ринок сільськогосподарської продукції» (м. Харків, основний вид діяльності – надання в оренду й експлуатацію власного чи орендованого нерухомого майна); ТОВ «Оптовий ринок сільськогосподарської продукції „Північний”» (м. Суми, основний вид діяльності – оптова торгівля фруктами й овочами) [368]. Види діяльності цих суб'єктів не передбачають надання послуг ОРСП. Також інформація про надання їм статусу ОРСП відсутня. Це є порушенням припису ч. 7 ст. 4 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», дотримання яких з урахуванням того, що статус ОРСП передбачає як певні обов'язки (упорядкувати свою діяльність відповідно до закону, дотримувати напрямів діяльності та надавати передбачені законом послуги), так і певні права (зокрема й на державну підтримку у вигляді фінансової допомоги), має контролюватися більш суворо. Відповідно, доцільно уточнити у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», що юридична особа, яка не набула статусу ОРСП, не має права використовувати у своєму найменуванні та інших назвах і позначеннях, які використовуються у процесі господарської діяльності, термін «оптовий ринок сільськогосподарської продукції» та інші похідні терміни, відповідно доповнивши ч. 7 ст. 4 Закону. Також можна пропонувати передбачити правові наслідки порушення цього припису, наприклад, примусове припинення використання таких позначень, оскільки наявне введення в оману учасників ринку.

Позитивно оцінюючи роль ОРСП для організації аграрного ринку, можна виділити вади їх діяльності. Зокрема, продавцями на таких ринках здебільшого виступають не самі виробники, а професійні торговці; у товарообороті значний обсяг займають операції роздрібною торгівлі, що не відповідає закріпленню у законодавстві вихідним засадам діяльності ОРСП. Дослідники висловлюють категоричні пропозиції щодо законодавчого закріплення заборони роздрібною торгівлі на торговельних площах ОРСП [289, с. 219–225]. Визнаючи необхідність стимулювання оптових операцій на цих ринках, все ж на першому етапі можна пропонувати закріпити максимально допустимий відсоток обсягу роздрібною торгівлі у загальному товарообігу ОРСП.

Отже, ОРСП як правова форма аграрного ринку являє собою товарний ринок, на якому у конкретному місці, часі та за встановленими правилами здійснюється оптова торгівля сільськогосподарською продукцією, який за способом утворення потрібно віднести до змішаних, оскільки ініціатива щодо його створення відповідно до законодавства має виходити від самих учасників торгівлі сільськогосподарською продукцією, а держава в особі уповноважених органів сприяє створенню, організації діяльності ОРСП, їх ефективному функціонуванню та надає статус такого ринку юридичній особі (статті 10, 4 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»).

Ще однією правовою формою функціонування аграрного ринку можна розглядати ярмарки та аукціони. Аналіз фахових джерел дає змогу скласти уявлення про ярмарки як про одну з найбільш ранніх форм організації торгівлі сільськогосподарською продукцією, які в Україні стали основною формою торгівлі з XIV ст. Проведення ярмарків дозволялося великокнязівськими чи королівськими грамотами. На ярмарках процвітала як роздрібна, так і оптова торгівля, зокрема укладалися контракти на поставку сільськогосподарської продукції у великих обсягах. Ярмаркова торгівля досягла найбільших обсягів у 1880 році, після чого почався її спад [319, с. 143, 293].

Узагальнюючи історичний розвиток ярмарків та їх значення для розвитку торгівлі сільськогосподарською продукцією, потрібно зазначити, що ярмарки: 1) поділялися на великі, середні та малі, їх проведення сприяло злиттю місцевих товарних ринків (на базарах купували товар для продажу на ярмарку); 2) належали до форм періодичної торгівлі, яка згодом набула характеру рухомого ринку (їх проведення переходило з одного населеного пункту до іншого); 3) сприяли появі нових платіжних засобів (наприклад, перевідного векселя) та розвитку біржової торгівлі в Україні (відомий в історії контрактний ярмарок поступово перетворився на біржу, де продавали

товари за зразками на основі готових контрактів, які регламентували номенклатуру, обсяги, ціни та строки поставок [319, с. 143, 156, 268, 293; 369].

Після набуття Україною незалежності згадки про ярмарки та аукціони сільськогосподарської продукції зустрічаються в актах Президента України та інших нормативно-правових і нормативних актах. Зокрема, відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» в АРК, областях, містах з кількістю населення понад 100 тисяч осіб передбачалося створення мережі підприємств, що здійснюватимуть оптову торгівлю сільськогосподарською продукцією, серед яких постійно діючі ярмарки-виставки, аукціони живої худоби з використанням наявної виробничої бази племінних, відгодівельних та м'ясопереробних підприємств тощо.

Ярмарок відповідно до ДСТУ 4303:2004 визначено як ринкові заходи, які організують у встановленому місці на визначений строк для реклами зразків товарів, які призначені для оптового продажу, а також проведення ділових перемовин, ефективного обміну інформацією, формування господарських зв'язків та укладання між суб'єктами підприємницької діяльності договорів поставки товарів (контрактації тощо) (п. 4.23).

Слід констатувати, що основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Концепція розвитку виставково-ярмаркової діяльності, в якій ярмарок визначено як захід, безпосередньо пов'язаний із роздрібною або оптовою торгівлею, що проводиться регулярно у певному місці та у визначений строк [201]. Одночасно з назви нормативно-правового акта вбачається зближення виставкової і ярмаркової діяльності, встановлення єдиних завдань та положень щодо їх організації і проведення. У названій Концепції під виставкою розуміють захід, пов'язаний із демонстрацією продукції, товарів та послуг, який сприяє просуванню їх на внутрішній та зовнішній ринок з урахуванням його кон'юнктури, створенню умов для проведення ділових переговорів з метою укладення договорів про постачання або протоколів про наміри, утворення спільних підприємств, отримання інвестицій. Наведене визначення виставки загалом подібне до визначення ярмарку за ДСТУ 4303:2004 лише з тією відмінністю, що на ярмарку можуть укладатися договори, а для виставки це є метою її проведення.

Не зважаючи, що у вищеназваній Концепції визначення понять ярмарку та виставки різняться, тенденція до спільного регулювання виставково-ярмаркової діяльності має логічне пояснення. Дослідники вказують, що становлення індустріального суспільства та набуття економікою інноваційного характеру стало підставою відродження ярмарків у новій формі – як виставки [370, с. 43].

У Концепції розвитку виставково-ярмаркової діяльності закріплено поділ виставок і ярмарків. За статусом вони поділяються на всесвітні, міжнародні, національні та галузеві. Галузевими є виставка і ярмарок, на яких представлено продукцію підприємств і організацій, що характеризуються спільністю ознак виробничо-господарської діяльності. Отже, виставки та ярмарки сільськогосподарської продукції належать до галузевих. За місцем проведення ці заходи поділяються на міжрегіональні та регіональні (місцеві).

Організаторами виставок і ярмарків можуть бути центральні та місцеві органи виконавчої влади, які забезпечують підготовку та проведення виставок і ярмарків на підставі відповідного рішення з частковим фінансуванням витрат за рахунок коштів державного або місцевого бюджету. Наприклад, проведення виставкової та ярмаркової діяльності у сферах агропромислового виробництва входить до компетенції Мінагрополітики [273, пп. 33 п. 4]. Організація місцевих ринків, ярмарків, сприяння розвитку всіх форм торгівлі належить до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад (ст. 30 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Також виставки і ярмарки можуть організовувати суб'єкти господарювання всіх форм власності, для яких така діяльність є основною. Серед інших суб'єктів виставково-ярмаркової діяльності в Концепції названі розпорядники, упорядники виставок і ярмарків, агенти та учасники виставок і ярмарків, якими є суб'єкти господарювання, що уклали з організатором або розпорядником договір про участь в них.

Аналіз практики свідчить про проведення регіональних та місцевих ярмарків сільськогосподарської продукції, організаторами яких виступають органи місцевого самоврядування і суб'єкти господарювання [371–374]. Такі ярмарки розраховані здебільшого на кінцевих споживачів сільськогосподарської продукції, на них переважає роздрібна торгівля. На місцевому (регіональному) рівні провадять виставки-ярмарки, а прикладом міжнародної виставки є щорічна виставка «AGRO», на якій експонують племінних тварин і птицю [371].

Із викладеного зрозуміло, що нормативно-правове регулювання організації ярмарків багато у чому успадкувало давній підхід до їх організації і проведення. На сьогодні ярмарок можна охарактеризувати як самостійно урегульовану правову форму організації аграрного ринку тимчасового характеру, проведенню якого передують рішення уповноваженого суб'єкта щодо місця, строків та інших умов його проведення. На сучасному етапі можуть проводитися ярмарки, виставки, проте стійкою є тенденція проведення виставок-ярмарків, які об'єднують мету демонстрації зразків із пошуком контрагентів і торгівлею (оптовою / роздрібною).

Переходячи до розгляду аукціонів як правової форми аграрного ринку, варто вказати, що у відповідному Указі Президента України йдеться про аукціони живої худоби з використанням наявної виробничої бази племінних, відгодівельних та м'ясопереробних підприємств [109]. На виконання цього Указу у 2002 році затверджено Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці, яке регламентує порядок організації та проведення аукціонів живої худоби (племінної, неплемінної продуктивної) і птиці, визначає повноваження аукціонного комітету, порядок оформлення угод купівлі-продажу [200]. За визначенням, наведеним у цьому Положенні, аукціон худоби та птиці – це організаційна форма публічного продажу худоби та птиці у зазначений час і у встановленому місці з попереднім оглядом худоби та птиці (п. 1.6). О. М. Батигіна відзначає важливе значення проведення таких аукціонів як способу визначення об'єктивних ринкових цін, а також проводить ґрунтовний аналіз нормативно-правової бази проведення аукціонів живої худоби та птиці, розглядаючи аукціон одним із напрямів оптової торгівлі сільськогосподарськими тваринами [353, с. 128–132].

У вищезгаданому Положенні перераховані можливі організатори таких аукціонів: Мінагрополітики України, Міністерство агропромислового комплексу АРК, головні управління сільського господарства і продовольства обласних, управління сільського господарства і продовольства Севастопольської міської та управління (відділи) сільського господарства і продовольства районних державних адміністрацій, біржі, торгові дома, сільськогосподарські та інші підприємства всіх форм власності, власники худоби (п. 1.2). Цілком очевидно, що наразі цей перелік потребує актуалізації, зокрема через реформування деяких вищевказаних потенційних організаторів аукціонів.

До сьогодні за ініціативою і наказами Мінагрополітики проведено кілька аукціонів (племінних овець, великої рогатої худоби м'ясних порід тощо) та виставок, проте активність таких заходів могла б бути вищою [361].

У теорії зобов'язального права усталеним є погляд на аукціони як на конкурентний спосіб продажу майна, покупцем якого стає особа, що запропонувала найвищу ціну [375, с. 196]. Подібне по суті визначення товарного аукціону закріплено у ДСТУ 4303:2004, а саме: це ринковий захід, який організують в установленому місці та на певний строк для здійснення публічного торгу для продажу товарів, попередньо оглянутих покупцем, що переходять у власність покупця, який запропонував найвищу ціну (п. 4.25). Тому передумовою активізації проведення аукціонів є переважання попиту над пропозицією, що може бути досягнуто у місцях великої концентрації покупців. Цілком логічним виглядає положення Закону України «Про оптові

ринки сільськогосподарської продукції», що ОРСП можуть виступати організаторами торгів та аукціонів (ст. 7). При цьому лотами на таких аукціонах може бути будь-яка сільськогосподарська продукція. Зокрема О. О. Брух наводить приклад, що у Нідерландах є особлива система плодоовочевих аукціонів, що працюють на кооперативних засадах [296, с. 134]. Тому слід визнати за потрібне стимулювання аукціонної торгівлі як послуги ОРСП.

Отже, аукціони живої худоби та птиці як правова форма організації аграрного ринку є схожою до виставково-ярмаркової діяльності з тією відмінністю, що під час ярмарків (виставок) сільськогосподарську продукцію може придбати будь-який покупець, проте в аукціоні покупець визначається під час проведення торгу за встановленими правилами.

Найвищий рівень організованості має така форма організованого аграрного ринку, як біржовий ринок. О. С. Головачова відмічає нерозвиненість біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, яка у країнах Європи виступає основною ланкою оптової торгівлі названою продукцією [86, с. 179]. Слід зазначити, що й в Україні у дореволюційний період розвиток біржової торгівлі був на більш високому рівні. У XIX ст. біржі було відкрито в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, а станом на 1913 рік в українських губерніях Російської імперії функціонували 12 товарних бірж, на яких велася торгівля сільськогосподарською продукцією (переважно зерном і цукром) [319, с. 384]. Однак із приходом радянської влади та особливо із згортанням НЕПу, біржова торгівля перестала існувати і почала повільно відроджуватися після набуття Україною незалежності. На відміну від досвіду зарубіжних країн, біржова торгівля не стала панівною формою на аграрному ринку України. Тимчасове збільшення статистичних показників біржової торгівлі на початку 2000-х років дослідники вважають штучним, оскільки приріст досягнуто за рахунок реєстрації на біржах позабіржових угод без фактичного проведення біржових торгів.

Деякі фахівці роблять категоричний висновок про відсутність біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні, небажання зернотрейдерів показувати свої прибутки, а тому переважання купівлі зерна «з поля» з готівковим розрахунком, уникаючи відкритої конкуренції [376, с. 245].

Організатором біржової торгівлі є товарна біржа. У законодавстві введено поняття аграрної біржі. За визначенням Л. О. Панькової, аграрна біржа – це непідприємницьке товариство, що об'єднує юридичних та фізичних осіб, які здійснюють виробничу і посередницьку діяльність, і створює для укладання біржових договорів щодо сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки і товарів, які забезпечують аграрне виробництво, товарних деривативів, базовими активами яких є сільськогосподарська продукція

[322, с. 4]. Деякі інші науковці також давали визначення аграрної біржі [377, с. 71], яке спиралося на легальне визначення та / або конкретизувало його.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» аграрна біржа – це товарна біржа, що функціонує відповідно до Закону України «Про товарні біржі» з урахуванням положень цього Закону. Статус аграрної біржі визначається Законом України «Про товарні біржі» та дещо конкретизується Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Варто звернути увагу на істотні зміни у статусі товарної біржі, які пов'язані із прийнятим у червні 2020 року Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів».

Істотними нововведеннями є чітке закріплення організаційно-правової форми та, відповідно, зміна мети діяльності товарної біржі. За попередньої редакції Закону України «Про товарну біржу» біржа визначалася як організація, що об'єднує юридичних і фізичних осіб, які здійснюють виробничу і комерційну діяльність, і мала за мету надання послуг в укладенні біржових угод, виявлення товарних цін, попиту і пропозицій на товари, вивчення, упорядкування і полегшення товарообігу і пов'язаних із ним торговельних операцій, та яка не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку. Проте за редакцією Закону від 19 червня 2020 року (набрала чинності 1 липня 2021 року) товарна біржа визначається як юридична особа, що функціонує у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або з додатковою відповідальністю та провадить діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, а також інші види діяльності, передбачені цим Законом (ст. 3 Закону України «Про товарні біржі»). Таке визначення дає змогу розглядати товарну біржу подібно до агропродовольчого ринку, ОРСП, не тільки як певну юридичну особу, але і як певну сферу, де відбувається товарообіг сільськогосподарської продукції, певну систему відносин між суб'єктами ринку.

Організація торгівлі продукцією на товарних біржах (організація біржової торгівлі) також отримала законодавче визначення як діяльність товарної біржі зі створення та функціонування електронної торгової системи, яка у встановленому Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) порядку забезпечує централізоване вчинення та виконання правочинів (біржових угод, біржових договорів) щодо біржових товарів згідно з недискреційними правилами, встановленими товарною біржою та зареєстрованими у встановленому Законом порядку (п. 9 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про товарні біржі»).

Ще одна зміна пов'язана із встановленням умов здійснення діяльності з організації біржової торгівлі. Зокрема, юридична особа буде набувати статусу товарної біржі з дня отримання ліцензії на провадження діяльності з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, що видається НКЦПФР і починає функціонувати після реєстрації правил товарної біржі НКЦПФР (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про товарні біржі»). До того ж для здійснення певних визначених законом видів діяльності (наприклад, клірингової діяльності із визначення зобов'язань тощо) товарна біржа буде зобов'язана отримати окрему ліцензію.

З урахуванням нової редакції Закону України «Про товарні біржі» викладено ст. 17 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», а саме: «Аграрна біржа функціонує у формі акціонерного товариства. Засновником Аграрної біржі може бути Кабінет Міністрів України».

Тривалий час ст. 17 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» було викладено так, що справедливим виглядало твердження, що термін «аграрна біржа» позначає біржу, засновником якої виступає Уряд в особі Аграрного фонду [322, с. 5]. Небезпідставно А. В. Духневич називав Аграрну біржу специфічним суб'єктом аграрних правовідносин, яка функціонує на організованому аграрному ринку [207, с. 100].

Ретроспективний аналіз Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» дає змогу дійти висновку, що протягом певного часу термін «аграрна біржа» використовувався для відокремлення аграрних бірж від інших товарних бірж за предметом торгівлі. З положень ст. 17 цього Закону виходило, що біржова торгівля сільськогосподарською продукцією велася на Аграрній біржі України, засновником якої виступає КМУ в особі Аграрного фонду, та інших товарних біржах, яким право на участь у біржовій торгівлі надала Аграрна біржа за умови попередньої їх сертифікації щодо стандартів продажу або поставки біржового товару відповідно до порядку, визначеного КМУ, а сама стаття була присвячена Аграрній біржі. З аналізу законодавства можна зробити висновок про відсутність норм, які б встановлювали особливості правового статусу товарних бірж, які організують торгівлю сільськогосподарською продукцією (аграрних бірж). Додатковим підтвердженням цьому виступають зміни до Закону України «Про товарні біржі», якими до поняття продукції (щодо якої товарна біржа здійснює організацію біржової торгівлі) віднесено сільськогосподарську продукцію (п. 11 ст. 2). Як згадувалося вище, наразі єдиною особливістю, яка визначена Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», залишилася можливість виступати КМУ засновником Аграрної біржі.

Аналіз сайту Аграрної біржі вказує, що на сучасному етапі вона організовує торги необробленою деревиною, борошном, біопаливом, земельні торги та продаж електроенергії за двосторонніми договорами, а також здійснює моніторинг ринкових цін на зернові культури та на борошно [378].

Науковці висловлювали думки, що розбудова біржового ринку реального товару буде більш ефективною за умови напрацювання необхідного законодавчого поля з поетапним упровадженням електронної платформи торгівлі сільськогосподарською продукцією. Електронна біржова торгівля розглядається досить перспективною, оскільки дає можливість одночасної участі великої кількості покупців з усього світу, що усуває зайвих посередників, скорочує витрати часу і коштів, гарантує розрахунки за угодами [326]. Новий Закон про товарні біржі створює умови для розвитку електронної біржової торгівлі.

Отже, законодавством створено передумови для високої організованості біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, на що вказує аналіз положень Закону України «Про товарні біржі», за способом утворення ця форма організованого аграрного ринку може бути як самоорганізована (товарні біржі), так і централізована (Аграрна біржа).

Проведене дослідження дає змогу дійти висновку, що організований аграрний ринок не може бути зведений тільки до біржового ринку, а визначення організованого аграрного ринку, закріплене у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», може бути використане тільки для цілей згаданого Закону.

Наукове поняття організованого аграрного ринку можна визначити як сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням господарських договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, у визначений час і місці, за встановленими правилами та / або стандартизованими умовами та у передбаченій правовій формі. Ознаками організованого аграрного ринку є: 1) спеціальне нормативно-правове закріплення та регулювання певних правових форм організованого аграрного ринку; 2) наявність визначених умов і правил обігу сільськогосподарської продукції, здійснення торгових операцій у визначених місці та часі; 3) наявність спеціального суб'єкта, який здійснює організацію та управління певною формою ринку; 4) застосування державного регулювання у поєднанні із саморегулюванням, державним і громадським контролем.

Запропоноване визначення та ознаки організованого аграрного ринку під час розроблення нормативно-правових актів, концепцій і програм розвитку аграрного ринку дозволять враховувати й інші форми організованого товарообігу сільськогосподарської продукції, створювати правові передумови для

їх спільного і взаємопов'язаного функціонування, запровадження заходів для стимулювання діяльності окремих правових форм організації аграрного ринку.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що у правовій природі аграрної біржі, ОРСП, агропродовольчого ринку розкривається багатоманітність поняття аграрного ринку, що знаходить прояв у тому, що аграрну біржу, ОРСП, агропродовольчий ринок правомірно розглядати як певну сферу обігу сільськогосподарської продукції, у межах якої відносини між суб'єктами аграрного ринку складаються відповідно до встановлених умов та за певними правилами. Водночас не можна ігнорувати і законодавчі визначення перерахованих понять, як певних суб'єктів господарювання, на яких покладаються обов'язки з організації торгівлі у певному місці, за певними умовами і правилами. З урахуванням вказаних особливостей правової природи правових форм аграрного ринку можна провести їх класифікацію, поділивши на: 1) інституційні, які передбачають створення визначеного законом суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи з метою організації і здійснення управління певним аграрним ринком (аграрна біржа, оптовий ринок сільськогосподарської продукції, агропродовольчий ринок); 2) неінституційні, які передбачають організацію реалізації сільськогосподарської продукції конкурентним способом за певними правилами та умовами і можуть мати постійний або тимчасовий характер (ярмарки, аукціони).

Кожен вид правової форми організації аграрного ринку потребує удосконалення законодавчого регулювання і системних засад стимулювання його розвитку. Першим етапом на шляху досягнення цих завдань є окреслення кола конкретних проблем і вироблення шляхів їх подолання, які потрібно закріпити у пропонованому раніше документі стратегічного характеру (Національній програмі розвитку аграрного ринку).

2.2.2 Правова форма реалізації сільськогосподарської продукції

Ефективність сільськогосподарського виробництва в умовах функціонування ринкових відносин залежить від можливості вибору каналів збуту виробленої продукції та належного оформлення відповідних угод. Угоди, які супроводжують реалізацію сільськогосподарської продукції, для набуття ними юридичної сили мають набувати певної правової форми, якою у сфері господарювання є договір.

На практиці реалізація сільськогосподарської продукції опосередковується переважно договорами купівлі-продажу або поставки, менш розвинутим є

договір контрактації сільськогосподарської продукції. Проте все ще трапляються суперечки щодо доречності використання договірної конструкції купівлі-продажу або поставки для оформлення відносин оптового продажу сільськогосподарської продукції. Через нерозвиненість біржової торгівлі основними біржовими договорами є спотові та форвадні контракти, які опосередковують реалізацію наявної сільськогосподарської продукції. Проте популяризація ф'ючерсів могла б посилити планування господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, сприяти встановленню довготривалих зв'язків «виробник–покупець», які є бажаними саме для аграрного ринку.

Господарські відносини з реалізації сільськогосподарської продукції регулюються положеннями ГК України, ЦК України, законів України, якими встановлено особливості реалізації певних видів такої продукції. На значення договорів вказує й те, що у законодавчому визначенні аграрного ринку основний акцент зроблено на договорах щодо сільськогосподарської продукції, щоправда, цивільно-правових (п. 2.2 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Звичайно, таке положення не відображає повною мірою галузевої природи договорів із реалізації сільськогосподарської продукції, які наявні на аграрному ринку, і потребує уточнення.

Серед науковців проблематику щодо договорів із реалізації сільськогосподарської продукції досліджували переважно у сфері аграрного права, зокрема, О. М. Батигіна, О. А. Поліводський, А. М. Статівка, В. З. Янчук та інші. Проте, у розрізі правового забезпечення аграрного ринку, питання господарсько-правової характеристики правової форми реалізації сільськогосподарської продукції фактично не досліджені на науковому рівні. Оновлення законодавчих положень щодо біржових контрактів також вказує на необхідність наукового осмислення цих положень. Тому питання правової форми реалізації сільськогосподарської продукції залишається актуальним.

Науковці-економісти під реалізацією сільськогосподарської продукції розуміють обсяги продукції, яка передається суб'єктами господарювання за всіма каналами: переробним підприємствам, організаціям споживчої кооперації, у роздрібній мережі, населенню в рахунок оплати праці, пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток), на товарних біржах, аукціонах та у інші способи [4, с. 86]. Економічні відносини, які складаються під час руху сільськогосподарської продукції за названими каналами, набувають юридичного значення шляхом втілення у правову форму – відповідний договір, частина з яких має господарсько-правовий характер.

Договірна форма опосередкування товарообігу сприймається логічною та природньою. Універсальність та доцільність використання договору як

правової форми економічних зв'язків неодноразово підкреслена науковцями. Зокрема, на думку А. М. Статівки, за умов ринкової економіки іншої правової форми економічних зв'язків, крім договору, не існує [379, с. 10]. А. Г. Бобкова звертає увагу, що договір має необхідну гнучкість для регулювання відносин суб'єктів господарювання [380, с. 200]. В. С. Мілаш вказує на те, що завдяки господарському договору реалізується мінова вартість товару [381, с. 104].

Значення інституту господарського договору розкривається у тому, що такий договір опосередковує господарські (економічні) зв'язки між учасниками господарських відносин, насамперед між суб'єктами господарювання, обслуговує сферу господарювання, зокрема в частині руху матеріальних благ, а також у тому, що він (договір) надає правової форми таким зв'язкам. Така думка неодноразово висловлювалася юристами-господарниками [382, с. 144]. Аналізуючи положення чинного законодавства, можна зробити висновок, що особливість законодавчого регулювання господарських договорів дозволяє економічно нерівним сторонам все ж бути юридично рівними у своїх можливостях та отримувати однаковий захист своїх прав і законних інтересів.

У науці визначення господарського договору як заснованого на згоді сторін і зафіксованого у встановленій законом формі зобов'язального правовідношення між суб'єктами господарювання, змістом якого є взаємні права і обов'язки сторін у галузі господарської діяльності, запропоноване О. А. Беляєвич [382, с. 11]. Пізніше науковець, враховуючи положення ГК України, доповнила власне визначення ширшим колом сторін господарського договору [94, с. 69].

Загальновідомо, що у теорії договірного права відсутня єдина думка стосовно сутності договору, і господарського договору зокрема. Проте сформовано кілька усталених концепцій, за допомогою яких намагаються вирішити це питання. Наприклад, договір прийнято тлумачити як правовідношення, юридичний факт або документ, який засвідчує виникнення зобов'язання. В. С. Мілаш доходить висновку, що у науці чітко сформовано чотири теорії договору, а саме: 1) угодницька; 2) зобов'язальницька; 3) теорія обіцянки та 4) актова теорія [76, с. 41]. Не вдаючись до наукової дискусії з цього питання, можна стверджувати, що договори з реалізації сільськогосподарської продукції є відображенням кожної з названих теорій, проте найбільш вдало їхня сутність розкривається у межах зобов'язальницької теорії, за якою договір ототожнюється з договірними зобов'язаннями.

Однак договір, і господарський договір зокрема, розглядають як правову форму суспільних відносин (О. А. Беляєвич) [94, с. 31], правову форму «спілкування» учасників господарських відносин (В. С. Мілаш) [383, с. 112]. Слушною є думка О. В. Шаповалової, яка зазначає, що у сфері господарювання

найчастіше як правову форму розглядають саме договір, який у широкому розумінні називають правовою формою реалізації прав, або навіть правосуб'єктності юридичних осіб, а у вузькому – правовою формою господарських зв'язків [384, с. 19].

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що як правова форма господарський договір має внутрішню будову, обов'язкові елементи (істотні умови та інші положення), які забезпечують стійкість цієї форми та знаходять зовнішній вираз шляхом оформлення відповідно до вимог законодавства.

Господарський договір має особливі ознаки, які наводяться у юридичній літературі і узагальнено являють собою: особливий суб'єктний склад; визначені економічна та правова мета; обмеження договірної свободи; спеціальні вимоги щодо змісту та способів укладання та інші [98, с. 299–300; 93, с. 227].

У літературі також широко представлена класифікація господарських договорів за різними підставами [99, с. 569], з яких у межах теми дослідження найбільший інтерес становить поділ договорів за предметною ознакою на договори: про передачу майна у власність; про передачу майна у строкове платне користування; про виконання робіт; про надання послуг. За цією класифікацією договори з реалізації сільськогосподарської продукції належать до договорів про передачу майна у власність.

Заслуговує на увагу позиція В. С. Мілаш, яка досліджувала поняття комерційного договору, визначаючи його як досягнутий між суб'єктами господарювання акт згоди щодо здійснення ними товарного обміну об'єкта господарських прав з метою отримання прибутку та досягнення інших соціально-економічних ефектів. Дослідниця наголошує на тому, що назва «комерційний договір» виступає більш вдалою, ніж «підприємницький договір», оскільки дає змогу охопити і виокремити саме ті господарські операції, які провадяться у сфері товарного обороту [381, с. 62]. Також В. С. Мілаш у системі договорів виділяє збутові договори, тобто ті, які опосередковують збут результатів (оплатне відчуження) господарської діяльності, які набули майново-товарної форми. За цими договорами відбувається перехід права власності на товар від одних суб'єктів економічної діяльності до інших [381, с. 78]. Дослідниця не конкретизує коло сторін збутових договорів, а з наведеного випливає, що такі договори представлені широким суб'єктним складом – суб'єктами економічної діяльності.

Водночас деякі інші дослідники відповідні договори називають договорами про реалізацію продукції. Наприклад, О. О. Герасименко дає визначення цим договорам як договорам, які опосередковують професійну посередницьку діяльність, а також виробничо-збутову діяльність, спрямовану на просування

товарів та послуг від виробників до споживачів [385, с. 4]. У такому підході простежується відокремлення товаровиробників від професійних торговців.

Отже, значення господарського договору для аграрного ринку полягає не тільки у тому, що він опосередковує економічний рух сільськогосподарської продукції від виробника до споживача. Більшою мірою господарський договір як правова форма, яка характеризується єдністю внутрішнього змісту і зовнішнього виразу, має важливі для сфери господарювання ознаки, надає домовленості між його сторонами юридичної визначеності та значущості, забезпечує дійсність взятого господарського зобов'язання, створює сільськогосподарським товаровиробникам підґрунтя для планування їхньої діяльності та захисту їхніх прав та інтересів у разі порушення іншою стороною.

Продовжуючи розгляд цього питання, не можна оминати увагою галузь аграрного права. Науковці відводять договору центральне місце в опосередкуванні відносин із реалізації сільськогосподарської продукції її виробниками. В аграрному праві сформовано концепцію аграрного договору, ознаками якого є специфічний об'єкт, тобто сільськогосподарська продукція та / або сільськогосподарська діяльність, і специфічний суб'єкт, тобто сільськогосподарський виробник, який обов'язково виступає стороною аграрного договору [386, с. 169]. Водночас зазначається, що такі договори підпадають під законодавче регулювання нормами ГК України та ЦК України, а також аграрного законодавства.

Проаналізувавши положення законодавства, можна дійти висновку, що поняття аграрного договору не отримало самостійного закріплення у національному законодавстві. Ці договори за певним набором ознак будуть мати цивільно-правову або господарсько-правову природу. У практичній площині такий висновок має значення, оскільки обумовлює вибір норм права, які розповсюджують свою дію на відповідні договірні відносини, зокрема і на вибір форм і способів захисту прав і законних інтересів сторін цих договорів.

В аграрному праві також здійснюється поділ договорів на види, зокрема за критерієм цілі договору. Під ціллю в договорах А. М. Статівка розумів свідомо передбачуваний і бажаний результат, на досягнення якого спрямована діяльність договірних суб'єктів для реалізації ними своїх інтересів. Об'єктивною передумовою цілей і дій договірних суб'єктів виступають їхні інтереси [379, с. 13]. З урахуванням цього критерію виділяють три великі групи договорів: 1) договори, які спрямовано на виробництво сільськогосподарської продукції (як приклад, договір контрактації); 2) договори на реалізацію сільськогосподарської продукції; 3) договори, пов'язані із наданням послуг.

Науковці висловлюються і щодо переліку договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції. Зокрема, О. А. Поліводський пропонував таку

систему названих договорів: 1) договір контрактації сільськогосподарської продукції; 2) договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції; 3) договір міні; 4) договір комісії. Науковець конкретизував, що договір купівлі-продажу вміщує в себе договір купівлі-продажу сільськогосподарської продукції у роздріб; договір поставки сільськогосподарської продукції; купівлю-продаж на біржовому ринку (форвардні, ф'ючерсні, спотові угоди) [341, с. 5].

Власне бачення з цього питання висловила О. М. Батигіна, яка внесла у перелік договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції такі договори: поставки, оптової купівлі-продажу, контрактації, комісії, біржові договори, агентські, дистриб'юторські та інші [353, с. 153]. У навчальній літературі до договорів, які опосередковують рух сільськогосподарської продукції, найчастіше відносять договори контрактації сільськогосподарської продукції, купівлі-продажу, поставки, комісії та міні [34, с. 425–426].

Оцінюючи перелік договорів, який пропонується як договори на реалізацію сільськогосподарської продукції, не можна однозначно погодитися із віднесенням так званих посередницьких договорів до цієї категорії, аргументувавши власну позицію положеннями законодавства. Зокрема, за ст. 297 ГК України за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок.

Згадка про агентські договори містилася ще у Типовому положенні про міжрегіональний та районний агроторговий дім, за яким агроторговий дім виступав у ролі агента. Агентською угодою розумілася угода між принципалом та агентом, яка визначала характер та обсяг доручення, розмір агентської винагороди, терміни дії та умови припинення угоди. Також у ній могли вказуватися територія, кількість товару, ціни, момент виникнення права агента на винагороду та терміни її виплати, обов'язки і права сторін [318, пп. 4.1.1 п. 4].

Аргументом на підкріплення висловленої вище позиції можуть виступати й положення ст. 1011 ЦК України, згідно з якою за договором комісії одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента. Зобов'язання комісіонера може полягати у продажі або купівлі майна (ч. 3 ст. 1012 ЦК України). З наведеного випливає, що посередник (агент, комісіонер тощо) на підставі укладеного договору фактично надає послуги в укладанні угод із реалізації сільськогосподарської продукції.

У ДСТУ 4303:2004 подано загальне визначення поняття договору про надання послуг у торгівлі, як добровільної письмової або усної угоди, за якою

одна сторона торгових відносин зобов'язується за завданням другої сторони здійснити платно або безкоштовно діяльність, щоб забезпечити сприятливі умови купівлі-продажу товару для активізації цього процесу [328, п. 8.26].

О. М. Батигіна пропонує окремо розглядати договори, які укладаються на оптовому ринку за допомогою посередників на стороні сільськогосподарського товаровиробника, і називає такі види посередницьких договорів: доручення, комісії, агентський договір, консигнації. За цими договорами товаровиробник не передає право власності на товар посереднику, а дає йому певне доручення. Дослідниця зазначає, що у країнах з розвиненою ринковою економікою посередницькі договори досить широко використовуються на оптовому ринку сільськогосподарської продукції, зокрема модель агентського договору використовується у біржовій торгівлі [353, с. 170].

З викладеного можна зробити висновок про доцільність виокремлення договорів, за якими здійснюється перехід права власності на сільськогосподарську продукцію, та договорів, які передбачають реалізацію названої продукції за дорученням (зокрема договори комісії та агентські договори). До речі, звужений перелік договорів, які опосередковують обмін товару на гроші або на інший товар і до яких належать договір купівлі-продажу, договір поставки, контрактації, міни (бартеру) підтримують деякі науковці [387, с. 79; 388, с. 62]. Саме цим договорам деякі автори відводили центральне місце серед договорів, які опосередковують торговий оборот [389]. Надалі варто приділити увагу окремим із цих договорів.

В Україні найбільш простим та поширеним способом збуту сільськогосподарської продукції виступає її продаж суб'єкту господарювання, (наприклад, оптовому продавцю, дилеру, переробному підприємству тощо). На практиці такий спосіб також отримав назву «продаж з поля». Звичайно, він має достатньо переваг, зокрема, звільнення від необхідності пошуку покупців, зберігання та транспортування товару до місця продажу тощо. Цей спосіб збуту сільськогосподарської продукції втілюється переважно у договір купівлі-продажу або поставки. О. М. Батигіна наголошує, що оптовий товарообіг сільськогосподарської продукції може опосередковувати договір оптової купівлі-продажу, називаючи його ознаки та пропонуючи визначення [353, с. 137–158]. За договором оптової купівлі-продажу сільськогосподарської продукції продавець, який здійснює виробничу або торговельну діяльність, зобов'язується передати в обумовлені терміни оптову партію продукції, яка у нього є в наявності на момент укладання договору, у власність покупця для використання її з метою подальшого перепродажу або виробничого споживання, а покупець зобов'язується прийняти та оплатити її за встановленою сторонами ціною [353, с. 178].

Проте такий підхід не узгоджується із положенням ст. 264 ГК України, в якій встановлено загальне правило, за яким збут продукції виробничо-технічного призначення як власного виробництва, так і придбаних у інших суб'єктів господарювання, здійснюються суб'єктами господарювання шляхом поставки, а у випадках, передбачених ГК України, на основі договорів купівлі-продажу.

Загалом дискусія щодо співвідношення договору купівлі-продажу та договору поставки має тривалий характер. Положення чинного законодавства не вирішують, а навпаки створюють додаткове підґрунтя для неї. Слушним є те, що норми ЦК України дозволяють відносити договір поставки до різновиду договору купівлі-продажу [390, с. 44]. Водночас, для сфери господарювання основним є договір поставки, хоча у ГК України все ж не зроблено остаточного відмежування договору поставки від договору купівлі-продажу. На це вказують положення ч. 6 ст. 265 ГК України, в якій закріплено, що до відносин поставки, не врегульованих цим Кодексом, застосовуються відповідні положення ЦК України про договір купівлі-продажу.

Особливості договору поставки знайшли висвітлення в юридичній літературі [391, с. 380]. Аналізуючи різні наукові джерела, потрібно зазначити, що до особливих характеристик договору поставки належать: спеціальний суб'єктний склад; спрямованість на опосередкування руху результатів господарської діяльності (товар, який поставляється, використовується у господарській діяльності або з іншими, відмінними від особистого використання, цілями); комплексний і довготривалий характер договірних відносин; неспівпадіння моменту укладання та виконання договору. Частково ці ознаки втілені й у цивільному законодавстві. Зокрема, у положеннях ст. 712 ЦК України, в якій закріплено підприємницький статус продавця (постачальника) та сферу використання придбаної продукції – підприємницька діяльність покупця або інші цілі, не пов'язані з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням.

Водночас можна припускати, що популярність договору оптової купівлі-продажу є віддзеркаленням стану економічних зв'язків у межах аграрного ринку. Мається на увазі, що у сфері рослинництва сільськогосподарські товаровиробники здебільшого не встановлюють довготривалі зв'язки з покупцями власної продукції, а воліють укладати договори купівлі-продажу, які опосередковують одиничні домовленості щодо реалізації продукції. Також потрібно звернути увагу, що договори, які укладаються на аграрній біржі, ОРСП, аукціонах, змістовно можна віднести саме до договорів купівлі-продажу. До прикладу, на товарній біржі можуть укладатися виключно біржові договори на умовах спот, тобто договори, умови яких передбачають, що фактичне

постачання біржового товару заплановано здійснюється в межах найбільшого з таких проміжків часу: 1) двох робочих днів або 2) проміжку часу, визначеного звичаєм ділового обороту, зафіксованим правилами товарної біржі (ст. 3 Закону України «Про товарні біржі»).

Натомість такі характеристики договору поставки, як довготривалість і можливість передбачити постачання продукції партіями, можуть мати користь у відносинах між сільськогосподарським товаровиробником продукції тваринництва і переробним підприємством, між продавцем сільськогосподарської продукції і суб'єктом роздрібною торгівлі, що дозволяє забезпечити безперервну виробничо-господарську діяльність суб'єктів господарювання-покупців продукції.

Окремої уваги заслуговує договір контракції сільськогосподарської продукції, появу якого пов'язують із поставками бавовни, яка контракувалась із Середньої Азії і Закавказзя [392, с. 98]. У дорадянський період сформувалося поняття законтракованих товарів, що означало товари або припаси, яких ще не було в наявності у продавця, але вони мали бути вироблені або закуплені в майбутньому, щодо яких вже був укладений договір купівлі-продажу; сам договір розглядали як запродаж, купівлю-продаж або поставку [393, с. 87; 394, с. 49].

Наявні на сьогодні особливості договору контракції сформувалися, переважно, у радянський період, за якого контракція була чи не єдиним способом оформлення державних закупівель сільськогосподарської продукції. Дослідники висловлюють протилежні думки щодо розвитку договору контракції у зазначений період. Наприклад, деякі наголошують на тому, що на початку 20-х років минулого століття договір контракції обумовив підйом і розвиток сільського господарства, сприяв зростанню продуктивності сільськогосподарського виробництва [395, с. 68], інші акцентують увагу на істотному обмеженні волі виробників, оскільки система договорів контракції була такою, що держава зобов'язувала виробників вирощувати і здавати у потрібній кількості продукцію без урахування інтересів селян [394, с. 51].

Положення щодо договору контракції знайшли закріплення в Основах цивільного законодавства СРСР і союзних республік від 8 грудня 1961 р. Передбачалося, цей договір використовувався для оформлення державної закупівлі у колгоспів, радгоспів та інших господарств. Під час укладання договору контракції потрібно було визначити найменування, кількість і якість продукції; строки, порядок постачання і місце її здавання; суми авансових платежів виробникам і порядок сплати; взаємну відповідальність сторін. Основами цивільного законодавства СРСР і союзних республік було передбачено затвердження типового договору контракції [396, статті 51, 52].

На сучасному етапі договором контрактації також опосередковується державна закупівля сільськогосподарської продукції. Згідно із ст. 272 ГК України за цим договором виробник продукції зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти й оплатити її. Аналізуючи положення ст. 272 ГК України, можна вказати, що вони значною мірою успадкували радянській підхід до врегулювання договору контрактації.

Поряд із ГК України норми щодо цього договору також закріплені у ЦК України, в яких використання вказаної договірної конструкції не обмежується лише державними закупівлями (ст. 713 ЦК України).

До ознак договору контрактації належать сторони, предмет договору, обмежена сфера застосування, права й обов'язки сторін, а також особливості виконання договору [397, с. 53–57]. Сторонами зазначеного договору названі виробник сільськогосподарської продукції і заготівельне або переробне підприємство; предметом – виробництво (можливо з первинною переробкою) і передача сільськогосподарської рослинницької або тваринницької продукції [398]. Особливості виконання договору контрактації прямо впливають із положень ст. 273 ГК України і, зокрема, полягають в обов'язку контрактанта надавати допомогу в організації виробництва. Перераховані ознаки слугують обґрунтуванням відмежування договору контрактації від договорів купівлі-продажу і поставки.

Аналіз норм ГК і ЦК України може наштовхувати на думку, що договір контрактації, як форма опосередкування реалізації сільськогосподарської продукції, більше відображає інтереси виробника цієї продукції, зокрема у частині виконання цього договору. Це знаходить прояв в: 1) умовах щодо погодження кількості продукції, яку контрактант приймає безпосередньо у виробника; 2) обов'язках контрактанта з надання допомоги в організації виробництва продукції та її транспортування на приймальні пункти і підприємства; 3) порядку приймання понад обсяги, передбачені договором, нестандартної продукції, яка швидко псується, придатної для використання у свіжому або переробленому вигляді, та стандартної продукції, яка швидко псується тощо.

Подібного висновку доходять деякі науковці. Зокрема, зазначається, що правове регулювання відносин контрактації має на меті підвищення рівня правового захисту виробника-продавця, оскільки специфіка сільськогосподарського виробництва робить цього суб'єкта економічно слабшою стороною договору порівняно з продавцем, і тому положення договору мають бути

спрямовані на зрівняння його економічних можливостей із можливостями покупця [399, с. 233]. Дійсно, можна зазначити, що вигоди виробника від укладання договору контрактації полягають у можливості заздалегідь (до початку виробничого процесу) знайти покупця на власну продукцію, раціонально організувати власне виробництво, здійснювати поточне планування діяльності, отримати допомогу у виробництві (наприклад, у вигляді авансових платежів та інших, передбачених договором, формах).

Підтримуючи викладене щодо переваг виробника за названим договором, потрібно підкреслити, що певні переваги від обрання саме конструкції договору контрактації може отримати і контрактант. Вбачається, що такі переваги полягають у можливості замовлення продукції необхідної контрактанту якості, зазначивши у договорі номер національного стандарту або технічних умов або встановивши гранично допустимі показники вмісту у продукції шкідливих речовин. Також контрактант може впливати на показники безпечності та якості, надаючи певну допомогу під час виробництва, зокрема шляхом придбання певного насіннєвого матеріалу, засобів обробки ґрунту або рослин, ветеринарних препаратів тощо. Відповідно, доцільність такої договірної моделі можлива для отримання продукції органічного сільського господарства, продукції за заздалегідь встановленими параметрами безпечності, якості тощо.

Як і договір поставки, договір контрактації може бути доцільним для переробних підприємств, оскільки в ньому сторони можуть погодити прийнятні порядок і умови доставки, строки здавання-приймання продукції тощо.

З урахуванням викладеного можна цілковито погодитися із А. О. Аксьоною, яка аналізуючи використання договору контрактації при реалізації молочної сировини, зробила висновок, що для переробних і заготівельних підприємств укладання названого договору дозволяє вирішити питання надійного забезпечення сировиною, впливати на її якість, планувати витрати, розширювати виробництво [400, с. 167]. Також дослідниця наголошує на тому, що реалізація сільськогосподарської продукції за договором контрактації, приводить до виникнення фактичних об'єднань виробничих і переробних підприємств і сприяє формуванню стійких економічних зв'язків між цими підприємствами і появі інтеграційних об'єднань [400, с. 168]. До цього варто додати, що реалізація сільськогосподарської продукції за договором контрактації спрощує її просування від виробника до споживача, здебільшого дозволяє уникати участі посередників і підстав для подорожчання продукції.

Якщо сконцентруватися на договорі контрактації, який укладається на підставі державного замовлення (як зазначено у ст. 272 ГК України), то можна підкреслити його значення для стимулювання сільськогосподарської діяльності певного напрямку, фінансової підтримки виробників цієї продукції,

ціноутворення на певну продукцію. Оскільки держава зацікавлена у стабільності функціонування сільського господарства і з урахуванням вищевикладених міркувань щодо переваг цієї договірної форми, можна пропонувати її більш активне використання у сфері публічних закупівель. Однак потрібно визнати, що законодавча регламентація, власне, як і сама конструкція договору контрактації, не повною мірою відповідає ринковим умовам господарювання. Зокрема, розірваність у часі (іноді значна) між укладанням і виконанням договору; цінові коливання у зазначений період при необхідності погодити ціну законтракованої продукції на момент укладання договору; істотна залежність виробництва певних видів продукції від природно-кліматичних умов; інші об'єктивні чинники зумовлюють високі економічні ризики контрактанта. Все це знижує привабливість договору контрактації для суб'єктів аграрного ринку. Переробні, торговельні та інші підприємства, які придбають сільськогосподарську продукцію, воліють укласти договори поставки або купівлі-продажу вже виробленої продукції, виходячи з економічних умов і кон'юнктури ринку, які складаються в конкретний момент [401, с. 79].

Адаптація договору контрактації до ринкових умов можлива шляхом удосконалення правового регулювання відносин з його укладання та виконання. Недостатність спеціального законодавчого регулювання відносин, що виникають із договору контрактації, не пов'язаного з державним замовленням, можна компенсувати за рахунок зняття обмеження на застосування положень статей 272–274 ГК України тільки щодо державних закупівель. Наразі обмежена дія згаданих статей підтверджена судовою практикою [402] і може бути подолана шляхом домовленості між сторонами щодо застосування відповідних положень ГК України до регулювання їх відносин за договором контрактації. Положення цих статей ГК України щодо особливостей виконання договорів контрактації і встановлення взаємної відповідальності сторін відображають специфіку саме цього договору і можуть бути застосованими до всіх договорів контрактації.

Також за відсутності чіткості у визначенні закупівельного, заготівельного переробного підприємств відповідна конкретизація сторони договору-контрактанта у ГК і ЦК України може стояти на заваді використання цієї договірної форми іншими учасниками аграрного ринку. Тому можна запропонувати, щоб на стороні контрактанта виступав будь-який суб'єкт господарювання, який придбає продукцію для переробки, подальшого перепродажу або іншого використання. Втілення висловлених пропозицій потребує внесення відповідних змін до ст. 272 ГК України і ст. 713 ЦК України. Водночас можна висунути пропозицію щодо викладу ст. 272 ГК України у такій редакції:

«За договором контрактації виробник сільськогосподарської продукції (далі – виробник) зобов’язується передати заготівельному (закупівельному), переробному чи іншому підприємству чи організації (далі – контрактанту) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов’язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти й оплатити її.

За договорами контрактації може здійснюватися державна закупівля сільськогосподарської продукції. Договір контрактації укладається між замовником і учасником за результатами проведення процедури закупівлі / спрощеної закупівлі та передбачає придбання сільськогосподарської продукції, яка є предметом закупівлі».

Популяризації договору контрактації сільськогосподарської продукції сприятиме також затвердження Типового договору, який насамперед потрібний і корисний виробнику продукції як менш обізнаний у правових питаннях реалізації сільськогосподарської продукції стороні.

Пропозиція розроблення та затвердження Типового договору контрактації сільськогосподарської продукції не має розглядатися як така, що суперечить засадам ринкової економіки та притаманної цій економіці тенденції до лібералізації господарсько-договірних відносин, надання більшої свободи суб’єктам аграрного ринку при укладанні господарських договорів. Міркування щодо доцільності саме Типового договору базуються на таких аргументах. Серед загальних принципів господарювання, закріплених ст. 6 ГК України, наведено принцип рівного захисту державою усіх суб’єктів господарювання. Водночас слід визнати, що здебільшого сільськогосподарський товаровиробник є економічно слабшою та більш зацікавленою стороною договірних відносин, ніж покупець продукції. Таке фактичне нерівне положення сторін переддоговірних перемовин і може бути подолане завдяки специфіці, властивій типовому господарському договору, зокрема коли сторони не можуть відступати від змісту договору, але мають право конкретизувати його умови. Це дає змогу закріпити у типовому договорі положення, які урівноважують обсяг прав та обов’язків контрактанта та виробника, враховують інтереси обох сторін договору, містять положення, які відмежовують договір контрактації від договору поставки (купівлі-продажу).

Також укладання договору контрактації на основі типового дозволить забезпечити відповідність умов договорів вимогам законодавства, прискорити погодження істотних умов і, відповідно, полегшити договірну роботу сільськогосподарських товаровиробників, а також сприятиме захисту прав та інтересів сторін договору. У перспективі Типові договори контрактації можуть

бути затверджені за видами продукції, специфіка виробництва і реалізація яких вимагає відповідного правового закріплення [401, с. 80].

Наступним об'єктивно наявним ризиком для сторін договору контрактації виступає коливання цін у період між укладанням і виконанням договору контрактації. Для зменшення можливих негативних наслідків доцільно передбачити право сторін за взаємною згодою переглядати ціну за одиницю продукції та загальну суму договору. Підставою для перегляду слід закріпити погоджений сторонами відсоток відхилення від ринкової ціни, що склалася на момент виконання договору. Зазначену пропозицію логічно втілити шляхом внесення змін до ч. 3 ст. 272 ГК України та до умов Типового договору.

Отже, можна зробити висновок, що реалізація сільськогосподарської продукції за договором контрактації має такі певні переваги: дозволяє з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва узгодити інтереси сторін щодо предмету договору, строків і порядку виконання, фінансує сільськогосподарського товаровиробника і забезпечує контрактанта необхідною продукцією сільського господарства.

Для договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції важливими є умови щодо порядку розрахунку за реалізовану продукцію та строків доставки продукції, здійснення приймання-передавання, інші умови постачання продукції, оформлення порушень договірних зобов'язань щодо продукції, яка є предметом відповідного договору.

На сьогодні під час укладання договорів на реалізацію сільськогосподарської продукції сторони повинні брати до уваги законодавче визначення умов поставки, як умов, визначених у договорах (контрактах), згідно з якими сторони мають право використовувати відомі міжнародні звичаї, рекомендації, правила міжнародних органів та організацій, якщо це не заборонено прямо або у виключній формі цим та іншими законами України. Водночас імперативно встановлено, що якщо товар продається або придбається на Аграрній біржі, то базисом поставки такого товару для цілей визначення його ціни вважається франко-склад (п. 2.19 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Загалом важливо, щоб зміст договору на реалізацію сільськогосподарської продукції містив чіткі й однаково зрозумілі обома сторонами положення щодо цих питань.

Аграрний ринок являє собою широке поле для укладання договорів із реалізації сільськогосподарської продукції конкурентним способом, зокрема на біржах, ярмарках та аукціонах, про які йдеться у ст. 185 ГК України. Згідно з положеннями ст. 185 ГК України до укладення господарських договорів на організованих ринках капіталу, організованих товарних ринках, оптових ярмарках, публічних торгах застосовуються загальні правила укладення

договорів на основі вільного волевиявлення, з урахуванням нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність відповідних організованих ринків капіталу, організованих товарних ринків, ярмарків та публічних торгів. Подібне за змістом положення закріплене й у ст. 650 ЦК України, а саме: особливості укладення договорів на організованих ринках капіталу, організованих товарних ринках, аукціонах, конкурсах тощо встановлюються відповідними актами законодавства.

Аукціони організують та проводять за правилами, визначеними законом та / або встановленими замовником аукціону. Такими правилами, зокрема, встановлюються строки укладання договору із переможцем аукціону, умови сплати продажної ціни, передання придбаного майна тощо. Важлива роль в організації та проведенні аукціону відводиться його організатору [403, с. 46]. Особливості укладання договорів за результатами проведення аукціону живої худоби та птиці закріплені Положенням про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці [200]. У цьому Положенні встановлено, що аукціонний комітет має затвердити регламент проведення аукціону, в якому мають бути відображені положення щодо: 1) термінів та порядку реєстрації заявок на участь в аукціоні (для покупців),) правил приймання та умов реєстрації пропозицій із продажу худоби та птиці згідно із порядком, затвердженим Комітетом для продавців; 2) терміни видання аукціонного каталогу худоби та птиці; 3) порядку реєстрації учасників аукціону в день його проведення та видачі покупцям і продавцям аукціонних карток за номером, що відповідає номеру реєстрації заявки; 4) порядку проведення аукціону, який детально визначає правила поведінки учасників аукціону та обов'язки ліцитатора на аукціоні (п. 2.3 зазначеного Положення). Оформлення результатів проведеного аукціону передбачає видачу аукціонних свідоцтв, на підставі яких оформлюються договори купівлі-продажу. Зокрема, аукціонний комітет має оформити аукціонне свідоцтво, яке підписується продавцем, покупцем та уповноваженою особою Комітету, у трьох примірниках – по одному для вказаних осіб. Вищезгаданим Положенням закріплено, що аукціонне свідоцтво є підставою для укладання угоди купівлі-продажу між продавцем і покупцем худоби та птиці і проведення розрахунків. Також Положенням передбачено, що угода купівлі-продажу має бути зареєстрована уповноваженою особою Комітету та затверджена головою або заступником голови Комітету. (пункти 3.2 та 3.3 Положення). Проте, видається, що більш правильно говорити про письмове оформлення договору купівлі-продажу, оскільки сама угода була укладена на аукціоні і вимагає фіксації та втілення у письмову форму. Загалом, наведене підтверджує наявність специфіки укладання договорів на реалізацію

сільськогосподарської продукції на аукціонах та вказує на особливу роль організатора аукціону в оформленні такого договору.

Щодо біржових договорів, то за оцінками біржового аграрного ринку, які періодично проводяться, дослідники роблять висновок про переважання на ньому спотових і форвардних угод, проте біржова торгівля товарними деривативами (ф'ючерсними та опціонними угодами) все ще залишається бажаною перспективою розвитку організованого аграрного ринку [404].

З аналізу Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року стимулювання розвитку аграрного біржового ринку вбачається у запровадженні фінансових та інших інструментів на ринку сільськогосподарської продукції (аграрні розписки, ф'ючерсні і форвардні контракти тощо). Варто зазначити, що наразі законодавство містить визначення деривативних контрактів, базовим активом яких може виступати сільськогосподарська продукція. Зокрема, ст. 33 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» закріплено:

форвард – це деривативний контракт, що укладається на організованому ринку або поза ним, за яким одна сторона зобов'язується у визначений момент у майбутньому передати базовий актив іншій стороні, яка зобов'язується купити цей актив за ціною та на умовах, визначених сторонами під час укладення договору;

ф'ючерс – це деривативний контракт, що укладається на організованому ринку, за яким одна сторона зобов'язується у визначений момент у майбутньому передати базовий актив іншій стороні, яка зобов'язується прийняти та оплатити цей актив за ціною та на умовах, визначених сторонами під час укладення контракту, відповідно до специфікації ф'ючерсу. Специфікація ф'ючерсу повинна містити, зокрема, інформацію про мінімальну кількість базового активу, який передається за контрактом, його якісні показники, мінімальний крок ціни у ході торгів, умови поставки, дату настання терміну виконання зобов'язання;

опціон – це деривативний контракт, що укладається на організованому ринку або поза ним, за яким одна сторона зобов'язується у разі пред'явлення вимоги іншою стороною у майбутньому продати базовий актив іншій стороні (опціон «кол») або купити базовий актив у іншій стороні (опціон «пут») за ціною та на інших умовах, визначених сторонами під час вчинення правочину, відповідно до специфікації такого опціону (для опціонів, укладених на організованому ринку). Опціон також може передбачати обов'язок однієї сторони сплатити іншій стороні певну суму коштів за набуте право вимоги за таким опціоном (премію опціону).

Фахівці-практики, коментуючи вищенаведені положення, ключовою відмінністю деривативу від спот-контракту називають те, що у першому випадку сторони домовляються про майбутню поставку, а за спот-контрактом передбачено негайну поставку. Між форвардом і ф'ючерсом різниця полягає у тому, що останній укладається тільки на організованому ринку, а тому є стандартизованим і має специфікацію (перелік основних положень, розроблених оператором організованого ринку та зареєстрованих регулятором – НКЦПФР) [405].

Наведені визначення корелюються з положеннями ч. 17².2 ст. 17² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», якою передбачено такий вид державної підтримки, як застосування державних форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку України. З урахуванням сучасного стану законодавчого регулювання форвардні договори будуть доступні до укладання як на організованому ринку, так і поза ним.

Аналіз положень законів України: «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про товарні біржі», Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці, іншого законодавства, яким регулюється продаж майна з аукціонів (прилюдних торгів), літератури [406–408], дозволяє конкретизувати особливості укладання договорів конкурентним способом: 1) наявність стандартизованих умов договорів, зокрема і щодо його істотних умов; 2) участь третьої сторони у відносинах щодо укладання договору (товарної біржі, організатора аукціону); 3) наявність встановлених правил укладання договорів (наприклад, регламент проведення аукціону, порядок проведення голосових / електронних торгів на Аграрній біржі тощо).

На підставі викладеного можна конкретизувати, що договори, які опосередковують реалізацію сільськогосподарської продукції, – це договори оплатної передачі майна у власність (договір оптової купівлі-продажу; поставки, контрактації) і запропонувати їх класифікацію за такими підставами: 1) визначення істотних умов (договори, які укладаються на основі вільного волевиявлення або за стандартизованими умовами); 2) спосіб укладання (договори, які укладаються на основі прямих взаємовідносин між продавцем та покупцем або за участі третьої сторони, або за участі третьої сторони та за встановленими правилами укладання (договори, які укладаються на біржі, ОРСП, аукціоні).

Договори, стороною яких виступає сільськогосподарський товаровиробник і які опосередковують реалізацію сільськогосподарської продукції, що відсутня в наявності на момент укладання договору і має бути вироблена у майбутньому, виконують функцію планування господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Договір контрактації як правова форма реалізації сільськогосподарської продукції має низку переваг, а саме: надання можливості з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва узгодити інтереси сторін щодо предмету договору, строків і порядку виконання, фінансування сільськогосподарського товаровиробника; забезпечення контрактанта сільськогосподарською продукцією із заздалегідь визначеними характеристиками.

Пропонуються шляхи удосконалення правового регулювання відносин щодо укладання та виконання договору контрактації сільськогосподарської продукції до ринкових умов: 1) скасування обмежень на застосування положень статей 272–274 ГК України тільки до відносин державних закупівель і обмежень щодо сторони-контрактанта; 2) затвердження Типового договору контрактації; 3) надання сторонам права змінювати ціну за одиницю продукції і загальну вартість договору контрактації.

РОЗДІЛ 3

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОГО РИНКУ

3.1 Теоретична модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку

На сучасному етапі аграрний ринок, як і будь-який інший товарний ринок, виконує низку функцій щодо впорядкування товарообороту та встановлення зв'язків між сферами виробництва і споживання. На цьому ринку відбувається формування попиту на сільськогосподарську продукцію, дається оцінка ефективності господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників та визначаються орієнтири майбутнього розвитку сільського господарства країни. Водночас ринок відчуває втручання держави у його функціонування. В контексті ринкової економіки важливим є досягнення оптимального поєднання між дією ринкового механізму та державного регулювання відносин товарообміну, що втілюється у певній моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку.

Притаманність ринку саморегулюючої функції та її співвідношення з державним регулюванням визнано на законодавчому рівні, зокрема, у ст. 5 ГК України. Положення Кодексу свідчать, що задля формування правового господарського порядку держава бере на себе обов'язок забезпечити функціонування ринку. Основну роль у виконанні цього обов'язку відіграють засоби господарсько-правового характеру.

У літературі ринок розглядається як одне з досягнень цивілізації, характерне для будь-якого товарного господарства, і вважається найбільш досконалим інструментом саморегуляції суспільного виробництва [409, с. 58–59]. Водночас багато вчених визнають доцільність державного втручання у функціонування аграрного ринку, проте не мають єдиної думки щодо обсягів, форм і способів такого втручання. Державне регулювання аграрного ринку має низку системних проблем, характеризується незавершеністю запроваджених реформ, неефективним використанням засобів державного регулювання. Економічний характер відносин, які наявні у межах аграрного ринку, тісний зв'язок з іншими галузями агропромислового комплексу та економіки загалом актуалізують питання про значення господарсько-правового регулювання аграрного ринку та про розроблення теоретичних засад моделі такого регулювання. У зазначеній теоретичній моделі мають знайти відображення господарсько-правові засоби регулювання аграрного ринку, які залежать від

мети, завдань, принципів, напрямів регулювання цього ринку, та створюють належне підґрунтя для виконання аграрним ринком саморегулюючої функції.

Саморегулююча функція ринку зумовлена тим, що відносини виникають між суб'єктами з протилежними інтересами – продавцями і покупцями, і що перетворення таких відносин у правовідносини свідчить про погодження інтересів названих суб'єктів. На основі аналізу наукової літератури зміст саморегулюючої функції аграрного ринку можна представити у широкому та вузькому значеннях [410, с. 32; 411]. У широкому значенні ця функція проявляється у координації та управлінні обсягами виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, попитом і пропозицією, у гармонізації виробничо-господарських відносин сільськогосподарських товаровиробників і суб'єктів господарювання інших галузей економіки, у підтриманні постійних зв'язків між різними галузями виробництва, забезпеченні пропорційності в економіці, безперервності процесу відтворення і розподілу благ. Саморегулююча функція аграрного ринку здійснюється за допомогою конкуренції [412, с. 149; 413, с. 296], яка дозволяє встановити рівноважну ціну на товар, задовольнити інтереси і продавця, і покупця.

Виділення саморегулюючої функції ринку вплинуло на формування такого поняття, як ринковий механізм, тобто механізм взаємозв'язку та взаємодії основних інструментів ринку: попиту, пропозиції, конкуренції, які є визначальними у формуванні ціни на товар. Водночас у літературі зазначається, що істотною особливістю ринкового механізму виступає те, що кожен його елемент тісно пов'язаний з ціною, яка діє на попит, пропозицію і конкуренцію [414, с. 86]. Як зазначає О. О. Мороз, взаємодія факторів попиту і пропозиції сприяє дії ринкового механізму в більшості галузей народного господарства [415, с. 20], і аграрний ринок не є винятком. Дія ринкового механізму забезпечує оцінку користі товару, що впливає на отримання прибутку суб'єктами господарювання. Водночас названі інструменти ринкового механізму виступають найбільш важливими показниками ринку, на основі яких суб'єкти ринку приймають поточні та / або стратегічні рішення щодо господарської діяльності.

На сьогодні є доведеним той факт, що для реалізації ринкового механізму потрібна лише свобода виробників і споживачів. Чим повніша свобода, тим ефективніше функціонує механізм саморегулювання ринкової економіки [414, с. 86]. Ринкове саморегулювання знаходить прояв у впливі ринкового механізму, взаємодії попиту і пропозиції, цінової конкуренції на обсяги виробництва і продажу продукції [4, с. 127]. Саморегулююча функція аграрного ринку діє як у межах прямих (виробництво–реалізація–споживання), так і

зворотних господарських зв'язків. Також абсолютно справедливим є твердження, що ринковий механізм, дозволяючи суб'єктам ринку діяти вільно, проявляє примусовий характер, оскільки все ж змушує суб'єктів ринку діяти на користь іншої сторони відносин, узгоджувати власні інтереси з інтересами контрагента [416], можливо, поступатися йому задля досягнення власних інтересів (продаж або купівля товару).

У вузькому значенні саморегулююча функція спрямована на упорядкування відносин між суб'єктами ринку. Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин очікують від ринку певної координації, упорядкування їхньої діяльності, встановлення правил взаємодії щодо реалізації сільсько-господарської продукції, зокрема у межах організованого аграрного ринку.

На сучасному етапі саморегулююча функція аграрного ринку знаходиться у полі правового регулювання і забезпечується на законодавчому рівні. Загалом, у досягнутих до цього часу рівнях соціально-економічного розвитку та розвитку права широке коло суспільних відносин об'єктивно має бути піддано правовому врегулюванню. Тут варто погодитися із Д. В. Задихайлом, що право володіє надзвичайно потужним інструментальним потенціалом у регулюванні всього кола суспільних відносин, що є проявом правової політики. Науковець наполягає на невиправданості однопорядкового використання категорій «правова політика», «економічна політика», «соціальна політика» тощо та зазначає, що в інструментальному плані правова політика опосередковує значну частину всіх видів політики держави, що реалізуються у форматі правовідносин, і правовідносини виступають їх об'єктом [417]. Слушність викладеної позиції Д. В. Задихайла підтверджується положеннями ч. 4 ст. 9 ГК України, де встановлено, що правове закріплення економічної політики здійснюється, серед іншого, шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики у відповідних законодавчих актах. Також безсумнівним є те, що створення умов для реалізації саморегулюючої функції ринку охоплюється економічною політикою держави, зокрема такими її напрямками, як структурно-галузева, цінова, антимонопольно-конкурентна політика тощо.

Законодавчим підґрунтям саморегулюючої функції аграрного ринку є, зокрема, задекларовані у ГК України положення щодо конкуренції у сфері господарювання (ст. 25), свободи підприємницької діяльності (ст. 43), принципів здійснення такої діяльності (ст. 44); положення «статусних» та інших законів (наприклад, Закону України «Про фермерське господарство»), якими конкретизується і забезпечується свобода підприємницької діяльності та інші принципи; положення антимонопольного та конкурентного законодавства; положення Закону України «Про ціни та ціноутворення» щодо

встановлення вільних цін; положення інших нормативно-правових актів щодо забезпечення дії ринкового механізму.

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що саморегулююча функція аграрного ринку знаходить прояв у діяльності основних суб'єктів аграрного ринку, тобто продавців (сільськогосподарських товаровиробників, професійних продавців) та покупців, зокрема щодо вільного встановлення цін на вироблену продукцію, вибору контрагентів, обрання способів реалізації та договірних форм опосередкування реалізації продукції, інших проявів свободи підприємницької діяльності.

На здійснення саморегулюючої функції аграрного ринку спрямована діяльність відповідних суб'єктів господарювання, до компетенції яких віднесено організацію аграрного ринку у певній правовій формі. До таких суб'єктів господарювання належать ОРСП, аграрні біржі, агропродовольчі ринки, інші суб'єкти ринкової інфраструктури, діяльність яких має важливе значення для створення умов щодо конкуренції, стимулювання попиту і пропозиції, встановлення вільних цін. Зокрема, на досягнення цих завдань сформульовані норми оновленого Закону України «Про товарні біржі» щодо вимог до електронної торгової системи товарної біржі (ст. 8), Правил товарної біржі (ст. 9), зобов'язань товарної біржі (ст. 10), розкриття інформації товарної біржі (ст. 13) та інші. Положення Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» щодо напрямів діяльності та послуг ОРСП (статті 6, 7) також мають на меті виконання вищезазначених завдань. Підвищення ефективності та конкурентоспроможності виробників сільськогосподарської продукції прямо визначено однією з цілей сільськогосподарської кооперації (ст. 3 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Ці та інші положення законодавства щодо створення вищеперерахованими суб'єктами господарювання умов для конкуренції, стимулювання попиту і пропозиції, встановлення вільних цін частково розглядалися у попередньому розділі.

Саморегулююча функція аграрного ринку знаходить прояв й у тому, що перераховані суб'єкти шляхом прийняття передбачених законом локальних актів встановлюють правила реалізації сільськогосподарської продукції для конкретного ринку та / або правила взаємодії із сільськогосподарськими виробниками (наприклад, Правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції; Правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського кооперативу). Роль локальних актів у саморегулюванні господарської діяльності розкрито у роботах В. Г. Олюхи та інших авторів [418, с. 641–643; 419, с. 6, 13].

Наразі законодавчі тенденції змінюються в бік посилення саморегулюючої функції ринку. Наприклад, про необхідність посилення цієї функції аграрного ринку йшлося у Стратегії розвитку аграрного сектору на період до 2020 року [124]. У названому документі вказувалося на недостатню ефективність самоорганізації та саморегулювання ринку сільськогосподарської продукції, складність у виробленні сільськогосподарськими товаровиробниками консолідованої позиції щодо захисту своїх інтересів. З аналізу змісту згаданої Стратегії можна виокремити низку положень, які було спрямовано на подолання цієї проблеми. Зокрема, делегування державою галузевим, фаховим та територіальним об'єднанням частини повноважень щодо регулювання аграрного ринку, зокрема й у частині здійснення контролю за якістю та безпечністю вітчизняної сільськогосподарської продукції, було визнано одним із принципів розвитку аграрного сектору, яким потрібно було керуватися у процесі формування і реалізації державної аграрної політики. Серед цільових орієнтирів реалізації Стратегії передбачалося створення та функціонування саморегулювних організацій у всіх галузях сільського господарства. Напрямами досягнення стратегічних цілей було визначено делегування частини повноважень із регулювання аграрного ринку саморегулювним об'єднанням сільськогосподарських товаровиробників та розширення їхньої участі у формуванні і реалізації державної аграрної політики; залучення цих об'єднань до регулювання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Натомість у Концепції державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року питання посилення саморегулювання представлено у значно вужчому обсязі. Зокрема, в цій Концепції є положення загального характеру про стимулювання створення та функціонування об'єднань виробників сільськогосподарської продукції і делегування повноважень саморегулювним організаціям в агропромисловому комплексі [115].

Із викладеного бачимо, що держава готова передати частину регулюючих повноважень об'єднанням суб'єктів аграрного ринку з метою посилення саморегулюючої функції ринку. Саме під таким кутом О. В. Кологойда подає дефініцію поняття «саморегулювання», тобто як вид діяльності об'єднань профільних учасників та / або саморегулюючих організацій, змістом якої є локальне нормативне регулювання відносин зі здійснення професійної діяльності на фондовому ринку [27, с. 8].

Підтримуючи тезу, що саморегулювні організації можуть ефективно здійснювати локальне регулювання певних відносин у межах аграрного ринку, необхідно визнати, що на сьогодні законодавче підґрунтя їхньої діяльності фрагментарне. Станом на 2017 рік в аграрному секторі функціонувало понад

дев'яносто різних господарських та громадських об'єднань [420, с. 8], які у своїй діяльності мали керуватися положеннями ГК України щодо об'єднань підприємств, положеннями Закону України «Про громадські об'єднання» та деякими іншими. Положення про об'єднання також закріплено у розділі VI Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» щодо сільськогосподарських кооперативних об'єднань, у Законі України «Про фермерські господарства» щодо права фермерських господарств на об'єднання (ст. 26) та щодо представницького органу фермерських господарств (ст. 33). Проте ці положення носять загальний характер і не вказують на ці об'єднання як на саморегулівні організації. Конкретні норми містяться у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», у ст. 17 якого передбачена можливість створення асоціацій оптових ринків сільськогосподарської продукції, умови набуття асоціацією статусу саморегулівної організації та напрями її діяльності.

Такий стан законодавства отримав досить негативну оцінку серед представників наукової спільноти. Л. В. Молдован результатом відсутності законодавчої бази для розвитку саморегулівних організацій, які б впливали на організацію національного аграрного ринку, називає монополізацію великими комерційними компаніями каналів просування продукції в агропродовольчих ланцюжках і нав'язування ними власних умов реалізації, які не враховують інтереси ані виробників сільськогосподарської продукції, ані її споживачів [421].

В Україні робилися кроки щодо удосконалення правового статусу саморегулівних організацій, наприклад, розроблено проєкт закону «Про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України», в якому пропонувалося закріпити поняття саморегулювання, саморегулівної організації (СРО), суб'єктів саморегулювання; визначити предмет, мету та способи саморегулювання, види саморегулівних організацій, критерії набуття цього статусу, функції, правосуб'єктність саморегулівних організацій, деякі інші питання їхнього функціонування [422]. Проте цей законопроект не отримав подальшого розвитку. Натомість восени 2020 року до Верховної Ради України було подано законопроект «Про саморегулювання господарської та професійної діяльності» [423]. За цим законопроектом саморегулювання господарської або професійної діяльності пропонується визначати як самостійне регулювання господарської або професійної діяльності, що здійснюється суб'єктами такої діяльності через саморегулівні організації відповідно до вимог цього та інших законів.

Деякі фахівці-практики доволі позитивно ставляться до такої законодавчої ініціативи, наголошуючи на тому, що необхідність прийняття відповідного

закону сформувалася давно, оскільки саморегулювання є найбільш прогресивною моделлю регулювання більшості ринків, окрім стратегічно важливих [424]. Можна припускати, що прийняття подібного закону позитивно відобразиться і на розвитку саморегулюючої функції аграрного ринку. Водночас слід звернути увагу на те, що строк, до якого розроблялася Стратегія розвитку аграрного сектору, сплинув, проте більша частина положень щодо посилення саморегулювання в аграрному секторі не втратили своєї актуальності. Оскільки в Концепції державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки ці питання висвітлені поверхнево, доцільно завершити реалізацію положень Стратегії у частині розвитку саморегулювання аграрного ринку, зокрема шляхом внесення нереалізованих і актуальних положень до стратегічного документа на наступний період. Одночасно потрібно конкретизувати статус саморегулювних організацій в аграрному секторі та на аграрному ринку, закріпити положення щодо їх створення та діяльності в окремому законі.

Отже, те, що ринок здійснює функцію саморегулювання, є загальноприйнятим, проте ця функція вже не абсолютизується, оскільки її можливості не безмежні. У процесі спостереження та аналізу стану різних ринків стало зрозуміло, що для подолання так званих «провалів» ринку потрібне втручання держави, а також, що деякі ринки потребують державного регулювання самі по собі, оскільки сам ринок не може забезпечити врахування інтересів суспільства.

На доцільності втручання держави у ринкові відносини неодноразово наголошував В. К. Мамутов, який обґрунтовував це необхідністю виправляти проблемні ситуації за допомогою спеціальних інструментів правового регулювання [425, с. 9]. Питання втручання держави у роботу ринку досліджував й О. Х. Юлдашев, який серед випадків доцільності державного втручання виділяв: 1) неспроможності ринку; 2) сприяння ефективній роботі ринку; 3) задоволення суспільних інтересів [426, с. 54]. Прикладами втручання держави дослідник називає адміністрування податків, захист чинних правових норм, попередження розповсюдження товарів подвійного призначення (товари, на які є попит, але користування ними не є бажаним) тощо [426, с. 70]. Також поширеною є думка, що державне регулювання зумовлене необхідністю забезпечення балансу між ефективною економікою і соціальною справедливістю [427, с. 3; 428, с. 112].

Поряд із викладеним втручання держави у функціонування аграрного ринку обумовлюється й об'єктивно наявною специфікою самого аграрного ринку. Дотримання суто ринковими важелями бажаних пропорцій в обсягах виробництва та продажу сільськогосподарської продукції неможливе, оскільки

на аграрному ринку конкуренція між продавцями відбувається в умовах нееластичності попиту на більшість видів сільськогосподарської продукції та диспаритету цін. Інакше кажучи, аграрний ринок є прикладом недосконалої конкуренції [3, с. 60] без можливості самостійно мінімізувати її наслідки. Така ситуація негативно позначається на прибутках сільськогосподарських товаровиробників. Усвідомлюючи економічне і соціальне значення сільськогосподарського товаровиробника, держава не може дозволити тільки ринку визначати прибутковість цих суб'єктів, а має збалансовувати інтереси виробників і споживачів як в умовах недовиробництва, так і в умовах перевиробництва сільськогосподарської продукції.

Крім того, пропорції асортименту сільськогосподарської продукції, що виробляється у нашій державі, можуть не відповідати завданню забезпечення продовольчої безпеки. Прикладами впливу аграрного ринку на сільське господарство виступають зміна співвідношення частки рослинництва і тваринництва у загальному обсязі виробництва (у 1990 році рослинництво і тваринництво співвідносилися приблизно 40 відсотків до 60 відсотків, у 2020 – 80 відсотків до 20 відсотків) та розподіл посівних площ у рослинництві, де спостерігається стійка тенденція до збільшення вирощування високо маржинальних, зокрема технічних культур [429]. Після чергового збройного вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року і триваючої збройної агресії внутрішній аграрний ринок об'єктивно втратив можливість повною мірою виконувати саморегулюючу функцію як у широкому, так і у вузькому розумінні. Крім того, загострилася проблема узгодження суспільних інтересів із приватними інтересами суб'єктів аграрного ринку (зокрема продавців сільськогосподарської продукції).

Ґрунтовну розробку та обґрунтування державного втручання у функціонування ринку зроблено у працях багатьох науковців. Серед них А. Д. Діброва, С. М. Кваша, С. О. Григор'єв, О. О. Мороз, Ю. О. Ульянченко та інші [143; 11; 415; 187]. Зокрема, О. О. Мороз доходить висновку, що ефективність дії ринкового механізму на аграрному ринку значно обмежена і є недостатньою для забезпечення стабільного і поступального розвитку галузі. Визнаючи це у багатьох країнах, навіть з незначною часткою сільського господарства в економіці, здійснюють державне регулювання аграрного ринку, що слід розглядати як закономірне і необхідне явище [415, с. 22].

Узагальнюючи основні напрацювання науковців, потрібно зазначити, що економічні особливості аграрного ринку, зумовлені специфікою господарської діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції, нерозвиненістю ринкової інфраструктури, низькою підприємницькою активністю самих товаровиробників при великій ролі аграрного ринку у забезпеченні

продовольчої безпеки, сталого розвитку, збереженні навколишнього природного середовища, створенні соціальних благ тощо, зумовлюють втручання держави у функціонування цього ринку. У деяких випадках таке втручання доповнює дію ринкового механізму, підсилює саморегулюючу функцію ринку, проте в інших випадках може обмежувати її, що обґрунтовувалося раніше [430; 431; 432, с. 134–137].

У науці висловлюються за те, що для позначення державного впливу на економічні відносини більш релевантним є термін «регулювання», а не «управління». Відповідну думку поділяє І. М. Кравець, аргументуючи тим, що управління передбачає безпосередній управлінський вплив із прямим встановленням об'єктів і суб'єктів управління, що суперечить принципам ринкової економіки [271, с. 39]. Саме це поняття дослідниця визначає як встановлення уповноваженими законом суб'єктами умов здійснення господарської діяльності господарськими організаціями всіх форм власності та фізичними особами-підприємцями з метою гарантування свободи підприємництва, обмеження монополізму і захисту економічної конкуренції з одночасним здійсненням контролю за дотриманням встановлених правил, норм і застосування відповідальності за їх порушення [271, с. 40].

Поширеною є теза, що втручання держави у ринкові механізми властиве змішаній та соціально орієнтованій економіці. Водночас співвідношення саморегулюючої функції та державного втручання у ринок стало основою для виділення трьох основних моделей державного регулювання. Першою моделлю називають американську, для якої характерним є мінімальне втручання держави у ринкові механізми; другою є японська модель, що характеризується, навпаки, активним втручанням і посиленою роллю держави у регулюванні ринку; третьою виділяють так звану європейську модель, особливістю якої є органічне поєднання елементів американської та японської моделей [433, с. 67–68; 431]. О. О. Мороз вважає класичним прикладом успішного державного регулювання у сфері ринків сільськогосподарської продукції Спільну аграрну політику ЄС, зазначаючи, що успішний досвід САП ЄС покладено в основу регулювання аграрного ринку багатьох країн світу, а тому він може бути корисним і для України [415, с. 22]. Погоджуючись із наведеним твердженням, зокрема й з огляду на євроінтеграційні прагнення нашої держави, в основу розроблення теоретичної моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку можуть бути взяті адаптовані до наших реалій підходи до мети, напрямів, форм і засобів державного регулювання аграрного ринку ЄС.

Отже, модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку має бути заснована на оптимальному поєднанні саморегулювання та державного

регулювання цього ринку. Якщо аграрний ринок, здійснюючи функцію саморегулювання, тяжіє до встановлення ідеального, заснованого на конкуренції, балансу між попитом і пропозицією, то державне регулювання є цілеспрямованим, має мету, завдання, напрями регулювання, форми, методи, засоби, здійснюється на основі прогнозів та на виконання планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням нерозривного взаємозв'язку аграрного ринку із сільським господарством і, відповідно, із розвитком соціальної сфери села [342, с. 297].

Ключову роль у побудові теоретичної моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку відіграє мета такого регулювання, тобто визначений кінцевий результат синергії саморегулювання і державного регулювання цього ринку. Формулюючи мету, потрібно враховувати суб'єктний склад аграрного ринку, його значення для розвитку економіки України, а також економічну і правову складові відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Відповідно, мета господарсько-правового регулювання аграрного ринку повинна враховувати приватні та публічні інтереси, які мають досягатися у сфері реалізації сільськогосподарської продукції. Спрямованість на задоволення приватних та публічних інтересів, зокрема при здійсненні державного регулювання, можна визнати безспірною позицією науковців [27, с. 15; 434, с. 10].

Приватні інтереси пов'язані з отриманням очікуваних економічних результатів від діяльності на аграрному ринку, тобто здебільшого з отриманням прибутку від здійснення господарської діяльності. Водночас публічні інтереси представлені інтересами споживачів, суспільства, держави і пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки, підвищенням стандартів життя, сталого розвитку аграрного сектору економіки тощо.

Задоволення приватних та публічних інтересів можливе в умовах встановлення правового господарського порядку у сфері реалізації сільськогосподарської продукції. У свою чергу, правовий господарський порядок – це невід'ємний атрибут забезпечення сталого розвитку економіки України [435, с. 46–48]. Тому необхідним є створення належних економічних, організаційних, правових умов діяльності суб'єктів аграрного ринку, що сприятиме багатоманітності організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників та забезпеченню стійкої ефективності їхньої діяльності.

Отже, мета господарсько-правового регулювання аграрного ринку не є однорідною, охоплює дві складові: створення належних правових, організаційних, економічних, інформаційних умов для діяльності суб'єктів аграрного ринку та забезпечення взаємозв'язку приватних і публічних інтересів у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.

Для побудови теоретичної моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку важливо з'ясувати напрями такого регулювання, які обумовлені його метою і переважно пов'язані із державним регулюванням аграрного ринку. Їхня конкретизація може бути здійснена з усвідомленням того, що аграрний ринок є об'єктом багатьох закріплених ст. 9 ГК України напрямів державної економічної політики, за якими приймалися численні закони та підзаконні нормативно-правові акти. Варто звернути увагу, що в цих актах аграрний ринок здебільшого не виокремлюється як самостійний об'єкт державного впливу. Зокрема, розвиток аграрного ринку не виокремлено у стратегічних цілях державної аграрної політики, які розроблюються в Україні. На це вказує аналіз Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», в якому було закріплено відповідні цілі.

Заслуговує на увагу позиція С. В. Майстро, який зазначає, що державне регулювання аграрного ринку за кордоном являє собою складний механізм, що включає інструменти впливу на прибуток фермерів, структуру сільсько-господарського виробництва, аграрний і продовольчий ринок, соціальну структуру села, міжгалузеві й міжгосподарські відносини з метою створення стабільних економічних, правових, соціальних і екологічних умов для розвитку аграрного сектора, задоволення потреб населення в продуктах харчування за соціально доступними цінами, розвиток сільських територій [436]. Визнаючи, що проблеми аграрного ринку потребують комплексного вирішення і що досягнення ефективності сільського господарства та покращення соціальної сфери села буде мати позитивний ефект і для розвитку цього ринку, можна наполягати на тому, що на сучасному етапі аграрний ринок повинен виступати самостійною частиною державного регулювання аграрного сектора економіки.

На основі аналізу нормативно-правових актів, зокрема і згадуваних у роботі актів стратегічного і програмного характеру, наукової літератури, та беручи до уваги інформацію про стан аграрного ринку, можна пропонувати виділити такі напрями господарсько-правового регулювання аграрного ринку: створення умов для більш активного залучення до участі в аграрному ринку суб'єктів середнього та малого (зокрема і мікро) підприємництва; стимулювання попиту на вітчизняну сільськогосподарську продукцію; подальший розвиток інфраструктури аграрного ринку, діяльність суб'єктів якої враховує інтереси сільськогосподарських товаровиробників; дотримання вимог безпечності сільськогосподарської продукції, еквівалентних відповідним вимогам ЄС.

У межах виділених напрямів та через призму мети господарсько-правового регулювання аграрного ринку можуть бути сформульовані поточні завдання такого регулювання. Зокрема, за такими напрямками, як створення

умов для більш активного залучення до аграрного ринку суб'єктів малого і середнього підприємництва та розвитку ринкової інфраструктури, можна виділити такі завдання: подальший розвиток інфраструктури локального рівня аграрного ринку та завершення створення на локальному рівні правових форм організації аграрного ринку, стимулювання кооперації та інших форм об'єднань сільськогосподарських товаровиробників; запровадження інформаційно-консультаційного супроводу виробників сільськогосподарської продукції тощо [437, с. 81].

Ще одним завданням можна назвати формування агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості. Їх визначення міститься у проекті закону «Про основні засади державної аграрної політики та політики сільського розвитку» як система взаємозв'язків між сільськогосподарськими виробниками, переробниками, продавцями, перевізниками та іншими суб'єктами, залученими у процес сільськогосподарського виробництва, які співпрацюють між собою для створення доданої вартості сільськогосподарської та харчової продукції [228]. Можливо, варто підтримати Х. А. Григор'єву, що визначення цього поняття не потребує закріплення на рівні закону [438, с. 67], проте формування зазначених ланцюгів має бути завданням у моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку.

У межах напряму дотримання вимог безпечності сільськогосподарської продукції на сучасному етапі основним завданням стоїть завершення адаптації українського законодавства до законодавства ЄС з питань санітарних та фітосанітарних заходів, використання кормів, ветеринарних препаратів, зберігання, переробки, маркування продукції, виробництва і реалізації продукції певних видів тощо.

Теоретична модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку має базуватися на певних принципах, основним з-поміж яких потрібно визначити принцип аграрного протекціонізму. Аргументом цьому слугує глобалізація аграрних ринків, вступ України до СОТ, підписання Угоди про асоціацію з ЄС, результатом чого стало відкриття внутрішнього ринку України, посилення конкуренції на внутрішньому і зовнішніх ринках.

Деякі зарубіжні дослідники визначають протекціонізм у сільському господарстві як економічну політику, яка проводиться державою з метою захисту національних товаровиробників від зовнішньої конкуренції шляхом використання режиму зовнішньої торгівлі та державної підтримки підвищення міжнародної конкурентоздатності національних виробників, та доходять висновку, що засоби захисту внутрішнього ринку в умовах глобалізації економіки та зближення ринків є необхідними, проте мають бути гармонізовані з міжнародними вимогами [439].

Узагальнюючи погляди вітчизняних науковців, у найбільш широкому розумінні принцип аграрного протекціонізму означає відстоювання інтересів національних товаровиробників на внутрішньому та зовнішньому ринках задля забезпечення продовольчої безпеки, збереження та розвитку вітчизняного сільського господарства. Реалізація цього принципу на зовнішніх ринках знаходить прояв, наприклад, у захисті економічних інтересів України як учасника європейського аграрного ринку [440]. На певні прорахунки протекціоністської політики нашої держави слушно вказав В. А. Устименко [441, с. 17–18]. Проте у межах нашого дослідження варто зупинитися на реалізації цього принципу на внутрішньому аграрному ринку.

Деякі дослідники, автори підручників з аграрного права, відносять цей принцип до принципів аграрного права і розкривають його так, що основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного регулювання аграрного сектора мають спрямовуватися на стимулювання (підтримку) виробництва сільськогосподарської продукції, розвиток аграрного ринку, забезпечення продовольчої безпеки населення [101, с. 47].

Науковці, зокрема, М. М. Чабаненко, принцип аграрного протекціонізму називають елементом принципу пріоритетності розвитку сільського господарства і як такий, що являє собою певну систему пільг та привілеїв, що надаються вітчизняним сільськогосподарським товаровиробникам з боку держави [442, с. 106]. В. Ю. Уркевич під аграрним протекціонізмом розуміє захист національних аграрних товаровиробників від імпортних, змістом якого є встановлення преференцій для виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції на вітчизняному ринку [443, с. 123]. Х. А. Григор'єва цей принцип пропонує визначати як рису державної аграрної політики, відповідно до якої забезпечується стан реальної захищеності інтересів суб'єктів аграрного господарювання, населення, майбутніх поколінь, що досягається за допомогою системи державної підтримки сільського господарства, яка щодо реалізації сільськогосподарської продукції охоплює цінове регулювання, компенсаційні заходи, стимулювання попиту і налагодження збутової інфраструктури [444, с. 8, 19].

Оцінюючи наведене, аграрний протекціонізм варто розглядати саме як принцип державного регулювання аграрного сектору економіки, що має найбільше значення для регулювання аграрного ринку як здійснення державою заходів нетарифного регулювання з метою захисту інтересів національного товаровиробника.

Цей принцип знайшов закріплення у законодавстві, зокрема у законах України: «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового

комплексу в народному господарстві», «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період до 2001–2004 рр.», «Про ціни і ціноутворення», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» та інших. Також у більш широкому значенні принцип протекціонізму знаходить підтвердження у положеннях ст. 6 ГК України, в якій серед загальних принципів господарювання закріплено захист національного виробника.

Після вступу України до СОТ та пізніше, після підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, зміст принципу аграрного протекціонізму, засоби підтримуючого та стимулюючого характеру піддалися перегляду та істотному скороченню, проте це не означає, що цей принцип втратив своє значення. На це вказують, наприклад, такі положення Угоди про сільське господарство, як додатку до Угоди СОТ, якими встановлюються зобов'язання сторін стосовно національної підтримки, загальні правила національної підтримки тощо, введено термін «сукупний вимір підтримки (СВП)». В Угоді про Асоціацію з ЄС низка положень присвячена питанням доступу до ринку, зокрема розділом IV Угоди регламентуються питання торгівлі та питання, присвячені торгівлі. З аналізу цих положень можна зробити висновок про трансформацію змісту принципу аграрного протекціонізму у бік застосування заходів нетарифного регулювання з метою захисту інтересів національного товаровиробника, проте не про втрату його значення у здійсненні державної аграрної політики.

У цьому аспекті слушною є думка С. В. Майстро, який зазначив, що успіхи аграрних підприємств розвинених країн досягаються завдяки обмеженню дії ринкових механізмів саморегулювання та використанню зовнішніх важелів впливу на внутрішній та глобальний аграрний ринок. Науковець переконливо обґрунтував, що механізм державного регулювання аграрного ринку в розвинених країнах спрямований на посилення регуляторної ролі держави та протекціонізму [434, с. 19].

Реалізація принципу аграрного протекціонізму полягає у задіянні засобів державного регулювання та державної підтримки, передбачених у господарському, аграрному та іншому законодавстві, у кінцевому підсумку фокусується на розвитку аграрного ринку і найбільше позначається на положенні сільськогосподарських виробників на цьому ринку. Можна стверджувати, що стан внутрішнього аграрного ринку, положення і захищеність вітчизняного аграрного товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому аграрному ринках є віддзеркаленням та мірилом ефективності реалізації принципу аграрного протекціонізму [445, с. 275].

Наступним аспектом теоретичної моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку є форми, методи і засоби такого регулювання. Якщо саморегулююча функція аграрного ринку здійснюється через такі засоби, як попит, пропозиція, ціна, конкуренція, то державне регулювання має власні, передбачені законом форми, методи та засоби впливу на суб'єктів аграрного ринку.

Як зазначає О. О. Мороз, на різних етапах розвитку країн із ринковою економікою, залежно від стану їхньої економіки, застосовувалися різні теорії та методологічні підходи до вирішення питань регулювання ринку. Обрання форм, методів і засобів державного регулювання залежить від стану економічного розвитку країни, визнаних форм власності, ідеології та побудованих на її основі взаємовідносин між суб'єктами різних сфер діяльності. Якщо розвиток ринку не набуває критичних форм, державне регулювання ґрунтується переважно на застосуванні економічних методів, проте в критичні моменти регулююча роль держави посилюється через адміністративні методи, підкріплені законодавчими актами [415, с. 19].

Щодо методів державного регулювання, наприклад, Г. І. Гайдучський за формами впливу виділяє прямі і непрямі методи, за засобами впливу – правові, адміністративні, економічні та пропагандистські методи [446, с. 67]. Поділ методів державного регулювання на економічні та адміністративні став традиційним. Проте всі методи можна визнати правовими, оскільки методи державного регулювання, підстави та порядок їх застосування закріплюються у законодавчих актах. У цьому аспекті методи державного регулювання тісно пов'язані із формами такого регулювання.

Для юридичної науки питання форм державного регулювання господарської діяльності є дискусійним, за ним не сформовано єдиної думки. В аграрному праві формами державного регулювання сільського господарства називають нормотворчу, правозастосовну, організаційну та правоохоронну [101, с. 10–11].

Науковці-господарники дещо по-іншому ставляться до цього питання. В. С. Щербина звертає увагу, що в окремих законах спостерігається невиправдане застосування терміну «форми» замість терміну «засоби», внаслідок чого відбувається неузгодженість положень низки поточних законів із положеннями ст. 12 ГК України. Науковець зазначає, що подібне ототожнення цих термінів наявне й у деяких наукових працях [447, с. 12]. І. М. Кравець формами здійснення організації господарської діяльності називає управління господарською діяльністю суб'єктів господарювання державного сектору економіки та регулювання господарської діяльності суб'єктів господарювання всіх форм власності [271, с. 75]. В. В. Поєдинок критикує законодавчо

встановлені форми державного регулювання інвестиційної діяльності і пропонує до таких форм відносити встановлення умов здійснення інвестиційної діяльності; нагляд / контроль у цій сфері; гарантування прав та законних інтересів суб'єктів цієї діяльності [448, с. 141]. Контроль як форму державного регулювання господарських відносин розглядає О. В. Кологойда [449]. З такою позицією варто погодитися.

Питання форм державного регулювання господарської діяльності має вирішуватися з урахуванням розуміння поняття форми як зовнішнього виразу певного явища. Саме в такому аспекті В. І. Полухович запропонував авторське визначення господарсько-правових форм державного регулювання. На його думку, це зумовлені здійсненням державними органами організаційно-господарських повноважень безпосередні зовнішні прояви регулятивного впливу держави у вигляді конкретних дій, рішень, актів, заходів тощо, кожен з яких містить владне розпорядження організаційно-господарського характеру, що врегульовує господарські відносини у відповідній галузі та є виразом реалізації певного засобу державного регулювання виду господарської діяльності [450, с. 139]. Наведе визначення можна визнати таким, що найбільш повно відображає сутність форми державного регулювання, дозволяє відмежувати це поняття від методів і засобів державного регулювання та одночасно демонструє органічний зв'язок між ними.

Засоби державного регулювання аграрного ринку, так само як методи і форми, визначаються метою, напрямками і завданнями такого регулювання. Такі засоби мають саме господарсько-правовий характер, що обумовлено низкою чинників. Зокрема, їх застосуванням на аграрному ринку, спрямованістю на підтримання правового господарського порядку у сфері реалізації сільськогосподарської продукції та на забезпечення і взаємозв'язок приватних інтересів суб'єктів цього ринку та публічних інтересів, які опосередковують інтереси держави, суспільства, споживачів і пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки, підвищенням стандартів життя, сталого розвитку агропромислового комплексу і сільських територій. Конкретний перелік таких засобів спрямовано на виконання державної економічної політики. Ці засоби реалізуються уповноваженими державними органами при здійсненні ними організаційно-господарських повноважень.

Засоби державного регулювання аграрного ринку базуються на засобах державного регулювання господарської діяльності, які закріплено у ст. 12 ГК України. Відповідно до поточних соціально-економічних потреб держава в особі своїх органів використовує низку організаційно-правових засобів, які спрямовані на оптимізацію господарської діяльності, встановлення нових або зміну існуючих правил ведення господарювання, які є обов'язковими для

виконання учасниками господарських відносин. Перелік засобів державного регулювання, закріплений у ст. 12 Кодексу, запропоновано класифікувати на економічні та адміністративні засоби, а також на засоби тарифного і нетарифного регулювання [100, с. 48].

Аналізуючи положення ст. 12 ГК України, В. С. Щербина дійшов логічного висновку, що в ній названі основні засоби державного регулювання господарської діяльності, що означає, що законодавець передбачає можливість використання інших, «неосновних», «другорядних» засобів регулюючого впливу [447, с. 13]. Справедливість такого висновку підтверджується і положеннями ч. 3 ст. 12 ГК України, згідно з якою умови, обсяги, сфери та порядок застосування окремих видів засобів державного регулювання господарської діяльності визначаються цим Кодексом, іншими законодавчими актами, а також програмами економічного і соціального розвитку. На сьогодні у законодавстві вже закріплено низку засобів державного регулювання аграрного ринку. Вони можуть залежати від конкретного ринку, бути пов'язаними із видаванням й анулюванням (зупиненням дії) певних дозвільних документів (експлуатаційних дозволів, карантинних сертифікатів тощо). Окремі дослідники такі дії уповноважених органів тлумачать як індивідуальний правовий засіб, тобто діяння / технологію, що виконує функцію засобу (прямого методу) державного регулювання господарської діяльності [451, с. 4], що варто підтримати.

Як зазначає В. С. Щербина, вирішення проблеми вибору засобів державного регулювання господарської діяльності, встановлення оптимального співвідношення між ними при здійсненні державного регулювання у різних сферах сприятиме побудові оптимальної моделі ринкової економіки в Україні як соціальної державі, відмові від «ручного управління», забезпеченню балансу приватних і публічних інтересів у цій сфері суспільного життя [447, с. 11]. Поділяючи наведену думку, можна припускати, що набір конкретних засобів державного регулювання аграрного ринку може змінюватися. Засоби державного регулювання аграрного ринку обов'язково мають враховувати специфіку цього ринку, зокрема його суб'єктний склад, низьку еластичність попиту, бути здатними реагувати на зміну кон'юнктури ринку, а також визначатися з урахуванням прийнятного зарубіжного досвіду і міжнародних зобов'язань України.

Отже, на підставі викладеного можна дійти висновку, що господарсько-правовий характер засобів регулювання аграрного ринку обумовлений взаємозв'язком аграрного ринку зі сферою виробництва і споживання, поєднанням приватних інтересів суб'єктів цього ринку та публічних інтересів, які опосередковують інтереси держави, суспільства, споживачів і пов'язані із

забезпеченням продовольчої безпеки, підвищенням стандартів життя, сталого розвитку і правового господарського порядку у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.

Принцип аграрного протекціонізму належить до принципів державного регулювання аграрного сектору економіки, має найбільше значення саме для регулювання аграрного ринку і знаходить прояв у здійсненні державою заходів нетарифного регулювання з метою захисту інтересів національного товаровиробника.

Проведене дослідження дозволяє запропонувати теоретичну модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку, що являє собою сукупність форм, методів і засобів державного регулювання, які спрямовано на створення економічних, організаційних, правових умов діяльності суб'єктів аграрного ринку, задоволення приватних і публічних інтересів у цій сфері, базується на принципі аграрного протекціонізму, і втілення якої може підсилити або обмежувати саморегулюючу функцію аграрного ринку. Представлена науково-обґрунтована модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку може стати науково-методологічним підґрунтям для розроблення уповноваженими державними органами напрямів і засобів господарсько-правового регулювання усього комплексу реально наявних суспільних відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції з урахуванням та стимулюванням саморегулюючої функції ринку.

До важливих напрямів державного регулювання аграрного ринку пропонується відносити: створення умов для більш активного залучення до аграрного ринку суб'єктів малого і середнього підприємництва – виробників сільськогосподарської продукції, стимулювання попиту, розвиток інфраструктури аграрного ринку, дотримання вимог безпечності сільськогосподарської продукції.

Аграрна біржа, ОРСП, агропродовольчий ринок та інші суб'єкти ринкової інфраструктури відіграють власну роль у реалізації моделі господарсько-правового регулювання аграрного ринку, що знаходить прояв у забезпеченні цими суб'єктами саморегулюючої функції аграрного ринку, оскільки на них покладено завдання створення умов для вільної конкуренції, стимулювання попиту і пропозиції, сприяння встановленню вільних цін, крім випадків, прямо передбачених законом.

3.2 Технічне регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції

Виконання державою обов'язку, передбаченого ст. 42 Конституції України щодо контролю за якістю і безпечністю продукції, потребує встановлення вимог до безпечності сільськогосподарської продукції під час її виробництва, пакування, транспортування, зберігання, реалізації. Відповідно, вихід виробленої сільськогосподарської продукції на аграрний ринок безпосередньо залежить від її відповідності таким вимогам.

Згідно із положеннями ГК України встановлення вимог до безпечності й запровадження способів забезпечення їх виконання потрібно відносити до технічного регулювання. Проте сільськогосподарська продукція не підпадає під дію законів України «Про стандартизацію» та «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [452, с. 6; 453; 454]. Безпосереднє законодавство щодо безпечності сільськогосподарської продукції та підтвердження її відповідності є доволі розгалуженим, проходить процес адаптації його положень до права ЄС у цій сфері, що зумовлює трансформацію технічного регулювання і, відповідно, потребує конкретизації його змісту на сучасному етапі.

У науці можна виокремити праці багатьох дослідників, зокрема таких: С. І. Бугера, Т. В. Курман, І. М. Куліш, А. О. Мартинюк, Т. К. Оверковської та інших. Проте їхні наукові розробки фокусуються на проблематиці безпечності та якості сільськогосподарської продукції, аналізі європейської моделі забезпечення безпечності харчових продуктів, конкретизації зобов'язань України щодо гармонізації законодавства у цій сфері тощо. Відповідно, у межах цього дослідження варто приділити увагу розкриттю сутності технічного регулювання саме як господарсько-правового засобу регулювання аграрного ринку.

Технічне регулювання згідно з ч. 2 ст. 12 ГК України належить до основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання. За запропонованою у науці класифікацією технічне регулювання може бути віднесене до засобів нетарифного регулювання [100, с. 13]. Головними завданнями технічного регулювання визначають: допуск на ринок продукції, яка є безпечною для споживачів і навколишнього середовища; запровадження економічної політики, що стимулює інновації, підвищує конкуренцію, скорочує виробничі витрати; усунення технічних бар'єрів для розвитку міжнародної торгівлі [455, с. 8]. Також дослідники висловлюють думку, що система технічного регулювання охоплює стандартизацію, метрологію, оцінювання відповідності, акредитацію та ринковий нагляд [455, с. 8].

Технічне регулювання має офіційне визначення. Згідно із ст. 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» технічне регулювання – це правове регулювання відносин у сфері визначення та виконання обов’язкових вимог до характеристик продукції або пов’язаних із ними процесів та методів виробництва, а також перевірки їх додержання шляхом оцінки відповідності та / або державного ринкового нагляду і контролю нехарчової продукції чи інших видів державного нагляду (контролю). Водночас потрібно звернути увагу на те, що положення названого Закону не поширюються на санітарні та фітосанітарні заходи, сертифікацію насіння і садивного матеріалу, органічного виробництва та обігу органічної продукції (ч. 3, 4 ст. 2 цього Закону).

Водночас, беручи до уваги вищенаведене визначення та спираючись на те, що основною характеристикою сільськогосподарської продукції, яка є передумовою її входження на ринок, є безпечність такої продукції, правове регулювання відносин у сфері реалізації сільськогосподарської продукції із встановлення вимог до безпечності сільськогосподарської продукції та перевірки їх дотримання можна розглядати технічним регулюванням у названій сфері. Таке регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції є однією з передумов підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішніх ринках, а також передумовою виготовлення безпечних та якісних товарів, для яких сільськогосподарська продукція виступає сировиною.

Оскільки технічне регулювання належить до правового регулювання, то у сфері реалізації сільськогосподарської продукції воно базується на законодавстві про харчові продукти. Згідно із Законом № 2042-VIII законодавство про харчові продукти – це закони та інші нормативно-правові акти, якими встановлюються вимоги до харчових продуктів на будь-яких стадіях їх виробництва та обігу (п. 17 ст. 1 Закону). Наведене визначення відповідає визначенню поняття «харчове право», закріпленому у актах ЄС. Згідно зі ст. 3 Регламенту Європейського парламенту і Ради (ЄС) «Про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов’язаних із безпечністю харчових продуктів» від 28 січня 2002 р. № 178/2002 (далі – Регламент № 178/2002) «харчове право» означає закони, підзаконні нормативно-правові акти та адміністративні положення, що регулюють харчові продукти загалом і безпечність харчових продуктів зокрема, як на рівні Співтовариства, так і на національному рівні; воно охоплює будь-які етапи виробництва, переробки і розповсюдження харчових продуктів, а також кормів, що виготовлені для продуктивних тварин або згодовані цим тваринам [456].

Прийняття вищезазначеного Регламенту розглядається кроком до подолання перепон у міжнародній торгівлі, які виникали через те, що країни подекуди мали абсолютно різні підходи до забезпечення безпечності продуктів харчування, шляхом розробки на рівні ЄС більш уніфікованих правил до забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції. На Глобальному форумі ФАО / ВООЗ з питань регулювання безпечності харчових продуктів (Марракеш, Марокко, 28–30 січня 2002 р.), де було презентовано цей Регламент, зазначалося, що ним встановлюються принципи, визначення та вимоги, на яких буде засноване все майбутнє законодавство Європи щодо харчових продуктів, та закріплюється визначення поняття харчових продуктів, чим зменшуються розбіжності, які існують між деякими державами ЄС [457].

Підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС вимагає від нашої держави ретельного аналізу положень цього Регламенту, інших актів «харчового права» з метою адаптації у цій сфері законодавства України до права ЄС відповідно до Загальнодержавної програми адаптації та подальших взятих зобов'язань.

Повертаючись до офіційного визначення технічного регулювання, можна стверджувати, що першим етапом здійснення цього засобу державного регулювання є встановлення вимог до безпечності сільськогосподарської продукції. Проте успішність цього етапу залежить від визначеності термінології, зокрема термінів «безпечність» та «якість» сільськогосподарської продукції.

Наразі слід констатувати відсутність у законодавстві визначення поняття безпечності сільськогосподарської продукції. Його можна формулювати на основі поняття безпечного харчового продукту як харчового продукту, який не справляє шкідливого впливу на здоров'я людини та є придатним для споживання (п. 7 ст. 1 Закону № 771/97-ВР). Таке твердження ґрунтується на тому, що у чинній редакції Закону № 771/97-В закріплено визначення продуктів рослинного походження та харчового продукту тваринного походження (пункти 73, 95 ст. 1 цього Закону), в яких втілено європейський підхід до визначення харчового продукту. Відповідні визначення зроблені шляхом перерахування, тобто до продуктів рослинного походження віднесено овочі, фрукти, ягоди, гриби та інші харчові продукти рослинного походження, призначені для споживання людиною; до харчового продукту тваринного походження – м'ясо, молоко, яйця, риба, молюски і ракоподібні, свіжі, охолоджені або заморожені, мед, їх похідні та інші продукти, виготовлені з частин тварин, окремих їхніх органів та / або тканин, призначені для споживання людиною. Отже, з аналізу визначень харчового продукту, продукту рослинного походження та харчового продукту тваринного походження можна

зробити висновок, що цими визначеннями охоплюється сільськогосподарська продукція, за виключенням кормів, рослин до збору врожаю та тварин, які не призначені для споживання людиною живими.

Безпечний продукт у найбільш загальному розумінні – це продукт, який за нормальних або обґрунтовано очікуваних умов використання з урахуванням терміну придатності не має створювати хоча б найменшого ризику для життя і здоров'я споживача [458, с. 41]. У науковій літературі робляться спроби визначати правові ознаки безпечності харчових продуктів [459, с. 113]. Протилежним за значенням є небезпечний харчовий продукт, визначення якого є ідентичними у Регламенті № 178/2002 та Законі № 771/97-ВР.

Поняття якості сільськогосподарської продукції так само, як і поняття якості харчового продукту, відсутні у чинному законодавстві, закріплено лише поняття окремих показників якості харчового продукту, яке визначається як показники та / або властивості харчового продукту, що застосовуються для виконання одного або кількох завдань, зокрема для інформування споживачів про властивості харчового продукту, зокрема і шляхом його маркування тощо (п. 54 ст. 1 Закону № 771/97-ВР). Проте поняття якості сільськогосподарської продукції, якості харчового продукту ретельно розроблені у науці права. Наприклад, М. С. Кожух аналізував поняття якості харчових продуктів у законодавстві деяких країн СНД [460]. В. М. Єрмоленко, досліджуючи правові аспекти якості та безпечності сільськогосподарської продукції, вивів загальні риси співвідношення між цими поняттями [118, с. 336]. Цитованим є визначення поняття якості сільськогосподарської продукції як врегульованої нормами аграрного права та інших галузей права сукупності корисних властивостей і характеристик цієї продукції, які здатні задовольняти потреби споживача, запропоноване С. І. Бугерою [461, с. 6].

Тривалий час поняття якості було більш ємним і охоплювало поняття безпечності, проте з розвитком суспільних відносин, зокрема і після прийняття Регламенту № 178/2002, поняття безпечності вийшло на перший план. Загалом, можна стверджувати, що на сучасному етапі у сфері технічного регулювання щодо сільськогосподарської продукції та харчових продуктів параметри безпечності мають переважне значення перед показниками якості харчових продуктів, адже дозволяють мінімізувати або усувати негативний вплив на здоров'я людини. Водночас показники якості орієнтовані здебільшого на задоволення смакових та інших потреб споживача.

Еволюція розуміння понять безпечності та якості відобразилася на законодавстві. Зокрема, у першій редакції (1997 р.) Закон № 771/97-ВР мав назву «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини», але у

2014 році його назву змінено на Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

Безпечність харчового продукту визначається за відповідними параметрами, тобто науково обґрунтованими та затвердженими центральним органом виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони здоров'я, параметрами, включно з максимальними межами залишків, максимальними рівнями, допустимими добовими дозами, рівнем включень, недотримання яких у харчових продуктах може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людини (п. 58 ст. 1 Закону № 771/97-ВР). На сучасному етапі під час розробки та закріплення параметрів безпечності сільськогосподарської продукції мають враховуватися умови її виробництва (як-то: використання хімікатів, ветеринарних препаратів, антибіотиків, генетично модифікованих організмів), набутий досвід і науково обґрунтовані рекомендації щодо впливу цих речовин на здоров'я людини.

Уведення технічних стандартів безпеки продукції стало основою права ЄС щодо внутрішнього ринку ЄС від моменту початку формування відповідного права ЄС щодо безпеки продукції [462]. На основі аналізу практики ЄС узагальнено, що встановлення параметрів і правил безпеки охоплюють такі ризиковані зони: 1) правила гігієни харчових продуктів; гігієнічні вимоги до харчових продуктів тваринного походження; 2) показники присутності залишкових речовин, пестицидів, ветеринарних препаратів у виробленій сільськогосподарській продукції; 3) вимоги і правила використання генетично модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції, продуктів харчування і кормів; 4) вимоги до маркування харчових продуктів; 5) спеціальні контрольні механізми для забезпечення виконання встановлених вимог [463].

Ці параметри і правила містяться у відповідних Регламентах ЄС. Зі звітів про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2015–2019 роки випливає, що на початок 2020 року у сфері санітарних та фітосанітарних заходів наближено 51 відсоток актів ЄС, зокрема Регламент № 852/2004 від 29 квітня 2004 року щодо гігієни харчових продуктів; Регламент № 853/2004 від 29 квітня 2004 року, яким встановлюються спеціальні гігієнічні правила для харчових продуктів тваринного походження та деякі інші [464]. Виконання вимог щодо санітарних та фітосанітарних заходів є важливим для України як для члена СОТ. Зокрема, Україна підписала Угоду про застосування санітарних та фітосанітарних заходів 15 квітня 1994 року. Для завершення роботи з адаптації перед Україною стоїть важливе завдання щодо адаптування в національне законодавство понад 250 актів ЄС за напрямками державного контролю у сфері санітарних та фітосанітарних заходів, безпечності харчових

продуктів, кормів, здоров'я та благополуччя тварин, здоров'я рослин тощо. Для виконання цього зобов'язання Урядом було прийнято відповідне розпорядження, яким визначено перелік актів ЄС та строки їх адаптації [465]. Якнайшвидше завершення цієї роботи стане черговим кроком у зближенні українського та європейського аграрного ринку.

В Україні у здійсненні технічного регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції ключову роль відіграють технічні регламенти. Ними визнаються нормативно-правові акти, затверджені рішенням Верховної Ради України, КМУ, спільними або окремими рішеннями європейських законодавчих органів – Європейської Комісії, Європейської Ради, Європейського Парламенту, у яких визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, а також вимоги до послуг, включно з відповідними положеннями, дотримання яких є обов'язковим. Водночас, якщо відсутній технічний регламент щодо певного об'єкта регулювання, затверджений рішенням Верховної Ради України або КМУ, то застосовується, за наявності, технічний регламент ЄС (п. 84 ст. 1 Закону № 771/97-ВР).

На практиці у сфері реалізації сільськогосподарської продукції поширеними є стандарти (ДСТУ; ГОСТ) та технічні умови (ТУ), проте підхід до їх застосування істотно змінився. Так, у ст. 15 ГК України зазначено, що у сфері господарювання застосовуються технічні регламенти, стандарти, кодекси усталеної практики та технічні умови. Водночас у суб'єктів господарювання виникає обов'язок застосовувати стандарти, кодекси усталеної практики або їх частини у таких випадках: 1) обов'язковість застосування стандартів чи кодексів усталеної практики встановлено нормативно-правовими актами; 2) в угоді (контракті) щодо розроблення, виготовлення чи постачання продукції є посилання на певні стандарти чи кодекси усталеної практики; 3) виробник чи постачальник продукції склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні (ч. 2 ст. 15 ГК України). Принагідно потрібно звернути увагу на те, що чинна редакція Закону № 771/97-ВР оперує лише поняттям міжнародних стандартів та не містить положень щодо технічних умов.

Визначення понять «стандарт» та «технічні умови» закріплені у Законі України «Про стандартизацію», проте сфера дії цього Закону не поширюється на санітарні заходи безпечності харчових продуктів, ветеринарно-санітарні та фітосанітарні заходи (ст. 2). Зазначені зміни в частині добровільності застосування стандартів є результатом виконання вимог СОТ, зокрема після вступу до цієї Організації Україна має надавати переваги використанню технічних регламентів, міжнародних стандартів та прийнятим міжнародним підходам до процедур оцінки відповідності [101, с. 369]. Як приклад можна навести

стандарти Міжнародної організації стандартизації ISO, які стосуються системи організації, управління, управління якістю на підприємстві, збереження довкілля та здоров'я людини, пакування і доставки готової продукції, окремо аграрного виробництва та харчової промисловості. Також у сфері реалізації сільськогосподарської продукції мають значення стандарти, зібрані в «Кодекс Аліментаріус», який є зводом представлених в єдиному форматі міжнародних прийнятих стандартів і споріднених текстів щодо харчових продуктів. Кодекс містить стандарти на всі основні харчові продукти незалежно від того, чи є вони переробленими, напівфабрикатами або надходять споживачеві в сирому вигляді. «Кодекс Аліментаріус» містить положення про гігієну харчових продуктів, харчові добавки, залишки пестицидів і ветеринарних лікарських препаратів, домішки, маркування та пакування, методи аналізу і відбору проб, контролю та сертифікації імпорту та експорту харчових продуктів [466].

Водночас фахівці критично оцінюють законодавство щодо регулювання встановлення показників і вимог до безпечності сільськогосподарської продукції. Наголошується на тому, що на сучасному етапі національним законодавством не встановлено чітких меж між галузевими законами та технічними регламентами, виконання яких є обов'язковим, і стандартами, застосування яких є добровільним. Також зазначається, що станом на середину 2019 року питання розмежування обов'язкових та добровільних вимог до безпечності і якості харчової продукції, шляхи і методи перевірки дотримання вимог технічних регламентів та стандартів у національному законодавстві виявилися остаточно заплутаними [452, с. 6,8], що потребує як роз'яснювальної діяльності Мінагрополітики, так і більшої конкретизації законодавчих положень у цій сфері.

Наступним необхідним елементом технічного регулювання є встановлення вимог до діяльності суб'єктів, які беруть участь у виробництві та реалізації продукції на аграрному ринку. Відповідно до Закону № 771/97-ВР таких суб'єктів названо операторами ринку харчових продуктів. Ними є суб'єкти господарювання, що провадять діяльність з метою або без мети отримання прибутку та в управлінні яких перебувають потужності, на яких здійснюється первинне виробництво, виробництво, реалізація та / або обіг харчових продуктів та / або інших об'єктів санітарних заходів (крім матеріалів, що контактують із харчовими продуктами), і які відповідають за виконання вимог законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів. До операторів ринку також належать фізичні особи, якщо вони провадять діяльність з метою або без мети отримання прибутку та займаються виробництвом та / або обігом харчових продуктів або інших об'єктів санітарних заходів (п. 55 ст. 1 Закону № 771/97-ВР). Оператори ринку повинні отримати

експлуатаційний дозвіл або пройти державну реєстрацію потужностей з виробництва та / або обігу харчових продуктів, на які не вимагається отримання експлуатаційного дозволу (статті 23, 25 Закону № 771/97-ВР). Також до вимог належить виконання операторами ринку обов'язків, закріплених ст. 20 Закону № 771/97-ВР, щодо дотримання вимог при виробництві та обігу сільськогосподарської продукції, встановлених цим та іншими законами.

Вимоги до безпечності та якості сільськогосподарської продукції встановлено низкою спеціальних законів. Наприклад, відповідно до ст. 21 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» якість зерна та продуктів його переробки, що виробляються в Україні або ввозяться на митну територію України, має відповідати державним стандартам та іншим нормативним документам. Згідно із ст. 4 Закону України «Про молоко та молочні продукти» молоко, молочна сировина і молочні продукти, що виробляються в Україні та ввозяться на митну територію України, повинні відповідати показникам безпечності та якості для харчових продуктів, які встановлені нормативно-правовими актами України. Закон України «Про бджільництво» передбачає проведення ветеринарно-санітарної експертизи вироблених або заготовлених продуктів бджільництва з метою їх реалізації (ст. 19). Мінагрополітики наказом від 19 червня 2019 року № 330 затвердило вимоги до меду, яким гармонізовано правила торгівлі медом та захисту прав споживачів до законодавства ЄС [467]. Обіг продукції рослинництва у визначених законом випадках здійснюється після отримання фітосанітарного або карантинного сертифікату, продукції тваринництва – ветеринарних документів (міжнародний ветеринарний сертифікат, ветеринарне свідоцтво, ветеринарна довідка).

Вимоги до безпечності та якості сільськогосподарської продукції містяться і в інших законах, зокрема Законі України «Про пестициди і агрохімікати». На підставі ст. 18 вказаного Закону сільськогосподарська сировина повинна відповідати санітарним вимогам щодо максимальних меж залишків (максимально допустимий рівень залишків) пестицидів і агрохімікатів. Залишки токсичних речовин не мають перевищувати встановлені Державними санітарними правилами та нормами «Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті» [468]. Сільськогосподарська сировина, яка не може бути використана, підлягає вилученню, утилізації і знищенню у порядку, встановленому КМУ. Потрібно звернути увагу на обмежувальний характер положень цієї статті, оскільки в ній йдеться тільки про сировину, однак певна сільськогосподарська продукція може набути товарного вигляду харчового продукту (овочі, фрукти та інші), що потребує уточнення на рівні закону. Можна пропонувати перейменувати

розділ V Закону України «Про пестициди і агрохімікати» [469], назвавши його «Вимоги до безпечності сільськогосподарської продукції», а також у ст. 18 цього Закону замінити сировину на продукцію. Питання вилучення і знищення сільськогосподарської продукції, яка не відповідає санітарним вимогам, здійснюється відповідно до Закону України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» [470].

Окремі вимоги в межах технічного регулювання встановлено до діяльності суб'єктів, які беруть участь у виробництві та реалізації органічної продукції. Тривалий час у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції поширеним було використання «органічних» стандартів ЄС. Підтвердження відповідності вітчизняної продукції таким стандартам здійснювалося органами сертифікації, перелік яких було затверджено Комісією ЄС у Постанові (ЄС) № 508/2012 від 20 червня 2012 року [471]. Однак наразі відповідно до Закону № 2496-VIII органічне виробництво та / або обіг органічної продукції в Україні підлягає сертифікації, яку здійснюють визначені цим Законом органи сертифікації. До того ж у ст. 35 Закону № 2496-VIII встановлено, що реалізація органічної продукції дозволяється будь-якими суб'єктами господарювання лише за наявності відповідного сертифіката (копії), виданого оператору, що виробив певну продукцію, та відповідного маркування згідно з вимогами, встановленими законодавством у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції [300, с. 172].

Аналіз законодавства свідчить, що спеціальні вимоги в межах технічного регулювання встановлено й щодо використання генетично модифікованих організмів при виробництві та обігу сільськогосподарської продукції, зокрема у частині маркування продукції із ГМО [218, с. 39].

Встановлення показників безпечності сільськогосподарської продукції, правил використання ГМО, висунення вимог до виробництва та обігу органічної продукції можна розглядати правовими засобами забезпечення позитивного впливу впровадження інновацій у сферу виробництва та обігу сільськогосподарської продукції [472, с. 211].

Сільськогосподарська продукція залежно від способу представлення та продажу на аграрному ринку може потребувати маркування. Оператори ринку повинні дотримуватися вимог щодо маркування та етикування продукції, якщо це вимагає застосування в їхній діяльності з реалізації сільськогосподарської продукції. Як зазначається, одним із технічних бар'єрів, зокрема при експорті, є невідповідність національних правил маркування та етикетування продукції правилам, прийнятим в ЄС [472]. На подолання цієї проблеми ухвалено Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових

продуктів», який встановлює принципи надання та вимоги до інформації про харчові продукти, яка надається споживачам, зокрема щодо маркування харчових продуктів, а також обов'язки операторів ринку харчових продуктів із доведення цієї інформації до інших операторів ринку харчових продуктів та до споживачів [474].

У законодавстві закладено підґрунтя для соціально відповідального ведення господарської діяльності операторами ринку, зокрема шляхом встановлення обов'язку оператора ринку негайно розпочати процедуру вилучення харчових продуктів з обігу та у строк не більше двох робочих днів письмово проінформувати про виявлену невідповідність компетентний орган, якщо оператор ринку вважає або має підстави вважати, що харчові продукти, які він увіз на митну територію України, виробив, переробив або обіг яких здійснює, не відповідають вимогам безпечності (ч. 3 ст. 20 Закону № 771/97-ВР).

Отже, можна зробити висновок, що в Україні впроваджено європейську базову модель регулювання питань безпечності та якості, згідно з якою дотримання параметрів безпечності сільськогосподарської продукції на всіх стадіях її виробництва та реалізації на аграрному ринку є першочерговим обов'язком оператора ринку, проте вплив на якість продукції здійснюють покупці шляхом надання переваг тому чи іншому продукту [214].

Дотримання параметрів безпечності сільськогосподарської продукції на всіх стадіях її виробництва та реалізації на аграрному ринку забезпечується шляхом здійснення суб'єктами господарювання аналізу ризиків, порядок якого встановлено Законом № 71/97-ВР. Цей порядок запозичено з Регламенту № 178/2002. Функціонування ринку харчових продуктів та кормів довело, що дотримання параметрів безпечності потребує впровадження процесу аналізу ризику за трьома взаємопов'язаними елементами: оцінка ризиків, управління ризиками та обмін інформацією про ризики (п. 10 Регламенту № 178/2002).

Відповідно, оператори ринку зобов'язані розробляти, вводити в дію та застосовувати постійно дієві процедури, які засновані на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках (НАССР), тобто системи, яка ідентифікує, оцінює і контролює небезпечні фактори, що є визначальними для безпечності харчових продуктів (ст. 20 Закону № 771/97-ВР). Виконання цього обов'язку українськими виробниками харчових продуктів здійснювалося у кілька етапів і завершилося у вересні 2019 року впровадженням системи НАССР малими підприємствами [475]. Фахівці зазначають, що вигодами для вітчизняних підприємств аграрного сектору від запровадження систем управління безпечністю харчових продуктів, заснованих на НАССР, виступають: зростання доходів (доступ до нових ринків,

розширення мережі збуту, розвиток експортного потенціалу); скорочення загальних витрат (ефективніше управління персоналом, висока відповідальність працівників, раціональна організація процесу виробництва); підвищення стабільності показників безпечності продукції, поліпшення її якісних характеристик тощо [476, с. 27].

Також частиною національного законодавства став принцип простежуваності. Всесвітня організація охорони здоров'я ще у 2002 році, представляючи Глобальну Стратегію у сфері безпечності харчових продуктів, досить переконливо розкрила проблеми, які пов'язані із глобальною безпечністю харчових продуктів, та задекларувала готовність сприяти реалізації концепції, що має назву «Від лану до столу» (from farm to fork). Названа концепція базується на необхідності розгляду кожної ланки харчового ланцюга: від сировини до кінцевого споживача, оскільки фактори ризику можуть з'явитися та посилюватися у кожній ланці цього ланцюга [477]. Зазначена концепція реалізується відповідно до статей 20 та 22 Закону № 771/97-ВР, згідно з нормами яких оператори ринку повинні бути здатні встановити інших операторів ринку, які постачають їм харчові продукти та інші об'єкти санітарних заходів, за принципом «крок назад» та операторів ринку, яким вони постачають харчові продукти та інші об'єкти санітарних заходів, за принципом «крок вперед».

Отже, виходячи із сучасного стану українського законодавства, можна дійти висновку про те, що створено всі передумови для впровадження процесу аналізу ризиків та принципу простежуваності, які дозволяють застосовувати дієві заходи із недопущення небезпечної сільськогосподарської продукції на аграрний ринок, її вилучення з ринку та / або анулювання інформації, наданої споживачам чи компетентним органам, з метою запобігання більш широкому розповсюдженню небезпечної сільськогосподарської продукції [214]. За належного впровадження у практичну площину процесу аналізу ризиків та принципу простежуваності вони можуть стати адекватною заміною обов'язковій сертифікації сільськогосподарської продукції.

Перераховані вище кроки України щодо гармонізації законодавства України у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції і харчових продуктів з правом ЄС вказують на високий ступінь технічного регулювання у зазначеній сфері, що дозволило отримати підтримку країн-членів ЄС та країн-членів СОТ під час війни України проти росії. Ця підтримка полягає у спрощенні процедур експорту української продукції. Зокрема, міністри торгівлі та голови делегацій членів СОТ на відкритті дванадцятої Конференції міністрів СОТ висловили повну підтримку та солідарність з народом України, заявили про готовність підтримати Україну та полегшити

її експорт і закликали членів СОТ робити те саме, виходячи з їхніх можливостей, зокрема і шляхом полегшення використання інфраструктури або полегшення та спрощення митних процедур. Представники членів СОТ також заявили про готовність у рамках їхнього потенціалу шукати способи допомогти українським фермерам продовжувати посадку та вирощувати зернові та олійні культури, що так необхідні для України та для всього світу [478].

Технічне регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції не може бути ефективним без визначення уповноважених органів, законодавчого закріплення їхніх повноважень та засобів державного регулювання безпечності сільськогосподарської продукції, а також системи державного контролю за обігом цієї продукції.

Система органів виконавчої влади у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів включає КМУ; центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері охорони здоров'я; центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів (компетентний орган) (ст. 5 Закону № 771/97-ВР).

Засоби державного регулювання безпечності сільськогосподарської продукції закріплено у ст. 4 Закону № 771/97-ВР, до яких належать: встановлення санітарних заходів; встановлення вимог до окремих показників якості харчових продуктів; державна реєстрація визначених цим Законом об'єктів санітарних заходів; видача, припинення, анулювання та поновлення експлуатаційного дозволу; інформування та підвищення обізнаності операторів ринку і споживачів щодо безпечності та окремих показників якості харчових продуктів; встановлення вимог щодо стану здоров'я персоналу потужностей; участь у роботі відповідних міжнародних організацій; здійснення державного контролю і притягнення операторів ринку до відповідальності у разі порушення законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів. Потрібно зазначити, що державний контроль у сфері безпечності сільськогосподарської продукції та відповідальність операторів ринку за порушення законодавства виступають предметом окремого законодавчого регулювання, що також здійснено в рамках адаптації законодавства до вимог ЄС. Питання державного контролю при здійсненні реалізації сільськогосподарської продукції буде розглянуто окремо.

Підводячи проміжні підсумки аналізу основних положень Регламенту № 178/2002, норм українського законодавства та практики його застосування,

наукових джерел, можна стверджувати, що забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції, що пропонується для обігу на аграрному ринку, відповідає вимогам ЄС і здійснюється за допомогою певної сукупності необхідних елементів, які не є однорідними по суті. До них слід віднести законодавче закріплення поняття безпечного харчового продукту та встановлення параметрів безпечності сільськогосподарської продукції, закріплення обов'язків суб'єктів, що беруть участь у виробництві та реалізації продукції, впровадження процесу аналізу ризиків та принципу простежуваності, визначення органів державної влади та засобів державного регулювання безпечності сільськогосподарської продукції, запровадження дієвої системи державного контролю.

Викладене вище підводить до висновку, що для того, щоб сільськогосподарська продукція могла бути представлена на аграрному ринку, а її виробник мав змогу стати суб'єктом цього ринку, така продукція повинна відповідати показникам безпечності та задовольняти потреби покупця за якістю. Насамперед це досягається завдяки тому, що сільськогосподарські виробники виконують встановлені вимоги при виробництві сільськогосподарської продукції. Якщо проаналізувати об'єкт впливу та кінцеву мету технічного регулювання господарської діяльності у сільському господарстві, можна зробити висновок, що технічне регулювання охоплює ту продукцію, яка виробляється не для власного споживання, а для використання іншими суб'єктами як продукція виробничо-технічного призначення або виробу народного споживання. Цей засіб державного регулювання спрямовано на встановлення вимог до виробництва безпечної сільськогосподарської продукції саме задля її подальшого продажу на аграрному ринку.

Все вищенаведене свідчить про те, що технічне регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції виконує завдання технічного регулювання у сфері господарювання загалом, є продовженням технічного регулювання у відносинах з виробництва цієї продукції, але одночасно охоплює етапи обігу зазначеної продукції. Дотримання вимог безпечності та якості сільськогосподарської продукції має забезпечуватися на етапі зберігання, перевезення і, безумовно, реалізації сільськогосподарської продукції.

Технічне регулювання у сфері реалізації сільськогосподарської продукції спрямоване на забезпечення безпечності такої продукції і виступає передумовою набуття товарності такою продукцією.

Забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції, що пропонується для обігу на аграрному ринку, здійснюється за допомогою сукупності необхідних і достатніх елементів, які визначені законодавчо: поняття безпечного харчового продукту, параметри безпечності сільськогосподарської

продукції, умови діяльності суб'єктів, які беруть участь у виробництві та реалізації продукції, та їхні обов'язки, порядок аналізу суб'єктами господарювання ризиків та принцип простежуваності, уповноважені органи та засоби державного регулювання безпечності сільськогосподарської продукції, система державного контролю за обігом цієї продукції.

3.3 Цінове регулювання на аграрному ринку

На аграрному, як і на будь-якому іншому ринку, дія ринкового механізму знаходить найбільший прояв у ціноутворенні. Ціна виступає ключовим елементом ринкового механізму, оскільки є одним з основних питань переговорів між продавцями і покупцями та істотною умовою господарських договорів; інформація про ціну є підґрунтям для прийняття оперативних та довгострокових рішень у виробничо-господарській діяльності суб'єктів аграрного ринку. Врешті-решт ціну називають індикатором ринку, що сигналізує про ефективність і стійкість всієї ринкової економіки [23]. Водночас питання формування ціни належить до однієї з основних причин втручання держави у функціонування певного ринку. Кон'юнктура ринку, діяльність суб'єктів господарювання – посередників на аграрному ринку, які встановлюють низькі закупівельні ціни, інші чинники можуть призводити до того, що для сільськогосподарських товаровиробників та / або кінцевих споживачів складаються не вигідні або загрозливі для їхніх економічних інтересів умови ціноутворення на аграрному ринку. Це зумовлює потребу у виробленні злагодженого механізму ринкового і державного цінового регулювання на аграрному ринку.

Законодавче підґрунтя цінового регулювання у сфері господарювання складають норми ГК України, Закону України «Про ціни і ціноутворення». Для організованого аграрного ринку тривалий час діяли спеціальні умови цінового регулювання, передбачені Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», проте наприкінці 2020 року відповідні положення виключили з цього закону.

У науковій літературі питань цінового регулювання як засобу державного регулювання сфери господарювання торкалися Н. В. Барахтян, О. Ю. Гембара, Г. Д. Джумагельдієва, Л. О. Святченко та інші. Ціноутворення та цінове регулювання щодо сільськогосподарської продукції, зокрема і зарубіжний досвід, виступали предметом аналізу переважно в економічній науці, зокрема таких авторів: П. М. Макаренко, А. П. Макаренко, О. О. Мороз, П. Т. Саблук, Ю. О. Ульянченко та інших. Проте варто приділити увагу аналізу цінового

регулюванню на аграрному ринку як господарсько-правовому засобу регулювання цього ринку в сучасних умовах і з урахуванням змін, що відбулися у законодавчому регулюванні у цій сфері.

Ціну визнають однією з найбільш складних економічних категорій та визначають як грошовий вираз вартості, тобто вираження за допомогою грошей субстанції ціни, яка є загальним регулятором процесів суспільного виробництва і вплив якого на діяльність суб'єктів господарювання доповнюється іншими регуляторами, що використовуються державою [99, с. 197].

Ціноутворення є процесом визначення ціни на вироблену (реалізовану) продукцію (роботи, послуги), який здійснюється сторонами відповідних правовідносин в установленому законом порядку або у передбачених законом випадках – органами державної влади, органами місцевого саморегулювання. Цей процес є послідовним і складається з етапів формування та встановлення ціни.

Г. Д. Джумагельдієва доводить, що в ціну вміщено три складові: собівартість, яка розраховується відповідно до встановлених законодавством правил; рентабельність; податки і збори, які на підставі норм закону підлягають прямому віднесенню до ціни. Із названих складових фактично тільки рентабельність є «вільною», невизначеною заздалегідь. На розмір рентабельності впливає стан ринку або держава, здійснюючи цінове регулювання [479, с. 758].

Отже, якщо взяти до уваги, що термін «регулювання» означає цілеспрямований вплив на певний об'єкт, то цінове регулювання можна розглядати як цілеспрямований вплив на процес ціноутворення. Також можна стверджувати, що на сьогодні цінове регулювання має виступати одним з основних господарсько-правових засобів регулювання аграрного ринку і прикладом обмеження регулюючої функції ринку.

Пояснення цьому надає О. О. Мороз, яка з посиланням на інших авторів зазначає, що аграрному ринку властива нееластичність попиту на сільсько-господарську продукцію, що знаходить прояв у тому, що навіть невеликі зміни в обсягах представлення продукції на ринку зумовлені, наприклад, погодними умовами, можуть викликати значні зміни цін на таку продукцію і будуть відображатися на фермерських доходах [415 с. 21; 480, с. 5]. Таку думку поділяє Ю. О. Ульянченко та інші науковці. Дослідник наголошує на тому, що з цієї причини і вчені, і державні діячі свідомі того, що ринковий ціновий механізм не здатний цілком виконати свою головну функцію – бути регулятором попиту та пропозиції, внаслідок чого продовольчий ринок не є саморегулюючим, особливо при сучасному масовому виробництві і збуті продуктів харчування [187]. Наведене твердження справедливе і переважно

підтримується науковою спільнотою [481; 482]. Як приклад наводиться негативний результат діяльності посередників, яка здебільшого призводить до значного підвищення ринкової вартості сільськогосподарської продукції при одночасному зменшенні частки виробника у цій вартості продукції. Зокрема, при формуванні ринкової ціни (ціни попиту) за деякими видами продукції, зокрема молока, частка товаровиробника в її структурі сягає лише 15–20 відсотків, що не забезпечує відшкодування затрат на його виробництво, тобто собівартості [23].

Додатковими аргументами доцільності державного цінового регулювання можна зазначити не тільки потенційно несприятливу для товаровиробників кон'юнктуру аграрного ринку, але й, наприклад, грошові та інші зобов'язання цих суб'єктів господарювання (наявна заборгованість, кредити на поточні витрати тощо), які мають короткі терміни погашення і що можна зробити шляхом швидкої реалізації виробленої продукції.

Ще однією проблемою ціноутворення на аграрному ринку слід визнати таке явище, як диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та товари (роботи / послуги) суміжних галузей агропромислового комплексу, необхідних для виробництва, переробки та реалізації цієї продукції. Фахівцями переконливо доводиться, що через особливості сільськогосподарського виробництва та аграрного ринку між сільським господарством не може бути встановлено рівноправних відносин із суб'єктами господарювання інших сфер агропромислового комплексу. Тому воно «приречене» на допомогу держави. І основне завдання аграрної політики держави – забезпечити еквівалентний обмін шляхом не адміністративного втручання в аграрний ринок і ціноутворення, а виправлення негативних наслідків дії ринкового механізму [483, с. 86]. Одним із шляхів вирішення проблеми диспаритету цін називають дієве державне втручання, зокрема шляхом державного регулювання цін, а також дотацій, пільгової кредитної і податкової політики, інших способів підтримки доходів сільськогосподарського товаровиробника [484, с. 37]. Підтримуючи викладене, варто зазначити, що після вступу України до СОТ усі заходи підтримки було переглянуто відповідно до положень «зеленої скриньки» і «жовтої скриньки» [485], але на практиці цінове регулювання залишається одним із найбільш важливих засобів державного регулювання аграрного ринку.

На правильність таких висновків вказує й аналіз зарубіжного досвіду, який до цього часу здійснено у багатьох наукових роботах. Наприклад, у США ціни на сільськогосподарську продукцію являють собою особливу сферу державного регулювання. Вплив на ціноутворення здійснюється через позики на фінансування виробництва тим фермерам, які здійснюють вирощування

зернових у межах федеральних сільськогосподарських програм, що передбачають встановлення контрольних цін на зернові. Повернення позики здійснюється коштами, отриманими від реалізації зернових, або шляхом здавання державі врожаю зернових за контрольними цінами. Водночас контрольна ціна – це ціна, яка дає змогу виробнику покрити витрати на виробництво й отримати прибуток щонайменше за середньою нормою. У США на державному рівні визначаються контрольні ціни на молочну продукцію. Якщо ринкові ціни стають нижче цього рівня, то держава скуповує молочну продукцію за контрольною ціною [486, с. 62].

Встановлення мінімальних граничних цін на деякі види сільськогосподарської продукції як інструмент державного цінового регулювання використовується у Канаді. Також у цій країні діє програма уніфікації цін, зміст якої полягає у тому, що виробники зерна продають його державі (в особі Пшеничної палати) за встановлену початкову ціну, яка є однаковою для зерна одного класу [487, с. 9, 11].

Практика встановлення гарантованих закупівельних цін на рис та деякі інші види сільськогосподарської продукції поширена в Японії. У Китаї передбачено встановлення фіксованих цін (зерно, яйця та інші види продукції), які розраховуються, виходячи з нормативів рентабельності виробництва; мінімальних гарантованих цін, що використовуються при здійсненні інтервенцій. У цій країні зерно виступає окремим об'єктом цінового регулювання Уряду, на яке встановлюються закупівельні та оптові ціни при здійсненні обов'язкових поставок між провінціями. Встановлення мінімальних цін на певні види сільськогосподарської продукції як приклад державного цінового регулювання здійснюється у Румунії, Індії, країнах Північної Америки та інших, встановлення державних закупівельних цін – у Польщі, Узбекистані та інших країнах [488, с. 334–335].

Ще одним прикладом виступає Швеція, в якій діє жорстке державне регулювання цін на найбільш важливі види сільськогосподарської продукції: зерно, молоко, м'ясо, яйця, що знаходить прояв у встановленні гарантованих цін на продовольчу сировину. Рівень гарантованих цін встановлюється у процесі щорічних переговорів між урядом Швеції, об'єднанням сільськогосподарських товаровиробників та союзом споживачів [489].

Спеціальне цінове регулювання на аграрному ринку, як один із важелів державного регулювання цього ринку, передбачено у Молдові. У законодавстві цієї країни знайшли закріплення положення щодо індикативних, базових та довідкових цін, інтервенційних цін, а також внутрішньоринкових цін. Довідкова ціна являє собою встановлену радою по товарній лінії ціну, яка є основою для визначення договірних цін купівлі-продажу товару або

групи товарів між продавцем та покупцем, без стримуючого ефекту для конкуренції; інтервенційна ціна є гарантованою мінімальною ціною, що сплачується уповноваженим органом центрального публічного управління за сільськогосподарську продукцію, що відповідає встановленим кількісним та якісним показникам (ст. 2 Закону Республіки Молдова «Про організацію та функціонування ринків сільськогосподарської та агропродовольчої продукції») [54]. До відкритого переліку сільськогосподарської продукції, щодо якої можуть застосовуватися механізми та важелі регулювання ринку, віднесено зернові, цукровий буряк, картоплю, овочі та фрукти, свині, велику рогату худобу, птицю, яйця та деяку іншу сільськогосподарську продукцію та її похідні (ст. 21 Закону Республіки Молдова «Про організацію та функціонування ринків сільськогосподарської та агропродовольчої продукції»).

Окремо варто приділити увагу ціновому регулюванню щодо сільськогосподарської продукції на рівні ЄС. Деякі дослідники на основі того факту, що в ЄС під впливом державного контролю за цінами перебуває від 88 до 97 відсотків виробленої продукції, доходять висновку, що це вказує на значну обмеженість вільного ринкового механізму як головного виміру цін на сільськогосподарську продукцію в країнах-членах ЄС [488, с. 332–333; 490, с. 183]. Прикладом цінового регулювання можна назвати встановлення Радою міністрів ЄС рівнів мінімальних і максимальних цін, цін підтримки, яке має диференційований характер і спрямоване на регулювання рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників. Видами ціни підтримки виступають інтервенційні ціни (встановлюються тільки на певні види сільськогосподарської продукції і харчових продуктів і є мінімальними гарантованими цінами, за якими ЄС зобов'язується купувати фермерську продукцію); цільові ціни (встановлюються як бажана оптова ринкова ціна для дефіцитних районів ЄС), порогові ціни (встановлюються на основі цільової ціни шляхом додавання транспортних витрат і є верхньою межею ціни на певну продукцію).

Аналізуючи цінове регулювання у країнах ЄС, дослідники серед різних механізмів регулювання цін на аграрну продукцію виділяють створення буферних запасів; закупівлю з метою підтримки цін; субсидування експорту; обмеження імпорту продовольства; компенсаційні платежі та інше [208, с. 58; 187].

Отже, можна дійти висновку, що у багатьох зарубіжних країнах та на рівні ЄС сільськогосподарська продукція, зокрема зернові, молоко, яйця, м'ясо, виступає об'єктом державного цінового регулювання у сфері оптової торгівлі, яке знаходить прояв, здебільшого у встановленні мінімальних (та максимальних) рівнів цін на визначені види сільськогосподарської продукції і здійсненні заходів на їх підтримання (інтервенції, державні закупівлі тощо).

Також можна дійти висновку, що цінове регулювання спрямоване як на підтримання доходності сільськогосподарського виробництва, так і на забезпечення купівельної спроможності населення.

Викладене дає можливість наполягати на господарсько-правовому характері цінового регулювання, який обумовлений сферою, метою, колом суб'єктів і об'єктів, на яких спрямоване таке регулювання, зокрема воно встановлюється для суб'єктів на аграрному ринку (переважно для сільськогосподарських товаровиробників) і визначає ціну придбання оптових партій сільськогосподарської продукції.

Переходячи до розгляду цінового регулювання аграрного ринку в Україні, потрібно почати з аналізу законодавства. Положення щодо цінового регулювання містяться у ГК України. Цінову політику, яка спрямована на регулювання державою відносин обміну між суб'єктами ринку з метою забезпечення еквівалентності в процесі реалізації національного продукту, дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін, віднесено до основних напрямів державної економічної політики (ст. 10 ГК України). Згідно із ст. 12 ГК України регулювання цін і тарифів належить до основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання. Проте, на відміну від деяких інших засобів державного регулювання, ціновому регулюванню не присвячено окремої статті у ГК України. Основні положення цінового регулювання зосереджено у Законі України «Про ціни і ціноутворення». Згідно із закріпленими у ст. 1 цього Закону визначеннями, ціна – це виражений у грошовій формі еквівалент одиниці товару.

У законодавстві закріплені види цін. Серед них, наприклад: ціна пропозиції, тобто ціна, яка офіційно заявлена продавцем (товаровиробником), що зумовлює безвідкличну пропозицію продажу заявленого товару; ціна попиту, якою є ціна, офіційно заявлена покупцем, що зумовлює безвідкличну пропозицію придбати заявлений товар на умовах споту, форварду або ф'ючерсу; ціна рівноваги (фіксінг) – це ціна, яка встановлюється внаслідок досягнення рівноваги між ціною пропозиції та ціною попиту і зазначається у зареєстрованому біржовому договорі (контракті) (пункти 2.22–2.24 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Із цих визначень вбачається, що ці види цін властиві організованому (біржовому) аграрному ринку.

За загальним правилом, закріпленим у законодавстві, суб'єкти господарювання під час здійснення господарської діяльності використовують вільні ціни і державні регульовані ціни. Здійснення державного цінового регулювання чітко регламентовано законодавством. Зокрема, ст. 12 Закону України

«Про ціни і ціноутворення» встановлено, що державні регульовані ціни запроваджуються на товари, які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін, мають істотну соціальну значущість, а також на товари, що виробляються суб'єктами, які займають монопольне (домінуюче) становище на ринку. Також у ч. 3 цієї статті Закону закріплено правило, що встановлені державні регульовані ціни повинні бути економічно обґрунтованими, тобто такими, що забезпечують відповідність ціни на товар витратам на його виробництво, продаж (реалізацію) та прибуток від його продажу (реалізації).

До останнього часу в Україні існував законодавчо визначений перелік сільськогосподарської продукції – об'єктів державного цінового регулювання. Дотримання встановлених цін на ці об'єкти мало забезпечуватися шляхом здійснення державних аграрних інтервенцій, які могли набувати товарного або фінансового вигляду, або тимчасового адміністративного регулювання цін та тимчасової бюджетної дотації.

Державні аграрні інтервенції було запроваджено у 2004 році з прийняттям Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» як засіб регулювання цін на певну сільськогосподарську продукцію. Для практичного здійснення інтервенцій цим же Законом було введено відповідний понятійно-категоріальний апарат (закріплено визначення організованого аграрного ринку, мінімальних та максимальних інтервенційних цін, торгової (біржової) сесії та інші); передбачено створення спеціальної установи – Аграрного фонду, який був уповноважений здійснювати інтервенції; визначено підстави, умови і порядок здійснення державних аграрних інтервенцій.

Цим же Законом було запроваджено два види державних аграрних інтервенцій: товарні та фінансові, основним призначенням яких визначалося встановлення ціни рівноваги на сільськогосподарську продукцію [491, с. 35]. Передбачалося, що товарні інтервенції мали здійснюватися шляхом продажу (поставки) сільськогосподарської продукції, а фінансові – шляхом придбання окремих об'єктів державного цінового регулювання на умовах споту або форварду. Підставою їх застосування було встановлено відхилення (перевищення або зниження) від встановленого рівня максимальної або мінімальної інтервенційної ціни від 5 до 20 відсотків її значення [492, с. 259]. На практиці цей засіб цінового регулювання майже не застосовувався, що підтверджено результатами проведеної у 2015 році Державною фінансовою інспекцією перевірки, якою було встановлено, що з початку свого існування (з 2004 року) Аграрний фонд не провів майже жодної товарної чи фінансової інтервенції [331, с. 4].

На думку одного з керівників Аграрного фонду О. Липового, тривалий час здійсненню фінансових інтервенцій перешкоджала проблема, пов'язана з необхідністю подолання колізії між законами України «Про державну підтримку сільського господарства України» та «Про здійснення державних закупівель» [493], яка спостерігалася і після прийняття Закону України «Про публічні закупівлі».

Потрібно зазначити, що згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції» положення про державні аграрні інтервенції було виключено із Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Ще одним прикладом цінового регулювання, який запроваджувався в Україні, можна назвати встановлення КМУ мінімальних закупівельних цін на молоко і молочну сировину, рівень якої повинен був відшкодовувати середньогалузеві нормативні витрати та забезпечувати мінімальний прибуток товаровиробнику, що було передбачено Законом України «Про молоко та молочні продукти» у першій редакції. Проте від цього механізму відмовилися у листопаді 2006 року. Наразі особливості цінового регулювання для ринку молока полягають у вигляді доплат у відсотках до закупівельної ціни молока, які передбачено Законом України «Про молоко та молочні продукти». На підставі ст. 16 цього Закону з метою стимулювання підвищення якості молока з державного бюджету України фінансуються доплати до закупівельної ціни у розмірі 25 відсотків за молоко гатунку екстра та 20 відсотків за молоко вищого гатунку.

Тривалий час державою встановлювалися закупівельні ціни на зерно, які використовувалися при здійсненні державних заставних закупівель зерна. Проте на сьогодні здійснення таких закупівель законодавством не передбачено.

Оцінюючи практику цінового регулювання на аграрному ринку за весь період її існування, фахівці-економісти констатують, що індексація закупівельних цін здійснювалася обмежений період часу, оскільки вважалося, що вона посилює інфляцію; визначені мінімально можливі закупівельні ціни на молоко на практиці не застосовувалися, оскільки це призводило до збиткового функціонування молокопереробних підприємств; товарні та фінансові інтервенції через незначні обсяги їх здійснення майже не мали помітного впливу на аграрний ринок [494, с. 47]. Щодо останніх слід зазначити, що введення державних аграрних інтервенцій та створення Аграрного фонду, який мав їх здійснювати, було запозиченням досвіду США, але ефективність його впровадження виявилася дуже сумнівною в умовах, по-перше, експортної

орієнтації сільського господарства країни і, по-друге, низького розвитку внутрішнього споживання і переробки, обмежених можливостей бюджету для фінансування цих заходів. Отже, у процесі державного регулювання цін для України неприпустиме копіювання іноземного досвіду без врахування реальної поточної ситуації та стану речей на аграрному ринку [495].

Попри вилучення із законодавства положень щодо цінового регулювання, воно залишається важливим для задоволення інтересів суб'єктів аграрного ринку та публічних інтересів, тому виглядає передчасною відмова від застосування цього засобу державного регулювання щодо більшості сільськогосподарської продукції. Аналіз перспективного законодавства, зокрема проєкту закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку», в якому цінове регулювання на окремі види сільськогосподарської продукції вказано як один із заходів забезпечення продовольчої безпеки (ч. 3 ст. 9) [228], свідчить про фокусування у меті цінового регулювання на забезпеченні фізичного та економічного доступу населення до продуктів харчування. Проте досягнення цієї мети унеможлиблюється без ефективного національного сільського господарства, існування якого залежить від підтримки прибутковості виробників сільськогосподарської продукції, що досягається, зокрема, і завдяки ціновому регулюванню на аграрному ринку.

З урахуванням сучасного стану чинного законодавства можна стверджувати, що засоби державного цінового регулювання потребують відповідної розробки і законодавчого закріплення. Під час розробки відповідних засобів доцільно врахувати систему цін на сільськогосподарську продукцію, яку було представлено у Концепції ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, розробленій науковцями Інституту аграрної економіки. Науковці до згаданої системи цін внесли інтервенційні, заставні, еквівалентні як базові, цільові та порогові ціни, обґрунтовуючи, що така система цін має на меті захист сільськогосподарського товаровиробника від падіння цін, гарантування необхідного прибутку та забезпечення інтересу до господарської діяльності [496]. Більшість цін запропонованої системи використовуються зарубіжними країнами, а також певний час використовувалися в Україні (інтервенційні, заставні ціни тощо).

Для підтримки прибутковості сільськогосподарських товаровиробників можна пропонувати визначити певні види сільськогосподарської продукції, виробництво яких має пріоритетне значення для продовольчої безпеки, сталого розвитку, національних інтересів, і закріпити граничні мінімальні ціни на ці види продукції при оптовій торгівлі. Якщо на аграрному ринку буде досягнуто межі мінімальної ціни або ціна на сільськогосподарську продукцію

буде нижча за мінімальну, то держава має застосувати визначені законом засоби цінового регулювання (наприклад, викуп державою надлишків сільськогосподарської продукції або викуп продукції за мінімальними цінами тощо) та / або державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (надання субсидій для оплати частини страхового платежу, процентів за кредитами, прямі компенсаційні виплати тощо), які також потребують законодавчого закріплення. Перераховані можливі засоби цінового регулювання не будуть призводити до зростання цін на відповідну продукцію на ринку, тому не створюватимуть загрози для порушення прав споживачів і конкуренції в аграрному секторі економіки. Водночас висловлена пропозиція не може бути практично дієвою без завершення формування інфраструктури аграрного ринку, зокрема збільшення системи ОРСП і налагодження біржового аграрного ринку, функціонування яких є обов'язковими умовами формування прозорих оптових цін на аграрному ринку.

Для втілення цієї пропозиції потрібно ретельно підійти до встановлення переліку сільськогосподарської продукції, щодо якої буде встановлено граничні мінімальні ціни, а також визначити підстави та порядок для їх розрахунку (перегляду), перелік суб'єктів, уповноважених брати участь у здійсненні цінового регулювання. Восени 2020 року до Верховної Ради України було подано законопроект «Про внесення змін до Закону України „Про зерно та ринок зерна в Україні” щодо цінового регулювання зернових ресурсів України», яким пропонувалося визначити поняття мінімальної ціни на зерно як нижньої межі ціни при укладанні угод купівлі-продажу на внутрішньому ринку України та доповнення названого Закону статтею 10¹ [497]. Цією статтею передбачалося: 1) встановлення КМУ щорічних мінімальних цін на окремі види зернових та олійних культур на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції з метою створення рівних умов конкуренції на ринку зернових; 2) наділення Уряду правом вносити зміни щодо рівня мінімальних цін; 3) запровадження державного спостереження у сфері ціноутворення на ринках кукурудзи, насіння соняшнику та сої на постійній основі, за результатами якого мали визначатися методи впливу на економічні процеси та цінову ситуацію на відповідних товарних ринках. У пояснювальній записці до проекту закону вказано, що закон має на меті створення рівних умов конкуренції на ринку, і, як наслідок, наближення до збалансування ринкових відносин між усіма суб'єктами зернового середовища [498]. Наділення Уряду перерахованими повноваженнями відповідає повноваженням КМУ, закріпленим ст. 10 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні», зокрема його повноваженню на проведення цінової політики на ринку зерна та страхування ризиків для суб'єктів зернового ринку.

Однак проти прийняття цього законопроекту висловилися Європейська бізнес-асоціація, аргументуючи це тим, що, по-перше, механізм встановлення мінімальних цін не є зрозумілим, а, по-друге, зернова галузь в Україні переважно орієнтована на експорт, тому вітчизняні ціни базуються на світових, а їхнє регулювання може потенційно спричинити загальний негативний економічний ефект [499]. Варто погодитися з тим, що механізм визначення рівня мінімальних цін не є конкретним і не передбачено, ким він має бути розроблений.

Надаючи власну оцінку вищезгаданому законопроекту, потрібно звернути увагу на такі аспекти. По-перше, до основних засад державної політики з регулювання ринку зерна належить гарантування сільськогосподарським товаровиробникам права вільного вибору використання зерна та ціни його реалізації (ст. 9 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні»). З цього випливає, що виробники зерна відповідно до чинного законодавства мають необмежене право самостійно вибирати ціну реалізації власного зерна, навіть якщо вона буде економічно не вигідною. У разі прийняття вищезгаданого законопроекту відповідне положення ст. 9 Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» потребує змін з метою узгодження між собою вказаних норм. По-друге, зі змісту самого проекту закону не вбачається, що означають «окремі види зернових та олійних культур» та не визначено суб'єкта, уповноваженого встановити їх перелік, суб'єкта, сферу спостереження (джерела інформації) та порядок здійснення такого спостереження; відсутні засоби забезпечення дотримання встановлених мінімальних цін суб'єктами аграрного ринку при укладанні відповідних угод із зерном. Оскільки положення чинного законодавства не дозволяють подолати ці прогалини, законопроект потребує доопрацювання щодо окреслених питань.

Для визначення переліку сільськогосподарської продукції, щодо якої буде встановлено граничні мінімальні ціни, варто взяти до уваги перелік товарів, що мають істотну соціальну значущість. Згідно із постановою КМУ від 22 квітня 2020 року № 341 (з подальшими змінами) до цього переліку входить соняшникова олія, крупа гречана, цукор-пісок, борошно пшеничне вищого сорту, макаронні вироби вітчизняного виробництва (вермішель із борошна пшеничного вищого сорту), молоко пастеризоване жирністю 2,5 відсотка (у плівці), хліб житньо-пшеничний, батон, яйця курячі категорії С1, птиця (тушка куряча, четвертина тушки курячої) [500]. Щодо наведеного переліку соціально значущих товарів, держава застосувала такий засіб державного регулювання, як державне регулювання цін шляхом декларування зміни роздрібних цін на товари, встановивши вимоги і порядок здійснення суб'єктами господарювання декларування у разі збільшення роздрібних цін

на відповідні товари порівняно з ціною на дату набрання чинності постановою КМУ № 341 або із попередньо задекларованою роздрібною ціною.

Привертає увагу, що деякі товари з наведеного переліку є результатом безпосередньої сільськогосподарської діяльності і введене декларування роздрібних цін може відобразитися на оптових цінах (закупівельних): з одного боку сповільнювати їх зростання, а з іншого – робити зайняття відповідним видом сільськогосподарської діяльності нерентабельним. Необхідність досягнення балансу між публічними (у цьому випадку споживчими інтересами громадян) та приватними інтересами вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників є додатковим аргументом на користь повернення до більш активного використання цінового регулювання як засобу державного регулювання аграрного ринку, для чого вкрай важливим є напрацювання відповідної законодавчої бази.

Також для визначення переліку сільськогосподарської продукції, щодо якої державою мають бути встановлені мінімальні ціни, варто використати відповідний досвід зарубіжних країн і проаналізувати необхідність встановлення мінімальних цін на певні види зернових, молоко, яйця, деякі види м'яса з метою підтримання вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника та досягнення продовольчої безпеки на умовах самозабезпечення.

На завершення дослідження цінового регулювання на аграрному ринку необхідно зазначити, що аналіз чинного законодавства свідчить про наявність у законодавчих актах окремих положень, спрямованих на подолання диспаритету цін між сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу. Держава ще у 1990 році, прийнявши Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», взяла на себе обов'язок забезпечити еквівалентний товарообмін між промисловістю та сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію (ст. 1) [194]. Певні положення, спрямовані на виконання цього обов'язку, містяться у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», зокрема у ч. 2 ст. 14, в якій йдеться про заборону дискримінації прав власників сільськогосподарської продукції. У цій статті передбачено встановлення:

по-перше, вартості енергетичних ресурсів, тарифів на транспортування сільськогосподарської продукції залізничним, авіаційним, водним (річковим чи морським) та автомобільним видами транспорту, а також на послуги з її зберігання, навантаження, перевантаження, перевалки, інших послуг транспортних організацій (включно з орендою або іншою платою за використання рухомого складу) на рівні, що не перевищує відповідний рівень вартості таких

товарів при їх поставці (продажу) іншим особам або рівень вартості таких послуг (тарифів) для продукції, іншої, ніж сільськогосподарська (п. 14.2.1);

по-друге, тарифів (плати) за транспортування сільськогосподарської продукції на експорт різними видами транспорту, а також за їх зберігання, навантаження, перевантаження, перевалку та інші послуги транспортних (включно з орендою або іншою платою за використання рухомого складу), припортових, портових чи складських організацій (включно з елеваторами, зерновими складами та зерноскладами) на рівні тарифів, що застосовуються при наданні таких послуг щодо продукції українського виробництва, яка споживається на території України або переміщується транзитом (виходячи з їх найменшої величини), а також неприпустимості встановлення будь-яких надбавок, націнок або інших видів платежів, додаткових до такого найменшого тарифу (плати) (п. 14.2.2);

по-третє, режиму цінового регулювання вартості послуг: а) ветеринарної медицини (проведення лабораторних досліджень, оформлення ветеринарного сертифіката або свідоцтва); б) хлібної інспекції (огляд та оформлення сертифікатів); в) карантинної інспекції (огляд та оформлення сертифікатів, проведення фумігації); г) ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин та обмеження вартості таких послуг ціною, розрахованою за 20-відсотковою нормою рентабельності до витрат, здійснених на їх надання (п. 14.2.5).

Також у ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» закріплено, що недотримання встановлених вимог тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

Вищенаведені норми ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» потребують перегляду та оновлення, зокрема з огляду на те, що Хлібну інспекцію було ліквідовано, а розмір оплати послуг, що надаються державною службою ветеринарної медицини, встановлено ст. 99 Закону України «Про ветеринарну медицину».

Отже, викладене зумовлює висновок про нагальну потребу здійснення державою цінового регулювання щодо сільськогосподарської продукції, передумовою якого виступає удосконалення законодавства у цій сфері. Державне цінове регулювання має полягати у встановленні мінімальних цін на певні види сільськогосподарської продукції, досягнувши яких держава буде вдаватися до засобів державного цінового регулювання (викуп державою надлишків сільськогосподарської продукції або викуп продукції за мінімальними цінами тощо) та / або застосовувати визначені законом засоби державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (надання субсидій

для оплати частини страхового платежу, процентів за кредитами, прямі компенсаційні виплати тощо).

3.4 Державна підтримка суб'єктів аграрного ринку

В аграрному секторі економіки традиційною і навіть природньою є державна підтримка сільськогосподарського виробництва, тобто суб'єктів, які безпосередньо займаються вирощуванням сільськогосподарської продукції. Водночас і сфера реалізації сільськогосподарської продукції потребує державної підтримки. Аналіз вітчизняної практики розвитку аграрного ринку свідчить про здійснення прямих та опосередкованих заходів державної підтримки розвитку аграрного ринку.

У законодавчих актах положення, спрямовані на підтримку розвитку аграрного ринку, містяться у ГК України, законах України: «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» та інших. Проте положення цих законів потребують ґрунтовної оцінки на предмет доцільності, дієвості та можливості бути реалізованими на практиці.

У доктрині господарського права питання державної підтримки досліджували А. Г. Бобкова, Д. В. Задихайло, Г. Л. Знаменський, Д. В. Лічак, В. К. Мамутов, Я. В. Петруненко, О. П. Подцерковний та інші. У науці аграрного права найбільшу увагу приділено саме державній підтримці сільського господарства, зокрема це питання досліджували такі науковці: О. В. Гафурова, В. М. Єрмоленко, С. І. Марченко, В. І. Семчик, А. М. Статівка та інші. Окремо потрібно згадати дисертаційну роботу Х. А. Григор'євої, що безпосередньо присвячена концептуальним засадам правового регулювання державної підтримки сільського господарства, в якій дослідниця торкається і питань державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції [501].

Підтримка є похідним словом від «підтримувати», одне із значень якого наводять як подавати матеріальну, моральну, іншу допомогу, сприяти в чомунбудь [502, с. 516]. Деякі науковці, конкретизуючи поняття підтримки у контексті сільського господарства, висловлювали думки, що підтримка або допомога полягає у забезпеченні гідних рівнів доходності та прибутковості виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, поліпшення еквівалентності обміну з промисловими галузями, покращання фінансової стійкості та фінансового стану сільськогосподарських товаровиробників [503, с. 45].

На основі положень статей 12, 16 ГК України державну підтримку можна розглядати через призму державного регулювання господарської діяльності. Зокрема, згідно із ст. 12 згаданого Кодексу державна підтримка може знаходити прояв у наданні дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій. У ст. 16 ГК України закріплено, що держава може здійснювати компенсації або доплати сільськогосподарським товаровиробникам за сільськогосподарську продукцію, що реалізується ними державі. Також буквальний аналіз положень ст. 16 ГК України вказує на те, що діяльність суб'єктів аграрного ринку безпосередньо не зазначена серед підстав надання дотацій та використання інших засобів державної підтримки суб'єктів господарювання. Засоби державної підтримки суб'єктів аграрного ринку, зокрема суб'єктів ринкової інфраструктури, можна розглядати як такі, що охоплюються «іншими випадками, передбаченими законодавством». Крім того, можна відмітити дещо звужений зміст ст. 16 порівняно зі змістом ст. 12 Кодексу, оскільки фактично ст. 16 присвячено дотаціям, а у ст. 12 йдеться про більшу кількість видів державної підтримки.

У науці господарського права наводяться ознаки державної підтримки суб'єктів господарювання: 1) сукупність економічних, організаційних, правових засобів підтримки; 2) наявність певної інфраструктури, через яку здійснюється підтримка; 3) надається на різних етапах діяльності суб'єктів господарювання; 4) має універсальний характер, оскільки надається суб'єктам різних сфер економіки [504, с. 410], надаються визначення цього поняття.

Доволі розлоге визначення державної підтримки суб'єктів господарювання запропонував Я. Петруненко. На думку дослідника, її можна визначити як діяльність уповноважених державних органів, що врегульована законодавством і полягає у розробленні та реалізації цільових програм або наданні суб'єкту господарювання, який має важливе стратегічне значення або відповідає іншим визначеним критеріям, фінансової підтримки в індивідуальному порядку, за рахунок коштів державного бюджету у будь-якій формі та з метою забезпечення стабільності національної економіки, підвищення конкурентоздатності вітчизняного товаровиробника, оздоровлення галузей економіки, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі [505, с. 114].

Досліджуючи господарсько-правове забезпечення державної підтримки малого підприємництва в Україні, І. В. Труш сформулював визначення державної підтримки суб'єктів малого підприємництва як напрямів діяльності органів державної влади, спрямованої на покращення умов реалізації права людини на підприємницьку діяльність, гарантованого чинним законодавством, спрямованих на створення політичних, правових, економічних, соціальних, інформаційних та інших умов для його існування та розвитку [506, с. 7].

Із наведених визначень вбачається, що їх автори спеціально виділили суб'єктів та мету державної підтримки, що сприяє кращому розумінню цього поняття. Однак, у наведеному переліку ознак певне заперечення викликає виділення правових засобів підтримки, адже всі засоби державної підтримки мають нормативно-правове підґрунтя. Погоджуючись із тим, що вплив права можна розглядати таким, що має підтримувальний ефект у тому розумінні, що створює для суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин чіткі «правила гри», забезпечує правову визначеність участі в різних господарських відносинах, що значно полегшує здійснення господарської діяльності, можна пропонувати говорити про такий вид державної підтримки, як регуляторна підтримка. Вбачається, що в контексті підтримки суб'єктів аграрного ринку вона знаходить прояв у встановленні вимог і правил щодо організації та здійснення реалізації продукції, моніторингу стану ринку та надання інформації зацікавленим суб'єктам.

Заслуговує на увагу думка В. Г. Олюхи, який розвиваючи погляди Д. В. Лічак щодо того, що державна підтримка, крім економічного змісту, може знаходити прояв у створенні сприятливих законодавчих умов для здійснення господарської діяльності, стверджує, що організаційно-правова підтримка держави щодо капітального будівництва може полягати у гармонізації господарського законодавства з міжнародно-правовими актами та між внутрішніми законами та підзаконними актами [507, с. 9; 508, с. 44]. Підтримуючи наведені погляди на види державної підтримки, потрібно зазначити, що організаційно-правова (регуляторна) підтримка у досліджуваній сфері є вкрай важливою. Аргументом цьому є результати проведеного колективом авторів аналізу нормативно-правової регламентації процесу формування ринкових механізмів в аграрній економіці. Дослідники стверджують, що аграрний ринок у незалежній Україні формувався протягом 25 років на основі близько 42 нормативно-правових актів, з яких лише 18 визначають особливості цього ринку. У підсумку, визнаючи детермінантну роль правового забезпечення у функціонуванні ринкових механізмів, вони доходять висновку про суперечливість і непослідовність нормативно-правових актів, які лише загострили проблему результативності ринкових реформ [509, с. 31, 36].

Розглядаючи питання державної підтримки, не можна оминати увагою наукові напрацювання науки аграрного права. Насамперед варто навести визначення державної підтримки сільського господарства, запропоноване Х. А. Григор'євою. На думку дослідниці, державна підтримка сільського господарства як правова категорія – це закріплена у законодавстві система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного

характеру, що спрямовані на суб'єктів аграрного господарювання, здійснюються державними органами та іншими уповноваженими особами для виконання завдань державної аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування сільськогосподарських товаровиробників, соціального розвитку села та охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності [501, с. 36]. Визначення державної підтримки сільського господарства надавали й інші дослідники [510, с. 96; 511, с. 129]. Потрібно зазначити, що цими визначеннями державної підтримки сільського господарства не охоплюється аграрний ринок або відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції як об'єкт підтримки.

Ще одним питанням, яке піднімається у науці, є питання мети державної підтримки. Висловлюється думка, що метою державної підтримки сільського господарства є посилення зацікавленості сільськогосподарських товаровиробників в ефективній діяльності у пріоритетних для розвитку держави напрямках, а саме забезпечення продовольчої безпеки, розв'язання соціально-економічних проблем, сприяння соціальному розвитку сільської місцевості, відновлення та підтримання екологічної рівноваги сільських територій [512, с. 156].

Беручи до уваги органічний зв'язок аграрного ринку із сільськогосподарським виробництвом, можна стверджувати, що державна підтримка суб'єктів аграрного ринку має враховувати вищезазначену мету й одночасно здійснення підтримки буде сприяти досягненню такої мети. Водночас суб'єктно-об'єктні особливості аграрного ринку, його функції, зумовлюють потребу формулювання власної мети державної підтримки суб'єктів цього ринку. Тому метою державної підтримки суб'єктів аграрного ринку пропонується визначити створення сприятливих умов для збалансування інтересів суб'єктів аграрного ринку, вирівнювання диспропорцій між попитом і пропозицією, подолання інших ризиків у сфері реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами господарювання – сільськогосподарськими товаровиробниками.

Поряд із метою актуальним є питання принципів державної підтримки. Наприклад, державна підтримка в ЄС базується на низці принципів, серед яких допомога розвитку, а не збиткам, що полягає у тому, що зазвичай не підлягають компенсації поточні витрати суб'єктів господарювання, особливо тих, які працюють збитково, перебувають у стадії банкрутства [513, с. 26]. В Україні державна підтримка суб'єктів господарювання доки не враховує повною мірою названі принципи, про що можна судити, зокрема, із наукових джерел та положень чинного законодавства [507, с. 4, 5; 514, ст. 3].

У питаннях державної підтримки науковці досліджують співвідношення між такими категоріями, як державна аграрна політика, державне регулювання та державна підтримка.

Державна аграрна політика займає важливе місце серед складових національної політики України. У багатьох стратегічних та планових нормативних документах підкреслено, що аграрний сектор економіки, базовою складовою якого є сільське господарство, формує продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створення соціально-економічних умов сільського розвитку [101, с. 5]. У навчальній літературі існує визначення державної аграрної політики як комплексу правових, організаційно-управлінських, наукових, соціально-економічних, кадрових та інших заходів, спрямованих на забезпечення розвитку аграрної сфери економіки та гарантування продовольчої безпеки держави. Водночас зазначається, що основні засади державної аграрної політики поширюються на сільське, рибне господарство, харчову промисловість і переробку сільськогосподарської продукції, аграрну науку й освіту, соціальну сферу села, його матеріально-технічне та фінансове забезпечення [101, с. 6]. Погоджуючись із викладеним, варто додати, що державна аграрна політика реалізується шляхом здійснення державного регулювання відповідної сфери відносин.

На основі аналізу положень ГК України, іншого законодавства, наукових публікацій та власних попередніх розробок [137] державну підтримку правомірно відносити до засобів державного регулювання агропромислового комплексу, у межах якого здійснюється державна підтримка аграрного ринку.

Науковці пропонують різні підстави для класифікації державної підтримки. Загальноприйнятим є виділення прямої і непрямой форм державної підтримки. Крім цього, наприклад, Я. В. Петруненко за критерієм цільової підстави надання здійснює поділ державної підтримки на ту, метою якої виступає відновлення або забезпечення рентабельності та конкурентоздатності вітчизняних суб'єктів господарювання, які опинилися через різні причини у скрутному становищі, та ту, яку спрямовано на забезпечення розвитку пріоритетних галузей господарства; за критерієм форми надання – кредитування, субсидії, гарантії тощо [515, с. 137].

Викликає інтерес проведена Х. А. Григор'євою класифікація державної підтримки сільського господарства за: 1) напрямками (податкова, кредитна та інші); 2) способами (регуляційна, дерегуляційна; договірна, недоговірна); 3) засобами (фінансова та нефінансова). Також дослідниця приділила окрему увагу різновидам державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, виділяючи: а) цінове регулювання, б) компенсаційні заходи;

в) формування або стимулювання попиту на сільськогосподарську продукцію; г) налагодження збутової інфраструктури [501, с. 12]. Щодо наведеної класифікації, то варто уточнити, що цінове регулювання виступає самостійним засобом державного регулювання господарської діяльності, реалізація якого, зокрема, може мати для суб'єкта господарювання ефект підтримки, що і дозволяє виділяти цінову підтримку. Х. А. Григор'єва у межах цінового регулювання називає встановлення регульованих цін, здійснення інтервенцій, проте на сучасному етапі застосування цих заходів вже не передбачено законом.

Певною мірою до цінової підтримки можна було відносити встановлення цін на зерно у межах здійснення державних заставних закупівель зерна.

В Україні тривалий час було передбачено здійснення державних заставних закупівель зерна. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» механізм заставних закупівель зерна запроваджувався за рішенням Уряду і полягав у тому, що Аграрний фонд надавав бюджетну позику виробнику зерна, яке належало до об'єктів державного цінового регулювання з урахуванням того, що розмір суми бюджетної позики не міг перевищувати 80 відсотків розміру мінімальної інтервенційної ціни. Сам механізм заставних закупівель полягав у тому, що у разі, коли бюджетна позика та / або плата за її використання не були погашені у строк, передбачений договором, до державного інтервенційного фонду здійснювалося зарахування об'єкта державного цінового регулювання – предмета застави.

Державні заставні закупівлі зерна розглядалися науковцями як спосіб кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу певного об'єкта державного цінового регулювання шляхом надання бюджетної позики і як засіб підтримки товаровиробників [516, с. 350]. Як слушно вказує І. І. Якубович, заставна закупівля зерна застосовувалася протягом 2000–2014 роках, проте після 2014 року коштів на проведення державних заставних закупівель зерна в Державному бюджеті передбачено не було і відповідні угоди на аграрному ринку не укладалися. До цього варто додати, що чинна редакція Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» вже не містить положень щодо заставних закупівель зерна. Такі закупівлі зерна в контексті державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників виступають прикладом встановлення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. На сучасному етапі встановлення закупівельних цін могло б бути доречним під час здійснення закупівель сільськогосподарської продукції для державних потреб.

Прикладом цінової підтримки потрібно розглядати встановлення розмірів дотацій та доплат сільськогосподарським товаровиробникам. Наразі такі

дотації і доплати передбачено для виробників молока залежно від його якості (ст. 16 Закону України «Про молоко та молочні продукти»).

Отже, можна пропонувати під ціновою державною підтримкою розуміти встановлення закупівельних цін та розмірів доплат виробникам визначених видів сільськогосподарської продукції, які по суті відповідають вищевказаному принципу державної підтримки в ЄС.

Водночас важливо підкреслити, що будь-яка державна підтримка має вплив на ціноутворення, проте різного ступеня, що підтверджується, зокрема, узагальненнями наукових напрацювань, присвячених аналізу досвіду ЄС в частині державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції. Оскільки фермерам та іншим сільськогосподарським товаровиробникам важко підтримувати рентабельність виробничої діяльності без участі держави, то остання надає державні субсидії, у різні роки розмір яких у кінцевій регіональній ціні сільськогосподарської продукції у глобальному вимірі міг становити: у Швейцарії – приблизно 73 відсотки, Норвегії – 70 відсотків Японії – 63 відсотки, країнах ЄС – 45 відсотків [517, с. 9].

Отже, державні дотації та субсидії є доволі поширеними засобами державної підтримки суб'єктів аграрного ринку у багатьох країнах. У Молдові, наприклад, передбачено надання державних субсидій та дотацій сільськогосподарським товаровиробникам та іншим партнерам по товарній лінії, зокрема і дотації на підвищення якості сільськогосподарської продукції та технологічний трансфер (ст. 20 Закону Республіки Молдова «Про організацію та функціонування ринків сільськогосподарської та агропродовольчої продукції») [54].

Враховуючи наукові підходи до поняття і класифікації державної підтримки (і за суб'єктами отримання підтримки також), можна пропонувати класифікувати державну підтримку суб'єктів аграрного ринку. Зокрема, за суб'єктами варто виділити державну підтримку, яка надається сільськогосподарським товаровиробникам або іншим суб'єктам аграрного ринку. Залежно від видів, засобів та об'єктів пропонується виділяти фінансову (бюджетні дотації та субсидії, кредитна субсидія, бюджетне відшкодування тощо), регуляторну (встановлення вимог і правил щодо організації та здійснення реалізації продукції, моніторингу стану ринку та надання інформації), цінову (встановлення закупівельних цін та розмірів доплат). За напрямками державної підтримки аграрного ринку можна виділити підтримку, яка спрямована: на розбудову інфраструктури ринку; розширення асортименту та насичення ринку сільськогосподарською продукцією вітчизняного виробництва; збільшення прибутковості діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Аргументи на користь такої класифікації та приклади будуть викладені далі.

Приєднуючись до тих дослідників, які серед видів державної підтримки виділяють не тільки фінансову, а також організаційну, інформаційну, цінову тощо, все ж очевидним є той факт, що на практиці найбільш дієвими є саме ті види державної підтримки, які прямо або опосередковано пов'язані із фінансуванням суб'єктів господарювання.

Серед видів державної підтримки значний інтерес науковців викликає саме фінансова підтримка. Зазначається, що функціонування аграрного ринку неможливе без фінансового забезпечення, тобто розвитку таких інструментів, як кредитування, інвестування, страхування, фінансова підтримка сільськогосподарських виробників, які на думку міжнародних експертів, на 80 відсотків формують ринкове середовище [208, с. 57]. Науковцями досліджується поняття державної фінансової підтримки суб'єктів аграрної сфери, розроблено визначення цього поняття як законодавчо закріпленого правового механізму державного фінансування організаційних, виробничих, економічних, екологічних, природоресурсних заходів, здійснюваних сільськогосподарськими товаровиробниками в процесі вирощування та виробництва рослинницької і тваринницької продукції, забезпечення її первинної переробки, виконання інших сільськогосподарських робіт та надання послуг, яким пропонується доповнити ст. 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [518, с. 34]. Щодо запропонованого визначення потрібно вказати на певну невідповідність між самим поняттям, яке через вказівку на «суб'єктів аграрної сфери» виявляється ширше, ніж його визначення, подане через діяльність сільськогосподарських товаровиробників. Також більш логічним видається розмішувати визначення всіх понять в одній статті, присвяченій термінам, які використовуються у законі.

На основі аналізу законодавства можна виділити державну фінансову підтримку, яка надається сільськогосподарським товаровиробникам, має за мету підтримку їх виробничо-господарської діяльності та, зрештою, позитивно впливає на розвиток аграрного ринку (насичення ринку певною продукцією, вихід на ринок нових сільськогосподарських товаровиробників тощо). Думку, що розвиток аграрного ринку є одним із позитивних наслідків державної фінансової підтримки суб'єктів аграрного виробництва, висловлюють і деякі дослідники [518, с. 34].

Положення щодо такої державної підтримки передбачено у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Розвиток аграрного ринку внесено до цілей та сфери застосування цього Закону (ст. 1). Охоплення положеннями вищеназваного Закону розвитку аграрного ринку простежується у такому: згідно із ч. 2¹.5 ст. 2¹ Закону

України «Про державну підтримку сільського господарства України» ефективність державної підтримки сільського господарства України забезпечується шляхом створення сприятливих умов для здійснення сільськогосподарської діяльності, підвищення якості та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції з метою мінімізації природно-кліматичних та економічних ризиків сільськогосподарського виробництва та гарантування продовольчої безпеки держави. Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» встановлено низку видів державної підтримки сільського господарства, деякі з них наведено нижче.

Видом державної підтримки є бюджетна тваринницька дотація, яка надається з метою підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів та запобігання виникненню збитковості українських виробників продукції тваринництва (ст. 15 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Фактично, бюджетна тваринницька дотація містить два види дотацій: бюджетну дотацію та спеціальну бюджетну дотацію, які різняться за об'єктами, порядком встановлення розміру й умовами надання.

Наступним видом державної підтримки виступає бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції (ст. 16¹ Закону). Право на отримання бюджетної дотації мають сільськогосподарські товаровиробники, які є платниками податку на додану вартість, здійснюють види діяльності у рослинництві та / або тваринництві, визначені п. 16^{1.3} ст. 16¹, та виконали умови, встановлені цим Законом.

Державна підтримка надається виробникам, які закладають плодово-ягідні насадження, виноградники та хмільники, вирощують овочі, для часткової компенсації витрат, перерахованих у ст. 16² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Низку інших видів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників закріплено у ст. 17² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». На цілі, відповідно до умов та встановлених розмірів, закріплених цією статтею Закону, сільськогосподарські товаровиробники можуть отримати бюджетні субсидії, часткові бюджетні відшкодування вартості здійснених витрат, іншу державну підтримку. Наприклад, серед напрямів державної підтримки вказано надання послуг із маркетингу та просування продукції на ринок з уточненням, що безпосередньо може бути підтримано: створення і розвиток ОРСП, функціонування державної системи моніторингу аграрного ринку, проведення регулярних торгів продукцією і товарними деривативами, діяльність сільськогосподарських заготівельно-

збутових, переробних, постачальницьких та інших кооперативів, організація виставок і виставкових заходів. Також у цій статті Закону окремо виділено державну підтримку виробників органічної сільськогосподарської продукції (п. 17².9 ст. 17² Закону).

Вищенаведені положення дають змогу дійти висновку, що ефект державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, яка полягає у наданні бюджетних дотацій, субсидій, компенсацій та відшкодування витрат, відобразиться на товарному асортименті продукції аграрного ринку, яка буде вироблена вітчизняними сільськогосподарськими товаровиробниками, та прибутковості діяльності останніх. Водночас серед об'єктів державної підтримки не закріплено високомаржинальних сільськогосподарських культур.

Викладені положення Закону України «Про державну підтримку сільськогосподарства України» вказують на те, що українська держава відмовилася від суцільної підтримки сільськогосподарського виробництва, а підтримує окремі види сільськогосподарської діяльності, які через різні чинники становлять публічний інтерес. Також наведені положення Закону свідчать про реалізацію в них положень Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року щодо диференційованих підходів до створення умов для державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників залежно від установлених законодавством критеріїв їх діяльності.

Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників передбачена й Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» і полягає у наданні сільськогосподарському товаровиробнику з державного бюджету грошових коштів у вигляді субсидій для оплати частини страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договором страхування (ст. 1 цього Закону).

За вищеназаним Законом державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції полягає в наданні з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді відшкодування до 60 відсотків вартості страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договорами страхування в порядку, встановленому цим Законом (ст. 25). Страховими випадками визнано загибель (втрата, пошкодження) застрахованих посівів (посадок), загибель (недобір, недоотримання) застрахованого врожаю, продуктів бджільництва; загибель (втрата, вимушений забій, травматичне пошкодження або захворювання) застрахованих сільськогосподарських тварин, інші події, передбачені договором страхування, які спричинені страховими ризиками, перерахованими у статтях 7, 8 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною

підтримкою». Проте зарубіжний досвід вказує на те, що потенціал страхування у сфері сільського господарства використовується частково.

У 2014 році у США прийнято Закон про сільське господарство, який було спрямовано на те, щоб змінити державну підтримку фермерських господарств у вигляді прямих виплат на страхування ризиків. У 2018 році було прийнято новий Закон про сільське господарство, який зберіг програму підтримки страхування ризиків. Відповідно, у США існує два види страхування: 1) страхування від падіння цін, яке передбачає компенсації, якщо ціни на продукцію рослинництва падають нижче заздалегідь визначених рівнів (Price Loss Coverage), та 2) страхування сільськогосподарських ризиків, яке полягає у виплатах фермерам, якщо їхні доходи зменшилися нижче середнього по країні показника (Agriculture Risk Coverage). Для розрахунків потенційних виплат фермери під час реєстрації надають дані про площу та урожайність на своїх фермах [519]. Державна підтримка знаходить прояв у субсидуванні платежів фермерів за договорами страхування. Як зазначається, у середньому держава покриває до 62 відсотків страхового платежу [520].

Такий досвід видається корисним для України. В умовах нестабільної кон'юнктури аграрного ринку та за відсутності дієвих заходів підтримки сільськогосподарських товаровиробників (які тільки частково обумовлені браком коштів) доцільно запровадити такий вид страхування із державною підтримкою, як страхування від падіння цін (збитковості сільськогосподарської діяльності). Для запровадження такого виду державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників необхідно визначити перелік сільськогосподарської продукції, на які держава буде встановлювати мінімальні ціни на певний маркетинговий період, а також розробити сам механізм державної підтримки страхування, в основу якого може бути покладений вже закріплений Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» підхід до надання державних субсидій.

Варто звернути увагу на положення ст. 17¹ Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», які мають безпосереднє відношення до розвитку аграрного ринку. Зокрема, держава забезпечує підтримку надання послуг із маркетингу та просування продукції на ринок (створення і підтримка розвитку ОРСП, державної системи моніторингу аграрного ринку, регулярних торгів продукцією і товарними деривативами, заготівельно-збутових, переробних, постачальницьких та інших обслуговуючих підприємств та організацій у сфері агропромислового комплексу, організація виставок і виставкових заходів) та заходів, пов'язаних із забезпеченням контролю якості та безпеки продуктів харчування (пункти 17^{2.6} та 17^{2.7} ст. 17²).

Також держава забезпечує підтримку у формі застосування державних закупівель зерна на умовах ф'ючерсів та / або форвардів на організованому товарному ринку України (п. 17².2 ст. 17².).

Особливості правового регулювання форвардних закупівель зерна було визначено Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» та постановою КМУ «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» [521]. Такі закупівлі полягали у придбанні зерна у сільськогосподарських товаровиробників в установленій маркетинговий період за фіксованою ціною та на умовах авансового платежу у розмірі 50 відсотків його повної вартості на момент укладення форвардного біржового контракту. Форвардні закупівлі проводилися за мінімальними інтервенційними цінами, встановленими на зерно на відповідний маркетинговий період [592]. Саме такий підхід і дав змогу відносити форвардні закупівлі до засобів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників і розвитку аграрного ринку. Проте, на підставі аналізу форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств, Х. А. Григор'єва зробила висновок, що ці закупівлі мають значний агропротекційний потенціал і могли б максимізувати державну підтримку товаровиробників без залучення додаткових бюджетних коштів, однак аналіз умов біржового контракту поставки зерна (зокрема врожаю 2016 року) вказує на фактичну мінімізацію протекційного значення форвардного контракту [188, с. 51]. Можна погодитися з думкою дослідниці, опираючись на зміст біржових договорів, що використовуються АТ «Аграрний фонд» для закупівель зерна [334] і якими на постачальника покладаються значні санкції у разі порушень обов'язків за договором.

Вищезгадана постанова КМУ втратила чинність у березні 2021 року, на сьогодні такі закупівлі зерна можуть здійснюватися не тільки у його виробників, що також зумовлює зміну підтримуючого характеру форвардних закупівель зерна. Отже, для реалізації такого засобу підтримки потребує розробки механізм застосування державних закупівель зерна на умовах ф'ючерсів та / або форвардів на організованому аграрному ринку України, поряд із яким доцільно розробити примірні біржові контракти, врахувавши попередній досвід та наукові пропозиції.

Розвиток ОРСП є самостійним об'єктом державної підтримки, що випливає з низки положень законодавства. По-перше, Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачено отримання кредитної субсидії за довгостроковими кредитами, які залучено для будівництва та реконструкції виробничих об'єктів (як-от ОРСП, сховищ для зберігання зерна, овочів та фруктів) (пп. 13.3.2 ст. 13 Закону). Як встановлено

у ст. 13 названого Закону, кредитна субсидія полягає у субсидуванні частини плати (процентів) за кредитом, сума якого використовується за цільовим призначенням на потреби виробництва або на розвиток агропромислового комплексу.

По-друге, Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» містить окрему статтю, присвячену державній політиці підтримки ОРСП. З аналізу змісту ст. 10 цього Закону випливає, що держава, крім фінансової підтримки, також здійснює організаційну, регуляторну та інформаційну підтримку становлення й діяльності ОРСП, зокрема шляхом: сприяння створенню, організації діяльності та ефективному функціонуванню ОРСП; законодавчого забезпечення діяльності ОРСП; надання земельних ділянок із земель державної та / або комунальної власності для розміщення ринку сільськогосподарської продукції; підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для забезпечення діяльності цих ринків; популяризації переваг продажу сільськогосподарської продукції партіями та інше. Водночас заходи фінансової підтримки посідають центральне місце у державній політиці підтримки ОРСП та знаходять прояв, наприклад, у: наданні державної фінансової підтримки цим ринкам у період їх становлення; фінансовій участі держави у створенні ОРСП та їх інфраструктури; повному або частковому відшкодуванню вітчизняним товаровиробникам витрат на зберігання та складування сільськогосподарської продукції в межах інфраструктури ОРСП впродовж періоду його становлення за рахунок коштів державного бюджету; застосування до ОРСП механізмів фінансової допомоги та підтримки підприємств агропромислового комплексу, зокрема і кредитної підтримки тощо.

По-третє, конкретизацію положень щодо надання державної фінансової допомоги ОРСП у період їх становлення здійснено у ст. 13 цього Закону, відповідно до якої право на отримання допомоги мають ОРСП незалежно від форми власності та організаційно-правової форми.

Крім ОРСП, в Україні передбачено державну підтримку сільськогосподарських кооперативів, основні положення щодо якої закріплено ст. 32 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». У цій статті не йдеться про фінансову підтримку сільськогосподарських кооперативів, більшою мірою така підтримка охоплює організаційну, регуляторну та інформаційну підтримку організації та діяльності кооперативів. Зокрема, цією статтею Закону встановлено, що основним завданням державної політики з підтримки сільськогосподарської кооперації є створення сприятливих умов для утворення, становлення і розвитку сільськогосподарських кооперативів (сільськогосподарських кооперативних об'єднань) шляхом формування сприятливої податкової, фінансово-кредитної, інвестиційної політики для їхньої діяльності.

Організаційна та інформаційна підтримка полягає у тому, що центральні та місцеві органи виконавчої влади, місцевого самоврядування сприяють розвитку і зміцненню економічної самостійності сільськогосподарських кооперативів та їхніх членів, кооперативних об'єднань, підвищенню ефективності їхньої діяльності, не допускають обмежень господарської активності та ініціативи таких кооперативів (об'єднань), сприяють вільній і рівноправній їх участі на ринках товарів, робіт і послуг. Також передбачено сприяння держави у підготовці висококваліфікованих кадрів для системи сільськогосподарської кооперації, розвитку кооперативної освіти, проведенню наукових досліджень із питань сільськогосподарської кооперації.

Згідно із ст. 32 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» державна підтримка сільськогосподарських кооперативів здійснюється відповідно до державних та регіональних програм за рахунок державного і місцевих бюджетів у порядку, встановленому законом. Наразі державних програм не розроблено. Проте Україна має певний досвід у стимулюванні розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації [523]. На рівні регіонів було прийнято відповідні програми підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів [524]. Вбачається, що певні положення цих документів мають бути враховані під час розроблення нових державних цільових програм.

Слід визнати, що державна підтримка розвитку суб'єктів інфраструктури аграрного ринку є важливою, зокрема з огляду на її роль у розвитку аграрного ринку. Українські дослідники приводять численні приклади економічних вигод об'єднання сільськогосподарських виробників у кооперативи, наводять досвід інших країн, зокрема такий, що в економічно розвинутих країнах через збутові кооперативи реалізується понад половина сільськогосподарської продукції: у Франції – зерна, молока, свинини, Німеччині – зерна і молока, Швеції – зерна, молока, свинини, яловичини, яєць [490, с. 183]. Також багато науковців обґрунтовували необхідність удосконалення функціонування аграрного ринку за напрямом розвитку його інфраструктури, зокрема і шляхом участі держави у створенні розгалуженої ланки оптової торгівлі (оптових ринків, розподільних центрів та інших структур оптової торгівлі, збутових кооперативів, в активізації біржової торгівлі тощо) [525, с. 215].

Отже, на сьогодні фінансова підтримка вміщує у себе передбачену законодавством бюджетну підтримку у вигляді різноманітних платежів та режим кредитної субсидії, яка може надаватися і на будівництво об'єктів ОРСП. Враховуючи значну кількість видів фінансової підтримки суб'єктів аграрного ринку, актуальним є питання збору повної та достовірної інформації про всі чинні програми державної підтримки та суб'єктів її отримання. На сьогодні законодавством передбачено ведення Реєстру отримувачів бюджетної дотації

та Державного аграрного реєстру (статті 16², 2² Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»). Перший із Реєстрів охоплює інформацію про сільськогосподарських товаровиробників тільки за одним видом підтримки, а другий ведеться на добровільних засадах. Проте, для прийняття ефективних рішень у сфері державної підтримки суб'єктів господарювання потребує проведення інвентаризації всіх наявних програм і заходів із надання державної підтримки, результатом чого має стати одержання вичерпної інформації про стан її надання у розрізі окремих сфер господарської діяльності [526], що є актуальним і для сфери державної підтримки суб'єктів аграрного ринку.

Аналіз перспективного законодавства підтверджує, що розвиток інфраструктури аграрного ринку залишається напрямом державної підтримки суб'єктів аграрного ринку. Відповідно до проєкту закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» [228] розвиток ринкової інфраструктури та ланцюгів створення доданої вартості сільськогосподарської продукції вказано серед завдань державної підтримки сільського господарства та сільського розвитку. Забезпеченню розвитку агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості присвячено ст. 10 проєкту Закону. У цій статті до шляхів забезпечення державою розвитку згаданих ланцюгів пропонується віднести: забезпечення функціонування мережі оптових ринків збуту сільськогосподарської продукції, створення сприятливих умов для розвитку товарних бірж та біржової інфраструктури, зокрема й електронних майданчиків для проведення торгів; стимулювання розвитку сільськогосподарських кооперативів та інших об'єднань виробників сільськогосподарської продукції та інші. У цьому законопроєкті передбачено сприяння кооперації виробників сільськогосподарської продукції з метою підвищення ефективності їх господарської діяльності, формування партій сільськогосподарської продукції належного обсягу та якості, забезпечення технологічного процесу виробництва, просування продукції на ринок (ст. 11). Таке «забезпечення», «стимулювання», «сприяння» може бути реалізоване через здійснення різних видів державної підтримки, зокрема і фінансової, регуляторної тощо, а також проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед суб'єктів малого і середнього підприємництва – виробників сільськогосподарської продукції щодо переваг їх кооперації, членства в товарній біржі та / або ОРСП.

Окремо акцентуючи увагу на забезпеченні функціонування мережі ОРСП у межах напряму державної підтримки розбудови інфраструктури аграрного ринку, слід констатувати, що наявні ОРСП не формують мережу таких ринків,

тому розробка відповідних видів державної підтримки залишається актуальною. Можна погодитися із негативною оцінкою законодавчого регулювання державної підтримки розвитку ОРСП, яке розвивалося в умовах невизначеності поглядів на необхідність такої підтримки: від декларування принципу самоокупності і фінансування розвитку ОРСП за рахунок недержавних джерел до необхідності безпосередньої фінансової участі держави в їх створенні, і має низку прогалин та неузгодженостей [527, с. 93].

Вбачається, що для розбудови національної мережі ОРСП, яка передбачала створення щонайменше одного ОРСП у кожній області, необхідно створити умови для реалізації положень ст. 10 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції».

Науковці висловлюють різні пропозиції щодо створення таких умов. Наприклад, Ю. Б. Шпильова пропонує використовувати модель публічно-приватного партнерства для створення оптових ринків у межах об'єднаних територіальних громад, створення логістичних центрів для забезпечення зв'язків ринку із супермаркетами, опосередковуючи таке партнерство договором концесії [340, с. 343]. Інші висловлюють пропозиції протягом періоду становлення (а відповідно до Закону цей період не може перевищувати 7 років) звільняти ОРСП від сплати податку на прибуток; встановлювати мінімальні тарифи на комунальні послуги (за умови, що ОРСП було створено за участі держави, громади та сільськогосподарських виробників) [289, с. 158]. Висловлені пропозиції можна підтримати за умови одночасного створення законодавчого підґрунтя для виконання ОРСП положень Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» в частині мети і напрямів діяльності ОРСП, а також послуг, які мають надаватися цими ринками, оскільки в іншому разі ОРСП, виступаючи організатором реалізації сільськогосподарської продукції, буде мати невиправдані привілеї, що може негативно відобразитися на стані економічної конкуренції серед суб'єктів господарювання з подібними послугами.

Отже, підсумовуючи викладене, можна сформулювати мету державної підтримки суб'єктів аграрного ринку як створення сприятливих умов для збалансування інтересів суб'єктів аграрного ринку, вирівнювання диспропорцій між попитом і пропозицією, подолання інших ризиків у сфері реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами господарювання-сільськогосподарськими товаровиробниками.

Особливості державної підтримки суб'єктів аграрного ринку варто виділяти за такими показниками: 1) за суб'єктами – надається сільськогосподарським товаровиробникам та іншим суб'єктам аграрного ринку; 2) за видами і засобами є фінансовою (бюджетні дотації та субсидії, кредитна субсидія,

бюджетне відшкодування тощо), регуляторною (встановлення вимог і правил щодо організації та здійснення реалізації продукції, моніторингу стану ринку та надання інформації), ціновою (встановлення закупівельних цін та розмірів доплат); 3) за напрямками – спрямована на розбудову інфраструктури ринку, насичення ринку сільськогосподарською продукцією вітчизняного виробництва, збільшення прибутковості діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Проведений аналіз різних видів державної підтримки дає можливість обґрунтувати введення такого виду страхування із державною підтримкою, як страхування від падіння цін (збитковості сільськогосподарської діяльності). Реалізація цієї пропозиції передбачає визначення переліку сільськогосподарської продукції, на яку держава буде встановлювати мінімальні ціни на певний маркетинговий період, та розробку самого механізму державної підтримки страхування (наприклад, через компенсації сільськогосподарським товаровиробникам частини вартості страхового платежу).

3.5 Інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку

Суб'єкти аграрного ринку для прийняття у своїй діяльності ефективних рішень потребують доступу до повної та актуальної інформації про стан ринку. Інформація виступає передумовою для прийняття стратегічних і поточних рішень органами державної влади, органами місцевого самоврядування.

Інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку логічно впливає із виконання ринком інформаційної функції. Деякі дослідники навіть розглядають сам ринок як процес обміну інформацією та рішеннями, як форму зв'язку між продавцями та покупцями. Також вони зазначають, що ринок функціонує як безперервно діюча інформаційно-обмінна система, завдяки безперервному процесу передання та отримання інформації учасники ринку переходять від відносного незнання про бажання і потреби інших до досить точного розуміння того, скільки чого можна купити і продати і за якою ціною [3, с. 55; 528, с. 47].

Викладене вказує, що інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку займає важливе місце серед господарсько-правових засобів регулювання аграрного ринку загалом. Водночас аналіз практики підтверджує, що доступ сільськогосподарських товаровиробників до актуальної інформації про стан аграрного ринку, способи та умови продажу власної сільськогосподарської

продукції тощо є утрудненим, що вказує на відсутність налагодженої системи інформаційного забезпечення.

Законодавчі положення щодо права суб'єктів господарювання на інформацію, суб'єктів, умов надання інформації тощо містяться в окремих нормативно-правових актах, проте загалом законодавче регулювання цього питання має фрагментарний і непослідовний характер.

Питання інформаційного забезпечення суб'єктів господарювання, і на аграрному ринку також, виступали предметом досліджень в юридичній та інших галузях науки. Окремих аспектів інформаційного забезпечення торкалися такі дослідники: О. М. Батигіна, О. О. Косиця, А. Ю. Нашинець-Наумова, Н. Ф. Павленчик, С. М. Петренко, Ю. В. Прудніков, Ю. А. Цимбалюк та інші. Проте сучасний стан законодавства та практики інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку вказує на доцільність подальшої розробки цього питання, зокрема і в контексті господарсько-правового регулювання цього ринку.

Поняття інформації як будь-яких відомостей та / або даних, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, закріплено у Законі України «Про інформацію» (ст. 1) [529].

Визначення поняття інформаційного забезпечення не закріплено у законодавстві, що зумовлює пошук його визначення в інших джерелах. Наприклад, можна знайти визначення інформаційного забезпечення як сукупності форм документів, нормативної бази та реалізованих рішень щодо обсягів, розміщення та форм існування інформації, яка використовується в інформаційній системі [530].

У науці поняття інформаційного забезпечення розкривається у кількох визначеннях, які формулюються залежно від галузі та мети розробки цього поняття. Зокрема, Т. О. Мороз пропонує виділяти три основні підходи до визначення поняття, з яких для цілей цього дослідження найбільш відповідає те, яке визначає інформаційне забезпечення як наявність інформації, необхідної для управління економічними процесами, що міститься у базах даних інформаційних систем [411, с. 396]. Наведене визначення відповідає меті використання інформації різними суб'єктами аграрного ринку: суб'єктами господарювання для здійснення власної господарської діяльності, суб'єктами організаційно-господарських повноважень для регулювання цього ринку.

Важливість інформаційного забезпечення суб'єктів господарювання визнана на рівні законодавства, на це вказують певні положення ГК України. Обов'язок держави гарантувати усім підприємцям, незалежно від організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права та можливості для

залучення і використання серед іншого інформаційних ресурсів, закріплено у ст. 47 Кодексу.

Загалом нормативно-правові акти, положення яких спрямовано на забезпечення реалізації права суб'єкта господарювання на залучення і використання інформації, існували як до, так і після прийняття ГК України. Нормативно-правова основа інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку, будучи частиною законодавства України, пройшла певні етапи розвитку [531]. Одним із перших нормативно-правових актів, в яких було врегульовано зазначене питання, потрібно назвати Постанову КМУ «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» від 17 листопада 1995 року. Цим актом на аграрні та товарні біржі, в яких були секції з продажу сільськогосподарської продукції, покладался обов'язок щотижневого інформування Міністерства сільського господарства і продовольства та Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі про результати торгів. Вирішення питання удосконалення інформаційного супроводу суб'єктів аграрного ринку передбачало створення при Міністерстві сільського господарства і продовольства Центру сільськогосподарської ринкової інформації, який мав акумулювати інформацію про формування цін, рух продукції, вплив різноманітних факторів на рівень виробництва і споживання продовольства. На практиці ці положення з різних причин не були успішно втілені.

Вже у 2000 році Указом Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» на Уряд та державні адміністрації було покладено обов'язок створити і забезпечити функціонування інформаційної системи для надання зацікавленим підприємствам, установам, організаціям та населенню інформації про стан та тенденції розвитку аграрного ринку, результати біржових торгів, досліджень і аналізу цього ринку. Функціонування такої інформаційної системи мало розпочатися з початку червня 2000 року. Одночасно згаданим Указом було передбачено створення до 1 вересня 2000 року в Мінагрополітики системи моніторингу, аналізу та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку, збору і поширення інформації щодо рівня цін на сільськогосподарську продукцію та продовольство. На сьогодні цей Указ втратив чинність, але нерозвиненість біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією і під час його чинності не давала можливості виконувати приписи цього Указу повною мірою [531, с. 204].

Питання інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку регулювалися постановою КМУ «Про оптові продовольчі ринки» від 9 червня 1999 р., якою передбачалося, що з метою забезпечення учасників оптових торгів кон'юнктурною інформацією на такому ринку мали діяти спеціальні

системи інформаційного обслуговування, на які покладался обов'язок систематичного відстеження надходження товарів на цей ринок, проведення обробки інформації щодо груп товарів і обсягів реалізованої продукції наприкінці кожного торгового дня [364]. Потрібно наголосити, що більшість положень зазначеної Постанови знайшли втілення у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», які на практиці мали замінити оптові продовольчі ринки.

Наявність проблем інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку визнавалася на рівні держави. Зокрема, у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року серед проблем була зазначена непоінформованість значної частини сільськогосподарських товаровиробників про кон'юнктуру ринків та умови ведення бізнесу в галузі. Для подолання цієї проблеми у Стратегії передбачалося удосконалення системи інформаційно-аналітичного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, запровадження системи оперативного моніторингу ринку сільськогосподарської продукції, розбудови розвинутої системи сільськогосподарського дорадництва.

Отже, з викладеного випливає, що в Україні на рівні держави визнавалася важливість інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку, усвідомлювалися наявні проблеми у цій сфері та закладалися нормативно-правові підвалини інформаційного забезпечення суб'єктів цього ринку. Але сучасний стан цієї сфери змушує погодитися із тими дослідниками, які зазначають, що сьогодні інформаційне забезпечення так і не набуло системного характеру [532; 533]. Слушним є висновок А. Ю. Нашинець-Наумової, яка досліджуючи законодавче підґрунтя інформаційного забезпечення та використання інформаційних технологій у сфері господарювання, висловила думку, що інформаційна інфраструктура господарської діяльності має фрагментарний характер, не відповідає сучасним потребам суб'єктів господарювання, проте на рівні держави немає чіткого бачення вирішення цієї проблеми [534, с. 79]. Н. Ф. Павленчик підкреслює важливість інформаційного забезпечення саме сільськогосподарських товаровиробників, яких називає «базовими» для формування ринку сільськогосподарської продукції [112, с. 379].

В умовах сьогодення та сучасного стану аграрного ринку України вирішення завдання щодо формування дієвої системи інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку полягає, по-перше, у відповідях на питання щодо видів та обсягів інформації, збір і обробка якої має проводитися, суб'єктів, які здійснюють моніторинг та поширення такої інформації, та суб'єктів, яким вона надається, підстав і способів надання такої інформації тощо, по-друге, в розробленні з урахуванням отриманих відповідей конкретних шляхів

удосконалення законодавчого регулювання інформаційного забезпечення цієї сфери.

Вирішення поставлених питань доцільно почати з аналізу чинного законодавства. Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» до напрямів діяльності цих ринків віднесено забезпечення операторів ОРСП достовірною інформацією про кон'юнктуру ринку та споживчу якість такої продукції; узагальнення і поширення достовірної інформації щодо попиту і пропозиції сільськогосподарської продукції, рівня її цін (ст. 7). Водночас ст. 15 названого Закону передбачено, що з метою постійного і повного забезпечення ОРСП та операторів цих ринків інформацією про кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції у структурі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфері сільського господарства, має бути створено систему інформаційного забезпечення діяльності ОРСП та затверджено положення про таку систему інформаційного забезпечення. На ОРСП покладено обов'язок надавати центральному органу інформацію про кон'юнктуру відповідного ринку у встановлених обсягах. Встановлено, що інформація системи інформаційного забезпечення діяльності ОРСП є відкритою, що досягається шляхом її систематичної публікації в офіційних друкованих та електронних виданнях; поширення засобами масової інформації, і в мережі Інтернет на веб-сайті відповідного центрального органу виконавчої влади також; безпосереднього надання зацікавленим органам та особам. Проте, аналізуючи положення цієї статті Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», стає очевидним невизначеність основних питань, неконкретний характер окремих положень та відсутність механізму їх реалізації (зокрема, відсутність Положення про систему інформаційного забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції). На ці та деякі інші недоліки законодавства науковці вказують доволі давно [532].

З аналізу законодавства випливає, що конкретні обов'язки у сфері інформаційного забезпечення законодавчо покладено на товарні біржі. Згідно із ст. 11 Закону України «Про товарні біржі» до обов'язків біржі віднесено здійснення моніторингу біржових торгів; оприлюднення на веб-сайті переліку учасників біржових торгів та реєстрів біржових товарів. Відповідно до ст. 12 Закону на товарну біржу покладено обов'язок розраховувати та оприлюднювати за результатами біржових торгів біржовий курс товару не пізніше робочого дня, наступного після торгового дня, в який відбувалися торги відповідним товаром.

Функціонуюча з 2005 року Аграрна біржа відповідно до Статуту має здійснювати: 1) дослідження кон'юнктури організованого аграрного ринку

та вивчення суспільної думки щодо такого ринку, надання консультацій з питань комерційної діяльності; 2) надання фінансових та інших консультацій, пов'язаних із розрахунково-кліринговою діяльністю; 3) надання послуг із поширення інформації про результати біржових торгів (аукціонів), рекламних послуг; провадження діяльності у сфері інформатизації, навчання та підвищення кваліфікації біржових брокерів (дилерів) та працівників біржі; 4) випуск біржових бюлетенів, довідників та інших інформаційних і рекламних видань з питань, пов'язаних із біржовою діяльністю [535]. Із наведеного вбачається, що Аграрна біржа має відігравати ключову роль в інформаційному забезпеченні не тільки членів біржі, але суб'єктів аграрного ринку загалом. Водночас ефективність її ролі в інформаційному забезпеченні прямо залежить від активності цього ринку.

Наведені положення законодавства щодо покладання обов'язків зі збору, обробки та поширення інформації на зазначених суб'єктів виглядають цілком логічними, адже найбільш оперативно актуальну інформацію можна отримати тільки в місці торгівлі (оптової / роздрібною) сільськогосподарською продукцією. Інакше кажучи, ринок через діяльність суб'єктів ринкової інфраструктури реалізує інформаційну функцію, акумулюючи інформацію з різних джерел та надаючи її для використання зацікавленим особам.

Крім вищезгаданих, потенційно до суб'єктів інформаційного забезпечення можна віднести агроторгові дома. Через зобов'язання, які поклалися на цих суб'єктів нормативно-правовими актами, зокрема, постановою КМУ «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку», можна погодитися з думкою, що фактично агроторгові дома виступають маркетинговими структурами, які для виконання покладених на них завдань одночасно мають здійснювати аналіз і оцінку ринкової ситуації, моніторинг цін на продукцію з метою пошуку більш вигідних умов для продажу (купівлі) сільськогосподарської продукції. Отже, вони можуть надавати й інформаційні, консультаційні послуги щодо реалізації сільськогосподарської продукції [22, с. 118]. Хоча варто наголосити, що на практиці ці суб'єкти не представлені активно саме як суб'єкти надання інформаційних послуг.

На підставі аналізу положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» сільськогосподарські кооперативи можна відносити до суб'єктів інформаційного забезпечення. Аргументами висловленому твердженню є положення ст. 31 згаданого Закону, в якій зазначено, що ці суб'єкти господарювання провадять інформаційну і просвітницьку роботу в громадах, на території яких вони здійснюють свою діяльність, а також у центрах формальної та неформальної освіти. З урахуванням видів діяльності сільськогосподарських кооперативів, які охоплюють заготівлю, закупівлю, зберігання,

збут, продаж сільськогосподарської продукції, та цілей сільськогосподарської кооперації, зокрема підвищення ефективності та конкурентоспроможності виробників сільськогосподарської продукції, можна робити припущення, що у полі діяльності цих суб'єктів знаходиться збір та поширення інформації про стан аграрного ринку, умови та способи реалізації сільськогосподарської продукції тощо [531, с. 207].

Дослідники до системи інформаційного забезпечення відносять й інших суб'єктів. Роль Державної служби статистики України в інформаційному забезпеченні аграрного ринку дослідила І. В. Артимонова, цілком слушно довівши, що інформація, яку акумулює цей орган, насамперед має значення для аналізу стану аграрного ринку [536, с. 23]. О. С. Головачова серед суб'єктів, на сайтах яких можна отримати доступ до інформації про ринок сільськогосподарської продукції, називає Мінагрополітики, Спілку аграріїв України, Комітет олійних і зернових культур Європейської бізнес-асоціації [86, с. 182]. З цим можна погодитися, адже в обов'язки Мінагрополітики входить забезпечення проведення моніторингу аграрного та продовольчого ринку у межах повноважень, передбачених законом. Відомо, що у 2019 році було прийнято рішення про реорганізацію названого Міністерства, але на початку 2021 року його діяльність було поновлено, тому для налагодження виконання цього та інших повноважень Мінагрополітики потрібен час, зокрема для створення окремої структури та унормування діяльності із проведення такого моніторингу.

У питанні інформаційного забезпечення потрібно звернути увагу на діяльність багатьох галузевих асоціацій (Українська зернова асоціація, Національна асоціація цукровиків України, Союз птахівників України та багато інших), які можуть виступати суб'єктами інформаційного забезпечення для своїх членів. Тут потрібно згадати і підтримати численні пропозиції щодо створення саморегульованих організацій в аграрному секторі, які під час своєї діяльності, на думку О. М. Гончаренко, виконують інформаційну функцію [537, с. 246].

До суб'єктів інформаційного забезпечення варто відносити й сільськогосподарські дорадчі служби. Надання цими організаціями дорадчих послуг зі створення сільських агромагазинів, сільськогосподарських заготівельно-збутових кооперативів, кредитних спілок, агроторгових домів тощо, налагодження взаємовигідних партнерських відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками та іншими суб'єктами аграрного ринку, поширення інформації про ціни, кон'юнктуру ринків, збут сільськогосподарської продукції і придбання ресурсів для її виробництва з метою сприяння розвитку інфраст-

руктури аграрного ринку, зокрема й організації мережі збуту сільськогосподарської продукції від виробника до споживача, була передбачена Державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року [538]. Також деякими науковцями вбачається можливість забезпечення інформаційного супроводу договірних відносин із сільськогосподарською продукцією сільськогосподарськими дорадчими службами [533].

З аналізу Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» можна робити висновок, що інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку охоплено основними завданнями і методами дорадчої діяльності, оскільки сільськогосподарська дорадча діяльність, серед іншого, спрямована на надання суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо (ст. 4) [539].

Отже, з викладеного можна зробити висновок, що в інформаційному забезпеченні аграрного ринку мають бути задіяні всі суб'єкти цього ринку: Мінагрополітики, Міністерство розвитку економіки України, органи місцевого самоврядування, агропродовольчі ринки, ОРСП, аграрні біржі, агроторгові доми, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські дорадчі служби, об'єднання сільськогосподарських товаровиробників та інші суб'єкти. Водночас на нормативно-правовому рівні потрібно конкретизувати перелік інформації та обов'язки цих суб'єктів щодо збору, оброблення і надання інформації, вимоги і порядок виконання цих обов'язків.

Аналіз законодавства та наукової літератури дає змогу дійти висновку, що ключове місце в інформаційному забезпеченні відведено інформуванню про ціни на сільськогосподарську продукцію. Це пояснюється тим, що найважливішим показником аграрного, як і будь-якого іншого ринку, виступає ціна на товар, що є підставою для виділення такої функції ринку, як виявлення ринкових цін.

Інформація про ціни на ринку охоплюється поняттям кон'юнктури ринку. У широкому розумінні це поняття визначено як сукупність умов, які характеризують співвідношення попиту і пропозиції на певні товари і послуги [146, с. 276]. Проведений вище аналіз законодавства вказує на те, що важливість інформації про кон'юнктуру аграрного ринку визнається на державному рівні із визначенням суб'єктів надання такої інформації, проте його реалізація на практиці має несистемний та / або частковий характер. Наприклад, на Інформаційно-аналітичному порталі АПК України з певною періодичністю розміщується зведена інформація про ціни на основні види сільськогосподарської продукції; на сайті Аграрної біржі подається інформація про ціни на зернові культури, на сайтах ОРСП (ринок «Шувар», ринок «Столичний»)

оприлюднюється інформація про локальні ціни на асортимент продукції на цьому ринку [531, с. 208].

Віддаючи належне значенню ціни для сфери господарювання і суспільства загалом, у Законі України «Про ціни і ціноутворення» передбачено здійснення державного спостереження у сфері ціноутворення. Згідно із ст. 19 цього Закону таке спостереження здійснюється шляхом проведення моніторингу вільних цін, який вміщує дослідження динаміки цінових процесів на товарних ринках та державних регульованих цін щодо визначеного КМУ переліку товарів, результати якого покладаються в основу визначення методів впливу на економічні процеси та цінову ситуацію на товарних ринках.

Здійснення моніторингу, як основного інструменту акумулювання інформації про стан аграрного ринку, отримало законодавче визначення. Згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» моніторинг аграрного ринку – це система регулярних спостережень на аграрному ринку, що здійснюється протягом маркетингового періоду шляхом збирання, оброблення, аналізу та висвітлення інформації про ціни попиту та обсяги товарних пропозицій на сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки з метою характеристики поточного стану ринку, прогнозування та підготовки пропозицій (п. 2.9 ст. 2). Водночас Уряд під час розробки проєкту державного бюджету на черговий рік зобов'язаний щорічно розробляти програму моніторингу цін аграрного ринку України.

Крім інформації про стан цін на аграрному ринку, можна стверджувати, що значущою, особливо для новостворених суб'єктів малого і середнього підприємництва, виступає інформація про способи, умови та правила реалізації сільськогосподарської продукції, які можуть різнитися залежно від виду сільськогосподарської продукції, способу та форми організації реалізації сільськогосподарської продукції, інших чинників. Не менш важливою є інформація щодо фітосанітарних та ветеринарних вимог, які мають бути дотримані при виробництві продукції для того, щоб вона могла бути представлена на аграрному ринку. За цим напрямом Інформаційно-аналітичний портал АПК України містить вкладку «Вимоги до обігу харчової продукції», проте вона, на жаль, не наповнена відповідною інформацією.

Вбачається, що сільськогосподарські товаровиробники повинні мати актуальну інформацію про суб'єктів ринкової інфраструктури, які надають різні допоміжні послуги (зокрема, із сертифікації продукції, зберігання, транспортування, передпродажної підготовки, проведення лабораторних досліджень тощо). Оптимальним було б розміщення відповідної інформації насамперед на інтернет-ресурсах організаторів оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, органів місцевого самоврядування та / або місцевих органів

державної влади, ресурсах відповідних асоціацій та інших об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, ресурсах Мінагрополітики.

Окрім наведених видів інформації, для успішного функціонування аграрного ринку інформаційне забезпечення має охоплювати питання участі сільськогосподарських товаровиробників у формуванні суб'єктів та об'єктів ринкової інфраструктури, економічних переваг від такої участі. Позитивним прикладом можна вважати реалізацію широкої інформаційної кампанії щодо розвитку сільськогосподарської кооперації у межах ініціативи «Рідне село» спільно із Всеукраїнською асоціацією сільських і селищних рад [306, с. 5].

З урахуванням викладеного можна узагальнити той перелік інформації, який може виступати об'єктом інформаційного забезпечення, зокрема це інформація про: кон'юнктуру аграрного ринку (попит, пропозицію, ціни на продукцію); способи, умови та правила реалізації сільськогосподарської продукції, оформлення і виконання угод із такою продукцією; продавців і покупців на певному аграрному ринку; суб'єктів ринкової інфраструктури та їх послуги тощо; можливості і переваги участі у створенні і діяльності суб'єктів інфраструктури тощо.

В інформаційному забезпеченні суб'єктів аграрного ринку можна виділити перелік інформації, що має бути загальнодоступною та надаватися вільно, у будь-який час та на безоплатній основі всім зацікавленим особам (наприклад, певний визначений обсяг інформації про кон'юнктуру ринку). У сучасних умовах це здійснюється шляхом оприлюднення відповідної інформації на офіційних веб-сайтах уповноважених органів та суб'єктів господарювання.

Іншим видом інформаційного забезпечення потрібно виділяти збір, опрацювання та надання окремої інформації у наперед визначеному вигляді, тобто на замовлення. Це є змістом економічної діяльності з надання інформаційних послуг і опосередковується договорами про надання інформаційних послуг. Джерельною базою для надання таких послуг можуть бути дані з офіційних джерел (Мінагрополітики, Державної служби статистики), дані певних суб'єктів інфраструктури аграрного ринку, інші ресурси. Таке інформаційне забезпечення спрямоване на сприяння сільськогосподарським товаровиробникам в обранні оптимальних способів і форм реалізації власної продукції.

Ще однією групою користувачів інформації про аграрний ринок варто назвати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які реалізують повноваження щодо регулювання цього ринку. Відповідна інформація лягає в основу здійснення прогнозування, планування розвитку цього ринку та агропромислового комплексу, розроблення, коригування довгострокової (стратегічної) і короткострокової економічної і соціальної політики,

розроблення державних цільових програм та програм регіонального розвитку тощо.

Упорядкування і формалізація здійснення інформаційного забезпечення аграрного ринку потребує створення інформаційної системи, яка б мала загальнодержавне охоплення. Слід підтримати Ю. В. Пруднікова у тому, що така система має сприяти: 1) підвищенню рентабельності реалізації сільськогосподарської продукції її виробниками; 2) досягненню якісної цінової однорідності сільськогосподарської продукції; 3) стійкості цін на цю продукцію та прогнозованості ціноутворення на внутрішньому, зокрема і локальних ринках; 4) ефективному розподілу державних субсидій на підтримку сільськогосподарських виробників; 5) завантаженню ОРСП, що збудовані за кошти Державного та місцевих бюджетів [540, с. 177].

Свого часу Н. Ф. Павленчик було висловлено пропозицію щодо прийняття закону України «Про формування єдиного інформаційного простору на ринку сільськогосподарської продукції» і створення єдиного інформаційного центру [112, с. 390]. Не заперечуючи перспективу прийняття подібного закону, на сучасному етапі, в умовах незавершеності формування інфраструктури аграрного ринку та системи державного моніторингу аграрного ринку, можна припускати, що положення подібного закону не будуть мати належного практичного підґрунтя для їх реалізації. Тому з метою удосконалення законодавчого регулювання здійснення моніторингу аграрного ринку та інформування суб'єктів цього ринку доцільно пропонувати прийняття загального Положення про інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку. У цьому Положенні потрібно закріпити такі питання: види та обсяги інформації, яка підлягає моніторингу; джерела збору інформації для моніторингу, суб'єкти, які здійснюють моніторинг інформації, суб'єкти отримання інформації, підстави і способи надання інформації, зокрема і види інформації, яка надається безкоштовно, джерела її розміщення, періодичність оновлення. У Положенні може бути реалізовано ідею створення єдиного інформаційного центру із закріпленням його структури, функцій, обов'язків тощо.

На підставі викладеного можна конкретизувати коло суб'єктів, які можуть здійснювати інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку, а саме: Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство економіки України, органи місцевого самоврядування, агропродовольчі ринки, оптові ринки сільськогосподарської продукції, аграрні біржі, агроторгові доми, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські дорадчі служби, об'єднання сільськогосподарських товаровиробників та інші суб'єкти.

Також можна конкретизувати перелік інформації, яка обов'язкова для збору і надання суб'єктам аграрного ринку, а саме: про кон'юнктуру аграрного

ринку (попит, пропозицію, ціни на продукцію); способи, умови та правила реалізації сільськогосподарської продукції, оформлення і виконання угод із такою продукцією; продавців і покупців на певному аграрному ринку; суб'єктів ринкової інфраструктури та їх послуги тощо.

З метою удосконалення організаційно-правових засад інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку потрібно прийняти Положення про інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку, в якому визначити суб'єктів, підстави, порядок, способи здійснення моніторингу аграрного ринку та надання інформації зацікавленим особам.

3.6 Контроль за аграрним ринком

Державне, зокрема законодавче, регулювання аграрного ринку передбачає встановлення певних вимог і правил, які спрямовано на забезпечення розвитку відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції відповідно до бачення держави ідеальної моделі аграрного ринку та взаємоузгодження публічних інтересів і приватних інтересів суб'єктів цього ринку. Проте, як показує практика господарювання у цій сфері, суб'єкти аграрного ринку не завжди дотримуються встановлених вимог і правил, що зумовлює необхідність введення механізму контролю за названим ринком.

На сьогодні контроль за аграрним ринком представлено переважно здійсненням відповідних функцій уповноваженими органами державної влади. Недержавний контроль на цьому ринку є на стадії становлення, проте розвиток інших сфер господарювання та зарубіжний досвід свідчить, що такий вид контролю буде доцільним та може ефективно доповнювати державний контроль.

Законодавче підґрунтя здійснення контролю за аграрним ринком складається з положень, які містяться у ГК України, Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та багатьох інших законодавчих актах, положення яких, враховуючи різні види правовідносин, що виникають у межах аграрного ринку, різноманіття видів сільськогосподарської продукції, завдання з наближення законодавства України до вимог ЄС тощо, потребують ґрунтовного аналізу та наукового опрацювання.

У доктрині господарського права загальні питання контролю у сфері господарювання, зокрема й на рівні дисертаційних досліджень, розглядали багато дослідників, зокрема: О. В. Баганець, А. Г. Бобкова, О. М. Вінник,

В. В. Добровольська, Н. В. Никитченко, В. П. Попелюк, С. Л. Серов, В. С. Щербина та інші. Питання контролю у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції досліджував С. І. Бугера [541]. Проблематику контрольно-наглядової діяльності у сільському господарстві на стику аграрного та адміністративного права дослідив О. Г. Бондар [542]. Водночас потребують дослідження господарсько-правові аспекти здійснення контролю за аграрним ринком.

Аграрний ринок, як явище суспільного життя, невід'ємна складова економіки країни, потребує цілісної системи господарського контролю. У науці питання поняття, сутності, форм, видів контролю, зокрема державного контролю, співвідношення із поняттям нагляду, активно досліджувалися і в радянський період, і в сучасній Україні. Це дає можливість не зупинятися додатково на аналізі перелічених питань, а здійснити узагальнення і навести ключові аспекти для розкриття питання контролю за аграрним ринком.

Насамперед це стосується місця контролю у системі впливу на сферу господарювання. О. Г. Бондар розглядає контроль як правову форму здійснення управлінської діяльності, що виступає як однорідна діяльність уповноважених державних органів та їх посадових осіб щодо встановлення фактичної відповідності результатів діяльності підконтрольних суб'єктів очікуваним цілям, перевірки відповідності засобів досягнення результатів вимогам права та прийняття за результатами перевірки заходів регулятивно-охоронного характеру [542, с. 32]. Подібну думку висловлює О. М. Вінник [93, с. 21]. Таку позицію підтримує Н. В. Никитченко, яка обґрунтовує обов'язок держави з використання державного контролю у сфері господарювання у комплексі з іншими функціями управління економікою і який формулює як обов'язок з організації і здійснення планування і прогнозування, контролю і регулювання господарської діяльності, на основі концепції публічних послуг [543, с. 126].

Натомість В. С. Щербина, О. В. Кологойда та деякі інші науковці відносять державний контроль у сфері господарювання до правової форми державного регулювання, посиляючись на положення гл. 2 ГК України [544, с. 31; 449, с. 51]. Вбачається, що така позиція є слушною, що у буквальному сенсі впливає з назви гл. 2 ГК України – «Основні напрями та форми участі держави і місцевого самоврядування у сфері господарювання», у якій зазначено, що держава у сфері господарювання здійснює регулюючий, а не управлінський вплив. Водночас, на думку вчених, державний контроль, не є засобом регулювання, з огляду на відсутність згадки про нього у переліку засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання (ст. 12 ГК України).

Існує ще один погляд на місце державного контролю, а саме віднесення його до засобів державного регулювання сфери господарювання. Таку думку висловлював В. В. Кочин. Дослідник зазначав, що під час захисту прав суб'єктів господарювання здійснюються такі засоби державного регулювання, як державний контроль та нагляд [545, с. 115]. Деякі інші науковці підтримують таку думку, пропонуючи віднести державний нагляд (контроль) до переліку основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, для чого внести відповідні зміни до ч. 2 ст. 12 ГК України [544, с. 32]. До цього потрібно додати, що низка законів України, якими регулюються відносини у сфері здійснення сільськогосподарської діяльності, охоплюють державний контроль до державного регулювання (зокрема, закони України: «Про бджільництво», «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та інші).

Узгодити різні наукові погляди намагається В. В. Добровольська, пропонуючи розглядати державний контроль як комплексне поняття. Багатогранність поняття державного контролю знаходить прояв у тому, що сам державний контроль може розглядатися і як форма, і як засіб державного регулювання. Дослідниця зазначає, що державний контроль як засіб державного регулювання уособлює певний нормативний механізм (процедуру) здійснення дій контролюючого характеру [546, с. 189].

У характеристиці державного контролю у сфері господарювання можна погодитися з виокремленим В. П. Попелюком принципом інституту контролю – принципом добросовісності діяльності суб'єктів господарської діяльності [547, с. 3]. У науковій та навчальній літературі також наводяться риси, яким має відповідати державний контроль, форми контролю, проводиться класифікація державного контролю залежно від різних підстав [449, с. 51; 548; 549, с. 348–350].

Варто підтримати В. В. Добровольську, яка пропонує державний контроль у сфері господарювання розглядати у трьох аспектах: 1) організаційному, підґрунтям якого є його засади (законність, рівність, недискримінація, взаємна відповідальність, паритет та превентивність); 2) функціональному, що дає змогу провести характеристику компетенції осіб, які реалізують контролюючі повноваження, підстави, умови, строки і процедуру проведення різноманітних заходів контролюючого характеру та 3) інформаційно-консультаційному, мета якого полягає у наданні різноманітного роду консультацій і рекомендацій щодо контролюючих заходів, які сприяють налагодженню стимулюючих, недискримінаційних і превентивних зв'язків під час їх проведення [546, с. 192].

Одним з активно досліджуваних та дискусійних питань є співвідношення понять контролю і нагляду. Підставою для наукової дискусії виступають не тільки наявний науковий доробок, але й положення законодавства. В. С. Щербина висловлювався за те, що форму вживання термінів «нагляд» і «контроль», яку використано у Законі України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», доцільно поширити і на ст. 19 ГК України [544, с. 32]. Проте існує значна кількість прихильників розмежування цих понять. Наприклад, О. Г. Бондар з посиланням на інших авторів наводить підстави для розмежування понять контролю і нагляду, як-то: «1) глибина перевіркової діяльності (головний критерій); 2) характер повноважень відповідних органів контролю і нагляду; статус, який мають органи контролю і нагляду у системі державних органів; 3) наявність організаційної підпорядкованості суб'єктів контрольно-наглядової діяльності і підконтрольних або піднаглядних об'єктів» [542, с. 34].

Поняття контролю і нагляду розмежовує О. В. Кологойда, проте за іншими ознаками. На її думку, основними критеріями розмежування є: 1) право контрольних органів у визначених законом межах втручатись в оперативно-господарську діяльність підконтрольних об'єктів; 2) здійснення контролю щодо конкретних суб'єктів вищими органами, а нагляду – щодо невизначеного кола осіб за відсутності організаційного підпорядкування суб'єктів та об'єктів нагляду [449, с. 51].

Науковий підхід до розмежування понять контролю і нагляду варто підтримати і додати, що на законодавчому рівні ці поняття розмежовано у законах України: «Про ветеринарну медицину», «Про товарні біржі» та деяких інших.

Загальні норми щодо державного контролю у сфері господарювання містяться у ст. 19 ГК України, у якій закріплено сфери та засадничі положення здійснення такого контролю за господарською діяльністю.

Правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб, права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання під час здійснення державного нагляду (контролю) визначено Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [550]. Цим законом закріплене загальне визначення державного нагляду (контролю) як діяльності уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних органів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади АРК, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та

запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, допустимого рівня небезпеки для населення, навколишнього природного середовища (ст. 1).

Положення цього Закону поширюються на всі відносини державного контролю за аграрним ринком, за деяким винятком щодо контролю у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів та у сфері ветеринарної медицини. На відносини щодо державного контролю у цій сфері розповсюджуються положення тільки окремих статей Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», які визначено ч. 7 ст. 2 цього Закону.

Із посиланням на ч. 3 ст. 19 ГК України, в якій закріплені сфери державного контролю, можна стверджувати, що діяльність суб'єктів аграрного ринку охоплюється кількома з них. Це залежить від конкретного положення суб'єкта господарювання на аграрному ринку, його податкового статусу, організаційно-правової форми, виду господарської діяльності, виду сільськогосподарської продукції, яка виступає товаром на ринку тощо. Відповідно, постає питання конкретизації напрямів державного контролю за аграрним ринком.

Законодавством передбачено здійснення державного контролю за господарською діяльністю у сфері цін та ціноутворення. Відповідні положення щодо державного контролю закріплено розділом V Закону України «Про ціни і ціноутворення». Діяльність суб'єктів аграрного ринку охоплюється цим напрямом контролю у загальному порядку, оскільки на сьогодні скасовано законодавчі положення щодо об'єктів державного цінового регулювання на аграрному ринку.

Водночас аналіз відповідної судової практики дає змогу зробити висновок про наявність проблем у законодавчій регламентації державного контролю щодо застосування положень Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», які було присвячено регулюванню відносин щодо об'єктів державного цінового регулювання. Відповідно до ст. 3 названого Закону (яку було виключено згідно із Законом від 5 листопада 2020 року № 985-IX) держава в межах організованого аграрного ринку здійснювала регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції шляхом встановлення мінімальних та максимальних інтервенційних цін.

Органи державної фіскальної служби України, виявляючи під час перевірок податкового, валютного та іншого законодавства, укладання угод щодо реалізації сільськогосподарської продукції – об'єктів державного цінового регулювання за нижчими цінами, ніж мінімальні інтервенційні ціни, видавали

податкові повідомлення-рішення щодо донарахування сум податків, занижених через укладання таких угод. Однак суб'єкти господарювання успішно оскаржували такі податкові повідомлення-рішення на тій підставі, що договори з реалізації сільськогосподарської продукції уклалися поза межами організованого аграрного ринку. Судова практика щодо наслідків державного контролю у сфері державного цінового регулювання і неврахування мінімальних інтервенційних цін була усталеною, справи вирішувалися на користь суб'єктів господарювання. Зокрема, суди зазначали, що встановлений механізм державного регулювання цін за допомогою мінімальних і максимальних інтервенційних цін, який регламентований Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», мав здійснюватися лише в межах організованого аграрного ринку. Це означало, що інтервенційні ціни не могли застосовуватися до продавців сільськогосподарської продукції – об'єктів державного цінового регулювання, які здійснювали їх реалізацію поза межами Аграрної біржі. Відтак, вимоги державного цінового регулювання не поширювалися на сільськогосподарську продукцію – об'єкти державного цінового регулювання, реалізація якої відбувалася самостійно виробником за межами аграрної біржі [551; 552].

Фактично, можна робити висновок, що на аграрному ринку ефективність державного контролю за господарською діяльністю щодо цін та ціноутворення була низькою, оскільки саме державне цінове регулювання мало обмежену сферу застосування – лише організований аграрний ринок, який активно не працював.

Аналіз законодавства вказує на встановлення положень щодо державного контролю за діяльністю суб'єктів інфраструктури аграрного ринку. Водночас контроль за діяльністю агропродовольчих ринків здійснюється у загальному порядку, зокрема із дотриманням вимог щодо здійснення господарської діяльності, встановлених правил торгівлі на ринках тощо. Натомість контроль за діяльністю ОРСП виділено окремо.

Згідно із ст. 16 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» контроль за діяльністю ОРСП здійснюють центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфері сільського господарства, інші органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом. Наразі таким органом є Міністерство аграрної політики та продовольства України. Згідно з Положенням про Мінагрополітики, до його повноважень входить здійснення контролю за діяльністю оптових ринків сільськогосподарської продукції (п. 73). Наведені положення нормативно-правових актів мають доволі загальний характер, оскільки не дозволяють визначити предмет контролю. Ймовірно,

під час здійснення контролю можуть перевірятися надання послуг ОРСП, дотримання Правил роботи ОРСП, виконання обов'язків у сфері інформаційного забезпечення тощо. Проте відповідні положення Закону сформульовані так, що не встановлюють конкретних вимог до діяльності ОРСП або обов'язків цих суб'єктів, дотримання чи виконання яких могли б виступати предметом перевірок. Вочевидь, що предметом перевірок можуть бути виконання вимог щодо набуття статусу ОРСП (на це вказують положення ст. 4 цього Закону, якою регулюються питання позбавлення статусу ОРСП), дотримання положень законодавства під час організації діяльності ОРСП, зокрема щодо розміщення інфраструктури ОРСП, користування земельними ділянками, виділеними для розміщення інфраструктури, отримання і використання державної допомоги тощо, однак дотримання вимог земельного законодавства і законодавства в частині використання державної допомоги є об'єктом державного контролю не тільки Мінагрополітики.

Із положень законодавства випливає, що одним із наслідків проведення контрольних заходів може стати позбавлення статусу ОРСП. Відповідні питання регулюються ст. 4 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». Відповідно, можна стверджувати, що предметом попереднього контролю Мінагрополітики є дотримання вимог до набуття статусу ОРСП, оскільки виявлення недостовірних відомостей, зокрема, розбіжностей між відомостями, викладеними в поданих юридичною особою для набуття статусу ОРСП документах, та фактичними даними, є підставою для позбавлення статусу ОРСП. Ще однією підставою для позбавлення цього статусу закріплено порушення ОРСП вимог Закону та інших нормативно-правових актів. Спираючись на вищевикладене потребують конкретизації, які саме вимоги Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» є предметом перевірок Мінагрополітики, порушення яких може стати підставою для позбавлення статусу ОРСП, з подальшим доповненням ст. 16 згаданого Закону напрямами контролю за діяльністю цих ринків. Пропонується такими напрямами контролю встановити: дотримання оптовими ринками сільськогосподарської продукції законодавства під час надання послуг; дотримання Правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції; виконання обов'язків щодо надання інформації про кон'юнктуру відповідного ринку сільськогосподарської продукції у встановлених порядку та обсягах.

Діяльність іншого суб'єкта інфраструктури аграрного ринку – аграрної біржі – також підлягає державному контролю. Згідно із ст. 19 Закону України «Про товарні біржі» здійснення нагляду та контролю за додержанням товарними біржами встановлених законодавством вимог щодо їхньої діяльності

та застосування відповідних санкцій за їх порушення покладено на НКЦПФР. Положення щодо здійснення державного контролю встановлено Законом України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків».

Отже, ще одним напрямом державного контролю можна назвати діяльність суб'єктів інфраструктури цього ринку.

Надалі можна навести положення законодавства щодо державного контролю залежно від видів сільськогосподарської продукції. Норми щодо державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду за переміщенням тварин, а також на всіх ринках, де організовано продаж живих тварин і продуктів тваринного походження, закріплено Законом України «Про ветеринарну медицину» (ст. 16, 17). Положення щодо контролю за діяльністю з виробництва, переміщення, реалізації продукції рослинництва (у визначених законом випадках) встановлено Законом України «Про карантин рослин» (ст. 29). Процес адаптації законодавства України із законодавством ЄС має наслідком активну зміну національного законодавства щодо безпечності та якості сільськогосподарської продукції. Чинна редакція Закону України «Про карантин рослин» відповідає положенням Регламенту ЄС 2017/625 щодо здійснення контролю за здоров'ям рослин, зокрема регулює проведення фітосанітарної експертизи (аналізів), норми щодо якої було внесено до цього Закону відповідно до Закону України від 15 березня 2017 р. [553].

У законодавстві містяться численні положення щодо контролю за діяльністю з виробництва та обігу певних видів сільськогосподарської продукції. Наприклад, ст. 14 Закону України «Про молоко та молочні продукти» передбачено здійснення державного контролю та нагляду у сфері виробництва, переробки, реалізації, експорту та імпорту молока, молочної сировини та молочних продуктів, визначено напрями та орган здійснення такого контролю. Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» закріплено напрями здійснення державного контролю за якістю зерна (ст. 22). У Законі України «Про бджільництво» передбачено організацію та забезпечення контролю за якістю продуктів бджільництва (ст. 7). Подібні положення містяться й у деяких інших Законах.

З аналізу положень перерахованих законів можна зробити висновок, що напрямом державного контролю за аграрним ринком виступає контроль у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції. Наведені законодавчі норми потрібно розглядати такими, що розвивають положення ст. 19 ГК України щодо державного контролю за діяльністю суб'єктів господарювання за якістю та безпечністю продукції і послуг.

У літературі робилися спроби розмежування понять нагляду за безпечністю та якістю харчових продуктів та контролю у сфері безпечності та якості харчових продуктів. О. В. Запотоцька дає визначення поняттю нагляду за безпечністю та якістю харчових продуктів і виділяє особливості такого нагляду, окремі з яких можна навести: 1) здійснення тими самими суб'єктами, які уповноважені здійснювати контроль; 2) плановий, позаплановий, поточний характер нагляду; 3) у певних випадках виступає необхідною умовою під час надання відповідного документа суб'єкту господарювання (перед отриманням експлуатаційного дозволу); 4) є пасивною формою здійснення контролю; 5) здійснення за різними векторами: метрологічний, ринковий, ветеринарно-санітарний, за дотриманням гігієнічних вимог під час виготовлення харчових продуктів [554, с. 41].

Дослідниця запропонувала класифікацію контролю у сфері безпечності та якості харчових продуктів залежно від: 1) черговості здійснення (первинний, повторний, похідний); 2) специфіки об'єкта (загальний, обов'язковий, вибірковий); 3) організаційного рівня (міжнародний, державний, громадський, внутрішній); 4) об'єкта (потужності оператора ринку, продукти тваринного походження, продукти рослинного походження); 5) територіальної ознаки (зовнішній, внутрішній); 6) періодичності (щорічний, плановий, ситуативний) [554].

З урахуванням викладених на початку цього підрозділу теоретичних положень щодо державного контролю не можна погодитися із віднесенням нагляду до пасивної форми контролю, а також із тим, що нагляд є умовою при видачі певних документів, і поділом нагляду на плановий, позаплановий і поточний, оскільки такий поділ більш відповідає сутності контролю. Щодо класифікації контролю, то спираючись на чинне законодавство, не можна погодитися з поділом контролю за об'єктом, оскільки ним є господарська діяльність, і за періодичністю, зокрема виокремлення ситуативного контролю замість позапланового. Загалом потрібно акцентувати увагу, що у спеціальному законі щодо контролю у досліджуваній сфері забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції термін «нагляд» не використовується.

Здійснення державного контролю у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції відбувається на підставі норм Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин». Його називають євроінтеграційним, оскільки він прийнятий на виконання зобов'язань України, взятих за Угодою про асоціацію з ЄС; у ньому втілено всі ключові позиції Регламенту ЄС № 178/2002 щодо

контролю за безпечністю сільськогосподарської продукції, зокрема впроваджено систему контролю, яка охоплює всі ланки виробництва та обігу харчових продуктів. Положення Закону мають високий рівень формальної визначеності, що знаходить прояв не тільки у розлогіму переліку термінів, але й у логічних зв'язках з іншими законами, чіткістю та детальним викладом норм, зокрема щодо порядку проведення контрольних заходів тощо.

У цьому Законі зосереджено положення щодо контролю за безпечністю харчових продуктів, які містилися в інших законодавчих актах, а також закріплено новели здійснення державного контролю, обумовлені необхідністю адаптації українського законодавства до законодавства ЄС у цій сфері. Аналіз системи контролю, заснованої в ЄС, дає розуміння того, що вона охоплює не тільки безпосередньо продукти харчування, але й здоров'я тварин, рослин, стан навколишнього природного середовища, корми та препарати, які використовуються під час вирощування тварин, засоби захисту рослин, тією мірою, в якій їх окремих або комплексний вплив може негативно відобразитися на стані здоров'я людини (споживача). Водночас Європейське відомство з безпечності харчових продуктів (EFSA) сприяє високому рівню захисту життя і здоров'я людей і в цьому контексті розглядає здоров'я й утримання тварин, здоров'я рослин та навколишнє середовище в контексті функціонування внутрішнього ринку (ст. 22 Регламенту № 178/2002) [214].

Законом № 2042-VIII впроваджено ризик-орієнтований державний контроль, який передбачає його здійснення з періодичністю, достатньою для досягнення цілей Закону (ст. 18). На практиці це означає, що нижчий рівень ризику діяльності оператора ринку зумовлює рідші перевірки його діяльності компетентним органом, і навпаки. Критерії оцінювання ступеня ризику від здійснення господарської діяльності та порядок визначення періодичності здійснення планових заходів державного контролю потужностей затверджено КМУ [555].

Державний контроль у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції здійснюється за принципом превентивного підходу до контрольних заходів. Це означає, що державний контроль насамперед спрямовано на діяльність операторів ринку з виробництва та обігу сільськогосподарської продукції з метою недопущення небезпечної продукції на аграрний ринок.

Формами державного контролю відповідно до Закону № 2042-VIII є аудит, інспектування, передзабійний та післязабійний огляд, відбір зразків, лабораторні дослідження (випробування), документальні перевірки, перевірки відповідності, фізичні перевірки (ст. 19). Порівняно із попереднім законодавством новелою Закону № 2042-VIII стало закріплення положення, що

державний контроль здійснюється без попередження (повідомлення) операторів ринку, крім аудиту та інших випадків, коли таке попередження є необхідною умовою забезпечення ефективності державного контролю (ст. 18 Закону № 2042-VIII).

Державний контроль у формах інспектування та аудиту здійснюється із застосуванням актів державного контролю. Згідно із ч. 7 ст. 18 Закону № 2042-VIII акт повинен містити вичерпний перелік питань для перевірки дотримання оператором ринку законодавства про харчові продукти з детальним посиланням на вимогу нормативно-правового акта, яка підлягає дотриманню оператором ринку. На практиці дотриманню прав суб'єктів господарювання під час проведення контрольних заходів сприятиме виконання контролюючими органами вимоги щодо того, що в акті державного контролю потрібно навести детальний опис відповідних порушень законодавства, якщо вони виявлені за результатами інспектування або аудиту (ч. 7 ст. 18 Закону № 2042-VIII).

Нововведенням Закону № 2042-VIII потрібно визнати запровадження державного контролю, що фінансується за рахунок операторів ринку. На підставі ст. 64 цього Закону за рахунок операторів ринку фінансуються заходи державного контролю при здійсненні передзабійного та післязабійного огляду відповідно до законодавства; здійснення позапланових заходів державного контролю, крім позапланових заходів, визначених законом.

Варто наголосити, що за оцінкою BRDO, прийняття Закону № 2042-VIII створює умови для функціонування системи дієвого контролю за безпечністю харчової продукції, проте ефективна реалізація Закону потребує значних фінансових ресурсів від держави, а також прийняття близько 30 підзаконних актів [556], частину з яких на сьогодні вже прийнято.

Важливим напрямом державного контролю у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції виступає державний ветеринарно-санітарний контроль за переміщенням тварин та ветеринарно-санітарний контроль і нагляд на ринках, який здійснюється на всіх ринках, де організовано продаж живих тварин і продуктів тваринного походження (статті 15, 16 Закону України «Про ветеринарну медицину»). Ветеринарно-санітарний контроль за переміщенням тварин полягає у перевірці дотримання вимог з ідентифікації, обігу та переміщення тварин, зокрема і перевірці ветеринарних документів, що вимагаються під час переміщення чи транспортування тварин, а також перевірки дотримання відповідних ветеринарно-санітарних заходів при здійсненні навантаження, розвантаження або перевантаження тварин. Основною метою цього напряму ветеринарно-санітарного контролю є забезпечення можливості чітко ідентифікувати тварин, відстежувати потужності (об'єкти) їх

походження, переміщення й обігу, та запобігання обігу тварин, які захворіли на хворобу, що підлягає повідомленню, або щодо яких є підозра про захворювання на таку хворобу. Ветеринарно-санітарний контроль на ринках має забезпечити виконання таких вимог закону: 1) здійснення торгівлі тваринами тільки у призначених для цього місцях, що відповідають ветеринарно-санітарним заходам; 2) наявність передбачених законом ветеринарних документів для обігу тварин та неїстівних продуктів тваринного походження.

Водночас варто звернути увагу, що у лютому 2021 року було прийнято новий Закон України «Про ветеринарну медицину», який буде введено в дію через один рік із дня припинення або скасування воєнного стану [557]. Примітно, що цей Закон вже не містить спеціальних положень щодо ветеринарно-санітарного контролю, натомість відсилає до Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин», згідно з яким буде здійснюватися державний контроль за дотриманням вимог законодавства про ветеринарну медицину та благополуччя тварин (ст. 93 Закону України «Про ветеринарну медицину» від 04 лютого 2021 року).

На завершення розгляду питання державного контролю у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції варто навести інформацію зі звітів про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Зокрема, тільки за 2015–2018 роки в українське законодавство було адаптовано низку актів ЄС щодо безпечності сільськогосподарської продукції [558], зокрема Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС № 854/2004 про встановлення особливих правил організації офіційного контролю над продукцією тваринного походження, призначеної для споживання людиною в їжу, який входить до так званого «пакету гігієни» [559]. До цього пакету також включають прийняті 29 квітня 2004 року. Регламент № 852/2004 щодо гігієни харчових продуктів; Регламент № 853/2004, яким встановлюються спеціальні гігієнічні правила для харчових продуктів тваринного походження, та Регламент № 882/2004 щодо офіційного контролю, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми та нормам щодо здоров'я та благополуччя тварин.

Отже, можна стверджувати, що в Україні закладено законодавчі підвалини здійснення державного контролю у сфері забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції відповідно до вимог ЄС, а саме: заходи державного контролю охоплюють всі ланки ланцюга просування сільськогосподарської продукції від виробництва до обігу на аграрному ринку, мають високий рівень формальної визначеності, здійснюються встановленими законом державними органами та акредитованими приватними суб'єктами

у визначених формах, мають ризик-орієнтований плановий або позаплановий характер та здійснюються без попереднього повідомлення операторів ринку за винятком випадків, прямо передбачених законом [214].

Напрямом державного контролю виступає також контроль за дотриманням законодавства на певних аграрних ринках. Зокрема, спеціальні законодавчі положення встановлено щодо здійснення контролю на ринку органічної продукції. Напрями здійснення державного контролю (нагляду) у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, види такого контролю (плановий, позаплановий) та заходи: моніторинг органічної продукції на ринку з метою запобігання потраплянню на ринок неорганічної продукції, маркованої як органічна; перевірка діяльності органів сертифікації; вибіркова перевірка діяльності операторів закріплені Законом № 2496-VIII (ст. 38).

Спеціальне регулювання має здійснення державного контролю на ринку насінневої продукції (розділ V Закону України «Про насіння і садивний матеріал»).

Умовою належного здійснення державного контролю виступає визначення органів контролю, які мають відповідні повноваження. Крім вищезгаданих органів державного контролю за діяльністю ОРСП і товарних бірж, основним органом контролю за аграрним ринком виступає Держпродспоживслужба [560]. Здійснення державного контролю відбувається за участі фітосанітарних лабораторій, лабораторій ветеринарної медицини, органів сертифікації у сфері органічного виробництва. Водночас сучасною тенденцією потрібно виділити залучення до виконання функцій відповідних лабораторій суб'єктів господарювання будь-якої форми власності за умови їхньої відповідності встановленим вимогам та проходження відповідних процедур допуску до цієї діяльності.

Поряд із державним контролем за аграрним ринком відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції повинні бути об'єктом недержавного контролю. Таке твердження базується на наявності прикладів успішної взаємодії держави із недержавними суб'єктами, зокрема щодо виконання останніми делегованих державою функцій. В агропромисловому комплексі маємо досвід залучення до сертифікації органічного виробництва та / або обігу органічної продукції відповідно до Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та до здійснення окремих заходів державного контролю суб'єктів господарювання відповідно до Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин».

Отже, є всі підстави розглядати питання недержавного контролю за аграрним ринком. Недержавний контроль виступає альтернативною формою державного контролю і, на думку О. В. Шаповалової, є узагальнюючим поняттям стосовно всіх підвидів такого контролю. Дослідниця запропонувала структуру такого виду контролю, яка охоплює внутрішній (самоконтроль) суб'єктів господарювання; зовнішній контроль суб'єктів господарювання; корпоративний контроль у відносинах «влади – підпорядкування»; страховий контроль; аудиторський; контроль самоврядних організацій; контроль органів місцевої громади (публічний); контроль асоціацій; громадський контроль тощо [561, с. 102]. Покладаючи наведену наукову позицію в основу цього дослідження, варто зосередитися на громадському контролі та контролі саморегульованих організацій.

У науковій літературі поняття громадського контролю є дискусійним. Основна дискусія точиться щодо об'єкта громадського контролю, яка відбивається на визначенні самого поняття громадського контролю. Більшість дослідників, і на рівні дисертаційних досліджень також, об'єктом громадського контролю називають діяльність органів державної влади [562, с. 104; 563, с. 4].

Схожі погляди існують і щодо сфери господарювання. В. В. Добровольська вважає змістом громадського контролю у сфері господарювання здійснення постійної діяльності контрольо-наглядового характеру суб'єктів господарювання за діями (бездіяльністю) органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, за адміністративними послугами на підставі та у способах (формах), передбачених законодавством [564, с. 191].

Деякі інші науковці громадський контроль розглядають ширше. Наприклад, Т. В. Наливайко, не фокусуючись на об'єкті, сформулювала визначення поняття громадського контролю як організаційно-правової форми об'єднання на добровільних засадах громадян для задоволення та захисту своїх та громадських законних, правових, соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів [565, с. 9]. З роботи О. В. Літвінової випливає, що дослідниця об'єктом громадського контролю вважає відповідність здійснюваної суб'єктами господарювання діяльності встановленим вимогам [566, с. 51]. У сфері аграрних відносин висловлюються за те, що об'єкт громадського контролю має охоплювати відносини з дотримання якості та безпечності сільськогосподарської продукції [541, с. 69].

Неоднорідність у поглядах на об'єкт громадського контролю може бути пояснена відсутністю законодавчого регулювання відносин з його здійснення, хоча доцільність законодавчого урегулювання відносин громадського контролю доводиться доволі давно [567]. Аналіз законопроектної роботи свідчить

про відсутність єдиної позиції щодо об'єкта контролю і на цьому рівні. До Верховної Ради України було подано чотири законопроекти, два з яких об'єктом громадського контролю визначали діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (проекти 2004 та 2015 роках) [568; 569], інші два пропонували охопити цим контролем діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, їх посадових осіб, суб'єктів господарювання незалежно від організаційно-правових форм і форм власності (проекти 2001 та 2014 роках) [570; 571]. Варто підтримати більш широкий підхід до визначення об'єкта громадського контролю.

У питанні визначення кола суб'єктів громадського контролю науковці демонструють більшу єдність поглядів. Серед суб'єктів здійснення цього виду контролю називають громадські об'єднання, політичні партії, інші об'єднання громадян (професійні та непрофесійні), спеціально створені структури при органах державної влади (наприклад, громадські ради), громадян, засоби масової інформації, господарські об'єднання, які створюються відповідно до закону. До прикладу, в аграрному секторі створено значну кількість різних об'єднань: Громадська спілка «Аграрний союз України»; Громадська спілка «Всеукраїнська аграрна рада», Асоціація «Союз птахівників України», Всеукраїнське громадське об'єднання «Українська аграрна конфедерація», Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу», Громадська організація «Український контроль аграрного захисту» та багато інших. Цілком ймовірно, що ці та інші громадські та господарські об'єднання можуть ініціювати різноманітні запити до органів державної влади, моніторити відкриту інформацію про стан аграрного ринку, в інший спосіб намагатися контролювати діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо аграрного ринку. У межах громадського контролю можуть бути зrealізовані ініціативи дотримання підвищених вимог до безпечності сільськогосподарської продукції, втілюватися заходи громадського контролю (моніторинг, експертиза, перевірка) у цій сфері. Такі заходи можливі на організованому аграрному ринку, ОРСП або у сфері публічних закупівель сільськогосподарської продукції. Для розвитку цього питання розглянемо пропозицію С. І. Бугери зі створення Громадської інспекції з контролю якості сільськогосподарської продукції та закріплення відповідного Положення про неї, що сприяло б забезпеченню ефективного громадського контролю [541, с. 69].

Нерідко серед суб'єктів здійснення громадського контролю у різних сферах господарської діяльності називають саморегулювні організації [566, с. 48–49]. В аграрному секторі законодавством передбачено створення таких організацій. Зокрема, згідно із ст. 17 Закону України «Про оптові ринки

сільськогосподарської продукції» ОРСП можуть створювати асоціації, яким у разі відповідності встановленим умовам може бути надано статус саморегульованої організації оптового ринку сільськогосподарської продукції. Однак серед повноважень такої саморегульованої організації контрольних повноважень законом не закріплено.

Контрольну функцію у межах саморегулювання господарської діяльності виділяють деякі науковці. Наприклад, О. М. Гончаренко цю функцію відносить до найбільш важливих. Контрольна функція знаходить прояв у повноваженнях відповідних органів саморегульованої організації здійснювати контроль за діяльністю членів такої організації щодо виконання взятих на себе зобов'язань [537, с. 253; 572, с. 616]. Ефективність здійснення контролю саморегульованою організацією базується на важливості для суб'єкта господарювання членства у такій організації переваг, які забезпечують таке членство, та загрози застосування певних санкцій з боку саморегульованої організації. Саморегулювання господарської діяльності в контексті контрольної функції означає, що держава відмовляється від галузевого контролю, зберігаючи функцію загального нагляду з одночасним встановленням підвищених вимог до діяльності саморегульованих організацій [572, с. 617].

Саме такий підхід було задекларовано у Стратегії розвитку аграрного сектору на період до 2020 року. Цим документом передбачалося: 1) делегування саморегульованим об'єднанням сільськогосподарських товаровиробників частини повноважень зі здійснення контролю за відповідністю сільськогосподарської продукції національним стандартам на засадах взаємовідповідальності та регулювання аграрного ринку; 2) підвищення рівня відповідальності цих об'єднань та кооперативів у здійсненні контролю якості та безпечності продукції, виробленої її членами. Наразі строк дії Стратегії сплинув, отже, можна констатувати, що ці положення залишилися нереалізованими. Втім для їх реалізації необхідно було створити законодавче підґрунтя організації та діяльності саморегульованих об'єднань сільськогосподарських товаровиробників.

Спробу розробки відповідного законопроекту було здійснено влітку 2015 року. Зокрема, було розроблено проєкт закону України «Про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України» у двох варіантах [573; 574]. З аналізу одного з них випливає, що контроль за дотриманням членами організації Статуту і Правил саморегульованої організації було одночасно закріплено і як право, і як обов'язок цієї організації [574, статті 9, 18].

Восени 2020 року до Верховної Ради України було подано проєкт закону «Про саморегулювання господарської та професійної діяльності», відповідно до якого серед основних завдань саморегулювання пропонується закріпити

розроблення та затвердження правил господарської або професійної діяльності, забезпечення контролю їх виконання, а у разі покладення чи делегування повноважень з регулювання та / або контролю господарської або професійної діяльності – виконання відповідних покладених чи делегованих повноважень [574, ст. 3]. Також варто звернути увагу, що у цьому законопроекті: по-перше, виконання саморегулювальною організацією покладених на неї законом повноважень із контролю та / або регулювання господарської або професійної діяльності визначено формою здійснення саморегулювання (ст. 4); по-друге, на саморегулювальні організації покладено обов'язок здійснювати контроль за дотриманням своїми членами правил саморегулювальної організації, умов (критеріїв) членства в цій організації (ст. 7); по-третє, урегульовано здійснення такого контролю (ст. 17).

Ефективність діяльності саморегулювальних організацій у сфері здійснення контрольної функції підтверджується зарубіжним досвідом. Л. В. Молдован провела аналіз діяльності міжпрофесійних об'єднань на аграрному ринку Франції, під час якого з'ясовано низку цікавих фактів. Такі організації діють на основі закону, прийнятого ще у 1975 році. Цим законом передбачено можливість створення міжпрофесійних організацій щодо одного виду або групи кількох споріднених видів продукції, проте на національному чи регіональному рівнях держава визнає лише одну міжпрофесійну організацію. Конкретна міжпрофесійна організація діє на основі Міжпрофесійної економічної угоди, яка передбачає, зокрема, й порядок здійснення процедур контролю якості продукції. Названа Угода після підтвердження її відповідності чинному законодавству уповноваженими міністерствами офіційно оприлюднюється і набуває статусу акта, обов'язкового до виконання всіма учасниками аграрного ринку [421, с. 162, 164]. З урахуванням цього в аналізованих законопроектах правильним є підхід щодо покладання на саморегулювальні організації контрольної функції. При чіткому визначенні меж, підстав і засобів її здійснення діяльність саморегулювальних організацій може вдало доповнювати державний контроль за аграрним ринком.

Отже, підсумовуючи дослідження щодо недержавного контролю, можна наполягати на тому, що важливою сферою недержавного контролю за аграрним ринком виступає дотримання суб'єктами господарювання показників безпечності сільськогосподарської продукції. У межах недержавного контролю між громадським контролем та контролем саморегулювальних організацій існують певні відмінності, зокрема в частині суб'єктів, меж, підстав, засобів здійснення, які потрібно врахувати при удосконаленні законодавчого забезпечення саморегулювання господарської діяльності.

Для ефективного здійснення недержавного контролю за аграрним ринком, зокрема забезпечення функціонування саморегульованих організацій, насамперед потрібно створити необхідне законодавче підґрунтя, а саме: визначити правовий статус саморегульованих організацій, наділивши їх правом здійснювати контроль за діяльністю своїх членів, і передбачити залучення саморегульованих організацій до здійснення контролю у відповідній сфері.

На підставі проведеного дослідження контроль за аграрним ринком можна визначити як господарсько-правовий засіб регулювання цього ринку, який відіграє важливу роль у встановленні правового господарського порядку у сфері відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки результати, отримані під час виконання контрольних функцій, є підставою для прийняття подальших рішень щодо підконтрольного суб'єкта і регулювання аграрного ринку загалом.

Контроль за аграрним ринком може бути поділений за підставами, які висуваються у науці господарського права, зокрема за суб'єктами, стадіями здійснення та напрямками. Зокрема, напрямками державного контролю на аграрному ринку виділено дотримання законодавства: 1) у діяльності суб'єктів ринкової інфраструктури; 2) щодо безпечності сільськогосподарської продукції; 3) на певних аграрних ринках (зокрема ринку зерна, насінневої продукції, органічної продукції та інших).

Правові та організаційні засади державного контролю у сфері забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції відповідають вимогам ЄС, зокрема, заходи державного контролю охоплюють всі ланки ланцюга просування сільськогосподарської продукції від виробництва до обігу на аграрному ринку, мають високий рівень формальної визначеності, здійснюються уповноваженими державними органами та акредитованими приватними суб'єктами у визначених формах, мають ризик-орієнтований плановий або позаплановий характер та здійснюються без попереднього повідомлення операторів ринку за винятком випадків, прямо передбачених законом.

Найбільш важливою сферою недержавного контролю за аграрним ринком виступає дотримання показників безпечності сільськогосподарської продукції. Відмінності між громадським контролем та контролем саморегульованих організацій можна провести за суб'єктами, межами, підставами, засобами здійснення, які потрібно врахувати при удосконаленні законодавчого забезпечення саморегулювання господарської діяльності.

Громадський контроль у сфері забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції може охоплювати реалізацію цієї продукції на організованому аграрному ринку, сферу публічних закупівель цієї продукції і сприяти встановленню підвищених вимог до її безпечності.

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО РИНКУ

4.1 Поняття і підстави захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку

Висока динаміка процесів у сфері господарювання, встановлення суб'єктами господарювання зв'язків з багатьма іншими учасниками господарських відносин, високий ступінь ризикованості господарської діяльності обумовлюють існування реальних і потенційних загроз правам і законним інтересам суб'єктів господарювання, зокрема тим, що діють на аграрному ринку. Це вказує на високу практичну актуальність питання науково-теоретичної розробки і опрацювання підстав захисту прав цих суб'єктів. Не менше прикладне значення має й саме поняття захисту, усвідомлення сутності якого сформує у суб'єкта аграрного ринку чітке уявлення того, на що він може розраховувати, та як має діяти за наявності відповідних перешкод у реалізації його прав і законних інтересів.

Поняття захисту прав не має єдиного законодавчого визначення. Водночас підстави для захисту прав суб'єктів аграрного ринку можна конкретизувати на основі аналізу масиву законодавчих актів, до яких належать ГК України, ЦК України, інші закони, положення яких спрямовано на регулювання сукупності відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції.

У юридичній науці різні аспекти захисту прав та законних інтересів у сфері господарювання досліджувалися багатьма вченими: О. В. Аушева, Д. В. Задихайло, І. Ф. Коваль, Т. В. Лісніча, В. К. Мамутов, В. В. Петруня, О. П. Подцерковний, О. Г. Хрімлі, В. С. Щербина та інші, наукові результати яких покладено в основу конкретизації поняття та підстав захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

Термін «захист» широко вживаний у практичній площині, законотворчій та науковій діяльності. При цьому поняття захисту не належить виключно до юридичної науки, а є предметом дослідження різних суспільних наук, у межах яких розкривається його сутність та специфічні характеристики. Відповідно, поняття захисту є багатоманітним, його тлумачення залежить від сфери використання терміну та галузі науки, у межах якої досліджується це поняття.

В юридичній науці можна констатувати сталість та вживаність констатції «захист прав і законних інтересів», і водночас відсутність єдиного визначення цього поняття. Узагальнений аналіз підходів до розуміння поняття

захисту здійснив М. В. Григорчук, наводячи позиції науковців із галузей теорії права, цивільного права та інших галузей права, на основі чого зробив висновок про складність самого досліджуваного поняття та виокремив його структурні елементи. На думку М. В. Григорчука, структурними елементами поняття захисту є: державно-примусова, юридична та організаційно-практична діяльність у законодавчій та економічній сферах, у межах якої відбувається використання відповідних засобів судового, досудового, позасудового (альтернативного) видів захисту і самозахисту суб'єктивних прав учасників правовідносин [575, с. 4].

У науці господарського права розлогий аналіз використання терміну «захист» у законодавстві та наукові погляди на його тлумачення проведено науковцями І. Ф. Коваль [66, с. 255–258], В. В. Петрунею [576, с. 25], О. Г. Хрімлі [577, с. 28–32] у межах власних дисертаційних досліджень. Узагальнюючи напрацювання цих та інших науковців-господарників, потрібно відмітити спроби давати визначення поняття захисту прав суб'єктів господарювання.

Цитованим є визначення захисту прав суб'єктів господарювання, наведене О. П. Подцерковним. Науковець визначає захист прав суб'єктів господарювання як сукупність взаємозалежних правових засобів, способів і форм, за допомогою яких за необхідності забезпечується захист законних прав суб'єктів господарювання при їх порушенні [578, с. 181]. Інші науковці роблять акцент на захисті як на превентивному заході, наводячи таке визначення цього поняття: введення в дію системи правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав господарюючих суб'єктів та недопущення їх порушень в майбутньому [579, с. 40; 580, с. 367].

В енциклопедичній літературі захист прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва визначено як закріплену законодавством сукупність способів, форм, за допомогою яких держава забезпечує можливість запобігати правопорушенням, відновлювати (визнавати) порушені (оспорювані) права і законні інтереси цих суб'єктів [581, с. 279].

У навчальній літературі захист прав суб'єктів господарювання тлумачиться як система заходів, яка здійснюється відповідно до закону суб'єктом господарювання самостійно і через уповноважених осіб, що спрямовані на запобігання та усунення загроз порушення прав суб'єктів, усунення перешкод для здійснення цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу, покладання на порушників відповідальності [355, с. 282].

Отже, щодо захисту прав і законних інтересів, а саме суб'єктів господарювання, доцільно виокремити виконання ним превентивної та відновлювальної функцій. Варто погодитися із І. Ф. Коваль, яка доходить висновку,

що проведення характеристики підходів до визначення поняття захисту прав і законних інтересів може продовжуватися, проте цілком зрозуміло, що незважаючи на множину визначень, вони не мають кардинальних відмінностей, розкриваючи ті чи інші ознаки цього поняття [66, с. 258].

Дійсно, у наведених визначеннях привертає увагу намагання підкреслити специфіку господарсько-правового захисту, вказати на наявність певних засобів, заходів, способів і форм, через які здійснюється захист, а також окреслити мету (призначення) захисту.

Т. В. Лісніча цілком слушно зазначає, що особливості господарсько-правового захисту прав суб'єктів господарювання тісно пов'язані зі специфікою здійснення господарської діяльності [582]. Також варте уваги твердження В. В. Петруні щодо того, що господарсько-правовий захист прав господарюючих суб'єктів має дві основні цілі: по-перше, забезпечити безпеку від несприятливих дій зі сторони інших учасників ринкових відносин; по-друге, попередити, а можливо, й припинити вже на початковій стадії порушення прав суб'єкта господарювання у відносинах, де стороною є держава в особі органів, наділених владними повноваженнями. Загальною метою захисних заходів дослідниця називає встановлення балансу інтересів держави та суб'єктів господарювання [576, с. 25]. Із цим можна погодитися, зазначивши, що баланс публічних і приватних інтересів у межах аграрного ринку є запорукою належного функціонування цього ринку, виконання ним своїх функцій, позитивно відобразиться на функціонуванні сільського господарства, сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки держави.

Варто погодитися з тими науковими позиціями, які захист прав розглядають як складову суб'єктивного права особи [576, с. 129], оскільки справедливості такої думки підтверджується положеннями Конституції України (ст. 13), ГК України (ст. 20), інших законодавчих актів. Право на захист складається з кількох елементів: 1) правомочність звернутися за захистом до юрисдикційного або іншого органу; 2) правомочність вимагати винесення рішення, яким встановлюється вид і міра примусу; 3) правомочність вимагати виконання такого рішення [583, с. 19]. Наявність і гарантування права на захист як юридично визначеної можливості застосування у передбаченому порядку заходів державно-примусового впливу на порушників особливо важливо для суб'єктів аграрного ринку, як-от сільськогосподарські товаровиробники та інші суб'єкти господарювання.

Через системний аналіз положень глави 2 ГК України захист прав і законних інтересів можливо розглядати як особливу форму участі держави у сфері господарювання. Держава, беручи на себе обов'язок забезпечити захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів,

повинна не тільки встановити форми і способи захисту, але створити підґрунтя для ефективної дії механізму захисту прав і законних інтересів учасників господарських відносин, тобто можливості переведення норм права щодо захисту у практичну площину, реалізації права на захист.

Дослідження поняття механізму захисту проводила І. Ф. Коваль, яка на основі аналізу різних наукових поглядів дійшла висновку, що механізм захисту прав і законних інтересів є сукупністю правових засобів, послідовна й організована дія яких забезпечує виконання захистом своїх функцій. Варто погодитися, що у механізмі захисту знаходять прояв статичні і динамічні аспекти [66, с. 259], які сукупно і дозволяють реалізувати право на захист.

На підставі викладеного як проміжний результат захист прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку можна визначити як сукупність способів і форм захисту, за допомогою яких забезпечується можливість попередження порушення і відновлення порушених прав і законних інтересів цих суб'єктів.

Подальше здійснення аналізу поняття захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку зумовлює необхідність проведення аналізу елементів, які утворюють це поняття, а саме: «права суб'єктів аграрного ринку» та «законні інтереси суб'єктів аграрного ринку».

Починаючи з аналізу поняття прав суб'єктів аграрного ринку, варто зазначити, що суб'єктивне право уособлює міру можливої поведінки, правову можливість, яка гарантована державою нормами об'єктивного права [584, с. 25].

О. В. Аушева під час дослідження об'єкта захисту приділила увагу поняттю суб'єктивного права суб'єкта господарювання. У визначенні цього поняття дослідниця посилається на позицію С. Ф. Кечек'яна, який суб'єктивне право запропонував трактувати як надану особі і забезпечену нормами права можливість діяти, тобто самостійно визначати засоби для досягнення власних цілей, зокрема і як засоби користуватися діями інших осіб [583, с. 35].

О. Г. Хрімлі у дисертаційній роботі наводить визначення поняття «права суб'єкта права» як юридично гарантованих, закріплених можливостей користуватися встановленими законодавством соціальними благами, міру можливої поведінки [574, с. 87].

З наведених визначень вбачається, що права суб'єктів господарювання мають бути закріплені у нормах права. Перелік відповідних прав суб'єктів господарювання можна встановити на підставі аналізу норм ГК України (глава 4, зокрема щодо свободи підприємницької діяльності (ст. 43), принципів такої діяльності (ст. 44), які знаходять розвиток в інших статтях Кодексу щодо права обрання організаційно-правової форми, найму працівників, майнових прав тощо, інших положеннях). У наведеному контексті йдеться про права в їх об'єктивному розумінні. Водночас суб'єктивне право виникає у

певного суб'єкта конкретного правовідношення, якому кореспондує відповідний юридичний обов'язок чітко визначеного зобов'язаного суб'єкта. Тому об'єктом захисту в кожному випадку порушення буде саме суб'єктивне право суб'єкта аграрного ринку.

Права суб'єктів аграрного ринку – сільськогосподарських товаровиробників та інших суб'єктів господарювання (професійних торговців, покупців тощо) встановлено у низці законів України: «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про державну підтримку сільськогосподарства України», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про зерно та ринок зерна в Україні», «Про молоко та молочні продукти», «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» та багатьох інших. Враховуючи, що певні відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції виникають на основі господарських договорів, права суб'єктів аграрного ринку можуть конкретизуватися у відповідних договорах.

Поняття законного інтересу (охоронюваного законом інтересу) є більш неоднозначним у юридичній науці, зокрема в частині співвідношення цього поняття із поняттям прав особи (суб'єкта). Серед науковців різних часів є ті, які заперечують самостійність категорії інтересу, і ті, що відстоюють її самостійне значення. На позицію останніх варто пристати, зазначивши, що наразі категорія інтересу набула самостійного законодавчого визнання у контексті захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання (ст. 20 ГК України) [585, с. 283]. Проте залишаються різні погляди на поняття законного інтересу.

Деякі науковці вказують, що законний інтерес можна визначити як поведінку суб'єкта правовідносин на свій розсуд, не порушуючи межі дозволеного, у зв'язку з чим реалізація законного інтересу є дозволено спрямованою поведінкою [584, с. 25–26]. Інші дослідники у характеристиці законного інтересу вказують на те, що, на відміну від суб'єктивного права, яке надає носію налагоджений механізм реалізації можливості, визнаної нормою об'єктивного права, інтерес виражений лише в загальних обрисах [576, с. 26].

Також у науці господарського права виділяють спільні та відмінні риси суб'єктивних прав і законних інтересів. Зокрема спільними рисами є те, що обидві категорії є можливостями, які закріплюються законодавством, а також те, що вони мають юридичні гарантії захисту і реалізації. Серед відмінностей називають те, що суб'єктивне право чітко визначено законодавством, а законний інтерес – у загальному вигляді; інтерес конкретизується у реальних правовідносинах, проте суб'єктивне право не потребує такої конкретизації;

законний інтерес має значно слабшу міру правової гарантованості порівняно із суб'єктивним правом [577, с. 88].

Питання охоронюваного законом інтересу було предметом розгляду Конституційного Суду України, в Рішенні якого зазначено, що це поняття потрібно розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та / або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [586]. Аналізуючи вищезгадане Рішення, Г. Г. Харченко зробив висновок, що Конституційний Суд України чітко не розмежував способи захисту суб'єктивного права від способів захисту інтересу, який існує поза конкретним суб'єктивним правом [587, с. 176].

Розцінюючи це Рішення Конституційного Суду України як офіційне визнання законного інтересу самостійним об'єктом захисту, потрібно звернути увагу на вказівку у ньому на задоволення індивідуальних та колективних потреб.

Різні за змістом, обсягами, формами прояву колективні потреби можна розглядати підставою для виокремлення у науці та на практиці видів інтересів. Наразі виділяють різні види інтересів, зокрема приватні, суспільні, державні, конституційні, законні тощо. Традиційним став поділ інтересів на публічні та приватні, що простежується на рівні законодавства, практики, зокрема судової, та у науковій площині. Водночас сфера господарювання майже беззаперечно розглядається як сфера, де зустрічаються та реалізуються приватні і публічні інтереси [588, с. 183], що значною мірою обумовлено тим, що господарська діяльність, яка здійснюється у сфері суспільного виробництва, є суспільно корисною. За таких умов взаємозв'язок приватно-правових і публічно-правових інтересів наявний під час організації і здійснення господарської діяльності. Це має логічне відображення в законодавчо визначених механізмах регулювання різних видів господарських відносин. Абсолютно справедливим є твердження В. С. Щербини про те, що поєднання приватно-правових і публічно-правових засад характерне саме для господарського законодавства [589, с. 28].

В основу розуміння приватних інтересів можна покласти їх визначення як інтересів окремого громадянина (фізичної особи), сім'ї, групи громадян, організації, якщо вона створена за участю фізичних осіб і, відповідно, не належить до сфери публічної – державної чи комунальної – форми власності

[590, с. 109]. З урахуванням цього на аграрному ринку приватний інтерес є інтересом окремого суб'єкта аграрного ринку, який не належить до державної або комунальної форми власності, щодо реалізації статутних цілей, організації власної господарської діяльності тощо. Так, задоволення приватно-правових інтересів, зокрема щодо отримання прибутку, можливе шляхом вступу у господарсько-договірні відносини [585, с. 284].

Проте категорія публічного інтересу є складнішою. За одним із визначень публічний інтерес – це визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого є гарантією її існування та розвитку. Висловлюється думка, що публічні інтереси розкриваються як відображені у праві, гармонізовані та збалансовані у певний спосіб інтереси держави як організації політичної влади, інтереси всього суспільства або значної його частини, зокрема територіальних громад, соціальних груп, особливо тих із них, що власними силами за допомогою правових засобів неспроможні захистити свої інтереси [591, с. 26].

Ґрунтовний аналіз правової категорії публічного інтересу з позиції системного підходу провела І. Е. Берестова. Дослідницею запропоновано ознаки публічного інтересу як правової категорії, серед яких: 1) загальносуспільний характер публічних інтересів (призначення публічного інтересу); 2) зв'язок із масовістю (кількісний аспект); 3) визнання з боку держави й забезпеченість правом (нормативно закріплені та такі, що є істотними соціальними цінностями, чи загалом допускаються правом як певний прояв турботи з боку держави стосовно стабільності правопорядку); 4) можливість їх реалізації за допомогою заходів державно-владного характеру [592, с. 25].

Підтримуючи вищенаведену позицію, для розуміння публічних інтересів як об'єкта захисту доречним є визначення цього поняття, яке наведене у роботі О. Г. Хрімлі. Зокрема, публічний інтерес розглядається як визнаний державою суспільний інтерес, виражений у нормах права і забезпечений примусовою силою держави [577, с. 61], оскільки примусова сила держави може мати більше варіантів прояву, ніж заходи державно-владного характеру.

Аграрний ринок є сферою, у межах якої тісно поєднуються приватні інтереси конкретних суб'єктів господарювання з публічними інтересами. Загальний публічний інтерес полягає у належному функціонуванні аграрного ринку та підтримці правового господарського порядку у виробничо-господарських та організаційно-господарських відносинах, які складаються під час організації та функціонування аграрного ринку. Саме на це спрямоване встановлення в законодавстві умов діяльності суб'єктів аграрного ринку, порушення яких можуть бути підставами захисту.

Категорію «належне функціонування аграрного ринку» пропонується розглядати конкретніше як функціонування певних суб'єктів аграрного ринку відповідно до визначеної державою моделі, для забезпечення якої у законодавстві закріплюються форми організації такого ринку, відповідні умови обігу сільськогосподарської продукції, обов'язки товаровиробників такої продукції, інших суб'єктів цього ринку, встановлюються засоби державного регулювання.

Встановлення відповідних вимог і правил поряд із декларованою свободою підприємницької діяльності роблять слушним твердження В. С. Щербини, в якому науковець наголошував на тому, що про баланс інтересів можна вести мову, якщо йдеться про юридично рівноправних учасників тих або інших відносин, проте в усіх інших випадках держава в особі її уповноважених органів обирає найбільш оптимальні, на її погляд, методи (адміністративні чи економічні) впливу на економіку, на поведінку суб'єктів господарювання залежно від того, які саме інтереси – приватні чи публічні – вона збирається відстоювати, і якими нормами права – приватними чи публічними – вона цього намагається досягти [589, с. 30].

Однією із субстанцій досягнення балансу між публічними і приватними інтересами у сфері господарювання науковці називають встановлений державою правовий господарський порядок, у межах якого мають діяти всі учасники господарських відносин [588, с. 184].

З урахуванням того, що господарсько-правовий захист має багатозначний зміст та спрямований на: а) відновлення становища учасників економічних відносин (шляхом визнання належного йому права, компенсації понесених майнових і немайнових втрат тощо); б) здійснення організаційно-правового і / або майнового впливу на особу, що створює перешкоди в належному здійсненні прав і охоронюваних законом інтересів учасників економічних відносин; в) забезпечення правопорядку (викорінення шкідливих, небезпечних, небажаних для розвитку національної економіки й суспільства діянь) [593, с. 23–24], його можна розглядати як один з інструментів досягнення балансу між публічними та приватними інтересами суб'єктів аграрного ринку. Зі свого боку, досягнення балансу між приватними та публічними інтересами на аграрному ринку є важливим орієнтиром для розбудови системи захисту таких інтересів, зокрема і підстав захисту прав та законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

Серед науковців підтримується підхід, за якого до підстав захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання належать їх порушення або наявність реальної загрози порушення, невизнання або оспорювання прав і законних інтересів цих суб'єктів [583, с. 56].

Такий підхід знайшов втілення у законодавстві. Зокрема, у ст. 15 ЦК України встановлено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. У ГК України підстави захисту, на відміну способів захисту, не узагальнено. Проте у багатьох положеннях Кодексу встановлено конкретні підстави захисту, наприклад, за договором контрактації сільськогосподарської продукції (ст. 274 ГК України). Потрібно пристати на позицію І. Ф. Коваль, яка зазначає, що втілення фактичних підстав захисту, які на практиці є повторюваними та / або типовими, у нормах права, надання їм юридичної характеристики, спрямоване на фіксацію та надання знеособленого характеру найбільш поширеним підставам захисту, чим забезпечується їх багаторазове використання [66, с. 273].

Серед можливих підстав захисту, як-то: загроза порушення прав, зловживання правами, невизнання прав та порушення прав, останнє є найпоширенішою підставою для захисту прав суб'єктів аграрного ринку. Певною мірою це пояснюється видом, складом та особливостями правовідносин, які уособлюють аграрний ринок, підставами їх виникнення, а також специфікою господарських зобов'язань, які беруть на себе суб'єкти аграрного ринку. Тому основну увагу серед підстав для захисту прав суб'єктів аграрного ринку буде присвячено саме порушенню прав, зокрема господарському правопорушенню.

Переходячи до розгляду господарського правопорушення як найбільш поширеної і небезпечної підстави для захисту прав суб'єктів господарювання, потрібно навести його визначення. Визнаючи наявність багатьох визначень господарського правопорушення, зокрема в контексті підстави господарсько-правової відповідальності, варто зупинитися на наступному, як такому, що відповідає саме сутності господарсько-правового захисту: «господарське правопорушення – це протиправна (заборонена) дія або бездіяльність суб'єкта господарювання або іншого учасника господарських відносин, яка ущемлює права і законні інтереси іншої особи – потерпілого або перешкоджає їх реалізації» [99, с. 883]. Традиційно правопорушення відносять до фактичних підстав захисту.

Потрібно зазначити, що теорія господарського правопорушення розвивалася під впливом загальної теорії, взявши за основу підхід до складу правопорушення, його елементів та їх визначальної характеристики. Розроблену у теорії права доктрину правопорушення покладено в основу розробки відповідних галузевих концепцій. Загальновідомо, що елементами правопорушення є об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивні сторони правопорушення. Певна адаптація загальної теорії до сфери господарювання знаходить прояв у тому, що у складі господарського правопорушення здебільшого приділяють увагу

об'єктивній стороні, тобто наявності протиправної поведінки, негативним наслідкам, причинному зв'язку між ними та вині правопорушника [93, с. 388]. Проте для конкретизації підстав захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку важливими є й інші елементи складу правопорушення, як-то: об'єкт і суб'єкт.

Загалом об'єктом правопорушення називають правопорядок, який є результатом виконання, дотримання, використання і застосування норм права [100, с. 679]. Зважаючи на виокремлення частини відносин аграрного ринку, які охоплюються господарсько-правовим регулюванням, можна уточнити, що загальний об'єкт правопорушення корелюється із публічними інтересами, тобто належним функціонуванням аграрного ринку і підтриманням правового господарського порядку в усіх господарських відносинах, які наявні під час організації та здійснення діяльності щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Родовий об'єкт відображає ті цінності, на які посягає певна однорідна група правопорушень (законний інтерес щодо отримання прибутку; право вільно розпоряджатися результатами своєї діяльності, прибутком; право вільно встановлювати ціни на свою продукцію тощо, право споживати безпечні харчові продукти тощо). Безпосереднім об'єктом правопорушення є цінності (права, законні інтереси) у конкретних господарських відносинах щодо реалізації сільськогосподарської продукції, на які посягає конкретне правопорушення.

Специфіка родового та безпосереднього об'єктів правопорушення може бути проілюстрована з посиланням на положення ст. 218 ГК України щодо підстав господарсько-правової відповідальності. Так, порушення господарських зобов'язань посягають здебільшого на приватні інтереси суб'єктів аграрного ринку, водночас порушення правил здійснення господарської діяльності – на публічні інтереси на аграрному ринку.

Суб'єктом порушення прав і законних інтересів у сфері господарювання може бути будь-який учасник господарських відносин. Для аграрного ринку коло потенційних порушників можна звузити до суб'єктів аграрного ринку, серед яких левову частку займають сільськогосподарські товаровиробники, інші професійні торговці сільськогосподарською продукцією, оптові покупці такої продукції, організатори оптової торгівлі (Аграрна біржа, ОРСП, організатор аукціону тощо), інші суб'єкти господарювання, які беруть участь в аграрному ринку, органи державної влади (зокрема Держпродспоживслужба), органи місцевого самоврядування, які здійснюють організаційно-господарські повноваження на цьому ринку, деякі інші суб'єкти.

Об'єктивна сторона господарського правопорушення охоплює протиправну поведінку (дію або бездіяльність), негативні наслідки для потерпілої

сторони та прямий причинно-наслідковий зв'язок між ними. Протиправна поведінка може знаходити прояв у невиконанні або неналежному виконанні господарського зобов'язання чи порушенні правил здійснення господарської діяльності.

Хоча відповідно до ст. 173 ГК України господарські зобов'язання можуть виникати з різних підстав, у контексті протиправної поведінки здебільшого йдеться про невиконання або неналежне виконання господарсько-договірних зобов'язань. Спираючись на те, що порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості реалізувати своє право повністю або частково [399, с. 233], можна стверджувати таке: якщо таке порушення спричинене невиконанням або неналежним виконанням договірних зобов'язань, то воно знаходить прояв у позбавленні сторони договору можливості здійснювати свої права за договором і отримати очікуване за договором. Особливої уваги заслуговує істотне порушення договору, тобто порушення, внаслідок якого завдано такої шкоди, що потерпіла сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала під час укладання договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України).

На аграрному ринку можна виокремити дві основні групи договорів: 1) договори, які опосередковують реалізацію сільськогосподарської продукції, та 2) договори, які опосередковують надання допоміжних послуг. При виконанні цих договорів сторони можуть вчинити правопорушення. Невиконання або неналежне виконання обов'язків стороною цих договорів є антиподом належного виконання і може бути кваліфіковано як правопорушення. У ст. 193 ГК України встановлено загальне правило щодо виконання зобов'язань, а саме: господарські зобов'язання суб'єктами господарювання та іншими учасниками господарських відносин мають виконуватися належно згідно з законом, іншими правовими актами, договором, а за відсутності конкретних вимог щодо виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що ставляться зазвичай. Конкретні положення щодо належного виконання зобов'язань встановлені у ЦК України і стосуються сторін, строку (терміну), місця виконання зобов'язань та деяких інших положень (статті 526, 527, 530, 532 ЦК України). Також конкретні вимоги щодо виконання господарсько-договірних зобов'язань закріплені положеннями ГК України щодо певних видів договірних зобов'язань (наприклад, ст. 272 ГК України, якою встановлені особливості виконання договору контрактації).

Порушення цих вимог на практиці будуть становити об'єктивну сторону конкретного господарського правопорушення на аграрному ринку. Деякі правопорушення конкретизовано в окремих статтях ГК України та / або ЦК

України. Наприклад, відповідно до ст. 274 ГК України за договором контрактиції порушеннями контрактанта визнано невиконання зобов'язання щодо приймання сільськогосподарської продукції безпосередньо у виробника, а також відмова від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, що погоджені сторонами; порушення виробника – незадання сільськогосподарської продукції у строки, передбачені договором контрактиції.

Сторони господарського договору можуть конкретизувати вимоги до належного виконання та конкретні заходи за їх порушення. Так, аналізуючи зміст біржового договору поставки зерна, розміщеного на сайті АТ «Аграрний фонд», можна зробити висновок про закріплення у ньому традиційних для договору поставки (купівлі-продажу) порушень. Зокрема, серед порушень покупця встановлено порушення строків оплати, а постачальника – порушення строків поставки товару або обсягів поставки; порушення строків реєстрації податкової накладної та / або розрахунку коригування до податкової накладної в Єдиному державному реєстрі податкових накладних, неповернення різниці між сумою попередньої оплати та загальною вартістю поставленого товару [334].

Окремо можна говорити про порушення господарсько-договірних зобов'язань, які є підставою для вжиття заходів захисту для відновлення порушеного права, але не тягнуть за собою застосування форм господарсько-правової відповідальності (через відсутність спричинених збитків та / або не встановлення господарських санкцій законом / договором). Наприклад, згідно з ч. 6 ст. 268 ГК України, якщо недоліки поставлених товарів можуть бути усунені без повернення їх постачальнику, покупець має право вимагати від постачальника усунення недоліків у місцезнаходженні товарів або усунути їх своїми засобами за рахунок постачальника.

Підставами захисту також є порушення Правил товарної біржі або Правил роботи ОРСП, якщо конкретні порушення встановлено відповідним локальним актом конкретної біржі або ОРСП. Аналізуючи Правила роботи ОРСП «Шувар» з'ясовано, що в них встановлено широкий перелік порушень цих Правил [594]. Звертаючись до аналізу локальних актів Аграрної біржі, можна назвати такі порушення Правил біржової торгівлі на Аграрній біржі: невідповідність умов поданої членом біржі заявки дорученням його клієнта; порушення термінів зняття (відкликання) з біржових торгів заявок на продаж (купівлю) товару чи їх коригування; не підписання біржового договору (контракту) та / або інших документів і форм, встановлених нормативними актами Біржі; невиконання або неналежне виконання зобов'язань за біржовою угодою; подання Біржі недостовірних відомостей про товар, що виставляється на біржові торги, про виконання зобов'язань за укладеними біржовими

угодами (договорами (контрактами)) або інших недостовірних відомостей та деякі інші [407].

Прикладами порушень можуть бути порушення уповноваженими органами організаційно-господарських зобов'язань, зокрема щодо дерегуляції аграрного ринку. Положення щодо дерегуляції аграрного ринку закріплено ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», відповідно до якої незаконними вважаються обмеження прав власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею, нав'язування власнику такої продукції конкретних покупців (посередників, переробників) або інші рішення (дії, бездіяльність), які ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання.

Іншим видом протиправної поведінки у досліджуваній сфері є порушення правил здійснення господарської діяльності, прикладами яких є функціонування агропродовольчого ринку без лабораторії, порушення показників безпеки сільськогосподарської продукції, інші порушення операторами ринку вимог закону, які зачіпають публічні інтереси.

Варто звернути увагу, що законодавством передбачено широке коло видів державної фінансової підтримки суб'єктів аграрного ринку. Зокрема, Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» закріплено надання кредитної субсидії (ст. 13), бюджетних дотацій (статті 15, 16¹, 16²) тощо. Порушення вимог отримання та / або використання видів такої підтримки варто віднести до порушень публічних інтересів на аграрному ринку, проте вони не визначені у законодавстві як підстави для захисту, що потребує виправлення. Зокрема, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» пропонується доповнити розділом про відповідальність за порушення положень цього Закону, у статті якого закріпити відповідні підстави господарсько-правової відповідальності.

На основі аналізу законодавчих норм доцільно визнати підставами захисту публічних інтересів у сфері надання державної фінансової підтримки суб'єктам аграрного ринку такі дії: надання неправдивої інформації для отримання державної підтримки; порушення умов отримання державної підтримки; нецільове використання названими суб'єктами державних коштів, наданих у будь-якій формі державної підтримки. Ці порушення мають знайти закріплення у законодавстві.

Резюмуючи, потрібно зазначити, що протиправна поведінка знаходить прояв у діяннях різного характеру, що безпосередньо впливає на наслідки, які відчувають (перетерплюють) суб'єкти, що їх вчинили. Загалом порушення прав і законних інтересів за наслідками можна поділити на ті, що тягнуть за собою застосування господарсько-правової відповідальності, та ті, що тягнуть

застосування інших способів захисту. Водночас у теорії господарського права і практиці правозастосування наявність усіх елементів об'єктивної сторони правопорушення вимагається для застосування як способу захисту відшкодування збитків, яке одночасно є формою господарсько-правової відповідальності. Проте для застосування інших способів захисту прав і законних інтересів, так само, як і інших форм господарсько-правової відповідальності, достатньо самого порушення цих прав. Наприклад, у разі порушення господарсько-договірних зобов'язань доречним може бути застосування як способу захисту присудження до виконання в натурі. Якщо таке порушення має ознаки підстави господарсько-правової відповідальності, то наслідком для суб'єкта, який його вчинив, також буде несення господарсько-правової відповідальності.

З вищевикладеного виходить, що порушення прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку, як об'єктивна сторона правопорушення, розкривається в різноманітті видів неправомірної поведінки, яка створює перешкоди у функціонуванні цього ринку. Такі порушення доцільно згрупувати на види: 1) порушення суб'єктом аграрного ринку господарського зобов'язання, яке випливає з господарського договору, локального акту, яким регулюється реалізація сільськогосподарської продукції на аграрному ринку певної правової форми (Правила товарної біржі, Правила роботи ОРСП, Правила проведення аукціону тощо); 2) порушення правил здійснення господарської діяльності; 3) обмеження, ущемлення або інше порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання органами державної влади та місцевого самоврядування.

Суб'єктивна сторона господарського правопорушення у теорії права є одним із найбільш дискусійних питань складу такого правопорушення, здебільшого через значний вплив науки кримінального права на формування загальної концепції вини як суб'єктивної сторони правопорушення. У класичному вигляді вина розуміється як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій або до бездіяльності та їх наслідків у формі умислу чи необережності. Натомість специфіка суб'єктів господарювання не має змоги механічно перенести таке розуміння вини у сферу господарських відносин. Тому розуміння вини як складу господарського правопорушення знайшло іншу інтерпретацію, зокрема у законодавстві. На підставі ст. 218 ГК України, учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. З цього випливає розуміння вини як невжиття всіх залежних заходів для належного

виконання господарсько-договірного зобов'язання або дотримання правил здійснення господарської діяльності. У сфері господарювання щодо цього елементу складу правопорушення концептуально сформовані: а) презумпція вини, яка означає, що правопорушник може довести свою невинуватість шляхом наведення доказів на користь того, що він вжив усіх залежних від нього заходів або що належному виконанню зашкодили обставини непереборної сили; б) неврахування вини при реалізації господарсько-правової відповідальності, яке прямо передбачено для застосування оперативно-господарських санкцій (ч. 3 ст. 235 ГК України).

Охарактеризовані елементи складу господарського правопорушення дають змогу проводити конкретизацію протиправних діянь як підстави захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку, обирати способи і форми захисту, оцінювати їх потенційну ефективність для відновлення прав та інтересів.

До інших підстав захисту належать посягання на право у вигляді невизнання або оспорювання прав. Невизнання права як підстави захисту прав розуміють як заперечення учасником господарських правовідносин факту наявності у суб'єкта господарювання відповідного суб'єктивного права, що створює невизначеність у його правовому становищі, правовідносинах з іншими учасниками і перешкоджає здійсненню ним своїх прав [66, с. 290–291].

Оспорювання права – це активне заперечення належності права суб'єкту господарювання, яке здійснюється шляхом пред'явлення вимоги щодо оспорювання права і тому призводить до невизначеності у правовому становищі суб'єкта господарювання, створює перешкоди в належному здійсненні ним оспорюваного права [66, с. 290–291].

О. В. Аушева характеризує оспорювання права як спростування, незгоду, заперечення, та робить висновок, що оспорювання є більш ємною категорією, порівняно з невизнанням, включаючи його. Саме оспорювання права виражається у вчиненні певних дій, які самі по собі не призводять до порушення права, але створюють перешкоди для його реалізації. Активний характер оспорювання передбачає надання доказів щодо того, що суб'єкт не має оспорюваних суб'єктивних прав [583, с. 48–49].

У розрізі аграрного ринку проявами таких посягань на права суб'єктів аграрного ринку можуть бути, зокрема, заперечення наявності договірних відносин (наприклад, шляхом подання позову про визнання договору недійсним повністю або в частині) чи законності придбання майна на аукціоні, біржових торгах, або права на отримання товару (наприклад, оспорювання права на отримання зерна від зернового складу).

Отже, питання захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання постає, якщо наявні фактичні дії (бездіяльність, рішення), якими ці права порушуються, оспорується, не визнаються.

Наступним піднімається питання правових підстав захисту. Правові підстави захисту прав та законних інтересів означають наявність норми права, на підставі якої певні дії або бездіяльність можна вважати незаконними. До правових підстав захисту прав суб'єктів аграрного ринку варто відносити норми законів, положення господарських договорів, локальних актів, якими регулюється реалізація сільськогосподарської продукції на аграрному ринку певної правової форми (наприклад, Правила товарної біржі, Правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції, Правила проведення аукціону тощо).

Отже, можна дійти висновку, що захист прав суб'єктів аграрного ринку має господарсько-правову природу, спрямований на здійснення попереджувального і відновлювального впливу шляхом: встановлення правомірної моделі поведінки учасників аграрного ринку; стимулювання виконання договірних зобов'язань та правил здійснення господарської діяльності; відновлення порушених прав і майнового стану суб'єктів аграрного ринку; усунення перешкод у реалізації прав суб'єктів аграрного ринку. Зазначені функції господарсько-правового захисту у досліджуваній сфері формують розуміння його важливого значення як засобу забезпечення господарського правопорядку на аграрному ринку, охорони приватних і публічних інтересів, сталого та передбачуваного функціонування аграрного ринку.

Підставами захисту прав та інтересів суб'єктів аграрного ринку є: 1) порушення суб'єктом аграрного ринку господарського зобов'язання, яке випливає з господарського договору, локального акту, яким регулюється реалізація сільськогосподарської продукції на аграрному ринку певної правової форми (наприклад, Правила товарної біржі, Правила роботи ОРСП, Правила проведення аукціону тощо); 2) порушення правил здійснення господарської діяльності; 3) обмеження, ущемлення або інше порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання органами державної влади та місцевого самоврядування.

Пропонується доповнити підстави захисту публічних інтересів у сфері функціонування аграрного ринку такими підставами: нецільове використання суб'єктами аграрного ринку державних коштів, наданих у будь-якій формі державної підтримки; порушення умов отримання державної підтримки; надання неправдивої інформації для отримання державної підтримки.

4.2 Господарсько-правова відповідальність за правопорушення на аграрному ринку

У практичній площині правопорушення та інші посягання на права суб'єктів аграрного ринку є доволі поширеним явищем. Залежно від виду таких порушень для подолання їх негативних наслідків можливе застосування різних форм господарсько-правової відповідальності. Відповідно, господарсько-правова відповідальність відіграє важливу роль у господарсько-правовому захисті прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

Правову основу господарсько-правової відповідальності за порушення на аграрному ринку, крім положень ГК України, становлять положення ЦК України, законів України, інших правових актів, господарських договорів, у яких закріплено підстави відповідальності, господарські санкції, порядок їх застосування.

Питання господарсько-правової відповідальності мають високий рівень наукової розробки загальних питань визначення поняття, підстав, форм такої відповідальності, а також особливостей господарсько-правової відповідальності та її застосування за правопорушення під час здійснення певних видів господарської діяльності, спираючись на який потрібно дослідити питання господарсько-правової відповідальності за правопорушення на аграрному ринку.

Для розкриття господарсько-правової відповідальності за порушення на аграрному ринку варто зупинитися на загальнотеоретичних положеннях господарсько-правової відповідальності, які є підґрунтям для розробки особливостей відповідальності у досліджуваній сфері.

Не дивлячись на положення ст. 20 ГК України, згідно з якою застосування господарських санкцій належить до способів захисту порушених прав суб'єктів господарювання і споживачів, господарсько-правова відповідальність є інститутом господарського права і має власну роль і функції у сфері господарювання, які розкриваються у нижченаведеному.

У теорії права мету юридичної відповідальності розглядають у широкому розумінні, тобто як охорону наявного устрою та суспільного порядку, попередженні вчинення правопорушень, і вузькому значенні – як покарання винного [595, с. 54]. Такого підходу до мети юридичної відповідальності дотримувалися деякі вчені ще у радянський час. На підставі сприйняття тісного зв'язку між обов'язками та відповідальністю, науковці формували та обґрунтовували думку звуженості підходу до тлумачення відповідальності лише як до настання негативних наслідків для правопорушника. Спираючись на те, що санкції, які закріплені у правовій нормі, виконують організаційну та

виховну роль, вони відстоювали позицію, що функція юридичної відповідальності полягає насамперед у тому, щоб забезпечити виконання юридичного обов'язку без застосування цих санкцій [596, с. 47–48]. У своїй роботі «Юридическая ответственность и законность» С. М. Братусь писав, що у юридичних роботах простежується тенденція до розгляду юридичної відповідальності як явища, яке не обов'язково пов'язане із правопорушенням, та формування думки, що сутність відповідальності полягає у свідомому та ініціативному виконанні моральних, юридичних та інших обов'язків, в усвідомленні свого боргу перед суспільством, державою, а також перед іншими членами суспільства [597, с. 17–18]. На підставі таких поглядів сформувався підхід щодо виділення у юридичній відповідальності аспектів перспективної (позитивної) та ретроспективної (негативної) відповідальності.

Такий підхід знайшов відображення у науці господарського права. У функціональному аспекті господарсько-правова відповідальність є не лише способом захисту порушених прав та охоронюваних інтересів, а має стимулювати належне виконання учасниками господарських відносин господарських зобов'язань [598, с. 6].

Треба конкретизувати, що тут не йдеться про виділення окремих видів господарсько-правової відповідальності, а йдеться про те, що у ній рівнозначно відбиваються позитивний і негативний аспекти юридичної відповідальності [599, с. 126]. Такий підхід до розуміння господарсько-правової відповідальності демонструє дихотомію її позитивного та негативного складників [600, с. 18]. Позитивний аспект господарсько-правової відповідальності розкривається через обов'язок суб'єкта господарювання (учасника господарських відносин) діяти правомірно, відповідально ставитися до взятих на себе обов'язків, та обумовлюється загальними нормами законодавства. Як приклад можна навести положення ст. 49 ГК України щодо відповідальності суб'єктів підприємництва. Це та інші подібні положення законодавства не встановлюють конкретних санкцій за правопорушення, але покладають на суб'єкта господарювання (учасника господарських відносин) загальні обов'язки та формують його уявлення про можливість настання для нього певних негативних наслідків у разі їх невиконання (недотримання).

Треба визнати, що позитивний аспект господарсько-правової відповідальності найбільш пов'язаний із її стимулюючою (попереджувальною) функцією, і спрямований на досягнення загальної мети господарсько-правової відповідальності – забезпечення правопорядку у сфері господарювання загалом і у конкретних господарських відносинах зокрема.

Зі свого боку, негативний (ретроспективний) аспект господарсько-правової відповідальності розкриває її сутність як реакції на конкретну протиправну

поведінку, яка наявна після вчинення правопорушення. Цей аспект господарсько-правової відповідальності простежується у нормах господарського законодавства, якими встановлено конкретні підстави цієї відповідальності та відповідні господарські санкції.

Господарсько-правова відповідальність за правопорушення на аграрному ринку також уособлює позитивний і негативний аспекти. Поряд із нормами законів, якими встановлено конкретні санкції за правопорушення (наприклад, розділ IX Закону № 2042-VIII) закріплено норми, які встановлюють загальні обов'язки щодо дотримання вимог законодавства, вказують на можливість застосування відповідальності за їх порушення. Як приклади можна навести положення ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», якою передбачено цінове регулювання певних послуг для сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, вартість послуг не може перевищувати ціну, розраховану за 20-відсотковою нормою рентабельності до витрат, здійснених на їх надання, а недотримання вимог цієї статті тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Це також положення ст. 18 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», в якій встановлено, що особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність згідно із законом.

Наукові розробки, зокрема і стосовно ознак, видів, форм, підстав та інших питань господарсько-правової відповідальності переважно охоплюють її негативний (ретроспективний) аспект.

Господарсько-правова відповідальність є галузевим видом юридичної відповідальності, якій притаманні особливі ознаки, що багаторазово наводилися у господарсько-правовій літературі [601, с. 146; 99, с. 862; 602, с. 11]. З-поміж них окремої уваги заслуговують ознаки, наведені Г. В. Пронською [89, с. 646–648]. По-перше, протиправна поведінка, за яку настає господарсько-правова відповідальність, має різний ступінь визначеності у тому розумінні, що така поведінка може знаходити прояв у чітко визначеному факті (прострочення поставки) або мати вираження загального негативного результату (здійснення діяльності без отримання відповідних дозвільних документів). По-друге, незважаючи на те, що застосування господарсько-правової відповідальності може полягати у безпосередньому зменшенні майнової бази порушника (наприклад, через відшкодування збитків або стягнення штрафних санкцій) або створенні певних організаційних перепон у діяльності суб'єкта господарювання, господарсько-правова відповідальність завжди має спрямування на майнову базу порушника. Проте у разі застосування санкцій організаційного характеру цей ефект не є миттєвим. По-третє, особливістю господарсько-правової відповідальності є множинність правової підстави її

застосування. Дійсно, окрім закону, до правових підстав застосування цієї відповідальності належать господарські договори, інші правові акти [603, с. 178]; поширеними на практиці є випадки, коли правовою підставою є закон і договір разом, зокрема якщо закон містить лише загальну норму або дає право змінювати розмір санкцій. По-четверте, господарський примус, на який спирається господарсько-правова відповідальність, має різний характер прояву, зокрема й залежно від застосованих господарських санкцій. По-п'яте, застосування цієї відповідальності відбувається за принципом вини або без її врахування [89, с. 646–648]. Останню особливість потрібно доповнити тим, що після прийняття ГК України стало можливим вести мову про застосування господарсько-правової відповідальності за принципом презумпції вини (ч. 2 ст. 218) або без врахування вини (ч. 3 ст. 235) [599, с. 128].

У літературі зустрічається багато визначень поняття господарсько-правової відповідальності, деякі з них істотно відрізняються між собою. Зокрема, господарсько-правову відповідальність пропонують розглядати як «майново-організаційні за змістом та юридичні за формою заходи впливу» [93, с. 386] або як правовідносини, які «виникають внаслідок вчинення господарського правопорушення між суб'єктами господарювання або між суб'єктом господарювання та органом державної влади чи органом місцевого самоврядування», про що зазначається у роботі Р. Б. Шишки [604, с. 129]. Однак можна виділити й подібні визначення поняття зазначеної відповідальності. Наприклад, з урахуванням вищевказаних ознак Г. В. Пронська надала наступне визначення господарсько-правової відповідальності: передбачене законом або договором, засноване на державному примусі несення господарюючим суб'єктом несприятливих наслідків власної неправомірної поведінки, які знаходять вираження в ущемленні його економічних інтересів [89, с. 649].

За іншим визначенням господарсько-правова відповідальність – це несення суб'єктами господарювання несприятливих економічних та / або правових наслідків внаслідок застосування до них передбачених законодавством санкцій за господарські правопорушення [549, с. 359].

Наведені дефініції можна певною мірою визнати інтерпретацією визначення поняття господарсько-правової відповідальності, розробленого свого часу В. К. Мамутовим. Зокрема, видатний науковець запропонував господарсько-правову відповідальність розуміти як несення господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо внаслідок застосування до нього передбачених законом санкцій (заходів відповідальності) економічного характеру [605, с. 27]. Потрібно цілковито погодитися із тим, що таке визначення є зрозумілим, дає змогу чітко відповісти на питання моменту виникнення господарсько-правової відповідальності, відображає сутність цієї

відповідальності [99, с. 861], додавши, що на сучасному етапі це визначення є доктринальним, теоретично обґрунтованим і практично доцільним. Водночас, виходячи з того, що з моменту розробки наведеного визначення господарсько-правової відповідальності минуло багато часу, та з урахуванням положень чинного ГК України, воно може бути конкретизоване шляхом заміни поняття «господарський орган» на «учасники господарських відносин» і розширення джерел закріплення санкцій. До речі, у двох інших наведених вище дефініціях господарсько-правової відповідальності також простежується звуження її суб'єктного складу, що не відповідає чинним положенням ст. 216 ГК України.

Багатопланове функціональне призначення господарсько-правової відповідальності в механізмі правового регулювання господарських відносин, на яке звертав увагу В. С. Щербина [98, с. 10], знаходить безпосередній прояв у принципах, функціях і видах господарсько-правової відповідальності. Принципи, які закріплені у ч. 3 ст. 216 ГК України, відіграють роль засадничих положень щодо такої відповідальності і мають враховуватися у правозастосовній та правотворчій діяльності. Ці принципи мають важливе значення і для відносин господарсько-правової відповідальності за правопорушення на аграрного ринку.

Також значення господарсько-правової відповідальності для сфери відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції втілюється у функціях, притаманних такій відповідальності, зокрема компенсаційній (відновлювальній), стимулюючій (попереджувальній) і сигналізаційній [599, с. 128]. За такої умови особливого значення набуває компенсаційна функція господарсько-правової відповідальності, зокрема якщо правопорушення вчинене щодо сільськогосподарського товаровиробника. Будь-яке господарське правопорушення серед негативних наслідків може мати пошкодження або втрату товару, неотримання коштів, необхідних для здійснення поточної виробничо-господарської діяльності, в інший спосіб загрожувати стабільній діяльності цих суб'єктів. З огляду на це компенсаційна функція сукупно з принципом виконання зобов'язань в натурі незалежно від сплати штрафних санкцій та відшкодування збитків дасть змогу подолати негативні наслідки правопорушення і відновити права сільськогосподарського виробника. Компенсаційна функція не менш важлива для відновлення порушених прав інших суб'єктів аграрного ринку.

Стимулююча функція господарсько-правової відповідальності, яка полягає у спонуканні учасника господарських відносин до належного виконання своїх зобов'язань і правомірної поведінки загалом, дає змогу попередити вчинення правопорушення в майбутньому. Тут потрібно зазначити, що для

аграрного ринку ефективність цієї функції безпосередньо залежить від наявності реальних прикладів успішного застосування господарських санкцій, а також від чіткого усвідомлення майнового і фінансового становища контрагента за договором, наявності у нього можливості понести майнові санкції. Сигналізаційна функція господарсько-правової відповідальності має спонукати суб'єктів аграрного ринку до перегляду своєї діяльності, удосконалення правової роботи з метою недопущення правопорушень у майбутньому.

У контексті досліджуваного питання має значення класифікація господарсько-правової відповідальності, зокрема поділ такої відповідальності залежно від виду відносин, де сталося правопорушення, на договірну та позадоговірну [375, с. 738].

Відомо, що у сфері господарювання позадоговірна відповідальність настає у формах відшкодування збитків та застосування адміністративно-господарських санкцій за порушення правил здійснення господарської діяльності.

Загальні положення про застосування адміністративно-господарських санкцій закріплено у гл. 27 ГК України, на основі аналізу норм якої можна узагальнити особливості цих санкцій та їх застосування. Зокрема, такими особливостями є: 1) організаційно-правовий або майновий характер санкцій; 2) підстава застосування – порушення встановлених законодавчими актами правил (умов) здійснення господарської діяльності; 3) застосування виключно до суб'єктів господарювання, а не до усіх учасників господарських відносин; 4) суб'єкт застосування – уповноважений орган державної влади або орган місцевого самоврядування, суд; 5) спрямування застосування – припинення правопорушення суб'єктом господарювання та ліквідація його наслідків; 6) встановлення виключно законами; 7) закріплення законом строків застосування (статті 238, 250 ГК України) [104, с. 312].

Сферу реалізації сільськогосподарської продукції можна охарактеризувати як таку, де встановлено численні правила здійснення діяльності щодо реалізації названої продукції. Зокрема, такі правила пов'язані з дотриманням вимог забезпечення безпечності і якості сільськогосподарської продукції. Розлогий перелік підстав застосування та конкретних адміністративно-господарських санкцій передбачено розділом IX Закону № 2042-VIII. Серед них порушення правил та / або вимог щодо реалізації харчових продуктів або кормів в частині невідповідності законодавству маркування, якщо це створює загрозу для життя та / або здоров'я людини або тварини; щодо забезпечення простежуваності та / або ведення записів (документації), передбачених законодавством про харчові продукти, корми або побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин. До порушень правил здійснення господарської діяльності також належить невиконання обов'язку з

відкликання (вилучення) з обігу небезпечних харчових продуктів або кормів; використання, реалізація незареєстрованих об'єктів санітарних заходів або кормових добавок, щодо яких законом встановлена обов'язкова державна реєстрація, та інші (ст. 65 Закону № 2042-VIII).

Основним видом адміністративно-господарських санкцій за правопорушення вищеназваного закону та законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин встановлено адміністративно-господарський штраф, який обчислюється у певному розмірі мінімальної заробітної плати, окремо встановленому для суб'єктів господарювання – юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Згідно із ст. 241 ГК України адміністративно-господарський штраф є певною грошовою сумою, що сплачується суб'єктом господарювання до відповідного бюджету у разі порушення ним встановлених правил здійснення господарської діяльності. У літературі проводиться розмежування адміністративно-господарського штрафу і штрафних санкцій за низкою критеріїв та робиться обґрунтований висновок щодо неможливості ототожнення цих видів господарських санкцій, які належать до різних форм господарсько-правової відповідальності [606, с. 209].

Застосування адміністративно-господарського штрафу згідно з Законом № 2042-VIII відбувається за результатами здійснення заходів державного контролю, який проводиться державними інспекторами та державними ветеринарними інспекторами (ст. 66). У разі виявлення порушення цього Закону, законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин, державний інспектор складає протокол про порушення, вимоги до якого закріплено у ст. 66 названого Закону.

Протокол є підставою для розгляду справи про порушення цього Закону, законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин. Такі справи розглядаються компетентним органом або його територіальними органами. Від імені зазначених органів розглядати справи уповноважені головні державні інспектори (головні державні ветеринарні інспектори). Порядок та строки розгляду таких справ, підстави, за яких розгляд справи не може бути розпочато тощо, детально регламентовані ст. 66 Закону № 2042-VIII. За результатами розгляду справи виноситься постанова про накладення штрафу або про закриття справи.

Законом встановлено, що штраф за порушення вищеназваного Закону, законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного

походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин може накладатися протягом шести місяців з дня виявлення правопорушення, але не пізніше одного року з дня його вчинення (ч. 2 ст. 66 Закону).

Особливістю застосування адміністративно-господарського штрафу є те, що разом із ним можуть бути застосовані й інші адміністративно-господарські санкції. Прикладом цього також слугують положення Закону № 2042-VIII. Цим Законом передбачено застосування адміністративно-господарської санкції – обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання. Так, згідно зі ст. 67 Закону № 2042-VIII санкцією за порушення законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин встановлено тимчасове припинення виробництва та / або обігу харчових продуктів, кормів, побічних продуктів тваринного походження, біологічних продуктів, репродуктивного матеріалу та ветеринарних препаратів. Законом прямо визначено, що рішення про тимчасове припинення виробництва та / або обігу харчових продуктів, кормів, побічних продуктів тваринного походження, біологічних продуктів, репродуктивного матеріалу або ветеринарних препаратів має обмежувати відповідну господарську діяльність виключно в частині, що є необхідною та достатньою для усунення загрози для життя та / або здоров'я людини та / або тварин, та повинно визначати, який конкретний вид діяльності та з використанням якої потужності (її частини) підлягає тимчасовому припиненню (ч. 1 ст. 67 Закону). Також Законом встановлено, що строк дії такого тимчасового обмеження визначається відповідним рішенням, але не може перевищувати 10 робочих днів. Збільшення строку тимчасового припинення виробництва та / або обігу відповідних товарів можливе на підставі рішення суду. Якщо для усунення оператором ринку порушення законодавства потрібно припинити виробництво та / або обіг товарів на час, що перевищує граничний строк, то згідно із ч. 3 ст. 63 Закону головний державний інспектор (головний державний ветеринарний інспектор) звертається в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, до суду з позовом про зобов'язання оператора ринку тимчасово припинити виробництво та / або обіг товару.

Стягнення адміністративно-господарських штрафів передбачено й за порушення законодавства на ринку органічної продукції (ст. 40 Закону № 2496-VIII). Разом із цим вищеназваним Законом врегульовано питання зупинення дії і скасування сертифікату, що засвідчує відповідність процесу виробництва продукції та її обігу вимогам законодавства (ч. 5 ст. 27). На відміну від чинного Закону № 2496-VIII, у попередньому Законі України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»

було передбачено анулювання сертифікату відповідності (ст. 38) [607]. Проведений аналіз питань анулювання сертифікату зав змогу зробити висновки про його належність до адміністративно-господарських санкцій, а також про відсутність чітких підстав та порядку її застосування [608, с. 108]. На основі аналізу ст. 27 та інших статей Закону № 2496-VIII можна робити висновок про те, що зупинення та скасування сертифікату, зокрема за підставою виявлення органом сертифікації порушень оператором законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, або неусунення цих порушень у визначені строки, також має ознаки адміністративно-господарських санкцій.

Порівнюючи положення двох законів щодо регулювання виробництва та обігу органічної продукції, потрібно визнати, що у чинному Законі встановлено чіткі підстави, за яких орган сертифікації може зупинити дію або скасувати сертифікат, проте порядок застосування цих санкцій залишився не конкретним. Зокрема, потребують уточнення порядок і строки прийняття рішення про зупинення чи скасування сертифікату за підставою порушень оператором законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, або неусунення цих порушень, вимоги до оформлення такого рішення тощо, що можна зробити шляхом внесення змін до ст. 27 Закону № 2496-VIII. З урахуванням того, що органом сертифікації може бути підприємство, установа, організація чи їх відокремлений підрозділ, що має право на проведення сертифікації органічного виробництва та / або обігу органічної продукції і внесений до Реєстру органів сертифікації (ст. 1 Закону № 2496-VIII), то уніфікований підхід до прийняття й оформлення рішень щодо зупинення та скасування сертифікату сприяв би формуванню єдиної правозастосовної практики з цього питання на ринку органічної продукції.

Продовжуючи питання адміністративно-господарських штрафів за порушення правил здійснення господарської діяльності щодо реалізації органічної продукції, зазначимо, що раніше висувалася пропозиція встановити такий штраф у розмірі від п'яти до восьми мінімальних заробітних плат із відкликанням та / або вилученням з обігу продукції, маркованої з порушенням вимог до маркування органічної продукції [609, с. 216]. Аналіз положень Закону № 2496-VIII свідчить про часткове втілення цієї пропозиції, а саме ст. 40 цього Закону встановлена санкція у вигляді штрафу для юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців за правопорушення маркування продукції державним логотипом для органічної продукції або використання у маркуванні визначених законом позначень та написів за відсутності сертифіката, що засвідчує відповідність процесу виробництва продукції та її обігу вимогам

законодавства у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Рішення про відкликання та / або вилучення з обігу продукції, маркованої з порушенням вимог до маркування органічної продукції, може бути прийняте на основі Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» (ч. 4 ст. 11) та реалізований за приписами Закону України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції». Водночас, враховуючи законодавчі вимоги до встановлення адміністративно-господарських санкцій, приналежність підстав та санкцій до одного суб'єкта та об'єкта правопорушення, логічно об'єднати штраф та відкликання та / або вилучення з обігу продукції, маркованої з порушенням вимог до маркування органічної продукції, і закріпити ці адміністративно-господарські санкції саме у ст. 40 Закону № 2496-VIII.

Видом адміністративно-господарських санкцій за порушення правил здійснення господарської діяльності є позбавлення юридичної особи статусу ОРСП з підстав виявлення недостовірних відомостей, зокрема розбіжностей між відомостями, викладеними в поданих юридичною особою для набуття статусу ОРСП документах, та фактичними даними, або порушення ОРСП вимог Закону та інших нормативно-правових актів, що встановлене ст. 4 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». Водночас, як зазначалося у попередніх підрозділах роботи, у названому Законі не закріплено конкретних порушень, які б були підставою для позбавлення статусу ОРСП. Тому з метою дотримання принципу правової визначеності та на виконання положень ст. 238 ГК України, підстава позбавлення статусу ОРСП – порушення ОРСП вимог цього Закону та інших нормативно-правових актів, – потребує конкретизації та закріплення у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції».

Потрібно зазначити, що Законом України «Про ціни і ціноутворення» встановлено адміністративно-господарські санкції за порушення законодавства про ціни і ціноутворення (ст. 20), проте через зміни у законодавстві, зокрема скасування норм щодо об'єктів державного цінового регулювання на аграрному ринку, положення цього Закону для суб'єктів аграрного ринку мають загальний характер.

Вищевикладене дає змогу дійти висновку про те, що форма господарсько-правової відповідальності – застосування адміністративно-господарських санкцій – є найбільш врегульованою саме за порушення у сфері обігу сільськогосподарської продукції, яка знаходить прояв у вигляді застосування

адміністративно-господарських штрафів та інших адміністративно-господарських санкцій (наприклад, зупинення діяльності суб'єкта господарювання). Це твердження доводять і результати інспекційних перевірок за 2020 рік, які оприлюднено на сайті Держпродспоживслужби. Зокрема, у сфері заготівлі молока було піддано штрафу 850 осіб на загальну суму 125 306,00 грн, винесено 3 рішення про припинення виробництва та обігу; у сфері переробки молока піддано штрафу 13 осіб на суму 619 845,00 грн; щодо забою тварин піддано штрафу 1 особу на суму 215 781,00 грн; у сфері первинного виробництва, а саме вирощування великої рогатої худоби, оштрафовано 88 осіб на суму 156 468,00 грн; вирощування птиці – 58 осіб на суму 147 771,00 грн [610].

У науці господарського права піднімається питання господарсько-правової відповідальності за порушення у сфері використання державних коштів [611], які є актуальними і для досліджуваної теми. У попередніх підрозділах роботи аналізувалися питання надання державної підтримки суб'єктам аграрного ринку, яка представлена широким колом видів такої підтримки, зокрема фінансової. Водночас варто зазначити, що законодавством не передбачено відповідальності за порушення вимог щодо її отримання та використання, окрім отримання кредитної субсидії. У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» міститься відсильна норма щодо того, що у разі встановлення органами державного фінансового контролю факту незаконного одержання та / або нецільового використання кредитної субсидії стягнення здійснюється згідно з нормами законодавства (п. 13.5.2 ст. 13 цього Закону).

З огляду на зазначене, з метою захисту публічних інтересів та з урахуванням запропонованих у попередньому підрозділі підстав захисту публічних інтересів у сфері функціонування аграрного ринку доцільно доповнити перелік санкцій за порушення суб'єктами аграрного ринку вимог щодо отримання та використання державної підтримки такими адміністративно-господарськими санкціями: а) повернення коштів державної підтримки, використаних не за призначенням; б) припинення здійснення державної підтримки; в) стягнення штрафів у певному розмірі мінімальних заробітних плат. Подібні пропозиції висувалися при дослідженні відповідальності при здійсненні екологічного підприємництва, що обумовлювалися необхідністю подолання проблеми недостатності врегулювання питань відповідальності, вирішення яких мало би передувати введенню заохочувального режиму для сфери екологічного підприємництва [612, с. 91] і які є актуальними з огляду на подібний стан законодавчого регулювання відносин державної підтримки суб'єктів аграрного ринку.

Переходячи до аналізу договірної господарсько-правової відповідальності, потрібно зазначити, що цей вид відповідальності отримав свою назву від того, що санкції застосовуються за порушення зобов'язань, які виникли з господарського договору. На відміну від позадоговірної, форм договірної господарсько-правової відповідальності більше, зокрема до них належать відшкодування збитків, сплата штрафних санкцій, застосування оперативного-господарських санкцій. Перелічені санкції застосовуються на підставах і в порядку, передбачених ГК України, іншими законами та господарськими договорами. Відмінною рисою договірної господарської відповідальності є те, що застосування відповідних санкцій є правом, а не обов'язком потерпілої сторони.

Відшкодування збитків за усталеним поглядом визначається як універсальна форма господарсько-правової відповідальності та дієвий спосіб відновлення порушених прав. Універсальність цієї санкції знаходить прояв у можливості її застосування у вертикальних та горизонтальних господарських відносинах, зокрема за порушення на аграрному ринку, а також незалежно від закріплення права на відшкодування збитків в конкретному договорі. Відповідно до положень ст. 66 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», відшкодування операторами ринку заподіяної шкоди (завданих збитків) здійснюється в порядку, закріпленому ЦК України, ГК України, Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції», іншими законодавчими актами.

Аналіз положень ГК України щодо відшкодування збитків дає змогу вести мову про її універсальність і в контексті договірної відповідальності, що знаходить прояв у такому: насамперед один із принципів господарсько-правової відповідальності пов'язаний саме із застосуванням цієї форми господарсько-правової відповідальності. Зокрема, потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі (ст. 216 ГК України). Також універсальність проявляється у тому, що відшкодування збитків не є санкцією заздалегідь визначеного розміру, проте із закріпленням складом збитків (ст. 225 ГК України). На практиці це дає можливість найбільш повно врахувати негативні наслідки вчиненого правопорушення, із внесенням до суми збитків усіх складників, які мають підтвердження. Можна погоджуватися із тим, що необхідність розрахунку збитків робить цю форму господарсько-правової відповідальності дещо складною до застосування, оскільки не завжди вдається довести розмір збитків або наявність повного складу правопорушення. Як показує аналіз практики,

у певних випадках труднощі викликає доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку між порушенням і збитками [613, с. 40].

Викликає інтерес, зокрема з огляду на спробу продемонструвати універсальність відшкодування збитків шляхом поєднання договірної та позадоговірної підстав відповідальності, запропоноване В. І. Новошицькою уточнення визначення поняття «збитки у сфері господарювання». Його дослідниця розуміє як об'єктивне зменшення будь-яких майнових та немайнових благ суб'єкта, права і законні інтереси якого порушено, що знаходить прояв у витратах, зроблених управненою стороною, втраті, знищенні, пошкодженні її майна, не одержаному прибутку, який управнена сторона могла одержати за належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною, компенсація якого спрямована на відновлення майнових прав управненої сторони [614, с. 44].

З урахуванням видів договорів, які укладаються щодо реалізації сільськогосподарської продукції, можна стверджувати, що відшкодування збитків за порушення договірних зобов'язань на аграрному ринку відбувається відповідно до положень ГК України, ЦК України, інших законів щодо договору поставки, договору контрактації сільськогосподарської продукції, договору купівлі-продажу, договорів про виконання робіт або надання послуг щодо реалізації названої продукції, на аналізі окремих із яких варто зупинитися.

Загальними щодо відшкодування збитків за договорами, якими опосередковується реалізація сільськогосподарської продукції, є положення ст. 661 ЦК України, якою встановлено відповідальність продавця у разі відсудження товару у покупця, та ст. 678 ЦК України, якою встановлено правові наслідки передання товару неналежної якості.

У ГК України закріплено особливості відшкодування збитків за договором контрактації сільськогосподарської продукції. Згідно зі ст. 274 Кодексу за невиконання зобов'язання з приймання продукції безпосередньо у виробника, а також у разі відмови від приймання продукції, пред'явленої виробником у строки і в порядку, що погоджені сторонами, контрактант сплачує штраф у розмірі п'яти відсотків вартості неприйнятої продукції, враховуючи надбавки і знижки, а також відшкодовує завдані виробникові збитки, а щодо продукції, яка швидко псується, – повну її вартість.

Вказівка на розрахунок збитків щодо швидкопсувної продукції за її повною вартістю видається абсолютно логічною і такою, що полегшує визначення розміру збитків. Проте використання конструкції «відшкодовує завдані виробникові збитки» у системному аналізі положень цієї статті разом із положеннями статей 224, 225 ГК України вказує, що «повна вартість

сільськогосподарської продукції, що швидко псується» належить до складника відшкодування збитків – вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства. Це дає змогу припускати обмеження права на відшкодування збитків виробнику, оскільки не враховує потенційність понесення ним додаткових витрат, спричинених порушенням контрактантом обов'язку прийняти продукцію, та неодержання прибутку, на який виробник міг розраховувати. До того ж, таке формулювання ставить сільськогосподарського товаровиробника продукції, що швидко псується, у нерівне становище порівняно з товаровиробниками іншої сільськогосподарської продукції, для яких передбачено відшкодування завданих збитків без обмеження. Тому можна пропонувати використовувати вартість продукції, яка швидко псується, саме для розрахунку відповідного складника збитків, що потребує внесення змін до ст. 274 ГК України.

Вищенаведені положення ст. 274 ГК України ставлять питання про те, як саме має застосовуватися правило, закріплене ст. 232 ГК України, щодо співвідношення розміру штрафних санкцій і збитків при їх одночасному стягненні. З буквального тлумачення норми ст. 274 ГК України можна стверджувати, що збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції.

Неоднозначне тлумачення має і ч. 3 ст. 274 ГК України, в якій передбачено, що у разі, якщо продукцію не було своєчасно підготовлено до здавання-приймання, і про це не було попереджено контрактанта, виробник відшкодовує контрактанту завдані цим збитки. Такий виклад може означати, що у разі, якщо виробник попередив контрактанта, то він звільняється від відшкодування збитків. У цьому аспекті потрібно згадати положення ч. 3 ст. 226 ГК України, якою встановлено, що сторона господарського зобов'язання позбавляється права на відшкодування збитків у разі, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання і могла запобігти виникненню збитків своїми діями, але не зробила цього, крім випадків, якщо законом або договором не передбачено інше. Ймовірно, що правило, встановлене ч. 3 ст. 274 ГК України, якраз і є «випадком, встановленим законом». Проте варто звернути увагу, що крім здійснення попередження для звільнення від відповідальності, потрібно ще дві умови: можливість запобігти збиткам (що може означати наявність аналогічної продукції) та вжиття відповідних заходів. З урахуванням того, що конструкція договору контрактації має використовуватися у відносинах державних закупівель (ст. 272 ГК України), то звільнення від відповідальності за порушення строків підготовки продукції при реальній наявності спричинених збитків не є зовсім логічною і не відповідає меті такого договору. Ймовірно, що наведені положення також роблять договір контрактації менш привабливим порівняно з

іншими договірними конструкціями, які можуть опосередковувати реалізацію сільськогосподарської продукції. Відповідно, порядок одночасного застосування штрафних санкцій та відшкодування збитків за ст. 274 ГК України потрібно уточнити шляхом чіткого закріплення, що завдані збитки відшкодовуються понад штрафні санкції.

Під час розрахунку розміру збитків Потрібно брати до уваги положення ч. 3 ст. 225 ГК України, в якій встановлено, що при визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а якщо вимогу не задоволено у-добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків. Проте постає питання щодо джерела інформації про ціни, яке можливо використовувати для розрахунку збитків.

Деякі фахівці зазначають, що ціни можна визначити з рекламних оголошень щодо цін реалізації аналогічних видів продукції, на основі інформації, наданої Торгово-промисловою палатою за місцем знаходження потерпілої сторони [100, с. 729]. Аналіз судової практики вказує, що при розрахунку суми збитків за правилами ч. 3 ст. 225 ГК України потерпіла сторона може використати офіційно встановлені ціни та тарифи, розмір тарифів, затверджений постановою Національної комісії регулювання електроенергетики України, зміни офіційного курсу валюти [615; 616].

Викликає інтерес судова справа щодо стягнення збитків, пов'язаних із порушенням правил перевезення вантажу (винограду столового). Розмір збитків на момент подання позову складався з вартості втраченого товару, вартості перевезення в сумі 154 570,00 грн та витрат, пов'язаних з оплатою вартості проведеної експертизи якості товару 924,00 грн. Проте до прийняття рішення по справі позивач збільшив позовні вимоги та просив стягнути суму збитків в розмірі 173 137,11 грн, із яких 118 900,00 грн – це вартість зіпсованого товару, 924,00 грн – витрати на проведення експертизи, 4 000,00 грн – витрати на брокерські послуги по розмитненню зіпсованого товару, 819,60 грн – витрати на утилізацію зіпсованого товару, 48 493,51 грн – сплачені митні платежі за зіпсований товар [617].

Питання, які ціни враховувати для розрахунку збитків, спричинених порушенням договорів щодо реалізації сільськогосподарської продукції, має важливе практичне значення. Його вирішенню могло б сприяти встановлення у договорі заздалегідь визначеного розміру збитків, проте це положення було виключено зі ст. 225 ГК України.

За умови налагодження стабільного функціонування аграрного біржового ринку при розрахунку збитків можна було б орієнтуватися на біржові ціни, які склалися на відповідний товар у певний день проведення біржових торгів. Прикладом покладання в основу розрахунку, щоправда штрафних санкцій, можна навести положення біржового контракту поставки зерна: *«У разі поставки Товару з порушенням строків виконання Постачальником зобов'язання з поставки Товару з нього стягується:*

пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості Товару поставленого з порушенням строку, передбаченого пп. 2.1.2 Договору, розрахованої від ціни, вказаної в довідці Товарної біржі, визначеної Покупцем, про ціни на зернові культури врожаю 20__ року, що діяли на останній день поставки (пп. 2.1.2 цього Договору) за кожний день прострочення» [334].

Можливість використання біржових цін для розрахунку розміру збитків знаходить підтвердження у судовій практиці, зокрема позивач послався на довідку Придніпровської товарної біржі № 851-04 від 06.12.2005 р., що на думку колегії суддів було цілком обґрунтовано прийнято судом першої інстанції, оскільки довідка, на яку послався господарський суд у своїх розрахунках, відповідає вимогам ч. 3 ст. 225 ГК України, де зазначено, що при визначенні розміру збитків враховуються ціни на день подання до суду відповідного позову [618].

Враховуючи важливість застосування відповідальності у формі відшкодування збитків, доцільно включати у господарські договори щодо реалізації сільськогосподарської продукції положення щодо порядку визначення ціни для розрахунку розміру збитків за порушення на аграрному ринку. Особливо ця пропозиція є актуальною при розрахунку складника збитків, як неодержаний прибуток. Проведений аналіз судової практики вказує на наявність значної кількості рішень господарських судів, у яких учасникам аграрного ринку відмовлено у задоволенні позовів з відшкодування неодержаного прибутку (втраченої вигоди), зокрема й через необґрунтування позивачем використання того чи іншого джерела ціни для розрахунку неодержаного прибутку [613, с. 41]. Для подолання такої негативної тенденції можна пропонувати встановити у ч. 2 ст. 274 ГК України, що розрахунок розміру збитків щодо продукції, яка швидко псується, здійснюється, виходячи з її повної вартості, вказаної у договорі контрактації.

Наступна форма господарсько-правової відповідальності, а саме стягнення штрафних санкцій, є найбільш поширеною та популярною серед суб'єктів господарсько-договірних відносин.

Окремі положення щодо стягнення штрафних санкцій за договором поставки закріплено у ГК України. На підставі ч. 7. ст. 269 ГК України у разі

поставки товарів неналежної якості покупець (одержувач) має право стягнути з виготовлювача (постачальника) штраф у розмірі, передбаченому ст. 231 цього Кодексу, якщо інший розмір не передбачено законом або договором. Також за договором контрактації можуть бути застосовані: до виробника неустойка у розмірі, встановленому договором; до контрактанта – штраф у розмірі п'яти відсотків вартості неприйнятої продукції (ст. 274 ГК України).

Аналіз вищезгаданого та інших біржових договорів, розміщених на сайті АТ «Аграрний фонд», свідчить про активне використання цієї форми господарсько-правової відповідальності, але водночас про нерівномірність у її встановленні, оскільки на покупця покладається відповідальність тільки за порушення строків оплати за товар у вигляді пені у розмірі подвійної облікової ставки НБУ, що діяла в період прострочення, від суми простроченого платежу за кожен день прострочення. Проте постачальник несе відповідальність у вигляді пені та / або штрафу за порушення строків поставки, порушення обсягів поставки, порушення умов та / або строків повернення коштів, отриманих як попередня оплата, та деяких інших порушень.

Аналіз судової практики розгляду спорів за договорами контрактації вказує на те, що сторони договору передбачають стягнення штрафних санкцій за порушення зобов'язань контрагентом. Водночас позовні вимоги контрактанта доволі часто полягають у стягненні попередньої оплати за договором, оскільки виконавець не здійснив поставку продукції. Тут у деяких випадках сторони прописують підстави та порядок повернення передоплати і встановлюють штрафні санкції за його порушення [619; 620].

Загалом можна зробити висновок, що застосування штрафних санкцій за порушення договірних зобов'язань щодо реалізації сільськогосподарської продукції в частині встановлення розміру таких санкцій демонструє використання всіх варіантів, передбачених ст. 231 ГК України, зокрема встановлення розміру таких санкцій законом без права зміни у договорі (договір контрактації), встановлення розміру таких санкцій законом з правом зміни у договорі та встановлення штрафних санкцій, їх розміру та порядку розрахунку тільки у договорі (біржовий договір поставки зерна). Заразом потрібно зазначити, що на практиці стан матеріальної бази та фінансових ресурсів сільськогосподарських товаровиробників (наприклад, фактична недостатність у сільськогосподарських товаровиробників майна, на яке можливо звернути стягнення, або низька вартість такого майна, переважання кредиторських зобов'язань над дебіторськими, недостатність грошових ресурсів тощо) можуть зробити практично неможливим стягнення штрафних санкцій у добровільному або примусовому порядку. Це зумовлює потребу пошуку інших способів забезпечення виконання зобов'язань і дієвіших на практиці форм господарсько-правової

відповідальності. Великий потенціал має застосування оперативно-господарських санкцій за правопорушення на аграрному ринку.

Застосування оперативно-господарських санкцій належить виключно до договірної форми господарсько-правової відповідальності, загальні положення щодо якої містяться у статтях 235–237 ГК України. Оперативно-господарські санкції визначено як заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, які використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку (ст. 235 ГК України).

За загальним правилом ці санкції застосовуються самою потерпілою стороною, і на відміну від інших господарських санкцій, не вимагають активних дій від порушника господарсько-договірного зобов'язання.

Перелік таких санкцій наведено у ст. 236 ГК України, проте він не є вичерпним і для суб'єктів господарювання має рекомендаційний характер. Крім статей 235–237 ГК України, положення ГК України, ЦК України, інших законів, присвячених окремим видам договірних відносин, містять норми щодо заходів оперативного впливу. Так, ст. 611 ЦК України до правових наслідків порушення зобов'язань відносить припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від нього, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору. Також, ч. 5 ст. 268 ГК України передбачено відмову покупця від прийняття й оплати товарів у разі їх поставки нижчої якості, ніж вимагається стандартом, технічними умовами чи зразком (еталоном); ст. 851 ЦК України – право підрядника не розпочинати роботу, а розпочату роботу зупинити, якщо замовник не надав матеріал, устаткування або майно, яке підлягає переробці, і цим створив неможливість виконання договору підрядником.

З урахуванням того, що за своїми наслідками оперативно-господарські санкції можуть бути поділені на такі, що спрямовані на негайне припинення правопорушення або на попередження правопорушень у майбутньому, суб'єкти аграрного ринку можуть у договорах на свій розсуд встановлювати різні види оперативно-господарських санкцій, враховуючи вид договору, конкретні обов'язки, попередній досвід співпраці з контрагентом тощо.

Крім вищенаведених форм господарсько-правової відповідальності, привертають увагу положення законодавства, які передбачають право одних суб'єктів господарювання накладати на інших санкції за порушення правил діяльності на певному аграрному ринку. Так, у Положенні про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці встановлено, що учасники у разі непідписання аукціонного свідоцтва або невиконання умов угоди купівлі-продажу, не допускаються до участі в наступних двох аукціонах, що проводяться цими самими організаторами (п. 5.1 Положення).

Більш унормованим є накладання певних санкцій товарною біржою та ОРСП. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про товарні біржі» біржа має право установлювати і стягувати штрафи та застосовувати інші санкції за порушення правил товарної біржі. Застосування санкцій за порушення правил товарної біржі можуть бути передбачені Правилами товарної біржі (ст. 9 цього Закону). У Правилах біржової торгівлі на Аграрній біржі санкціям за їх порушення присвячено окрему главу, яка містить п'ятнадцять пунктів, що встановлюють підстави і види санкцій, порядок і умови застосування санкцій, а також деякі інші положення щодо відповідальності. Видами санкцій виступають штраф, який встановлено у певних розмірах базової величини (базовою величиною штрафної санкції є сума коштів, встановлена окремим наказом директора Біржі); позбавлення права брати участь у біржових торгах протягом певного періоду часу (до двох, трьох або до шести місяців залежно від підстави застосування); припинення членства на Біржі (у разі вчинення порушення повторно протягом одного року після застосування санкцій за такі ж порушення). До підстав їх застосування належать непідписання біржового договору (контракту) та / або інших документів і форм, встановлених нормативними актами Біржі; невиконання або неналежне виконання зобов'язань за біржовою угодою (біржовим договором (контрактом)); подання Біржі недостовірних відомостей про товар, що виставляється на біржові торги, про виконання зобов'язань за укладеними біржовими угодами (договорами (контрактами), а також інших недостовірних відомостей. Порядок застосування таких санкцій включає складання акту фіксації порушення; відібрання заперечень учасника біржової торгівлі (за його бажанням); розгляд і прийняття рішення дирекцією Біржі або іншим уповноваженим органом [407].

Право ОРСП притягувати до відповідальності операторів ринку випливає з положень Закону України «Про оптовий ринок сільськогосподарської продукції», зокрема згідно зі ст. 11 цього Закону у Правилах роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції має визначатися відповідальність за їх порушення. На виконання приписів названого Закону Мінагрополітики затвердило Типові правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції, в яких щодо відповідальності міститься лише положення, що особи, винні в порушенні правил роботи ОРСП, несуть відповідальність згідно із законом [408].

Водночас ознайомлення з Правилами роботи ОРСП «Шувар», свідчить про урегульованість у них питань відповідальності. Цими Правилами закріплено, що адміністрацією оптового ринку до операторів ОРСП, які допустилися порушень цих Правил, залежно від характеру порушення можуть бути застосовані такі санкції: письмове попередження; позбавлення права в'їзду на

територію ОРСП; застосування штрафних санкцій, передбачених укладеним з оператором ОРСП договором (угодою) або цими Правилами; відмова у наданні послуг ОРСП без відшкодування внесеної за них плати (18.2. Правил). Перелік порушень та розмір штрафних санкцій визначається додатком 6 до Правил [594].

Визнаючи за суб'єктами аграрного ринку право на самостійне упорядкування своєї діяльності, проте у визначених законом межах, та враховуючи, що Правила роботи ОРСП мають типовий характер, можна пропонувати конкретизувати санкції за порушення Правил роботи ОРСП шляхом встановлення штрафів, зупинення права користуватися послугами ОРСП та здійснення торговельної діяльності на ринку на тимчасовій або постійній основі і доповнення ними Типових правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Насамкінець у питанні застосування господарсько-правової відповідальності за порушення на аграрному ринку потрібно звернути увагу на те, що застосування санкцій Аграрною біржою, ОРСП не вписується у традиційний поділ господарсько-правової відповідальності на договірну і позадоговірну в усталеному їх розумінні, що зумовлює проведення окремих досліджень місця такої відповідальності серед позадоговірної. Також варто акцентувати на тому, що застосування форм договірної відповідальності можливе без звернення до суду, зокрема відшкодування збитків і стягнення штрафних санкцій може бути здійснено у досудовому порядку (ст. 222 ГК України), а застосування оперативного-господарських санкцій у позасудовому порядку прямо встановлено ст. 237 ГК України. Можливість застосування форм господарсько-правової відповідальності без звернення до суду, а також право Аграрної біржі та ОРСП застосовувати санкції до інших суб'єктів господарювання дає змогу вести мову про те, що на аграрному ринку знаходить прояв тенденція уповноваження державою відповідних суб'єктів господарювання на встановлення та застосування господарських санкцій. Це підтверджує, що державний примус як ознака господарсько-правової відповідальності може бути явного і прихованого характеру.

Отже, викладене дає змогу охарактеризувати господарсько-правову відповідальність за порушення на аграрному ринку так: 1) за порушення на аграрному ринку можуть застосовуватися всі форми господарсько-правової відповідальності, від оптимального набору санкцій яких та реального застосування залежить досягнення мети захисту прав і законних інтересів учасників цього ринку; 2) відповідальність втілює аспекти позитивної та негативної юридичної відповідальності; 3) у її застосуванні знаходить прояв уповноваження державою відповідних суб'єктів господарювання на встановлення та

застосування господарських санкцій; 4) найбільш врегульованим видається застосування відповідальності за порушення у сфері обігу сільськогосподарської продукції у вигляді адміністративно-господарських штрафів та інших адміністративно-господарських санкцій.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати пропозиції щодо удосконалення господарсько-правової відповідальності за порушення на аграрному ринку, а саме: 1) доповнити перелік санкцій за порушення суб'єктами аграрного ринку вимог щодо отримання та використання державної підтримки: а) поверненням коштів державної підтримки, використаних не за призначенням, б) припиненням здійснення державної підтримки, в) стягненням штрафів; 2) конкретизувати санкції за порушення Правил роботи ОРСП шляхом встановлення штрафів, зупинення права користуватися послугами ОРСП та здійснення торговельної діяльності на ринку на тимчасовій або постійній основі; 3) включити у господарські договори положення щодо порядку визначення ціни для розрахунку розміру збитків за порушення на аграрному ринку.

4.3 Способи і форми захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку

Суб'єкти аграрного ринку повинні мати можливість реагувати на порушення та інші протиправні посягання на їхні права і законні інтереси, що досягається за рахунок наявності сукупності способів і форм захисту. На практиці обрання того чи іншого способу захисту залежить від багатьох чинників, зокрема конкретної підстави, мети захисту тощо. Вибір ефективної форми захисту обумовлюється способом захисту, проте може залежати й від попереднього досвіду відносин із порушником прав, рівнем законодавчої забезпеченості форми захисту тощо.

Право на захист гарантовано положеннями статей 13, 55 та інших Конституції України. Використання способів і форм захисту прав і законних інтересів базується на положеннях ГК України (ст. 20 та інші), ЦК України (ст. 16 та інші), ГПК України, інших законів, якими закріплені способи захисту, визначені форми захисту і порядок здійснення захисту у певний спосіб та формі. Проте деякі форми захисту не мають належного законодавчого забезпечення, зокрема досудовий порядок реалізації господарської відповідальності, медіація тощо. Подібне можна стверджувати й про звернення до біржового арбітражу [621], положення щодо якого майже не знайшли відображення в оновленому Законі України «Про товарні біржі».

У науковій літературі приділено значну увагу досліджуваній проблематиці. Зокрема, питань способів і форм захисту різною мірою торкалися такі науковці: О. А. Беляневич, В. В. Вітрянський, Т. В. Лісніча, Н. В. Никитченко, Л. М. Ніколенко, В. В. Петруня, О. П. Подцерковний, О. Г. Хрімлі та багато інших. За такого високого стану наукової розробки можливо здійснити конкретизацію положень щодо способів і форм захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

Починаючи аналіз питання способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку, не можна оминати того факту, що у законодавстві відсутнє визначення цього поняття. У різні часи сутність цього поняття привертала увагу багатьох науковців, які зокрема давали його визначення. На сучасному етапі аналіз та узагальнення наявного наукового доробку щодо поняття способів захисту представлено у роботах Т. В. Ліснічої [582], В. В. Петруні [576, с. 33–34], О. Г. Хрімлі [577, с. 44–46].

У своїй роботі Т. В. Лісніча аналізує багато різних підходів до визначення поняття способу захисту, проте не висловлює власних міркувань з цього приводу, а з посиланням О. П. Кулинич здійснює узагальнення таких підходів. Зокрема, дослідниця зазначає, що у цивільному праві дослідники способів захисту прав демонструють підходи до визначення цього поняття як: 1) правовий засіб впливу на суспільні відносини з метою захисту суб'єктивного права; 2) «захід»; 3) «дія»; 4) особливий «прийом», за допомогою якого здійснюється захист права; 5) правова конструкція [582; 622, с. 224].

У науці господарського права В. В. Петруня у дисертаційному дослідженні пропонує способи захисту прав суб'єктів господарювання розуміти як сукупність передбачених законом, договором або таких, що не суперечать принципу верховенства права, діянь уповноважених державних органів або суб'єктів господарювання, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, запобігання, усунення порушень прав, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, відшкодування збитків, та здійснено вплив на правопорушника [576, с. 34]. Загалом можна підтримати таке визначення. Проте потрібно констатувати, що дослідниця відійшла від традиційних підходів до його визначення, розкриваючи спосіб захисту через діяння, яке, як відомо, включає і дії, і бездіяльність. Певною мірою з цим можна погодитися, враховуючи, що у певних випадках захист оспорювання права вимагає припинення активних дій суб'єкта, який його оспорує.

О. Г. Хрімлі надав визначення поняття способів захисту прав інвесторів у сфері господарювання, за яким це передбачені загальним і спеціальним законодавством, договором заходи для попередження правопорушення, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав інвесторів у сфері господарювання,

правовим інструментом для реалізації яких є засоби захисту прав. Тут засоби захисту прав дослідник пропонує розуміти як правовий інструмент реалізації способів захисту, і називає серед них позов, скаргу, договір [577, с. 54–55].

Вищенаведені дефініції поняття способу захисту прав і законних інтересів вкотре підтверджують багатогранність самого поняття, акцентують на певних його аспектах, розкривають мету захисту, тому можуть використовуватися і для розкриття поняття способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

На сучасному етапі загальний перелік способів захисту закріплений ст. 20 ГК України. Науковці-господарники звертають увагу на положення ЦК України, у ст. 16 якого встановлені способи захисту цивільних прав і інтересів. З приводу їх співвідношення у перші роки дії обох Кодексів висловився В. С. Щербина. Науковець зробив висновок, що обидва Кодекси містять невичерпний перелік способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів, проте способи захисту відрізняються за обсягом, змістом і назвами, приводячи як приклад спосіб захисту – визнання наявності або відсутності прав, який у ЦК України на думку науковця сформульовано більш вдало – визнання права [623, с. 15].

У перерахованих у ст. 20 ГК України способах захисту звертає на себе увагу долучення до них господарських санкцій, які фахівці переважно іменують формами господарсько-правової відповідальності [93, с. 394]. Необхідно зазначити, що ще у радянський час у науці робилися спроби розмежувати способи захисту та міри відповідальності, на що у своїй роботі звертав увагу С. М. Братусь. Науковець зазначав, що деякі вчені, зокрема С. С. Алексєєв, обстоювали думку щодо необхідності виокремлення мір примусу до виконання обов'язків, які спрямовані на відновлення порушених суб'єктивних прав потерпілого (міри захисту та забезпечення виконання зобов'язань) від інших, нових обов'язків, що обтяжують порушника, тобто мір юридичної відповідальності. Водночас робився акцент на тому, що міри захисту суб'єктивних прав забезпечують їх відновлення і за відсутності вини порушника, тоді як застосування мір відповідальності залежить від вини порушника, що і пояснює покладання на нього додаткових обтяжень (відшкодувати збитки, сплатити штрафні санкції) [597, с. 13].

На можливість сприйняття такої позиції у сучасному вимірі вказує перелік способів захисту, закріплений у ст. 20 ГК України, адже певні з цих способів дійсно можуть бути застосовані без наявності вини у діянні порушника (визнання наявності або відсутності права, присудження до виконання обов'язку в натурі та інші). За такою логікою, вочевидь, застосування оперативного-господарських санкцій потрібно розглядати як засіб захисту прав,

проте не включати до форм господарсько-правової відповідальності, оскільки у ГК України прямо встановлено, що вони застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання (ч. 3 ст. 235 ГК України).

Проте загалом така наукова позиція не знайшла розвитку у вітчизняному законодавстві, на що вказують положення і Господарського, і Цивільного кодексів України. Можна висловлювати припущення, що об'єднання в одну групу засобів захисту як таких і засобів господарсько-правової відповідальності пов'язано з наявністю у них загальної підстави для використання (порушення або інші протиправні посягання на права і законні інтереси), єдиної мети (припинення порушення або протиправних посягань) та можливістю досягнення цієї мети і суто способами захисту, і заходами господарсько-правової відповідальності. Наявні відмінності, зокрема використання деяких з них залежно від вини порушника, можливо перенести на практичний рівень як особливість застосування того чи іншого засобу захисту. До речі, такі особливості притаманні не тільки засобам господарсько-правової відповідальності. На теоретичному рівні такі особливості можуть враховуватися, наприклад, під час проведення класифікації способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання.

На сучасному етапі питання співвідношення способів захисту і мір відповідальності піднімалося Н. С. Кузнєцовою, яка зауважила, що аналіз переліку способів захисту, передбачений у ст. 16 ЦК України, дає підстави для висновку про наявність певного співвідношення між мірами (заходами) відповідальності й способами захисту цивільних прав. Водночас Н. В. Кузнєцова виділяє три аспекти такого співвідношення: 1) міри відповідальності і способи захисту потрібно розглядати як певні правові засоби, юридичні інструменти впливу на відповідні суспільні відносини; 2) міри відповідальності і способи захисту, спрямовані на локалізацію наслідків порушення прав з уточненням, що загальною рисою обох цих правових засобів є чітко виражена правозахисна мета, проте способи захисту за своїм обсягом є ширшим поняттям, оскільки вони передбачають, крім відновлення порушеного права або компенсації втрат від порушення, також попередження, прискання та усунення порушення цивільного права; 3) перелік способів захисту цивільних прав є ширшим за передбачені законом заходи відповідальності, які є невід'ємним складником цих способів [624, с. 206]. Враховуючи вищевикладене, позицію дослідниці можна цілком підтримати і підсумувати, що конкретні підстави захисту прав і законних інтересів можуть тягти за собою застосування до учасника господарських відносин господарсько-правової відповідальності та / або вжиття інших способів захисту.

Для продовження розгляду цього питання потрібно звернути увагу на невичерпність способів захисту переліком, який закріплено ст. 20 ГК України, на що прямо вказано у цій статті Кодексу. Крім встановлених ГК України, захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання може здійснюватися іншими способами, передбаченими законом.

Як зазначає Л. М. Ніколенко, захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання має здійснюватися за допомогою форм та засобів, визначених у законодавстві. Особливо це стосується сфери вирішення господарських спорів, що може і повинно бути використано не лише як фактор захисту зазначених осіб, але й як стимул для справедливого та ефективного розгляду спорів [625, с. 20]. Проте В. В. Петруня, спираючись на аналіз судової практики, щодо цього вказує, що зазначення у позовній заяві такого способу захисту, який не міститься в законі, тривалий час унеможлиблювало отримання захисту в судовому порядку попри наявність порушення прав та законних інтересів, а також доходить до висновку, що передбачених законодавством способів захисту не вистачає для повного та всебічного захисту прав суб'єктів господарювання [576, с. 36].

Розширення меж законодавчо визначених способів захисту стало можливим після оновлення процесуального законодавства. На сьогодні ст. 5 ГПК України встановлено, що у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд, відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи, може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону [626]. Проте потрібно зазначити, що наведені положення стосуються способів судового захисту, і на думку науковців, створюють таку проблему практики: постає питання, як визначати межі для суду при обранні нових способів захисту [576, с. 37], створюються можливості для дії суду у своїх корупційних інтересах [577, с. 52], виникає проблема узгодження способів захисту із чіткими межами закону на встановлення способів захисту порушеного права [627, с. 39].

Попри висловленні побоювання, вбачається за можливе позитивно оцінити означені нововведення господарського процесуального законодавства, оскільки це відповідає сучасній динаміці господарських відносин, зокрема й розвитку аграрного ринку, та створює можливість долати прогалини законодавства у частині закріплення способів захисту, що не завжди встигає за розвитком практики. Наведені вище ризики використання способів судового захисту можуть бути подолані шляхом оскарження відповідних рішень суду. Більшою мірою згадана законодавча новела актуалізує питання критеріїв обрання способів захисту порушених прав, які за відсутності закріплення у

законодавстві формуються у судовій практиці [628, с. 192]. Насамкінець варто звернути увагу, що новела поширюється на способи судового захисту, в інших випадках, як впливає з положень законодавства, суб'єкти аграрного ринку мають використовувати способи захисту, передбачені законом.

Ще одним питанням, яке заслуговує на увагу, є класифікація способів захисту прав і законних інтересів.

Науковцями на основі використання багатьох підстав представлені різні класифікації способів захисту прав і законних інтересів. Проведений аналіз наукових джерел підтверджує слушність думки окремих дослідників, що найбільш розповсюдженим є їх поділ залежно від форми захисту [576, с. 57].

До питання класифікації способів захисту зверталася О. В. Аушева. Дослідниця запропонувала здійснити класифікацію способів захисту прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади залежно від ступеня його процесуальної забезпеченості, виділивши способи юрисдикційного (способи судового захисту, способи адміністративного захисту тощо) та неюрисдикційного захисту (способи самозахисту та способи громадського захисту) [583, с. 6–7]. Така класифікація відповідає найбільш поширеному поділу форм захисту на юрисдикційні та неюрисдикційні і викликає інтерес із цього погляду, що суб'єкти аграрного ринку можуть вступати в організаційно-господарські відносини, зокрема з приводу здійснення державного контролю. Відповідно, потребують чіткого усвідомлення ті способи захисту, які можуть бути використані у разі допущення порушень контролюючими органами під час здійснення перевірок, інших контрольних заходів, прийняття за їх результатами рішень.

Ще одним прикладом класифікації способів з урахуванням форм захисту є поділ способів захисту на: 1) ті, які реалізуються самим суб'єктом без звернення до юрисдикційного органу; 2) ті, які можуть реалізовуватися суб'єктом і без звернення, і шляхом звернення до юрисдикційного органу; 3) ті, які можуть реалізовуватися тільки шляхом звернення до юрисдикційного органу [629, с. 23–24]. Наведені класифікації мають актуальність, з огляду на закріпленій ст. 20 ГК України перелік способів захисту, в якому більшою мірою представлені способи захисту другої і третьої групи і у меншому обсязі – способи захисту першої групи.

Розвиває та дещо трансформує наведену класифікацію В. В. Петруня, вказуючи, що «обґрунтованим та юридично вивіреним видається поділ способів захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання за суб'єктом реалізації на судові способи захисту; змішані способи захисту (зокрема адміністративні); несудові способи захисту» [576, с. 67].

Заслуговує на увагу класифікація способів захисту за підставою результату використання способу захисту. На цій підставі способи захисту поділяються на ті, що дають змогу: 1) підтвердити право; припинити або змінити обов'язок; 2) попередити або припинити порушення права; 3) відновити порушені права та / або компенсувати понесені у зв'язку з порушенням втрати [630, с. 165].

Схожою є класифікація, в основу якої покладено конкретно-цільову спрямованість способу захисту. У її межах виділяються превентивні, припинювальні, відновлювальні та компенсаційні способи захисту [631, с. 9–10]. Наведене деталізує класифікацію, запропоновану вище. Водночас за цими підставами також можна провести класифікацію способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

У фаховій літературі наводиться класифікація способів захисту на загальні та спеціальні, у тому розумінні, що до загальних належать способи захисту, закріплені ст. 20 ГК України, а до спеціальних – ті, які передбачені спеціальним законодавством і можуть застосовуватися у певних господарських відносинах. Зокрема, до такої класифікації вдається О. Г. Хрімлі [581, с. 279–280]. Щодо цієї класифікації, то можна стверджувати, що для захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку спеціальним законодавством майже не передбачено способів захисту, які б не поглиналися тими, що встановлені у ст. 20 ГК України.

Із проведеного аналізу підходів до класифікації способів захисту прав і законних інтересів, у контексті цього дослідження найбільш прийнятною та важливою для практики вбачається як підставу для класифікації використати результат, якого суб'єкт аграрного ринку очікує досягти, звертаючись за захистом.

На підставі цього можна запропонувати згрупувати способи захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку на такі групи: 1) способи захисту, спрямовані на належне виконання господарсько-договірних зобов'язань; 2) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав через несення порушником додаткових негативних наслідків майнового та / або організаційного характеру; 3) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав шляхом визнання недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта аграрного ринку.

Запропонована класифікація способів захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку враховує види господарських відносин, які складаються щодо реалізації сільськогосподарської продукції, і відображає найбільш поширені порушення на аграрному ринку, відповідає результатам, яких

очікують суб'єкти аграрного ринку, вдаючись до захисту власних прав і законних інтересів. До того ж, запропонована класифікація може бути використана суб'єктом господарювання для обрання конкретного способу захисту прав і законних інтересів.

У питанні обрання способу захисту потрібно приєднатися до фахових думок, що вибір того чи іншого способу захисту залежить від природи і змісту охоронюваного права, виду і характеру порушення або іншого протиправного посягання на права і законні інтереси, суб'єкта і мети захисту тощо [582]. Слушною є думка, що аналіз закріплених законом способів захисту вказує на неоднаковість їх ролі та значення у розумінні, що кожен спосіб захисту прав має свої особливості та різну функціонально-цільову спрямованість, має різний прояв, який залежить від сфери використання, суб'єктного складу, підстав застосування. Усе це має бути враховано суб'єктом господарювання, який вдається до їх застосування, судом та іншими уповноваженими органами [576, с. 35]. При виборі способів захисту потрібно брати до уваги можливість використання кількох способів захисту у межах однієї форми захисту.

За наявності конкретної підстави потрібно визнати, що деякі зі способів захисту не можуть бути використані лише з огляду на закон, а потребують здійснення підготовчих дій ще на етапі вступу у договірні господарські правовідносини. Наприклад, застосування оперативно-господарських санкцій вимагає визначення у договорі конкретної санкції, підстав і порядку її застосування (ч. 2 ст. 235, ст. 237 ГК України). Штрафні санкції, стягнення яких не врегульовано законом (зокрема не встановлено їх розмір) також мають бути визначені у договорі. Наведене вимагає від суб'єктів аграрного ринку на етапі ведення переговорів щодо укладення договору та узгодження його змісту приділяти увагу створенню правової підстави використання відповідних способів захисту у майбутньому шляхом включення у договір відповідних положень.

Окремі способи захисту можуть бути реалізовані тільки у встановленому законом порядку, на що звертається увага у фаховій літературі [632, с. 42]. Зокрема, йдеться про визнання господарського договору недійсним, а також про визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання.

Коротко зупиняючись на названих у запропонованій класифікації способах захисту, потрібно зазначити, що одним зі способів, спрямованих на належне виконання господарсько-договірних зобов'язань, є присудження до

виконання обов'язку в натурі. Як зазначається у літературі, цей спосіб застосовується тоді, коли суб'єкт повинен був вчинити певні дії стосовно іншого суб'єкта, але відмовився або уникає виконання свого обов'язку. Застосування цього способу захисту можливе за наявності зобов'язальних правовідносин між суб'єктами [375, с. 695]. Зокрема, він може бути при невиконанні таких обов'язків: передати товар (за договорами купівлі-продажу, поставки, контрактації тощо); сплатити кошти за поставлену сільськогосподарську продукцію [633; 634]; виконати певні роботи чи надати послуги за договорами, які супроводжують реалізацію сільськогосподарської продукції. Варто зазначити, що цей спосіб захисту спрямований на спонукання суб'єкта господарювання та інших учасників господарських відносин до дотримання умов виконання господарських зобов'язань, викладених у с. 197 ГК України та інших положеннях законодавства. За загальним правилом, закріпленим у ч. 7 ст. 193 ГК України, не допускаються одностороння відмова від виконання зобов'язань, окрім випадків, передбачених законом відмова від виконання або відстрочка виконання з мотивів, що зобов'язання другої сторони за іншим договором не було виконано в належний спосіб. За наявності відповідних підстав цей спосіб захисту може використовуватися разом із застосуванням заходів господарсько-правової відповідальності. У такому разі діє правило, згідно з яким застосування господарських санкцій до суб'єкта, що порушив зобов'язання, не звільняє цього суб'єкта від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом або договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання (ч. 3 ст. 193 ГК України).

Під час обрання способів захисту, які спрямовані на належне виконання господарсько-договірних зобов'язань, потрібно враховувати положення ст. 199 ГК України, в якій зазначено, що виконання господарських зобов'язань забезпечується заходами захисту прав та відповідальності учасників господарських відносин, передбаченими цим Кодексом та іншими законами. За погодженням сторін можуть застосовуватися передбачені законом або такі, що йому не суперечать, види забезпечення виконання зобов'язань, які зазвичай застосовуються у господарському (діловому) обігу. Традиційно такими засобами визнають застосування штрафних санкцій, які на етапі укладання господарського договору відіграють роль способу забезпечення виконання зобов'язання, застосування оперативно-господарських санкцій за умови закріплення у договорі виду цієї санкції, підстав і порядку її застосування.

Певною мірою до таких способів можна віднести й відшкодування збитків, з огляду на те, що усвідомлення суб'єктом можливості несення негативних

наслідків у вигляді відшкодування збитків, буде спонукати його до належного виконання взятих на себе обов'язків.

Одночасно відшкодування збитків разом із застосуванням штрафних санкцій потрібно відносити до способів захисту, які спрямовані на відновлення порушених прав шляхом несення порушником додаткових негативних наслідків майнового характеру. Щодо відшкодування збитків, як способу захисту, то викликає інтерес пропозиція В. І. Новошицької у межах поняття способу захисту майнових прав суб'єктів господарювання розмежовувати відшкодування збитків та стягнення збитків. Відшкодування збитків потрібно розуміти як спосіб відновлення майнового стану особи, права або законні інтереси якої порушено внаслідок неправомірної поведінки учасника господарських відносин, відповідно до якого збитки добровільно відшкодовуються особою, що їх заподіяла (без звернення до суду особи, якій заподіяні збитки), а стягнення збитків щодо сфери господарювання запропоновано розуміти як спосіб примусового виконання обов'язку щодо компенсації завданих збитків, що реалізується за допомогою юрисдикційної форми захисту [614, с. 44]. Вбачається, що така пропозиція є слушною, оскільки акцентує на особливостях застосування способу захисту прав суб'єкта аграрного ринку у вигляді відшкодування збитків у межах юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту.

Відшкодування збитків як спосіб захисту порушених прав власників сільськогосподарської продукції передбачено Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема, нею встановлено, що збитки власників сільськогосподарської продукції, які можуть виникнути внаслідок прийняття рішень, визначених у підпункті 14.1.1 ст. 14 цього Закону, підлягають відшкодуванню за рахунок кошторису на утримання органу, що прийняв таке рішення, з наступним регресним відшкодуванням збитків за рахунок посадової або службової особи, зазначеної у підпункті 14.1.2 ст. згаданого Закону.

Для захисту прав суб'єктів аграрного ринку має важливе значення спосіб захисту – визнання недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів з підстав їх суперечності законодавству, ущемлення прав та законних інтересів суб'єкта аграрного ринку.

Прикладом закріплення визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, які ущемлюють права суб'єктів аграрного ринку – власників сільськогосподарської продукції, також є положення ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема, вважаються недійсними і не

підлягають виконанню акти КМУ, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо: а) обмеження законних прав власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею; б) введення будь-яких адміністративних, кількісних або якісних обмежень на безперешкодне та вільне переміщення сільськогосподарської продукції по всій території України та на експорт, за винятком випадків, прямо визначених цим Законом; в) нав'язування власнику сільськогосподарської продукції конкретних покупців (посередників, переробників) або постачальників сировини, матеріально-технічних ресурсів чи інших товарів (робіт, послуг); г) запровадження будь-яких видів адміністративного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію (зокрема в окремих регіонах України), не пов'язаних з виконанням норм цього Закону.

Іншим прикладом є оскарження неправомірних рішень, дії та бездіяльності посадових осіб компетентного органу та інших осіб, які здійснюють заходи державного контролю за Законом № 2042-VIII, зокрема про застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання – суб'єктів аграрного ринку.

Реалізація права на захист у такий спосіб здійснюється у судовому порядку за правилами адміністративного судочинства. Зокрема, відповідно до ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень належить до способів судового захисту [635]. Аналіз правозастосовної практики вказує на те, що підставами скасування рішень про накладання штрафів на операторів ринку можуть бути неповідомлення суб'єкта господарювання про розгляд справи, недоведення відмови у допуску до перевірки, зупинення господарської діяльності замість зупинення діяльності лише в частині, необхідній та достатній для усунення загрози для життя та / або здоров'я людини та / або тварини та деякі інші [636].

Водночас О. В. Аушева разом зі способами судового захисту виділяє способи адміністративного захисту прав суб'єктів господарювання від порушень органами державної влади, зазначаючи, що на відміну від судового, адміністративний захист здійснюється у тому разі, якщо це прямо передбачено законом [583, с. 95]. Можна погодитися з дослідницею у тому, що застосування способів адміністративного захисту зазвичай передує судовому захисту і не позбавляє суб'єкта господарювання права звернення до суду [583, с. 95].

Застосування способів адміністративного захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку регламентовано, зокрема, Законом № 2042-VIII. Право операторів ринку оскаржувати в установленому законом порядку неправомірні рішення, дії та бездіяльність посадових осіб компетентного органу

та інших осіб, які здійснюють заходи державного контролю, закріплено ст. 15 зазначеного Закону.

Безпосередньо положення щодо оскарження встановлено ст. 66 названого Закону, якою регламентовано провадження у справах про порушення Закону, законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин. Так, особі, щодо якої винесено постанову у справі про порушення, надане право оскаржити її в адміністративному (досудовому) порядку або до суду в порядку, визначеному законом, протягом одного місяця з дня її винесення.

Протягом цього строку особа, щодо якої винесено постанову у справі про порушення, може вдатися і до адміністративного порядку, і звернутися до суду. На це вказують, зокрема, положення ч. 17 ст. 66 Закону № 2042-VIII, відповідно до якої скарга на постанову у справі, подана в адміністративному (досудовому) порядку, залишається без розгляду у разі оскарження цієї постанови до суду.

Порядок оскарження постанови у справі в адміністративному (досудовому) порядку передбачає подання через орган, який її виніс, скарги до територіального органу компетентного органу вищого рівня або компетентного органу. Така скарга протягом трьох робочих днів з дати надходження передається (надсилається) разом із справою до вказаного органу та розглядається відповідним головним державним інспектором (головним державним ветеринарним інспектором) протягом десяти робочих днів з дня її отримання останнім.

Вищеназаним Законом передбачено, що за результатами розгляду скарги на постанову у справі в адміністративному (досудовому) порядку може бути прийнято одне з таких рішень: 1) про залишення постанови без змін, а скарги – без задоволення; 2) про скасування постанови і закриття справи; 3) про скасування постанови та прийняття нової постанови (ч. 20 ст. 66 Закону).

Законом № 2042-VIII на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів та у сфері ветеринарної медицини, покладено обов'язок затвердити Порядок адміністративного (досудового) оскарження постанови у справі. Проте доки його не затверджено. Відповідно, такий спосіб наразі залишається перспективним.

Окремі дослідники вказують на доцільність застосування самозахисту у відносинах з органами державної влади, який знаходить прояв у вимозі припинити дії, що порушують права або створюють загрозу його порушення. Наприклад, суб'єкт господарювання може вимагати припинити спробу вилучення контролюючим органом документів чи обладнання [580, с. 367].

Згідно зі ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою засобів протидії, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства. Законодавче визначення загалом відповідає науковим поглядам на поняття самозахисту [637, с. 109]. Можна констатувати, що на сьогодні законодавством створено передумови застосування самозахисту суб'єктами аграрного ринку під час здійснення контролю за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну медицину та благополуччя тварин. Зокрема, до прав операторів ринку належать права:

1) ведення журналу реєстрації заходів державного нагляду (контролю) та пред'явлення вимоги державному інспектору (державному ветеринарному інспектору) внести до журналу запису про інспектування та аудиту до початку їх проведення;

2) недопущення державного інспектора (державного ветеринарного інспектора) до здійснення інспектування та аудиту, якщо: а) ці заходи здійснюються з порушенням вимог до періодичності, встановленої щорічним планом державного контролю, та за відсутності підстав для проведення позапланових заходів державного контролю; б) державний інспектор (державний ветеринарний інспектор) не надав копій документів, передбачених цим Законом, або якщо надані документи не відповідають вимогам цього Закону; в) державний інспектор (державний ветеринарний інспектор) не вніс запис про здійснення відповідного заходу державного контролю до журналу реєстрації заходів державного нагляду (контролю) (у разі надання такого журналу оператором ринку).

Використання наданих можливостей суб'єктами аграрного ринку на практиці може запобігти порушенню їх прав до і під час здійснення контрольних заходів уповноваженими органами.

Для застосування того чи іншого способу захисту важливе значення має обрання відповідної форми захисту. Форму захисту прав і законних інтересів потрібно розуміти як зовнішнє вираження їх змісту, яке пов'язується із особою, що уповноважена забезпечувати такий захист [104, с. 328]. Варто підтримати загальний усталений підхід до поділу форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну.

О. А. Беяневич вказує, що юрисдикційна форма захисту є зовнішнім вираженням спрямованої на вирішення правового спору у встановленому законом порядку діяльності уповноважених органів (загальних судів, третейського суду (арбітражу), адміністративних органів), наділених правом винесення обов'язкового для сторін рішення [638, с. 64]. Можливість звернутися до уповноваженого державного органу за захистом традиційно вважається найбільш важливим складником змісту права на захист. Залежно від виду

органу, який здійснює захист, у межах юрисдикційної форми виділяють судову і позасудову, яку іменують здебільшого адміністративною формою захисту.

У сфері захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку цікавою є неюрисдикційна форма захисту, у межах якої, крім самозахисту, виділяють нотаріальну форму, претензійний порядок вирішення спорів, переговори, медіацію та деякі інші [639]. Водночас на практиці вживаним є поняття досудового врегулювання господарських спорів, яке теоретично розуміють як ведення господарюючими суб'єктами переговорів, обмін кореспонденцією, пред'явлення претензій та проведення інших заходів, які мають на меті розв'язання спорів і суперечок, що виникають між ними, без передачі спору на розгляд господарського суду [640, с. 228].

У господарських договорах широко розповсюджені положення, що всі спори, які виникають із нього, сторони вирішують шляхом переговорів, а в разі недосягнення згоди – звертаються до суду.

Значення переговорів як неюрисдикційної форми захисту прав і законних інтересів підтримується окремими дослідниками, які розглядають його поряд із претензійним порядком вирішення спорів [639, с. 78]. Вказується, що під час переговорів і здійснення претензійної роботи можуть бути вирішені такі завдання: відновлення порушених прав суб'єкта господарювання; виявлення причин невиконання зобов'язань; попередження порушень тощо. Можна припускати, що у порядку переговорів є потенційна можливість застосування окремих способів захисту, проте існує велика ймовірність невиконання досягнутих домовленостей.

Щодо претензійного порядку, то загалом він передбачає звернення потерпілої особи до правопорушника з письмовою претензією з метою безпосереднього врегулювання з ним спору. У межах цього виду неюрисдикційної форми захисту можуть бути застосовані відшкодування збитків і штрафні санкції, на що вказують положення ст. 222 ГК України. Вимоги до змісту претензії, її підписання і відправлення, строків розгляду, підготовки відповіді також закріплені цією статтею ГК України, а отже, безпосередньо поширюються на досудовий порядок застосування господарсько-правової відповідальності (окрім застосування оперативного-господарських санкцій), але не всіх можливих способів захисту. Треба визнати, що, на відміну від попередніх редакцій, у чинній редакції ГПК України не урегульовано претензійний порядок вирішення спорів, а містяться лише положення, відповідно до яких сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом (ст. 19 ГПК України). Втім спонукання законодавцем суб'єктів аграрного ринку до досудового вирішення спору можна простежити в низці

інших положень ГПК України. Зокрема, позовна заява повинна містити відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору – у випадку, якщо законом цей порядок встановлений як обов'язковий (ст. 162); під час вирішення питання про розподіл судових витрат суд враховує дії сторони щодо досудового вирішення спору та врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялись (ст. 129).

Прийняття рішення про звернення до переговорів або претензійного порядку вирішення спору має прийматися з огляду на положення законодавства. Так, згідно із ч. 8. ст. 269 ГК України позови, що впливають з поставки товарів неналежної якості, можуть бути пред'явлені протягом шести місяців з дня встановлення покупцем недоліків поставлених йому товарів. Вочевидь, що такі короткі строки звернення до суду мають братися до уваги суб'єктом аграрного ринку при виборі форми захисту. Варто зважати й на те, що поряд зі значними перевагами досудовий порядок вирішення спорів має певні ризики, на які свого часу слушно звертала увагу В. В. Резнікова [640, с. 232–233]. Здебільшого йдеться про можливість недобросовісного відповідача використати час, відведений на розгляд претензії, для того, щоб приховати грошові кошти, майно, унеможливити притягнення його до відповідальності, або затягнути час на користь своїм інтересам, а також про відсутність механізму примусу до виконання визнаної претензії. Ці та інші ризики претензійного порядку захисту прав суб'єктів господарювання залишаються актуальними дотепер.

Ще одним видом неюрисдикційної форми називають нотаріальний захист суб'єктів господарювання, який знаходить прояв у тому, що окремі угоди потребують додаткових гарантій щодо захисту прав. Тобто нотаріус встановлює юридичні факти на основі наданих письмових документів. Основним засобом захисту прав нотаріусом визнається вчинення виконавчого напису на борговому документі. Проте захист прав у межах цієї форми не має остаточного характеру, оскільки дії та акти нотаріусів можуть бути оскаржені у суді [625, с. 20]. До нотаріального захисту суб'єкти аграрного ринку вдаються на підставі прямої вимоги законодавства або добровільно, наприклад, при укладанні договорів, переслідуючи мету отримати гарантії відповідності договору до вимог чинного законодавства. Прикладом обов'язкового звернення до нотаріуса потрібно назвати нотаріальне посвідчення аграрних розписок та вчинення виконавчого напису у разі невиконання боржником за аграрною розпискою власних зобов'язань. Нотаріус, здійснюючи посвідчення аграрної розписки, підтверджує законність зобов'язання сільськогосподарського товаровиробника у майбутньому передати товар або сплатити кошти, виконання якого забезпечене заставою. Виходячи з положень законодавства аграрні

розписки можуть видаватися у сфері рослинництва, проте на практиці можливість звернення до названої форми захисту обмежується тим, що не всі нотаріуси підключені до реєстру аграрних розписок [641, с. 50, 55].

Наразі багато уваги дослідники приділяють неюрисдикційній формі захисту – медіації [642, с. 15]. У фаховій літературі пропонують визначати медіацію як альтернативну форму захисту, яка передбачає вирішення конфлікту за участю третьої нейтральної, неупередженої сторони (медіатора). Особливістю медіації є те, що сторони контролюють процес ухвалення рішення щодо врегулювання спору і захисту своїх прав і законних інтересів [625, с. 21]. У літературі розглядаються питання доцільності медіації для вирішення спорів у сфері господарювання, особливостей її здійснення, характеризується процедура медіації. Висловлюється думка, що медіація в господарському процесі має певні ознаки: 1) це добровільний і конфіденційний процес, структурована процедура вирішення господарського спору; 2) відбувається за участі незалежного професійного посередника (медіатора), який надає сторонам конфлікту допомогу шляхом організації переговорів для узгодження інтересів сторін; 3) рішення внаслідок медіації приймається сторонами спору самостійно [639, с. 70]. Враховуючи викладене, потенційно медіація може використовуватися для застосування способів захисту, спрямованих на належне виконання зобов'язання, та деяких інших. Водночас відсутність законодавчої регламентації процедури медіації не сприяє уніфікації підходів до процедури медіації, оформлення і виконання вироблених рішень, що може призвести до не виправдання очікувань від цієї неюрисдикційної форми захисту.

Насамкінець варто звернути увагу на певні особливості захисту прав тих суб'єктів аграрного ринку, які є учасниками відносин з реалізації сільсько-господарської продукції на аграрній біржі. Так, згідно із ст. 9 Закону України «Про товарні біржі» правила товарної біржі, як основний локальний документ, повинні містити положення не тільки щодо ведення біржової торгівлі, але й щодо розв'язання спорів з цих питань. Варто звернути увагу, що у попередніх редакціях Закону України «Про товарні біржі» біржовий арбітраж належав до спеціальних підрозділів товарної біржі (ст. 12) [643], на який покладалися обов'язки з вирішення спорів з біржових угод та інших спірних питань біржової торгівлі. До останніх змін у законодавстві щодо біржової торгівлі і діяльності товарних бірж біржовий арбітраж можна відносити до постійно діючого третейському суду [621]. Проте у чинній редакції Закону України «Про товарні біржі» термін «біржовий арбітраж» не використовується і створення відповідного спеціального підрозділу не передбачено, хоча у Законі України «Про третейські суди» [644] встановлено, що постійно діючі третейські суди можуть створюватися при операторах організованих ринків (товарних

біржах) (ст. 8). Можна припускати високий ступінь імовірності виконання рішень, прийнятих за результатами розгляду спорів з біржових угод, що забезпечується, серед іншого, відповідними правами товарної біржі зупинити або припинити права члена біржі та учасника біржових торгів.

Щодо інших правових форм організованого аграрного ринку, то варто зазначити, що способи і форми захисту суб'єктів цих ринків встановлюються загальними нормами законодавства. Відповідний висновок сформульовано з огляду на те, що згідно з Положенням про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці, спори, які виникають під час проведення аукціону, мають вирішуватися у встановленому законом порядку, а претензії щодо проведення аукціону розглядаються аукціонним комітетом; згідно з Типовими правилами роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції спори, які наявні при реалізації цієї продукції на торгах, підлягають вирішенню у судовому порядку.

Загалом, не применшуючи позитивних рис неюрисдикційної форми захисту, все-таки потрібно відмітити, що основним недоліком названих різновидів цієї форми, крім нотаріального захисту, є відсутність законного механізму примусу до виконання вироблених рішень.

Отже, на підставі проведеного дослідження можна конкретизувати та згрупувати способи захисту, які можуть застосовуватися на аграрному ринку, а саме: 1) способи захисту, спрямовані на належне виконання господарсько-договірних зобов'язань; 2) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав через несення порушником додаткових негативних наслідків майнового та / або організаційного характеру; 3) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав шляхом визнання недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта аграрного ринку.

Певний спосіб захисту обумовлює вибір юрисдикційної або неюрисдикційної форми захисту прав суб'єктів аграрного ринку. Водночас такий вибір потрібно здійснювати з урахуванням того, що одним з основних недоліків неюрисдикційної форми захисту є відсутність законного механізму примусу до виконання вироблених рішень.

ВИСНОВКИ

У монографії розроблено концептуальні положення і висновки щодо удосконалення господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, поглиблення наукових знань про поняття, структуру, правові форми аграрного ринку, господарсько-правові засоби його регулювання, захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку, а також розроблено пропозиції з удосконалення законодавства у цій сфері.

У процесі дослідження отримано такі основні висновки:

1. Сутність аграрного ринку як економіко-правової категорії розкривається у його розумінні як: сукупності врегульованих нормами права суспільних відносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції; сфери товарообігу сільськогосподарської продукції; механізму регулювання взаємодії між суб'єктами цього ринку.

Аграрний ринок як об'єкт господарсько-правового забезпечення – це сукупність врегульованих нормами права господарських відносин, які виникають між суб'єктами ринку з реалізації сільськогосподарської продукції та надання пов'язаних із реалізацією допоміжних послуг і базуються на засадах конкуренції, вільного вибору способів і форм реалізації, а також державного контролю за безпечністю сільськогосподарської продукції. Проведено відмежування поняття аграрного ринку від інших суміжних понять за такими критеріями, як об'єкт обігу на ринку; правова характеристика ринку.

2. Правовідносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції мають ознаки господарських правовідносин і підпадають під дію норм господарського законодавства. У межах аграрного ринку внутрішньо узгоджену систему утворюють господарські правовідносини щодо: 1) безпосередньої реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами господарювання; 2) організації реалізації цієї продукції та надання допоміжних послуг щодо реалізації сільськогосподарської продукції; 3) дотримання суб'єктами господарювання умов реалізації сільськогосподарської продукції; 4) захисту порушених прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку.

3. Господарсько-правовий механізм забезпечення аграрного ринку – це сукупність засобів і способів упорядкування діяльності суб'єктів аграрного ринку, що є необхідними і достатніми для досягнення мети і завдань державного регулювання аграрного ринку та виконання ним притаманних йому функцій.

4. Законодавче забезпечення аграрного ринку представлене системою закріплених у ГК України та інших нормативно-правових актах загальних та спеціальних норм, які формують комплексне правове утворення, що охоплює

правові норми, які належать до різних інститутів господарського права (правового статусу суб'єктів господарювання, договірного права, технічне регулювання, захисту прав суб'єктів господарювання тощо).

5. Структура аграрного ринку обумовлена його розумінням як правовідносин і представлена таким складом: суб'єкти аграрного ринку, об'єкт аграрного ринку, зміст правовідносин. Суб'єкти аграрного ринку поділяються на такі функціональні групи: основні суб'єкти, суб'єкти із допоміжними функціями, суб'єкти із спеціальними функціями.

6. Призначення інфраструктури аграрного ринку полягає у забезпеченні руху сільськогосподарської продукції від виробника до споживача й охоплює діяльність суб'єктів господарювання, які надають посередницькі та інші допоміжні послуги щодо реалізації цієї продукції, та суб'єктів, які виконують певні функції та повноваження, необхідні для реалізації сільськогосподарської продукції.

7. Правова форма організації аграрного ринку – це певна визначена нормами права модель організації і здійснення діяльності щодо реалізації сільськогосподарської продукції, якій властиві упорядкованість внутрішніх господарських зв'язків, спеціальні умови і правила обігу сільськогосподарської продукції. Видами правових форм аграрного ринку виступають: 1) інституційні, що передбачають створення визначеного законом суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи з метою організації і здійснення управління певним аграрним ринком (аграрна біржа, оптовий ринок сільськогосподарської продукції, агропродовольчий ринок); 2) неінституційні, тобто організація реалізації сільськогосподарської продукції конкурентним способом за певними правилами та умовами; можуть мати постійний або тимчасовий характер (ярмарки, аукціони).

8. Правовою формою реалізації сільськогосподарської продукції виступає договір оплатної передачі майна у власність, зокрема: договір оптової купівлі-продажу, договір поставки, договір контракції. Класифікація цих договорів може бути проведена за підставами: 1) визначення істотних умов (договори, які укладаються на основі вільного волевиявлення або за стандартизованими умовами); 2) спосіб укладання (договори, які укладаються на основі прямих взаємовідносин між продавцем та покупцем або за участі третьої сторони, або за участі третьої сторони та за встановленими правилами укладання (договори, які укладаються на біржі, ОРСП, аукціоні)).

Договір контракції як правова форма реалізації сільськогосподарської продукції має низку переваг, а саме: надання можливості з урахуванням специфіки сільськогосподарського виробництва узгодити інтереси сторін щодо

предмету договору, строків і порядку виконання, фінансування сільськогосподарського товаровиробника; забезпечення контрагента сільськогосподарською продукцією із заздальгідь визначеними характеристиками.

Запропоновано шляхи удосконалення правового регулювання відносин з укладання та виконання договору контрактації до ринкових умов: 1) скасування обмежень на застосування положень статей 272–274 ГК України тільки до відносин державних закупівель і обмежень щодо сторони – контрагента; 2) затвердження Типового договору контрактації; 3) надання сторонам права змінювати ціну за одиницю продукції і загальну вартість договору контрактації.

9. Господарсько-правовий характер засобів регулювання аграрного ринку обумовлений взаємозв'язком і поєднанням приватних інтересів суб'єктів цього ринку та публічних інтересів, які опосередковують інтереси держави, суспільства, споживачів і пов'язані із забезпеченням продовольчої безпеки, підвищенням стандартів життя, сталого розвитку і правового господарського порядку у сфері реалізації сільськогосподарської продукції.

Запропоновано теоретичну модель господарсько-правового регулювання аграрного ринку, що являє собою сукупність форм, методів і засобів державного регулювання, які спрямовано на створення економічних, організаційних, правових умов діяльності суб'єктів аграрного ринку, задоволення приватних і публічних інтересів у цій сфері, яка базується на принципі аграрного протекціонізму і втілення якої може підсилювати або обмежувати саморегулюючу функцію аграрного ринку.

Напрямами державного регулювання аграрного ринку є: створення умов для активного залучення до аграрного ринку суб'єктів малого і середнього підприємництва – виробників сільськогосподарської продукції; стимулювання попиту на вітчизняну сільськогосподарську продукцію; сприяння розвитку інфраструктури аграрного ринку, забезпечення дотримання вимог безпечності сільськогосподарської продукції.

Виконання саморегулюючої функції аграрного ринку забезпечують аграрні біржи, оптові ринки сільськогосподарської продукції, агропродовольчі ринки та інші суб'єкти ринкової інфраструктури, на які покладено завдання створення умов для вільної конкуренції, стимулювання попиту і пропозиції, встановлення вільних цін, крім випадків, прямо передбачених законом.

10. Технічне регулювання, як засіб господарсько-правового регулювання аграрного ринку, поширюється на сферу реалізації сільськогосподарської продукції, спрямоване на забезпечення безпечності такої продукції і виступає передумовою набуття товарності такою продукцією.

11. Запропоновано встановлення мінімальних цін на певні види сільськогосподарської продукції, досягнувши яких держава буде вдаватися до таких засобів державного цінового регулювання (викуп державою надлишків сільськогосподарської продукції або викуп продукції за мінімальними цінами тощо) та / або застосовувати визначені законом засоби державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (надання субсидій для оплати частини страхового платежу, процентів за кредитами, прямі компенсаційні виплати тощо).

12. Державна підтримка суб'єктів аграрного ринку має здійснюватися з метою створення сприятливих умов для збалансування інтересів суб'єктів аграрного ринку, вирівнювання диспропорцій між попитом і пропозицією, подолання інших ризиків у сфері реалізації сільськогосподарської продукції суб'єктами господарювання – сільськогосподарськими товаровиробниками.

Державна підтримка суб'єктів аграрного ринку має такі особливості: 1) за суб'єктами – надається сільськогосподарським товаровиробникам та іншим суб'єктам аграрного ринку; 2) за видами і засобами є фінансовою (бюджетні дотації та субсидії, кредитна субсидія, бюджетне відшкодування тощо), регуляторною (встановлення вимог і правил щодо організації та здійснення реалізації продукції, моніторингу стану ринку та надання інформації), ціною (встановлення закупівельних цін та розмірів доплат); 3) за напрямками – спрямована на розбудову інфраструктури ринку, насичення ринку сільськогосподарською продукцією вітчизняного виробництва, збільшення прибутковості діяльності сільськогосподарських товаровиробників.

Запропоновано ввести такий вид страхування із державною підтримкою, як страхування від падіння цін (збитковості сільськогосподарської діяльності).

13. До суб'єктів, які можуть здійснювати інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку, входять: Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство економіки України, органи місцевого самоврядування, агропродовольчі ринки, оптові ринки сільськогосподарської продукції, аграрні біржі, агроторгові доми, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські дорадчі служби, об'єднання сільськогосподарських товаровиробників та інші суб'єкти.

Перелік інформації, яка обов'язкова для збору і надання суб'єктам аграрного ринку, охоплює інформацію про: кон'юнктуру аграрного ринку (попит, пропозицію, ціни на продукцію); способи, умови та правила реалізації сільськогосподарської продукції, оформлення і виконання угод із такою продукцією; продавців і покупців на певному аграрному ринку; суб'єктів ринкової інфраструктури та їхні послуги тощо.

14. Напрямами державного контролю на аграрному ринку є: діяльність суб'єктів ринкової інфраструктури; дотримання вимог щодо безпечності сільськогосподарської продукції; діяльність суб'єктів господарювання на певних аграрних ринках (ринку зерна, насінневої продукції, органічної продукції та інших).

Правові та організаційні засади державного контролю у сфері забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції відповідають вимогам Європейського Союзу, зокрема, заходи державного контролю охоплюють всі ланки ланцюга просування сільськогосподарської продукції від виробництва до обігу на аграрному ринку, мають високий рівень формальної визначеності, здійснюються уповноваженими державними органами та акредитованими приватними суб'єктами у визначених формах, мають ризик-орієнтований плановий або позаплановий характер та здійснюються без попереднього повідомлення операторів ринку за винятком випадків, прямо передбачених законом.

Найбільш важливою сферою недержавного контролю за аграрним ринком виступає дотримання показників безпечності сільськогосподарської продукції. Громадський контроль у сфері забезпечення безпечності сільськогосподарської продукції може охоплювати реалізацію цієї продукції на організованому аграрному ринку, сферу публічних закупівель цієї продукції і сприяти встановленню підвищених вимог до її безпечності.

15. Захист прав суб'єктів аграрного ринку має господарсько-правову природу, спрямований на здійснення попереджувального і відновлюваного впливу шляхом встановлення правомірної моделі поведінки учасників аграрного ринку; стимулювання виконання договірних зобов'язань та правил здійснення господарської діяльності; відновлення порушених прав і майнового стану суб'єктів аграрного ринку; усунення перешкод у реалізації прав суб'єктів аграрного ринку.

Підставами захисту прав та інтересів суб'єктів аграрного ринку виступають: 1) порушення суб'єктом аграрного ринку господарського зобов'язання, яке випливає з господарського договору, локального акта, яким регулюється реалізація сільськогосподарської продукції на аграрному ринку певної правової форми (наприклад, Правила товарної біржі, Правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції, Правила проведення аукціону тощо); 2) порушення правил здійснення господарської діяльності; 3) обмеження, ущемлення або інше порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Запропоновано доповнити підстави захисту публічних інтересів порушеннями

інтересів держави під час надання державної фінансової підтримки певним суб'єктам аграрного ринку.

16. Особливості господарсько-правової відповідальності за порушення на аграрному ринку полягають у: 1) можливості застосування всіх форм такої відповідальності, оптимальний набір санкцій яких та реальне застосування сприяють досягненню мети захисту; 2) втіленні аспектів позитивної та негативної юридичної відповідальності; 3) уповноваженні державою певних суб'єктів господарювання на встановлення та застосування господарських санкцій; 4) найбільшій урегульованості відносин відповідальності за порушення у сфері обігу сільськогосподарської продукції у вигляді застосування адміністративно-господарських штрафів та інших адміністративно-господарських санкцій.

17. Способи захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку поділяються на такі, що спрямовані на: 1) належне виконання господарсько-договірних зобов'язань; 2) відновлення порушених прав через несення порушником додаткових негативних наслідків майнового та / або організаційного характеру; 3) відновлення порушених прав шляхом визнання недійсними актів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта аграрного ринку.

18. Конкретизовано напрями удосконалення законодавчої основи господарсько-правового забезпечення аграрного ринку, серед яких: а) уніфікація підходу до використання терміну «аграрний ринок» у нормативно-правових актах; б) запровадження механізму реалізації державної підтримки у вигляді державних форвардних закупівель зерна; в) уточнення статусу суб'єктів аграрного ринку та створення сучасного правового підґрунтя для їх функціонування на ринку (конкретизація правового статусу агроторгових домів; унормування проведення аукціонів, здійснення виставково-ярмаркової діяльності; внесення сільськогосподарських товаровиробників до засновників суб'єктів інфраструктури аграрного ринку); г) забезпечення проведення моніторингу та інформування суб'єктів аграрного ринку про стан ринку, закріплення моделі інфраструктури аграрного ринку та ключових показників її ефективності тощо); д) удосконалення регулювання договірних відносин контрактації сільськогосподарської продукції; е) удосконалення положень щодо захисту прав на аграрному ринку та господарсько-правової відповідальності за порушення на ньому.

З метою подальшого керованого розвитку аграрного ринку обґрунтовано прийняття: 1) документа стратегічного характеру (Національної стратегії розвитку аграрного ринку), в якому варто закріпити модель інфраструктури

аграрного ринку, заходи з інтенсифікації розвитку біржової торгівлі сільсько-господарською продукцією та сільськогосподарської кооперації щодо надання послуг із закупівлі, збуту, продажу сільськогосподарської продукції тощо, напями удосконалення відповідного законодавства; 2) Положення про інформаційне забезпечення суб'єктів аграрного ринку, в якому потрібно визначити суб'єктів, підстави, порядок, способи здійснення моніторингу аграрного ринку та надання інформації зацікавленим особам.

Проведене дослідження відображає авторське бачення щодо розкриття концептуальних засад господарсько-правового забезпечення аграрного ринку і може стати підґрунтям для подальшої наукової дискусії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коровайко О. І. Формування понятійно-категоріального апарату кримінального процесу на прикладі реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні. *Наше право*. 2016. № 1. С. 107–113.
2. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.
3. Chotkowski J. Rynek jako podstawowa instytucja gospodarki – pojęcie, struktury, efektywność. *Zeszyty Naukowe SGGW – Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*. 2013. Vol. 101. P. 53–65. URL: <https://agro.icm.edu.pl/agro/element/bwmeta1.element.agro-5041bc1b-20fa-4c3d-85b3-2f2d4b84df08/c/53-65.pdf>
4. Дудар Т. Г., Дудар В. Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 246 с.
5. Полюхович В. І. Господарсько-правовий механізм державного регулювання фондового ринку України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2012. 450 с.
6. Марченко С. І. Правові засади аграрного ринку в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. Херсон, 2015. Вип. 6. Т. 2. С. 10–12.
7. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 8: Природа-Ряхтливий / ред. тому: В. О. Винник та ін., 1977. 927 с.
8. Kaplow L. Market Definition: Impossible and Counterproductive. *Antitrust: Antitrust Law & Policy eJournal*. 2013. Vol. 79. № 1. P. 361–379. URL: <https://leconcurrentialiste.files.wordpress.com/2015/01/market-definition-impossible-and-counterproductive.pdf>
9. Мірошниченко А. М., Попов Ю. Ю. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти». *Форум права*. 2009. № 1. С. 362–372. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2009_1_51
10. Самойлик Ю. В. Визначення сутності ринку: політекономічний підхід. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. Полтава, 2012. Вип. 2 (5). Т. 3. С. 276–280.
11. Кваша С. М., Григор'єв С. О. Сутність та особливості аграрного ринку. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 8 (50). С. 56–59.

12. Кирилюк Є. М. Аграрний ринок як економічна категорія: сутнісні ознаки й особливості. *Агросвіт*. 2011. № 12. С. 2–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2011_12_2
13. Павленчик Н. Ф. Теоретичні основи обґрунтування дефініції «ринок сільськогосподарської продукції». *Економіка АПК*. 2014. № 1. С. 85–92.
14. Каламан О. Б. Теоретичні складові, особливості управління, розвиток поняття ринку продукції виноградарства. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. Тернопіль: Вид.-поліграф. центр ТНЕУ «Економічна думка», 2015. Т. 21. № 1. С. 50–55.
15. Економічна енциклопедія: у 3 т. / Б. Гаврилишин (гол. ред.). Київ: Вид. центр «Академія», 2000. Т. 3. 2002. 952 с.
16. Прилуцький Р. Б. Правові механізми у сфері господарювання. *Юридична наука*. 2013. № 5. С. 26–39.
17. Смагін В. Л. Формування та розвиток фінансового ринку в умовах трансформаційної економіки: монографія. Київ: КНЕУ, 2008. 232 с.
18. Семюелсон П., Нордгауз В. Мікроекономіка / пер. з англ. С. Панчишена. Київ: Основи, 1998. 676 с.
19. Політична економія: підручник / В. Г. Федоренко, О. М. Діденко, М. М. Руженський, О. Ф. Іткін; за наук. ред. д-ра. економ. наук., проф. В. Г. Федоренка. Київ: Алерта, 2008. 487 с.
20. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва: посібник у питаннях і відповідях / В. М. Алексійчук, В. Я. Амбросов, Л. О. Артикульний, В. Ю. Белінський; за ред. П. Т. Саблука. Київ: ІАЕ УААН, 1999. 532 с.
21. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора. Київ: Фенікс, 2004. 280 с.
22. Андрійчук В. Г. Економіка підприємства агропромислового комплексу. Київ: КНЕУ, 2013. 779 с.
23. Мамчур В. А. Аграрний ринок як інститут розвитку аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2013. № 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2342>
24. Мочерний С. В. Економічна теорія: посіб. Київ: Вид. центр «Академія», 2003. 656 с.
25. Коваленко Ю. С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринку в Україні. *Формування та розвиток аграрного ринку: зб. наук. праць*. Київ: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2004. С. 47–66.
26. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.

27. Кологойда О. В. Теоретичні проблеми правового регулювання господарських відносин на фондовому ринку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2016. 35 с.
28. Ворон Р. О. Господарсько-правове забезпечення розвитку фармацевтичного ринку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2015. 20 с.
29. Куценко А. О. Господарсько-правове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання на ринку м'ясо-молочної продукції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2012. 149 с.
30. Кологойда О. В. Теоретичні проблеми правового регулювання господарських відносин на фондовому ринку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2016. 700 с.
31. Матвеева А. Ринок транспортних послуг: поняття, учасники та об'єкти. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2011. № 1 (64). С. 135–143.
32. Чебан І. В., Діброва А. Теоретичні і практичні засади формування ринку біоенергії в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 25. Ч. 2. С. 8–11.
33. Полюхович В. І. Господарсько-правовий механізм державного регулювання фондового ринку України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2012. 40 с.
34. Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк та ін.; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
35. Покальчук М. Ю. Реалії аграрного ринку. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_26
36. Покальчук М. Ю. Правове забезпечення державної політики щодо розвитку аграрного ринку. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Київ: Видавець О. М. Ешке, 2014. С. 202–223.
37. Семчик В. І. Навчаючись, навчаю... Вибрані праці. Київ: Спринт-Сервіс, 2012. 595 с.
38. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.
39. Термінологія законодавства. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/25898/sp:max100>
40. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25.06.1992 р. № 2498-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. Ст. 531.

41. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
42. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 12. Ст. 64.
43. Правила торгівлі на ринках: наказ Мінекономіки, європ. інтеграції, МВС України, ДПА України, Держкомстандартизації від 26 лютого 2002 р. № 57/188/84/105. *Офіційний вісник України*. 2002. № 13. Ст. 681.
44. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002 р. № 37-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 35. Ст. 258.
45. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 24. Ст. 243.
46. Про державне регулювання у сфері трансферу технологій: Закон України від 14.09.2006 р. № 143-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 45. Ст. 434.
47. Павлюченко Ю. М. Аграрний ринок як об'єкт правового регулювання. *Вісник Донецького національного університету*. 2014. № 2. С. 119–122.
48. Нагребельний В. П. Ринок. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
49. Налоговый кодекс Республики Молдовы от 24 апреля 1997 г. (с изменениями). URL: <https://wipolex.wipo.int/fr/text/426375>
50. О противодействии монополистической деятельности и развитии конкуренции: Закон Республики Беларусь от 12 декабря 2013 г. № 94–3. URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_protivodejstvii_monopolisticheskoi_deyatelnosti.htm
51. О конкуренции: Закон Республики Казахстан от 25 декабря 2008 года № 112-IV (утратил силу). URL: https://kodeksy-kz.com/ka/o_konkurentsii/6.htm
52. О государственном регулировании торговли и общественного питания: Закон Республики Беларусь от 8.01.2014. № 128-3. URL: <http://surl.li/cfzrt>
53. О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий: Закон Республики Казахстан от 8 июля 2005 года № 66. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000066>
54. Об организации и функционировании рынков сельскохозяйственной и агропродовольственной продукции: Закон Республики Молдова от 27 июля 2006 года № 257-XVI. URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/mol74847.pdf>

55. Pavliuchenko Yu. Conceptual approaches in law to the concept of the agrarian market definition. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32). Vol. 1. P. 213–219.

56. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції: практич. посібник / В. М. Алексійчук, В. Я. Амбросов, І. Ф. Баланюк та ін.; за ред. П. Т. Саблука. Київ: ІАЕ УААН, 2000. 555 с.

57. Павлюченко Ю. М. Щодо об'єктів аграрного ринку. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України: матеріали круглого столу (Харків, 2 грудня 2016 р.)* / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2016. С. 155–158.

58. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства) станом на 1 січня 2005 року. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text

59. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 р. № 1561-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 51. Ст. 755.

60. Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 200 с.

61. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 19. Ст. 98.

62. Самойлик Ю. В. Розвиток агропродовольчого ринку в умовах глобалізації економіки: дис. ... д-ра економ. наук: 08.00.03. Полтава, 2019. 634 с.

63. Бачуріна І. В. Сутність поняття «аграрний ринок». *Економіка АПК*. 2009. № 10. С. 108–111.

64. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юридическая литература. 1974. 352 с.

65. Шумило М. М. Становлення вчення про правовідносини: дореволюційний етап. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2014. Т. 19. Вип. 1. С. 29–36.

66. Коваль І. Ф. Господарсько-правове регулювання відносин промислової власності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2013. 489 с.

67. Шумило М. М. Розвиток вчення про правовідносини в сучасній українській юридичній науці. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014 № 3. С. 13–17.

68. Знаменский Г. Л. Хозяйственные правоотношения. *Хозяйственное право: учебник* / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; под ред. В. К. Мамутова. Киев: Юринком Интер, 2002. С. 63–80.
69. Харитоновна О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 75–84.
70. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
71. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. Ст. 144.
72. Council Directive 2008/72/EC of 15 July 2008 on the marketing of vegetable propagating and planting material, other than seed. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008L0072>
73. Council Directive 2002/57/EC of 13 June 2002 on the marketing of seed of oil and fibre plants. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2002/57/oj>
74. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 3: 3 / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. 1972. 744 с.
75. Гаврилко П. П. Економічний зміст збуту продукції. *Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки*. Житомир, 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2012_1_11
76. Мілаш В. С. Комерційний договір у господарському праві: теоретичні проблеми становлення і розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2008. 430 с.
77. Сливка Я. В. Проблематика використання термінів «продаж», «реалізація», «збут». *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2011. Вип. 2 (20). С. 434–447. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/handle/123456789/4768?show=full>
78. Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2013. 226 с.
79. Цюра О. В. Правове регулювання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції тваринного походження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2015. 200 с.
80. Коваленко Т. О., Марченко С. І. Правове регулювання господарської діяльності в агропромисловому комплексі України: навч. посіб. Київ: Юринком Интер, 2015. 296 с.
81. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років: Закон України від 18.01.2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 11. Ст. 52.

82. Павлюченко Ю. М. Система правовідносин щодо реалізації сільськогосподарської продукції. *ReOS*. 2021. № 2. С. 53–60.

83. Павлюченко Ю. М. Господарсько-торговельна діяльність. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.; / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2019. С. 132–136.

84. ДК 009:2010. Класифікація видів економічної діяльності: наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 р. № 457. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text>

85. Про товарні біржі: Закон України від 10.12.1991 р. № 1965-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 10. Ст. 139 (в редакції Закону 19 червня 2020 р. № 738-IX).

86. Головачова О. С. Проблеми та перспективи розвитку інфраструктури аграрного ринку. *Бізнес інформ*. 2013. № 5. С. 178–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_5_31

87. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації Угоди Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 36 с.

88. Єлісеєв В. С., Земко А. М. До питання про кількість методів правового регулювання. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 10–18. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pravo/article/viewFile/1629/1581>

89. Пронська Г. В. Вибране. Київ: Освіта України, 2013. 696 с.

90. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2009. 467 с.

91. Віхров О. П. Господарські правовідносини. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.; / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2019. С. 119–123.

92. Вінник О. М. Господарське право: курс лекцій (загальна частина). Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 240 с.

93. Вінник О. М. Господарське право: навч. посіб. Київ: «Правова єдність», 2009. 766 с.

94. Беляневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірного права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2006. 569 с.

95. Попадинець Г. О. Особливості правового статусу суб'єктів господарювання у сфері господарських правовідносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 39–42.
96. Гарагонич О. В. Юридичний склад, що є підставою виникнення господарської правосуб'єктності при заснуванні акціонерних товариств. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 1. С. 21–35.
97. Віхров О. П. Правове регулювання господарської діяльності в окремих сферах і галузях економіки: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 448 с.
98. Щербина В. С. Господарське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
99. Хозяйственное право: учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, К. С. Хахулин и др.; под ред. В. К. Мамутова. Киев: Юринком Интер, 2002. 912 с.
100. Хозяйственный кодекс Украины: научно-практический комментарий / под общ. ред. А. Г. Бобковой. Харьков: Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 1296 с.
101. Аграрне право: підручник / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчий та ін.; за ред. А. М. Статівки. Харків: Право, 2018. 416 с.
102. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 20 с.
103. Теорія держави і права: підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.; за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
104. Господарське право: практикум / А. Г. Бобкова (кер. авт. кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків: Право, 2018. 592 с.
105. Безух О. В. Трансформація господарських правовідносин в ринкових умовах. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 148–152.
106. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2009. 30 с.
107. Руденко М. П. Правове регулювання внутрішньогосподарських відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2017. 20 с.
108. Бурило Ю. П. Види господарських інформаційних правовідносин. *Інформація і право*. 2013. № 1. С. 35–44.
109. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 06.06.2000 р. № 767/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 23. Ст. 931.

110. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 10: Т–Ф / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, 1979. 658 с.

111. Охріменко І. В., Паска І. М. Наукові основи макроекономічного аналізу аграрного ринку. *Агросвіт*. 2015. № 17. С. 3–7.

112. Павленчик Н. Ф. Теоретико-методологічні основи функціонування ринку сільськогосподарської продукції: дис. ... д-ра економ. наук: 08.00.03. Львів, 2015. 447 с.

113. Шморгун Л. Г. Менеджмент організацій: навч. посіб. Київ: Знання, 2010. 452 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/317-menedjment-organzatsy-shmorgun-lg.html>

114. Охріменко І. В. Аналіз аграрного ринку на основі модельних підходів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 6. С. 29–32.

115. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. № 1437-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 24. Ст. 960.

116. Principles of Business Activity in the Context of Sustainable Development. *Lecture Notes in Networks and Systems* / Pavliuchenko Y. et al. 2021, 194 LNNS, P. 273–285.

117. Курман Т. В. Правове забезпечення продовольчої безпеки в Україні: національний та міжнародний аспект. *Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: монографія* / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін. Харків: ФІНН, 2010. С. 82–101.

118. Єрмоленко В. М. Правові аспекти якості та безпечності сільськогосподарської продукції. С. 335–339. URL: http://ela.nati.org.ua:8080/bitstream/123456789/255/1/v.ermolenko%20pravovi_aspekty.pdf

119. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 р. № 2145-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 31. Ст. 1635.

120. Draft Declaration of the World Summit on Food Security: 16-18 November 2009. URL: https://www.fao.org/fileadmin/templates/wsfs/Summit/Docs/Declaration/WSFS09_Draft_Declaration.pdf

121. Україна та глобальна продовольча безпека в умовах війни: аналітична доповідь. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayina-ta-hlobalna-prodovolcha-bezpeka-v-umovakh-viyny>

122. Україна годує 400 млн людей у світі. URL: <https://agronews.ua/news/ukrayina-goduye-400-mln-lyudej-u-sviti/>
123. Садовой С. І. Правове регулювання виробництва зерна в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 180 с.
124. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р. *Урядовий кур'єр*. 21.11.2013.
125. Павлюченко Ю. М. Щодо функцій аграрного ринку. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. юрид. та істор. спрямування (16 вересня 2019 р.) Випуск 15. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2753
126. Заморська Л. І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 6. С. 3–9.
127. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва, 1966. 187 с.
128. Основи економічної теорії: підручник / за заг. ред. д-ра економ. наук, проф. Л. С. Шевченко. Харків: Право, 2008. 448 с.
129. Соловйов А. І. Формування та ефективне функціонування продовольчого ринку (на прикладі Херсонської області): дис. ... канд. економ. наук: 08.07.02. Київ, 2005. 187 с. URL: <http://surl.li/addpz>
130. Попадинець Н. М. Внутрішній ринок: підходи до визначення. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2015. Вип. 6. С. 124–129.
131. Майн В. В. Етимологічні основи сутності ринку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. Полтава, 2013. № 1. С. 73–77.
132. Угода про сільське господарство (Додаток 1А до Угоди про заснування Світової організації торгівлі) від 15.04.1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 84. Ст. 2989.
133. Павленчик Н. Ф. Ринок сільськогосподарської продукції: методологічні та методичні основи формування і функціонування: монографія. Львів: «Ліга-Прес», 2014. 392 с.
134. Мардус Н. Ю. Розуміння ринку та його класифікація за ознаками. *Економічний простір*. 2017. № 126. С. 61–70.
135. Основи економічної теорії: підручник / за ред. Ю. В. Ніколенка. Київ: ЦУЛ, 2003. 540 с.
136. Воронов М. П. Питання загальної класифікації ринків. *Сучасні питання економіки і права*. 2012. № 1. С. 35–40.

137. Павлюченко Ю. М. Державне управління сферами агропромислового комплексу. *Процес модернізації системи державного управління: конституційний, адміністративний та фінансовий аспекти*: колективна монографія / за заг. ред. А. С. Нестеренко. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 419–433.

138. Про заходи щодо реформування аграрних відносин: Указ Президента України від 18.01.1995 р. № 63/95. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/95>

139. Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.1995 р. № 916. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/916-95-%D0%BF> (втратила чинність).

140. Павлюченко Ю. М. Щодо класифікації аграрного ринку як об'єкта правового регулювання. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 травня 2015 р.), присвяченої 90-річчю від народження академіка В. З. Янчука / за ред. проф. В. М. Єрмоленка. Київ: Видавничий центр НУБіП України. С. 167–170.

141. Клімова І. О. Статистичне вивчення ринку сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.00.10. Київ, 2012. 20 с.

142. Качка Т. За лаштунками мільйонів тон експорту. *Економічна правда*. 18.02.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/02/18/671144/>

143. Діброва А. Д. Стратегічні орієнтири розвитку ринку зерна та механізму його регулювання. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 26–35.

144. Король О. Суворий експорт 2022: як під час війни продати українське зерно та запобігти продовольчій катастрофі у світі? Сайт Latifundist.com. 12.05.2022. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/969-suvorij-eksport-2022-yak-pid-chas-vijni-prodati-ukrayinske-zerno-ta-zapobigti-prodovolchij-katastrofi-u-sviti>

145. Slatvinska V. Economic and legal mechanism of water transport regulation as a concept and correlate. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 86–90.

146. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 4: І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.

147. Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста / за ред. проф. С. М. Гончарова. Київ: Центр навчальної літератури, 2009. 264 с.

148. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрилияна. Москва: Ин-т новой эк-ки, 1997. 864 с.

149. Альберда Т. Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія («правовий механізм»). *Молодий вчений*. 2013. № 2 (02). С. 64–68.

150. Шинкар С. М. Методичний інструментарій формування та функціонування механізму забезпечення економічної безпеки промислового підприємства. *Наукові записки*. 2017. № 2. С. 153–160.

151. Головченко Е. Н., Глушко А. Н. Формирование хозяйственного механизма функционирования предприятия с позиции системного подхода. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Економіка і менеджмент*. Одеса, 2013. Вип. 5. С. 9–14.

152. Радченко О. В. Категорія «механізм» у системі державного управління. *Держава та регіони. Сер.: «Державне управління»*. 2009. № 3. С. 64–69.

153. Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. Москва: Мысль, 1973. 263 с.

154. Мельник Л. Л., Осацька Ю. Є. Господарський механізм у системі ринкової економіки. *Економіка та держава*. 2012. № 6. С. 19–21.

155. Загороднюк О. В. Теоретична сутність ринку, його функції та структурні складові. *Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»*; редкол.: О. О. Беляєв (відп. ред.) та ін. Київ: КНЕУ, 2009. Спец. вип.: Аграрна економічна освіта в розбудові конкурентоспроможного сільського господарства України. С. 279–288. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/22499>

156. Геращенко І. О., Пантелєєв М. С., Литвиненко М. М. Формування економічних механізмів маркетингу. 2015. С. 197–205. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/188598904.pdf>

157. Мамутов В. К. Экономика и право: сб. научных трудов. Киев: Юринком Интер, 2003. 544 с.

158. Круглова Н. Ю. Хозяйственное право. Москва: Изд-во РДЛ, 2001. 912 с.

159. Лаптев В. В. Хозяйственный механизм и правовая организация производственно-хозяйственных комплексов. *Правовые аспекты совершенствования хозяйственного механизма*. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР, 1979. С. 8–21.

160. Гайворонский В. Н. О понятии, структуре хозяйственного механизма и роли права в его совершенствовании. *Проблемы социалистической законности*. Харьков: Вища шк., 1984. Вып. 13. С. 17–23.

161. Братусь С. Н. Право и хозяйственный механизм. *Правоведение*. 1983. № 4. С. 29–37.

162. Знаменский Г. Л. Методы и средства повышения эффективности хозяйственного законодательства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Москва, 1984. 38 с.

163. Знаменский Г. Л. Хозяйственный механизм и право / отв. ред. В. К. Макутов. Киев: Наукова думка, 1988. 160 с.

164. Стадник І. В. Статика і динаміка механізму господарсько-правового регулювання. *Право і суспільство*. 2016. № 5. Ч. 2. С. 72–77.

165. Костюк В. М. Характеристика механізму правового регулювання сфери освіти. *Митна справа*. 2011. № 4(76), частина 2. С. 361–366.

166. Андреев А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 125–128.

167. Лепех Л. Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 234 с.

168. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юрид. вищих навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН-України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

169. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74–79.

170. Господарське право України: підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. К. Галянтич, С. М. Грудницька, О. М. Міхатуліна та ін. Київ: МАУП, 2005. 424 с.

171. Стадник І. В. Ефективність механізму господарсько-правового регулювання. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 104–108.

172. Слатвінська В. Щодо визначення поняття механізму господарсько-правового регулювання водного транспорту в транспортній системі України. *Юридичний вісник*. 2019. № 1. С. 121–126.

173. Джумагельдієва Г. Д., Кожух М. С. Господарсько-правовий механізм продовольчого забезпечення: правова сутність та структура. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1(26). С. 83–89.

174. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04; 12.00.06. Київ, 2001. 34 с.

175. Костицький В. В. Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища: теорія та практика: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2004. 52 с.

176. Екологічне право: підручник / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 432 с.

177. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2008. 19 с.

178. Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.

179. Концепція модернізації господарського законодавства України. *Юридичний Вісник України*. 2021. № 13–15. С. 18–19.

180. Олюха В. Г. Господарсько-правові засоби оптимізації капітального будівництва у сучасній Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2015. 470 с.

181. Задихайло Д. В. Державне регулювання ринкових відносин як актуальна юридична проблема. *Українське комерційне право*. 2005. № 6. С. 18–29.

182. Вовк Д. О., Єфіменко І. А. Економіка і право: проблеми розуміння співвідношення. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 5. С. 135–146.

183. Павлюченко Ю. М. Економіко-правовий механізм функціонування аграрного ринку. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2019. № 1. С. 45–50.

184. Варченко О. М., Даниленко А. С. Складові економічного механізму сталого розвитку сільського господарства. *Економіка та управління АПК*. Біла Церква: БНАУ, 2012. Вип. 8. С. 5–10.

185. Стойка В. О. Соціальна відповідальність бізнесу – важлива складова агропродовольчого ринку. *Економіка харчової промисловості*. 2014. № 4. С. 79–84. DOI: <https://doi.org/10.15673/2312-847x.24/2014.36117>.

186. Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 20 с.

187. Ульянченко Ю. О. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України. *Державне будівництво*. 2007. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2007_2_56

188. Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 47–52.

189. Павлюченко Ю. М. Правове регулювання аграрного ринку як інститут аграрного права. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика:*

зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 7 грудня 2018 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: ТОВ «Оберіг», 2018. С. 153–155.

190. Мамутов В. К. Посилити вплив академічної науки на формування економічного законодавства. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 7. С. 26–31.

191. Бобкова А. Г. Господарське законодавство. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.; / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 101–105.

192. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 09.07.1998 р. № 12-рп/98. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.

193. Віхров О. П. Господарське право. Спеціальна частина: навч. посіб. Київ: Слово, 2004. 344 с.

194. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 р. № 400-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. Ст. 602.

195. Про основні напрями розвитку агропромислового комплексу України: Указ Президента України від 28 квітня 1998 р. № 389/98. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/98#Text>

196. Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку: Указ Президента України від 08.08.2002 р. № 694/2002. *Офіційний вісник України*. 2002. № 32. Ст. 1507.

197. Комплексна програма розвитку аграрного ринку на 2003–2004 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2003 р. № 271. *Офіційний вісник України*. 2003. № 10. Ст. 436.

198. Устименко В. А., Джабраїлов Р. А. Господарський кодекс України як здобуток вітчизняної наукової думки (до 25-ої річниці Інституту економіко-правових досліджень НАН України). *Економіка та право*. 2017. № 2 (47). С. 4–10.

199. Павлюченко Ю. М. Законодавче забезпечення функціонування аграрного ринку. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 208–212. URL: http://www.pap.in.ua/5_2019/53.pdf

200. Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці: наказ Міністерства аграрної політики України та Української

академії аграрних наук від 05.06.2002 р. № 153/44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-02#Text>

201. Концепція розвитку виставково-ярмаркової діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2007 р. № 1065. *Офіційний вісник України*. 2007. № 65. Ст. 2517.

202. Коверзнев В. О. Етапи розвитку кооперативного законодавства України. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 11. С. 43–50.

203. Батигіна О. Правове регулювання аукціонів живої худоби та птиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 4. С. 53–56.

204. Цюра О. В. Правові форми реалізації сільськогосподарської продукції тваринного походження. *Європейські перспективи*. 2014. № 8. С. 186–191.

205. Павлюченко Ю. М. Законодавча основа статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як учасників аграрного ринку. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах: матеріали наук.-практ. конф.* (Харків, 20 квітня 2018 р.) / за заг. ред. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2018. С. 230–235.

206. Павлюченко Ю. М. Правове забезпечення форм реалізації сільськогосподарської продукції. *Юридическая наука и образование в условиях глобализации: состояние и перспективы развития: материалы Международ. науч.-практ. конф., посвященной 30-летию экономико-правового факультета Донецкого нац. ун-та* (Донецк, 24–25 октября 2013 г.) / под общ. ред. А. Г. Бобковой. Донецк: ДонНУ, 2013. С. 114–116.

207. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації Угоди Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 389 с.

208. Осецький В., Прилуцький А. Пріоритетні напрямки державного регулювання аграрного ринку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка*. 2013. Вип. 146. С. 56–60.

209. Про аграрні розписки: Закон України від 06.11.2012 р. № 5479-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 50. Ст. 695.

210. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів: Закон України від 09.06.2020 р. № 738-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст. 2145.

211. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.

212. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, ветеринарну

медицину та благополуччя тварин: Закон України від 18.05.2017 р. № 2042-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 31. Ст. 343.

213. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24.06.2004 р. № 1870-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 47. Ст. 513.

214. Bobkova A. G., Pavliuchenko Y. M., Zakharchenko A. M. Legal security of agricultural products as a condition public health system's development *Wiadomosci lekarskie*. 2019. № 72 (12 cz 2). P. 2484–2488.

215. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, підписана 27.06.2014 року. *Урядовий портал*. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246581344

216. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 29. Ст. 367.

217. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.1996 р. № 3348-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 34. Ст. 352.

218. Павлюченко Ю. М., Савчук К. О. Правове регулювання поводження з генетично модифікованими організмами. *Правничий часопис Донецького університету*. 2018. № 1–2. С. 35–43.

219. Павлюченко Ю. М. Нормативно-правове регулювання ринку органічної продукції. *Державо- та правотворчі традиції українського народу (до 150-річчя М. С. Грушевського)*: збірник тез доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23 листопада 2016 р.). Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. С. 114–116.

220. Павлюченко Ю. М. Правове забезпечення обігу екологічно чистої сільськогосподарської продукції. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 14–15 травня 2015 р.) / за заг. ред. проф., д-ра юрид. наук А. Г. Бобкової. Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 278–281.

221. Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні в контексті вимог законодавства ЄС: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2010. 227 с.

222. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.

223. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158. *Офіційний вісник України*. 2007. № 73. Ст. 2715.

224. Павлюченко Ю. М. Державне регулювання органічного сільського господарства. *Economic and law paradigm of modern society*. 2016. № 1. С. 323–326.

225. Халатур С. М. Моніторинг державних програм розвитку сільського господарства України. *Агросвіт*. 2017. № 6. С. 3–7.

226. Кульчий І. М. Правові виклики державної аграрної політики України в умовах Євроінтеграції. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 126–135.

227. Нів'євський О. Законопроект «Про сільське господарство»: Сумнівні цілі та недоречні інструменти. *Сайт Інституту економічних досліджень та політичних консультацій*. 2012. 14.06.2012. URL: http://www.ier.com.ua/ua/publications/consultancy_work/archive_2012?pid=3415

228. Проект закону України про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку від 04.10.2018 р. № 9162. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64742

229. Петюх В. Н. Рыночная экономика: настольная книга делового человека. Киев: Урожай, 1995. 432 с.

230. Дубина М. В. Структура ринку фінансових послуг. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2016. № 4(1). С. 113–117.

231. Беляєв О. О., Бебело А. С. Політична економія: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2001. 328 с.

232. Булгаков А. А. Лекції з економічної теорії. 2010. URL: <https://pravo.studio/ekonomicheskaya-teoriya/rinok-rinkovi-strukturi-analiz-popitu-39718.html>

233. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Харків: Право, 2003. 351 с.

234. Основи економічної теорії: підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Клишко та ін.; за ред. А. А. Чухна. Київ: Вища школа, 2001. 606 с.

235. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка: навч. посіб. / З. Г. Ватаманюк, С. М. Панчишин, С. К. Ревенчук та ін.; за ред. З. Г. Ватаманюк, С. М. Панчишин. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2001. 606 с. URL: <https://buklib.net/books/22035/>

236. Ворон Р. О. Господарсько-правове забезпечення розвитку фармацевтичного ринку в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2014. 209 с.

237. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Учасники відносин у сфері екологічного підприємництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 56–62.

238. Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. Київ: Істина, 2007. 448 с.

239. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 р. № 4391-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 41. Ст. 491.

240. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 квітня 2021 року. *Сайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

241. Агрохолдинг. Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Агрохолдинг>

242. Аграрне інтернет-видання Mizez. URL: <https://mizez.com/spetsproekt/ruat-krupneyshikh-agrarnykh-kholdingov-ukrainy-rey2055>

243. Інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки: глобальні та національні тренди / Ю. В. Самойлик, М. В. Вернигора., С. П. Погребняк, В. В. Рябко. *Агросвіт*. 2020. № 19–20. С. 16–23. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.19-20.16.

244. Агрохолдинг. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Агрохолдинг>

245. Самсонова Я. О. Правові засади розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва як основного напрямку державної аграрної політики України. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_24

246. Задихайло Д. В. Господарсько-правова політика щодо об'єднань асоційованих підприємств холдингового типу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: *Економічна теорія та право*. Харків, 2012. № 2 (9). С. 119–130.

247. Кирилов Ю Є. Роль та місце агрохолдингів в подальшому розвитку аграрного сектору економіки України. *Таврійський науковий вісник*. Херсон, 2014. № 87. С. 237–249.

248. Лукач І. В. Правове становище холдингових компаній: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 240 с.

249. Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: процес становлення та розвитку. *Економіка України*. 2009. № 12. С. 50–61.

250. Щетініна Т. О. Правове регулювання діяльності агрохолдингів в Україні: історіографічні аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: *Юридичні науки*. Херсон, 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 96–99.

251. Дударенко В. В. Правовий статус аграрних холдингів в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.06. Київ, 2019. 20 с.

252. Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 115–125.

253. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 № 742-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.

254. Павлюченко Ю. М. Щодо участі особистих селянських господарств в аграрному ринку. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 9 березня 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 105–108.

255. Особисті селянські господарства на 1 січня 2021 року. *Сайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

256. Індеси фізичного обсягу продукції сільського господарства, реалізованої господарствами населення протягом 2005–2020 років. *Сайт Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

257. Іщенко А. В. Організаційно-економічні засади розвитку рослинництва в особистих селянських господарствах: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.04. Вінниця, 2020. 239 с.

258. Дмитрик О. В. Організаційно-економічні засади державної підтримки функціонування особистих селянських господарств. *Економіка та держава*. 2019. № 8. С. 71–75. DOI: 10.32702/2306-6806.2019.8.71.

259. Маркович Н. В. Особисті селянські господарства Львівщини: продуктивність, ефективність, перспективи. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. Одеса, 2016. Т. 21. Вип. 8. С. 41–45.

260. Уркевич В. Ю. Актуальні правові проблеми функціонування особистих селянських господарств. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 14–15 травня 2015 р.). Вінниця, 2015. С. 216–218.

261. Аграрне право: підручник / В. П. Жушман, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко та ін.; за ред. В. П. Жушмана, А. М. Статівки. Харків: Право, 2010. 296 с.

262. Павлюченко Ю. М. Правові чинники формування участі особистого селянського господарства в аграрному ринку. *Sozioökonomische und rechtliche Faktoren der sozialen Entwicklung unter den Bedingungen der Globalisierung*: kollektive Monographie in 2 Bänden Hrsg. Yu. V. Pasichnyk. В. 2. Shioda GmbH, Steyr, Austria, 2018. С. 318–326.

263. Андрійів В. І., Коверко Ю. А. Особисті селянські господарства в системі аграрного ринку: проблеми та перспективи. *Проблеми і перспективи розвитку ринку аграрної продукції в Україні*: матеріали круглого столу

20-річчя заснування кафедри міжнародної економіки, туризму та менеджменту ЗЕД (Дубляни, 3 червня 2015 р.). Дубляни, 2015. С. 19–22.

264. Резнікова В. В. Економічна сутність посередництва. *Вісник Хмельницького національного університету: Економічні науки*. 2009, № 4. Т. 3. С. 228–234.

265. Резнікова В. Посередництво в економіці та господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 11. С. 74–77.

266. Резнікова В. В. Правове регулювання посередницької діяльності на товарному ринку. *Університетські наукові записки*. 2010. № 3. С. 94–103.

267. Резнікова В. В. Теоретичні проблеми регулювання посередництва у сфері господарювання України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2011. 28 с.

268. Осташко Т. О. Структурно-інституціональний аналіз аграрного ринку України. *Економіка і прогнозування*. 2004. № 3. С. 115–126.

269. Зубець М. В. Розвивати внутрішній аграрний ринок. *Економіка АПК*. 2007. № 1. С. 50–51.

270. Резнікова В. В. Правове регулювання посередництва у сфері господарювання (теоретичні аспекти): монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2010. 706 с.

271. Кравець І. М. Правове становище суб'єктів організаційно-господарських повноважень: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 240 с.

272. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.

273. Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 р. № 124. *Офіційний вісник України*. 2021. № 17. Ст. 676.

274. Питання Міністерства економіки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 р. № 459. *Офіційний вісник України*. 2014. № 77. Ст. 2183.

275. Павлюченко Ю. М. Система органів державного регулювання на аграрному ринку. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends: conference proceedings International scientific and practical conference (Lublin, October 30–31, 2020)*. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. P. 205–209.

276. Павлюченко Ю. М. Щодо адміністративних послуг для функціонування аграрного ринку. *Innovative scientific researches of legal regulation of public administration: conference proceedings International Scientific Conference «Innovative scientific researches of legal regulation of public administration»*

(Lublin, June 16–17 2017). Lublin: Fundacja instytut spraw administracji publicznej, 2017. С. 84–87.

277. Єдиний державний портал адміністративних послуг. URL: <https://my.gov.ua/info/service/3107/placesofissue?languageId=0>

278. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22.12.1998 р. № 330-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 9–10. Ст. 65.

279. Про ціни і ціноутворення: Закон України від 21.06.2012 р. № 5007-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 19–20. Ст. 190.

280. Чабаненко М. М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2014. Вип. 197 (2). С. 58–65.

281. Єрмоленко В. М. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 6. С. 58–62.

282. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 39 с.

283. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції: Закон України від 05.11.2020 р. № 985-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 98. Ст. 318.

284. Батигіна О. Сільськогосподарська продукція як об'єкт аграрного ринку. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 2. С. 38–41.

285. Звіт про Науково-дослідну роботу № 15-19Д «Оптимізація організаційно-методичних засад облікової системи на основі використання міжнародних стандартів фінансової звітності». Харківський державний університет харчування та торгівлі. Харків, 2019. 126 с. URL: <http://surl.li/cgcie>

286. Гарагонич А. В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств: проблеми теорії і практики: монографія. Київ, 2019. 406 с.

287. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р. № 973-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 363.

288. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Учасники відносин у сфері екологічного підприємництва. *Правове забезпечення розвитку екологічного підприємництва («зеленої» економіки)*: монографія / А. Г. Бобкова, Р. Ф. Гринюк, І. Ф. Коваль та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 70–89.

289. Грецька Н. А. Регулювання розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.03. Київ, 2017. 371 с.

290. Оліщук П. Взаємозв'язок і вплив елементів інфраструктури аграрного ринку на процес реалізації сільськогосподарської продукції. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК*. Львів, 2018. № 25. С. 144–148.
291. Мацьків Р. Т., Топольницька Т. Б. Інфраструктура ринків: підходи до класифікації. *Ефективна економіка*. 2018. № 3. URL: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/3_2018/65
292. Гуменюк О. О. Розвиток інфраструктури ринку України. *Інноваційна економіка*. 2013. № 7. С. 201–206.
293. Бондар Л. О. Правові засоби формування інфраструктури аграрного ринку. *Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного*. Київ: Істина, 2007. С. 125–129.
294. Павлюченко Ю. М. Господарсько-правові засади використання та захисту прав на торговельні марки. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 77. С. 124–127.
295. Шканова О. М. Інфраструктура товарного ринку. Київ: МАУП, 2004. 180 с.
296. Брух О. О. Стан та перспективи розвитку інфраструктури сільськогосподарського ринку. *Економічні науки. Сер.: Облік і фінанси*. Луцьк, 2012. Вип. 9 (1). С. 130–134.
297. Коваленко Ю. С. Сільськогосподарське підприємство в ринковому середовищі. Київ: ІАЕ УААН, 2000. 204 с.
298. Шмига О. О. Інфраструктурне забезпечення ефективного розвитку ринку продукції АПК: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02. Тернопіль, 2005. 19 с.
299. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 р. № 1529/99. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99#Text>
300. Павлюченко Ю. М. Правове регулювання ринку органічної продукції. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1. С. 170–175.
301. Програма розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003–2004 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.2002 р. № 1858. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1858-2002-п#Text>
302. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 664-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 79. Ст. 2421.

303. Коверзнев В. О. Правова класифікація кооперативних організацій в Україні. *Інформація і право*. 2015. № 1 (13). С. 127–133.

304. Єфанов В. А. Організаційний розвиток обслуговуючих кооперативів в інфраструктурі аграрного ринку: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Суми, 2009. 240 с.

305. Стільник В. В. Обслуговуючі кооперативи як складова інфраструктури аграрного ринку. *Вісник соціально-економічних досліджень*. Одеса, 2012. Вип. 2 (45). С. 378–382.

306. Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та суміжних правових актів / Р. Я. Корінець, М. Й. Малік, В. М. Масін та ін.; за ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, М. П. Гриценка Київ: ВАІТЕ, 2013. 212 с.

307. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економіки та економічної думки: підручник. Київ: Знання, 2011. 646 с. URL: <http://surl.li/aeaky>

308. Павлюченко Ю. М. Правові форми аграрного ринку. *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 235–237.

309. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 39. Ст. 261 (втратив чинність).

310. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 р. № 819-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 52. Ст. 497.

311. Уркевич В. Ю. Правові проблеми становлення сільськогосподарських кооперативів в умовах ринкової економіки України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2001. 20 с.

312. Чурилова Т. М. Правове регулювання діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2011. 202 с.

313. Коверзнев В. О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2018. 35 с.

314. Павлюченко Ю. М. Правові форми участі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу в аграрному ринку. *Pravna veda a prax v tretom tisícroci: Zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie* (Kosice, 27–28 februar 2015). Kosice: Univerzita Pavla Jozefa Safarika v Kosiciach. Kosice, 2015. С. 75–78.

315. Павлюченко Ю. М. Сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы как участники аграрного рынка. *Научные труды «Эділет»*. 2017. № 3. С. 119–128.

316. Григор'єва Х. Законодавство про сільськогосподарську кооперацію: наслідки «корпоративної ін'єкції». *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 73–77.

317. ДК 002:2004. Класифікація організаційно-правових форм господарювання: наказ Держспоживстандарту України від 29.05.2004 р. № 97. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text>

318. Типове положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та Української академії аграрних наук від 18.03.1996 р. № 85/17. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0185-96#Text>

319. Історія економіки та економічної думки: підручник / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, О. В. Длугопольський та ін.; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 792 с.

320. Решетченко Д. В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 20 с.

321. Покальчук М. Ю. Агроторгові дома як суб'єкти аграрного ринку. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали «круглого столу»*, присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О. О. Погрібного. Харків, 2014. С. 146–148.

322. Панькова Л. О. Правове регулювання діяльності аграрних бірж в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2005. 20 с.

323. Батигіна О. М. Організаційно-правові питання оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2007. 20 с.

324. Про затвердження примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Міністерства аграрної політики України від 26.06.2003 р. № 191. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0191555-03#Text> (втратив чинність).

325. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. URL: <https://usr.minjust.gov.ua/content/free-search>

326. Назарова Л. В. Необхідність розвитку інфраструктурного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств. *БізнесІнформ*.

2012. № 11. С. 158–161. URL http://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2012-11_0-pages-158_161.pdf

327. Павлюченко Ю. М. Щодо правового статусу учасників аграрного ринку. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матеріали круглого столу (Харків, 6 грудня 2013 року): зб. тез наук. доп. / за заг. ред. А. П. Гетьмана; Нац. Ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. С. 173–175.

328. ДСТУ 4303:2004. Торгівля роздрібна та оптова: наказ Держспоживстандарту України від 08.06.2004 р. № 130. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page?id_doc=27271

329. ДАК «Хліб України». Сайт «Опендатабот». URL: <https://opendatabot.ua/c/20047943>

330. За 2020 рік Продовольчо-зернова корпорація отримала 5,8 мільярдів збитку. *Економічна правда*. 16.04.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/04/16/673072/>

331. Полтавець С. Аграрний фонд: ліквідувати не можна залишити. *Громадська думка про правотворення*. 2018. № 9. С. 3–7. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2018/9.pdf>

332. Про утворення публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 р. № 364. *Офіційний вісник України*. 2013. № 40. Ст. 1422.

333. Передача Аграрного фонду в концесію була би найбільш вигідною для держави. *Колективне ділове медіа «Бізнес»*. URL: <https://business.ua/news/6435-agrarnij-fond-khochut-peredati-u-kontsesiyu>

334. Сайт Акціонерного товариства «Аграрний фонд». URL: <http://agrofond.gov.ua/about/main-facts/>

335. Уркевич В. Ю. Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно як учасник аграрних правовідносин. *Актуальні проблеми публічного та приватного права*: тези доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25 жовтня 2013 р.). Запоріжжя, 2013. С. 343–345.

336. Порядок проведення конкурсу з визначення державного агента із забезпечення експорту та імпорту зерна і продуктів його переробки за міжнародними договорами: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2010-п#Text>

337. Негода Ю. В. Концептуальні аспекти стратегії трансформації аграрного сектору. *Економіка і держава*. 2020. № 2. С. 40–43. DOI: 10.32702/2306-6806.2020.2.39.

338. Карантин посприяв тому, щоб фермери почали виходити з тіні. *Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ»*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3004837-ovocevi-radi-onlajn.html>

339. В Україні створено Національну платформу продовольчої безпеки. Сайт Держпродспоживслужби. 2022. 20 березня. URL: <https://dpss.gov.ua/news/v-ukrayini-stvoreno-nacionalnu-platformu-prodovolchoyi-bezpeki>
340. Шпильова Ю. Б. Сталий розвиток сільських територій України в умовах децентралізації влади: дис. ... д-ра економ. наук: 2019. 554 с.
341. Поліводський О. А. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. 1999. 194 с.
342. Павлюченко Ю. М. Публічно-правове забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми забезпечення сталого розвитку держави і права*: колективна монографія / за ред. Р. Ф. Гринюка, А. Є. Краковської, О. Г. Турченко. Вінниця :ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. С. 285–306.
343. Подольська Є. А. Філософія: підручник. Київ: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
344. Словник синонімів. *Офіційний сайт української мови*. URL: <https://ukrainskamova.com/search/?q=правовий;t=0;p=1;md=>
345. Біла В. Р. Правові форми публічного адміністрування в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2020. 431 с.
346. Ломакіна О. А. Господарсько-правові засоби та форми вирішення інвестиційних спорів. *Гуманітарний вісник НУК*. Миколаїв: Ілліон, 2013. Вип. 6. С. 162–171.
347. Біла В. Правова форма як категорія науки адміністративного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 876. С. 98–104.
348. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України: підручник. Київ, 2011. 576 с.
349. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Феміна, 1996. 696 с.
350. Резнікова В. В. Правові форми здійснення спільної господарської діяльності в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4. С. 168–175.
351. Аветисян М. Р. Організаційно-правова форма господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2019. 20 с.
352. Віхров О. П. Правове регулювання господарської діяльності в окремих сферах і галузях економіки: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 448 с.
353. Батигіна О. М. Організаційно-правові питання оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2006. 213 с.

354. Балджи М. Д., Допіра І. А., Однолько В. О. Економіка та організація торгівлі: навчальний посібник. Київ: Кондор-видавництво, 2017. 368 с.

355. Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін.; за заг. ред. В. Д. Задихайла, В. М. Пашкова. Харків: Право, 2012. 694 с.

356. Основи біржової діяльності: навчальний посібник / М. О. Солодкий, Н. П. Резнік, В. О. Яворська; за ред. М. О. Солодкого. Київ: ЦП Компринт, 2017. 450 с.

357. Проект закону України про локальні агропродовольчі ринки. *Сайт «Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація України»*. 15.04.2015. URL: <http://www.coop-union.org.ua/?p=4042>

358. Павлюченко Ю. М. Щодо форм організованого аграрного ринку. *Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Краків, 29 листопада – 1 грудня 2017 р.)* / відп. ред. І. В. Злобін, Т. В. Михайліна. Вінниця: ЦОП «Документ Принт», 2017. С. 125–127.

359. Мельник І. О., Колійчук О. В. Вивчення досвіду функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі як ефективного діючого елемента ринкової інфраструктури. *Агросвіт*. 2012. № 1. С. 37–41.

360. Шубравська О. В., Ринденко Н. А. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: європейський досвід та українські перспективи. *Економіка України*. 2012. № 8, С. 77–85.

361. Алейнікова О. В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=178>

362. Коммерческий кодекс Франции (консолидированная версия от 28 марта 2015 г.) Регламентная часть. URL: <http://www.aorr.ru/news-association-aorr/978-code-de-commerce.html#R-7-6-1-2-1>

363. Калінчик М. В., Товстоліс А. І. Вибір оптимальних каналів збуту сільськогосподарської продукції. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2013. № 4(70). С. 211–217.

364. Про оптові продовольчі ринки: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1999 р. № 997. *Офіційний вісник України*. 1999. № 23. Ст. 1061.

365. Про надання юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції. *Інформаційно-пошукова система «ЛІГА: ЗАКОН»*. URL: <http://surl.li/adafj>

366. У 10 регіонах діють оптові ринки сільськогосподарської продукції. *Урядовий портал*. 03.10.2014. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247652562>

367. Коверзнев В. Господарсько-правова природа кооперативних організацій. *Слово національної школи суддів України*. 2015. № 1. С. 93–102.
368. Сервіс перевірки YouControl. URL: <https://youcontrol.com.ua/search/?country=1&q=оптовий+ринок+сільськогосподарської>
369. Бондарчук Т. Л., Свідер О. П. Тенденції розвитку ярмаркової торгівлі в Україні: ретроспективний погляд. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. № 17. С. 3–10. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/1898/1/Vodnarchuk.pdf>
370. Підгрушний Г. П., Пекар В. О., Денисенко О. О. Виставкова діяльність та її значення як інструменту регіонального розвитку. *Український географічний журнал*. 2009. № 1. С. 41–49.
371. Сайт Міжнародної агропромислової виставки «AGRO». URL: <https://agroexpo.in.ua/ua>
372. Сайт Міжнародної агропромислової виставки AGROEXPO. URL: <https://www.ukragroexpo.com/pokrovsky-fair>
373. Сайт продовольчого оптово-роздрібного ринку «Початок». URL: <https://www.pochatok.od.ua/uk/masshtabnij-silskogospodarskij-yar>
374. Сайт «Рівняни». URL: <https://my.rv.ua/tag/silskogospodarskiy-yarmarok/>
375. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
376. Яценко В. М., Шевченко А. М. Ретроспективний аналіз організованого ринку України. *Вісник ЖТДУ: Економіка, управління, адміністрування*. 2007. № 1(39). С. 239–246. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2007-1\(39\)-239-246](https://doi.org/10.26642/jen-2007-1(39)-239-246).
377. Станіславський В. Правове регулювання діяльності аграрної біржі із забезпечення продовольчої безпеки. *Юридична Україна*. 2012. № 10. С. 68–75.
378. Сайт Аграрної біржі. URL: <https://agrex.gov.ua/elektroenergiya/#>
379. Статівка А. М. Договори в системі агропромислового комплексу України в умовах ринкових відносин: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 1998. 32 с.
380. Бобкова А. Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности. Донецк: Юго-Восток, 2000. 308 с.
381. Мілаш В. С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Харків: ХНУМГ, 2014. 227 с.
382. Беляневич О. А. Господарський договір та способи його укладання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 1999. 173 с.

383. Мілаш В. С. Господарський договір. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 111–112.

384. Шаповалова О. В. Договір підряду на капітальне будівництво як правова форма господарських зв'язків. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 1 (35). С. 17–23.

385. Герасименко О. О. Забезпечення виконання господарських договорів з реалізації продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 19 с.

386. Аграрне право України: навч. посіб. / Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш, Х. А. Григор'єва та ін.; за ред Т. Є. Харитонові, І. І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2017. 436 с.

387. Кролевецький К. І. Договори, що використовуються на ринку оптової торгівлі: поняття та класифікація. *Право і суспільство*. 2019. № 2. Ч. 2. С. 76–82.

388. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності: Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.

389. Саниахметова Н. О. Поняття та класифікація підприємницьких договорів. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 31–34. URL: <http://surl.li/cgbus>

390. Шульга А. А. Щодо розуміння і розмежування понять договорів поставки та постачання. *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір*: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 5 червня 2020 р.). Полтава: ПУЕТ, 2020. С. 44–49.

391. Саниахметова Н. А. Юридический справочник предпринимателя. Харьков: Одиссей, 2002. 960 с.

392. Близнюк О. Договір контрактації сільськогосподарської продукції: історія та сучасність в застосуванні. *Юридичний журнал*. 2006. № 5. С. 98–107.

393. Марич Х. Договір контрактації сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 87–92.

394. Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса, 2014. № 9–2. С. 49–52.

395. Костів І. Я. Значення і сфера застосування договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. 2018. Вип. 46. С. 66–73.

396. Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон Союза Советских Социалистических Республик от 8 декабря 1961 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901868109>

397. Єфімов О. М. Договір контрактації сільськогосподарської продукції. *Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць. Юридичні науки*. 2015. № 2. С. 53–56.

398. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / Ю. В. Амірова, Е. М. Багач, Н. В. Безсмертна та ін. *Народний правовий портал «Юрисконсульт»*. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/1076-713.html>

399. Цивільне право України: навч. посібник / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. 448 с.

400. Аксьонова О. В. Особливості контрактації молочної сировини інтеграційних об'єднань. *Розвиток агробізнесу в Україні: проблеми, пріоритети, перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю ф-ту аграр. менеджменту (Житомир, 25–27 березня 2010 р.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 167–170.

401. Павлюченко Ю. М. Реалізація сільськогосподарської продукції за договором контрактації. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2015. № 5. С. 78–81.

402. Постанова Вищого господарського суду України від 17.07.2013 р. у справі № 924/15/13-г. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32454405>

403. Павлюченко Ю. М. Аукціон. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 45–49.

404. Солодкий М. О. Проблеми та напрями розвитку біржового товарного ринку в Україні. *Ефективна економіка*. 2017. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5814>

405. Савичук М. Спот-контракт или дериватив: розбираємося в нормах нового фінансового закону. *Українська правда*. 19.10.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2020/10/19/666340/>

406. Беляневич О. А. Господарський договір та способи його укладання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 1999. 173 с.

407. Правила біржової торгівлі на аграрній біржі, затверджені наказом Аграрного фонду від 15.10.2012 р. № 137. URL: <https://agrex.gov.ua/pravyula-birzhovoyi-torhivli>

408. Типові правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції: наказ Міністерства аграрної політики України від 19.02.2010 № 73. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0270-10#top>

409. Тимофієва Г. С. Світовий ринок аграрної продукції: Особливості участі України. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. Чернігів, 2014. № 1. С. 56–61.

410. Клепанчук О. Ю. Теоретико-методологічні основи дослідження внутрішнього ринку. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 37. С. 28–33.

411. Мороз Т. О. Система інформаційного забезпечення аграрного сектору України. *Інфраструктура ринку*. 2020. Вип. 42. С. 395–400. DOI: <https://doi.org/10.32843/infrastructure42-67>

412. Євчук Л. А. Державне регулювання розвитку економічної конкуренції в аграрній сфері. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2010. Вип. 1. Т. 1. С. 149–156.

413. Ульянченко Ю. Інструменти державного стимулювання розвитку конкурентного середовища в аграрному секторі. *Ефективність державного управління: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 35. С. 296–304.

414. Білецька Л. В., Білецький Л. В., Савич В. І. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка): навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2009. 688 с.

415. Мороз О. О. Теоретико-методологічні аспекти сучасної парадигми регулювання аграрного ринку. *Вісник ВПІ*. 2004. № 5. С. 16–23.

416. Корецька С. О. Особливості дії ринкового механізму в сучасних моделях економіки. *Ефективна економіка*. 2012. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=977>

417. Задихайло Д. В. До концепції правового забезпечення механізму економічної політики держави. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_1_11

418. Олюха В. Г. Окремі питання саморегулювання господарської діяльності. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 травня 2018 р.)*. У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 641–643.

419. Руденко М. П. Правове регулювання внутрішньогосподарських відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2017. 20 с.
420. Білокінна І. Д. Саморегулівні організації у розвитку аграрного сектору на засадах «зеленої економіки». *Modern Economics*. 2018. № 10. С. 6–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2018_10_3
421. Молдован Л. В. Форми співуправління держави і громадських об'єднань в організації агропродовольчих ринків. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. 2021. С. 162–165. <https://doi.org/10.36074/logos-05.02.2021.v1.54>.
422. Проект закону України про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України. URL: <http://surl.li/adaio>
423. Проект закону України про саморегулювання господарської та професійної діяльності від 15.10.2020 р. № 4221. *Інформаційно-пошукова система «ЛІГА:ЗАКОН»*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/L03426A.html
424. Фролов С. Держава готова ділитися своїми повноваженнями з ринком. *Економічна правда*. 11.01.2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/01/11/669839/>.
425. Мамутов В. К. Заинтересованность и самоусиление. *Економіка та право*. 2017. № 3. С. 3–15.
426. Юлдашев О. Х. Методологічні засади регуляторної політики у сфері господарської діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2007. 629 с.
427. Яковенко Р. В. Державне регулювання економіки: конспект лекцій. Кіровоград: КНТУ, 2012. 40 с.
428. Олюха В. Стимулюючіе возможности хозяйственно-правовых средств на примере капитального строительства. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2014. Т. 5. № 1. С. 109–115.
429. Мартинюк М. Україна аграрна: цифри як похідна політики. *Сайт ZN.UA*. 24.08.2020. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraine-1991-2020/ukrajina-ahramna-tsfri-jak-pokhidna-politiki.html>
430. Діброва А. Д. Удосконалення державного регулювання сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2009. № 7. С. 44–50.
431. Каховська О. Удосконалення функції держави у становленні та регулюванні ринкової економіки в Україні. URL: [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10kovreu.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10kovreu.pdf)
432. Павлюченко Ю. М. Щодо регулюючої функції аграрного ринку. *Актуальні проблеми господарського права і процесу: матеріали круглого столу* (Київ, 9 листопада 2018 р.). Київ: Видавництво Ліра-К, 2018. С. 134–137.

433. Дергалюк Б. В. Світові моделі державного регулювання структурних зрушень в економіці. *Економіка та держава*. 2019. № 10. С. 65–68. DOI: 10.32702/2306-6806.2019.10.65.

434. Майстро С. В. Державне регулювання аграрного ринку в Україні в умовах глобалізації: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02. 2009. 40 с.

435. Устименко В. А. Правовий господарський порядок як засіб забезпечення сталого розвитку економіки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 11. С. 46–48.

436. Майстро С. В. Сутність та напрями державного регулювання аграрного ринку в зарубіжних країнах. *Державне управління: теорія та практика*. 2006. № 1. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/index.html>

437. Павлюченко Ю. М. Завдання і засоби державного регулювання аграрного ринку. *Право України*. 2018. № 5. С. 71–84.

438. Григор'єва Х. Співвідношення правових категорій державної підтримки сільського господарства та державної аграрної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 64–68.

439. Urpīte I., Pilvere I. Theoretical, Historical and Economic Prerequisites of Protectionism in Agriculture. *Economic Science for Rural Development*. 2009. № 18. P. 20–28. URL: https://ilufb.llu.lv/conference/economic_science_rural/2009/ESRD_18-2009-20-28.pdf

440. Павлюченко Ю. М. Правова основа захисту економічних інтересів України як учасника європейського аграрного ринку. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 квітня 2019 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. С. 182–186.

441. Устименко В. А. Економіко-правові ризики та можливості реалізації Угоди про Асоціацію з ЄС. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 12. С. 14–20.

442. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Грані». 2015. 298 с.

443. Уркевич В. Ю. Теоретичні проблеми регулювання аграрних відносин. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан та напрями удосконалення*: монографія / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 105–124.

444. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.

445. Павлюченко Ю. М. Щодо принципу аграрного протекціонізму в регулюванні аграрного ринку. *Другі наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова* (Київ, 3 липня 2020 р.) / наук. ред. В. А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІЕПД імені В. К. Мамутова НАН України», 2020. С. 273–276.

446. Гайдуцький Г. І. Госпрозрахунковий механізм міжгалузевих зв'язків в АПК. Київ: Урожай, 1999. 179 с.

447. Щербина В. С. Поняття та види засобів державного регулювання господарської діяльності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 94. С. 10–15.

448. Поєдинок В. В. Форми і засоби державного регулювання інвестиційної діяльності. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2011/10/39.pdf>

449. Кологойда О. В. Контроль як правова форма державного регулювання господарських відносин на фондовому ринку України. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С. 50–58.

450. Полюхович В. Господарсько-правові форми державного регулювання фондового ринку України. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. №4 (67). С. 137–147.

451. Апанасенко К. І. Дозвільні правовідносини у сфері господарювання: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2021. 34 с.

452. Коваль П., Старікова Л. Розвиток стандартизації і сертифікації аграрної продукції в Україні: Звіт з аграрної політики. APD/APR/03/2019. Київ, 2019. 17 с. URL: <http://surl.li/асхqr>

453. Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 р. № 1315-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 31. Ст. 1058.

454. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 р. № 124-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 14. Ст. 96.

455. Притульська Н., Мотузка Ю. Технічне регулювання: міжнародні практики та вітчизняні реалії. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2015. № 3. С. 5–21.

456. Про встановлення загальних принципів і вимог харчового права, створення Європейського органу з безпечності харчових продуктів та встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпечністю харчових продуктів: Регламент (ЄС) Європейського Парламенту і Ради № 178/2002 від 28.01.2002.

Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-02#Text

457. Повышение эффективности и открытости в системах безопасности пищевых продуктов. Обмен опытом. Приложение VIII. *Глобальный форум ФАО/ВОЗ по вопросам регулирования безопасности пищевых продуктов* (Марракеш, Марокко, 28–30 января 2002 г.). URL: <http://www.fao.org/3/Y3680R/Y3680R08.htm>

458. Правове регулювання сфери захисту прав споживачів у Європейському Союзі та в Україні (комплексне порівняльно-правове дослідження) / А. Ісічко, О. Мінін та ін.; за заг. ред. І. Грицяка. Київ: ТОВ «Атіка-Н». 2005. 656 с.

459. Оверковська Т. Правове регулювання безпечності продуктів харчування. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 109–114.

460. Кожух М. С. До питання щодо законодавчого визначення якості й безпечності продовольчої продукції. *Економіка та право*. 2012. № 3. С. 128–132.

461. Бугера С. І. Аграрно-правове забезпечення якості сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2013. 34 с.

462. Purnhagen K., Feindt P. Principles-Based Regulation – Blueprint for A ‘New Approach’ for the Internal Agricultural Market (July 11, 2017). *Wageningen Working Papers in Law and Governance*. 2017. № 6. *European Law Review* (Forthcoming). URL: <https://ssrn.com/abstract=3000542> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3000542>

463. Забезпечення безпечності і якості продукції відповідно до вимог Угоди про асоціацію. Київ, 2018. 34 с. URL: <http://surl.li/vszp>

464. Звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Урядовий портал*. URL: <http://surl.li/acxig>

465. Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов’язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 228-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2016-%D1%80#Text>

466. CODEX ALIMENTARIUS. *Сайт Продовольственной и сельскохозяйственной Организации Объединенных Наций*. URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/about-codex/ru/>

467. Про затвердження вимог до меду: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства від 19.06.2019 р. № 330. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0725-19#Text>

468. ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001. Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті: постанова Голов. держ. сан. лікаря України від 20.09.2001 р. № 137. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0137588-01#Text>

469. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 2 березня 1995 р. № 86/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.

470. Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції: Закон України від 1 січня 2000 р. № 1393-XIV. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 12. Ст. 95.

471. Павлюченко Ю. М. Щодо вимог до виробництва та реалізації органічної сільськогосподарської продукції. *Конституційні засади правотворення і правозастосування: стан та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 22 квітня 2016 р.) / ред. кол.: Р. Ф. Гринюк, О. Г. Турченко та ін. Вінниця: ДонНУ, 2016. 176 с.

472. Павлюченко Ю. М. Правові питання впливу агроінновацій на стан аграрного ринку. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агро-сфери*: збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 20 листопада 2020 р.) / за ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги, Т. В. Курман. Харків: Юрайт, 2020. С. 207–211.

473. ГЛАВА 3. Технічні бар'єри у торгівлі Угоди про асоціацію «Україна–ЄС» (УА): базова аналітична нотатка. URL: <http://surl.li/adbdd>

474. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів: Закон України від 06.12.2018 р. № 2639-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 7. Ст. 41.

475. Трофимцева О. НАССР обов'язкова для всіх: як та навіщо впроваджувати. Сайт «AgroPortal». URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/haccp-obyazatelna-dlya-vsekh-kak-i-zachem-vnedryat/>

476. Варченко О. М., Крисанов Д. Ф., Артимонова І. В. Формування європейської моделі безпечності харчових продуктів та її впровадження на підприємствах аграрного сектору України. *Економіка та управління АПК*. Біла Церква: БНАУ, 2016. № 1–2. С. 15–29.

477. Глобальная стратегия ВОЗ в области безопасности пищевых продуктов. Программа безопасности пищевых продуктов – 2002 год. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42559/9241545747_rus.pdf

478. Ukraine solidarity meeting – Joint statement. *European Commission*. 2022. June 12. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/news/ukraine-solidarity-meeting-joint-statement-2022-06-12_en

479. Джумагельдієва Г. Д. Ціноутворення. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 757–759.*

480. Шпичак О. М. Теоретичні умови еквівалентного обміну в агропромисловому комплексі. *Економіка АПК*. 2000. № 9. С. 3–10.

481. Саблук П. Т. Ціна – запорука ефективності сільськогосподарського виробництва. *Вісник економічної науки України*. 2010. № 2. С. 212–213.

482. Ульянченко Ю. О. Особливості державного регулювання аграрного ринку в Україні. *Публічне врядування: виклики та загрози в умовах глобалізації: матеріали Форуму молодих учених у галузі науки «державне управління»*, (Феодосія, 7–13 липня 2013 р.) / за заг. ред. Ю. О. Куца, К. І. Козлова, Ю. О. Ульянченка. Харків: Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2013. С. 120–123.

483. Макаренко П. М., Макаренко А. П. Ринкові засоби і державні важелі регулювання цінового диспаритету в сільському господарстві. *Бізнес-Навігатор*. 2016. № 2 (39). С. 85–92.

484. Месель-Веселяк В. Я. Напрями реформування агропромислового виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 1999. № 1. С. 36–40.

485. Радзиховський А. «Чарівні» скриньки протекціонізму. *The Ukrainian Farmer*. 2018. № 7. URL: <https://agrotimes.ua/article/charivni-skrinki-protetsionizmu/>

486. Галкін В. В. Економічна сутність державного регулювання виробництва продукції сільського господарства. *Modern Economics*. 2021. № 30. С. 57–64. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V30\(2021\)-09](https://doi.org/10.31521/modecon.V30(2021)-09).

487. Мостова А. Д. Зарубіжний досвід державного регулювання забезпечення продовольчої безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2019. Вип. 26. Ч. 2. С. 7–14.

488. Хірамагомедов М. Особливості та напрямки державного регулювання ринку зерна в різних країнах. *Ефективність державного управління: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 35. С. 331–338.

489. Шкварчук Л. О. Ціни і ціноутворення: навч. посіб. Київ: «Конкор», 2004. 214 с. URL: https://pidru4niki.com/12920522/marketing/gretsiya_tsini_tsinoutvorennya_

490. Чабаненко М. М. Деякі питання державного контролю за цінами на сільськогосподарську продукцію. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2017. Вип. 78. С. 180–185.

491. Науково-практичний коментар до закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» / за заг. ред. А. М. Статівки. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 350 с. (Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2005. № 10). Із змісту: Ст. 6–9 / А. М. Статівка. Розд. 2. С. 31–66.

492. Павлюченко Ю. М. Щодо правового регулювання державних аграрних інтервенцій. *Господарське право та процес в умовах трансформації суспільних відносин*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 27 вересня 2019 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2019. С. 253–264.

493. Липовый О. Проверка МинАПК деятельности ГСБУ «Аграрный фонд» была незаконной. *Обозреватель*. 02.07.2016. URL: <http://surl.li/асхус>

494. Саламін О. С. Державне регулювання сільського господарства України. *Економічний простір*. 2021. № 168. С. 44–48 DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/168-7>

495. Росляков А. А. Формування та регулювання цін на сільськогосподарську продукцію на ринку ЄС, США та України. *Ефективна економіка*. 2013. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_9_43

496. Горлачук О. А., Горлачук М. А. Механізм цінового регулювання аграрного ринку та його особливості в контексті концепції реконструктивного розвитку України. *Ефективна економіка*. 2017. № 8. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5732>

497. Проєкт закону України «Про внесення змін до Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» щодо цінового регулювання зернових ресурсів України» від 28.10.2020 р. № 4277. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70267

498. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про зерно та ринок зерна в Україні» щодо цінового регулювання зернових ресурсів України. *Сайт Законодавство України* від 23 жовтня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70267

499. Депутати пропонують регулювати ціни на зерно – законопроєкт. *Економічна правда*. 13.11.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/11/13/667244/>

500. Про заходи щодо стабілізації цін на товари, що мають істотну соціальну значущість, товари протиепідемічного призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2020 р. № 341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2020-п#Text>

501. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 493 с.

502. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 6: П–Поїти / ред. тому: А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. 1975. 832 с.

503. Курило В. І. Правова характеристика та зміст державного впливу у галузі сільського господарства. *Юридична Україна*. 2007. № 6. С. 43–47.

504. Лічак Д. В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2009. Вип. 50. С. 403–411.

505. Петруненко Я. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 110–115.

506. Труш І. В. Господарсько-правове забезпечення державної підтримки малого підприємництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2005. 203 с.

507. Лічак Д. В. Господарсько-правове забезпечення непрямой державної підтримки суб'єктів господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2011. 21 с.

508. Олюха В. Г. Удосконалення нормативного регулювання капітального будівництва як засіб його непрямой державної підтримки. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 43–47.

509. Мороз О. В., Логоша Р. В., Підвальна О. Г. Нормативно-правова регламентація процесу формування ринкових механізмів в аграрній економіці. *Економіка АПК*. 2019. № 5. С. 27–39. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201905027>.

510. Будаї О. В. Поняття та ознаки державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 5 (3) С. 92–96.

511. Купчення Л. І. Еволюція державної підтримки сільського господарства України: правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 126–132.

512. Кожух М. С. Державна підтримка сільськогосподарського виробника. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське*

право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 156–159.

513. Черніков О. Д. Модернізація системи державної підтримки суб'єктів господарювання в Україні: аналітична доповідь / за ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2013. 28 с. URL: <http://surl.li/adbcy>

514. Про розвиток та державну підтримку суб'єктів малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4618-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 3. Ст. 23.

515. Петруненко Я. В. Правове регулювання державної підтримки суб'єктів господарювання: сучасний стан та шляхи удосконалення. *Право і суспільство*. 2018. № 3–1. С. 132–138.

516. Якубович І. І. Особливості правового регулювання реалізації зерна через механізм заставних закупівель. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 350–354.

517. Дем'яненко М. Я., Іваніна Ф. В. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2009. № 9. С. 3–9.

518. Мушенок В. В. Удосконалення відносин державної фінансової підтримки аграрного сектора економіки. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: *Юридичні науки*. 2018. № 2. С. 31–35.

519. З досвіду аграрного господарювання найуспішніших країн світу / Я. Довгопол та ін. *Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ»*. 06.05.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>

520. Международный обзор госдотаций аграриям. *Сайт «SME Banking Club»*. 16.10.2019. URL: <https://smebanking.news/ru/18320-mezhdunarodnyj-obzor-gosdotacij-agrariyam>

521. Про запровадження державних форвардних закупівель зерна: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2007 р. № 736. *Урядовий кур'єр*. 30.05.2007 (втратила чинність).

522. Коваленко Т. Державні форвардні закупівлі зерна: особливості правового регулювання. *Сайт «Агробізнес сьогодні»*. 16.02.2012. URL: <http://surl.li/acxql>

523. Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 р. № 557. *Офіційний вісник України*. 2009. № 42. Ст. 1408. (втратила чинність).

524. Програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Чернігівської області на 2017–2021 роки: рішення сьомої сесії обласної ради сьомого скликання 20.12.2016 р. № 10-7/VII. URL: https://chor.gov.ua/images/Razdely/Norm_docum/Rishennia/7_sklykannia/7_sessiya/Programa_COК_2017-2021.pdf

525. Туржанський В. А. Забезпечення безпеки агропродовольчого ринку України за умов глобалізації та СОТ. *Митна безпека*. 2018. Вип. 2. 208–217. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-5959.1\(2\).2018.208-217](https://doi.org/10.33244/2617-5959.1(2).2018.208-217).

526. Bobkova A. G., Zakharchenko A. M., Pavliuchenko Y. M. Legal enforcement of state aid control in the field of healthcare: experience of Ukraine in the context of European integration. *Wiadomosci lekarskie*. 2020. № 73(12 cz 2). P. 2848–2854.

527. Гафурова О., Мальчик О. Правові засади державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 90–94.

528. Kamerschen D. R., McKenzie R. B., Nardinelli C. *Ekonomia*. Gdańsk: *Fundacja Gospodarcza NSZZ Solidarność*, 1992. 989 p.

529. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

530. Інформаційне забезпечення. Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційне_забезпечення

531. Павлюченко Ю. М. Правові засади інформаційного забезпечення суб'єктів аграрного ринку. *Наукові перспективи*. 2021. Вип. 6 (12). С. 201–212.

532. Батигіна О. М. Правове регулювання системи інформаційного забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Форум права*. 2013. № 2. С. 30–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

533. Прудніков Ю. В. Інформаційне забезпечення функціонування та розвитку системи локальних ринків сільськогосподарської продукції. *Ефективна економіка*. 2016. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5403>

534. Нашинець-Наумова А. Ю. Концептуальні питання інтеграції інформаційного забезпечення суб'єктів господарювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса, 2017. Вип. 30 (1). С. 78–81.

535. Статут Аграрної біржі: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2005 р. № 1285. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1285-2005-п#Text>

536. Артимонова І. В. Особливості інформаційно-аналітичного забезпечення аналізу агропродовольчого ринку. *Економіка та управління АПК*. 2018. № 2. С. 23–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/есupарк_2018_2_4

537. Гончаренко О. М. Саморегулювання господарської діяльності: питання теорії та практики: монографія. Київ, 2019. 418 с.

538. Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 р. № 927. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2125.

539. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 р. № 1807-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 38. Ст. 470.

540. Прудніков Ю. В. Формування та функціонування локальних ринків сільськогосподарської продукції: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.03. Житомир, 2017. 261 с.

541. Бугера С. І. Правові проблеми державного контролю якості сільськогосподарської продукції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 62–69.

542. Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. Київ, 2015. 521 с.

543. Никитченко Н. В. Правове регулювання державного контролю у сфері господарської діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2015. 470 с.

544. Щербина В. С. Державний нагляд (контроль) у сфері господарювання: удосконалення правового регулювання. *Юрист України*. 2011. № 2 (15). С. 30–33.

545. Кочин В. В. Засоби державного регулювання господарської діяльності в умовах дерегулювання економіки України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. Київ, 2015. № 2 (35). С. 114–117.

546. Добровольська В. В. Поняття та ознаки державного контролю у сфері господарювання. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 187–193. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.28>.

547. Попелюк В. П. Правове регулювання відносин контролю у сфері господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2011. 18 с.

548. Орехова І. С. Форми державного контролю у сфері господарської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 535–542.

549. Господарське право України: навч. посіб. у 2 ч. Ч. 2 / за заг. ред. О. П. Гетманець, Ю. М. Жорнокуя, О. М. Шуміла. Київ: Хай-Тек Прес, 2013. 400 с.

550. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. Ст. 389.

551. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 21 лютого 2019 р. по справі № 818/309/18. URL: <http://surl.li/cgciy>

552. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 23 березня 2020 р. по справі № 240/6150/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88385351>

553. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання проведення деяких фітосанітарних процедур: Закон України від 10.07.2018 р. № 2501-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 39. Ст. 286.

554. Запотоцька О. В. Нагляд як засіб публічного адміністрування у сфері безпечності та якості харчових продуктів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса, 2018. № 32. С. 39–41.

555. Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки Державною службою з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.09.2018 р. № 715. *Офіційний вісник України*. 2018. № 72. Ст. 2438.

556. Закон про контроль за безпечністю харчової продукції запрацює лише за умови належного фінансування та напрацювання підзаконної бази. *Сайт Офісу ефективного регулювання BRDO*. 03.04.2018. URL: <http://surl.li/acxgk>

557. Про ветеринарну медицину: Закон України від 04 лютого 2021 р. № 1206-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 23. Ст. 1034.

558. Звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu>

559. Підґрунтя для розробки нового харчового законодавства. URL: http://zt-dpss.gov.ua/wp-content/uploads/НАССР_zak.pdf

560. Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 р. № 667. *Офіційний вісник України*. 2015. № 73. Ст. 2402.

561. Шаповалова О. В. Структура недержавного контролю у сфері господарювання. *Конституційно-правові засади адміністративної реформи в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сєверодонецьк, 25–26 жовтня 2018 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. С. 101–104. URL: http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2458/1/3__25-26.10.2018.pdf#page=101

562. Алфьоров С. М., Вітвіцький С. С. Громадський контроль в умовах формування громадянського суспільства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 1. С. 101–108.

563. Кушнір С. М. Правові засоби громадського контролю в механізмі правового регулювання: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2011. 18 с.

564. Добровольська В. В. Правова природа, поняття, мета та суб'єкти громадського контролю у сфері господарювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Право»*. Ужгород, 2012. Вип. 19. Т. 2. С. 189–191.

565. Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Луцьк, 2009. 201 с.

566. Літвінова О. В. Суб'єкти громадського контролю у сфері страхової діяльності. *Право і безпека*. 2014. № 2 (53). С. 47–53.

567. На пути к правовому государству. *Юридична практика*. 24.04.2002. URL: <https://pravo.ua/articles/na-puti-k-pravovomu-gosudarstvu/>

568. Проект закону України про громадський контроль від 11.10.2004. № 6246. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=19085

569. Проект закону України про громадський контроль від 13.05.2015. № 2737-1. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101

570. Проект закону України про громадський контроль від 13.07.2001. № 6358. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=9659

571. Проект закону України про громадський контроль від 14.04.2014. № 4697. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50646

572. Курашова І. М. Саморегулювання господарської діяльності. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 616–617.*

573. Проєкт закону України про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України. URL: <http://surl.li/adaio>

574. Проєкт закону України про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України від 30.06.2015 р. (неофіційний текст). *Інформаційно-пошукова система «ЛІГА:ЗАКОН»*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT1518.html

575. Григорчук М. В. Захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання: матеріальний і процесуальний аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 1(11). С. 2–13.

576. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2019. 221 с.

577. Хрімлі О. Г. Інститут захисту прав інвесторів: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2017. 467 с.

578. Господарське право: підручник / О. П. Подцерковний та ін.; за ред. О. П. Подцерковного. Харків: Одіссей, 2010. 640 с.

579. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Г. Л. Знаменський, В. С. Хахулін, В. С. Щербина та ін.; за заг. ред. В. К. Мамутова; Акад. прав. наук України, Від-ня екол., госп. і аграр. права. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 687 с.

580. Никитченко Н. В. До питання попередження порушення прав та інтересів суб'єктів господарювання. *Держава і право*. 2011. Вип. 53. С. 366–370.

581. Хрімлі О. Г. Захист прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 279–280.*

582. Лісніча Т. В. Особливості господарсько-правового захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис з юридичних наук*. 2014. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/>

583. Аушева О. В. Защита прав субъектов хозяйствования от нарушений органами государственной власти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецк, 2007. 185 с.

584. Мікуліна М. Законні інтереси та суб'єктивні права: потенціал можливостей. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 3. С. 25–26.

585. Павлюченко Ю. М. Підстави захисту прав і законних інтересів суб'єктів аграрного ринку. *Правові системи*. 2018. № 1/2. С. 281–291.

586. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 1-10/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 50. Ст. 3288.

587. Харченко Г. Г. Правова проблематика захисту інтересу в цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 175–179.

588. Іванюта Н. В. Господарські інтереси та господарські відносини як ключові елементи господарської системи. *Перші наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова: матеріали круглого столу* (Київ, 8 лютого 2019 р.) / наук. ред. В. А. Устименко. Київ: НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. С. 183–185.

589. Щербина В. С. Публічні і приватні інтереси в господарських відносинах. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 28–31.

590. Лічак Д. В. Узгодження приватних та публічних інтересів в сфері господарської діяльності. *Наше право*. 2011. № 2. Ч. 2. С. 107–113.

591. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. Київ: Атіка, 2003. 352 с.

592. Берестова І. Е. Правова категорія «публічний інтерес» з позиції системного підходу. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 19–28.

593. Коваль І. Ф., Павлюченко Ю. М. Охоронна функція господарського права. *Право України*. 2019. № 8. С. 15–30.

594. Правила роботи Оптового ринку сільськогосподарської продукції «Шувар». *Сайт «Шувар»*. URL: <https://shuvar.com/files/rules.pdf>

595. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 54–57.

596. Лейст О. Э. Санкции в советском праве. Москва: Госюриздат, 1962. 238 с.

597. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Москва, 1976. 340 с.

598. Відповідальність суб'єктів господарських відносин. Законодавство. Коментар. Судова практика / О. А. Беляневич, І. М. Жуков, С. А. Кузьміна, В. С. Щербина коментар, Л. О. Панькова, упорядкування. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 392 с.

599. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Господарсько-правова відповідальність. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін. / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 126–130.*

600. Безклубий І. Запрошення до наукової дискусії про правову відповідальність. *Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2010. Чис. V. С. 18–22.*

601. Мілімко Л. В. Господарсько-правова відповідальність: ознаки, процедура застосування. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2016. № 1. С. 145–149.*

602. Щербина В. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2013. № 3. С. 10–16.*

603. Татькова З. Ф. Підстави, види та форми господарсько-правової відповідальності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2009. 238 с.

604. Шишка Р. Б. Окремі аспекти господарсько-правової відповідальності. *Юридичний вісник. 2015. № 1. С. 129–133.*

605. Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. Київ: Наук. думка, 1971. 191 с.

606. Коваль М. В., Войтенко І. С. Адміністративно-господарський штраф як один із видів адміністративно-господарських санкцій щодо порушень законодавства про захист прав споживачів. *Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 207–212.*

607. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425-VII. *Відомості Верховної Ради України. 2014. № 20–21. Ст. 721 (втратив чинність).*

608. Павлюченко Ю. М. Відповідальність за порушення у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Порівняльно аналітичне право. 2017. № 2. С. 106–109. URL: http://pap.in.ua/2_2017/29.pdf*

609. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері екологічного підприємництва. *Правове забезпечення розвитку екологічного підприємництва («зеленої» економіки): монографія / А. Г. Бобкова, Р. Ф. Гринюк, І. Ф. Коваль та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 198–217.*

610. Оперативна інформація щодо інспекційних заходів за 2020 рік. *Сайт Держпродспоживслужби. URL: <http://surl.li/acxzs>*

611. Петруненко Я. В. Удосконалення господарсько-правової відповідальності за правопорушення у сфері використання державних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 93–96. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.16>.

612. Бобкова А. Г., Павлюченко Ю. М. Щодо відповідальності за порушення при здійсненні екологічного підприємництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Право»*. 2017. № 46. С. 88–91.

613. Павлюченко Ю. М., Кошевець А. В. Правова робота з відшкодування збитків, завданих порушеннями господарських договорів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 35–44.

614. Новошицька В. І. Відшкодування збитків у сфері господарювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Вінниця, 2016. 288 с.

615. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 08.09.2010 у справі № 1/351-09. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/11419203>

616. Рішення Господарського суду Черкаської області від 09.07.2009 р. у справі № 17/1415. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/5546427>

617. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 17.08.2010 р. у справі № 12/430. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/12189718>

618. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 03.06.2006 р. у справі № 5/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/23198>

619. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 22.07.2020 р. у справі № 904/298/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/90593263>

620. Рішення Господарського суду Запорізької області від 30.03.2021 р. у справі № 908/3127/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96072523>

621. Павлюченко Ю. М. Альтернативный способ разрешения споров между участниками организованного аграрного рынка. *Перспективы развития права: сборник материалов междунар. науч. конф.* (Вильнюс, 22 января 2017 г.). Вильнюс: Университет Казимераса Симонавичуса, 2017. С. 158–167.

622. Кулинич О. П. Поняття цивільно-правового способу захисту права приватної власності на земельні ділянки. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 222–225.

623. Щербина В. Проблеми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання (матеріально-правовий та процесуальний аспекти). *Українське комерційне право*. 2007. № 8. С. 12–20. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/justice/Ukr/2007_8.pdf

624. Кузнєцова Н. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Про українське право*. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2010. Чис. V. С. 198–207.

625. Ніколенко Л. М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. 2017. № 2. С. 19–24.

626. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ (в редакції Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

627. Подцерковний О. Способи захисту прав у земельних відносинах. *Право України*. 2009. № 9. С. 34–39.

628. Подцерковний О. П. Про проблеми застосування способів захисту порушеного права (на прикладі вимог про визнання права власності у заставних відносинах). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.). Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Т. 12. С. 190–202.

629. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2014. 202 с.

630. Похиленко І. С. Способи судового захисту суб'єктів господарювання. *Юридичний вісник*. 2020. № 1 (54). С. 162–167.

631. Андрійцьо В. Д. Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 178 с.

632. Хозяйственный кодекс Украины: научно-практический комментарий / Е. И. Харитонов, В. Н. Харитонов, В. Н. Коссака, и др.; ред. Е. И. Харитонов. Харьков: ООО Одиссей, 2008. 752 с.

633. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 15.06.2020 р. у справі № 912/3105/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89937803>

634. Рішення господарського суду Кіровоградської області від 03.02.2020 р. у справі № 912/3105/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87395882>

635. Кодекс адміністративного судочинства від 6 липня 2007 р. № 2747-IV (в редакції Закону від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

636. Гевко А. Оскарження штрафів Держпродспоживслужби у сфері харчової безпеки. *Сайт юридичної фірми «BARGEN»*. URL: <https://bargen.com.ua/2020/04/24/oskarzhennya-shtrafiv-derzhprodspozhyvsluzhby-u-sferi-harchovoyi-bezpeky/>

637. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва: Российское право, 1992. 208 с.

638. Беяневич О. Про форми захисту прав суб'єктів господарювання. *Українське комерційне право*. 2007. № 8. С. 62–69.

639. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / Н. В. Ільків, М. С. Долинська та ін.; за заг. ред. М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.

640. Рєзнікова В. В. Досудове врегулювання господарських спорів: необхідність та шляхи реформування. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4. С. 227–238.

641. Павлюченко Ю. М., Кравчук Б. Ю. Правова характеристика аграрних розписок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1–2. С. 49–56.

642. Рєзнікова В. Медіація (посередництво) як спосіб вирішення господарських спорів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 90. С. 10–15.

643. Про товарну біржу: Закон України від 10 грудня 1991 р. № 1956-XII (у редакції до 01.07.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12/ed20201016#Text>

644. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>

